

૧૮૭૩

અવસાન ૧૯૪૬

‘શુદ્ધને લક્ષ્ય-મલ-ચારે’
(ફોટો - જગદ મહેતા)

[મહાત્મા ઓ ન્દાનાલાલ સ્મારક સમિતિના સોમનંદ]

કુમ્ભ્યું કુમ્ભ્યું તે રસવત છે કવિ ।
 લડાવી તે ગુજરી લાડકોડથી,
 અચ્છોદનાં ઉજ્જવળ શબ્દપદ્મથી
 વાગીશ્વરી તે અરચી શું હસ થે.
 મુન્દરમ્

*

શુભતર જ્યોત્નારવરૂપ કાવ્યપ્રતિભાનાં ઓજસ વહાવી
 માનવઆત્માની સનાતન રસરમણાગાંથી
 દામ્પત્યનું દિવ્યામૃત પ્રગટાવનાર
 અર્વાચીન ગુજરાતના અમર રસદ્રષ્ટા
 કવિવર નહાનાલાલને
 શ્રદ્ધાંગિ સત્
 બાલચન્દ્ર

આ સંપાદકના

કવિશ્રી ન્હાનાલાલ-વિષયક અન્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો

Perennial Fount Lyrics of Adoration and Love

(કવિશ્રીની વિવિધ કૃતિઓમાંથી લીધેલા કેટલાક કાવ્યો તથા શ્રીતોનો
રસવાહી અમેળ પદ્યાનુવાદ)

કિ. રૂ. ૩-૮-૦

*

Nanlal Poet-Laureate of Modern Gujarat

A Study in Creative Interpretation

(ન્હાનાલાલની કાવ્યપ્રતિભાના વિકાસદર્શનને આલેખતી મૌલિક કૃતિ :

યુનાઈ યુનિવર્સિટી દ્વારા પુરસ્કૃત)

કિ. રૂ. ૩-૧૨-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

એન. એમ ત્રિપાઠી લિ., મુંબઈ

ગૂર્જર અધ્યયન કાર્યાલય, અમદાવાદ

❧

હવે પછી પ્રગટ થશે

રસદ્રષ્ટા કવિવર

(કવિવર ન્હાનાલાલની પ્રતિભાના કેટલાક સ્વરૂપોની રસદર્શી સમીક્ષા)

રોમિયો-જુલિયેટ

(જાન્યવે પ્રસ્થુતું અમર નાટક : એક કાવ્યાત્મક રસદર્શન)

ચિત્રાંગદા

(છવન પરિણતિનું વિકાસદર્શન : એક સર્જનાત્મક રસદર્શન)

The Beacon-Light An Anthology of Gujarati Poetry

(ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યની કેટલીક ભાવપ્રધાન કૃતિઓનો

રસવાહી અમેળ કાવ્યાનુવાદ)

Pearls of Beauty

(ભર્તૃહરિના નીતિશતકનો મુક્ત અમેળ કાવ્યાનુવાદ)

ભૂમિકા

સને ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૭ મુધીના એક દસકા દરમ્યાન અંગ્રેજ સાહિત્યના ઉચ્ચતર અધ્યયનમાં હું ઓતપ્રોત થઈ રહ્યો હતો, ત્યારે તેની સમાન્તર વહી રહેલા કવિવર ન્હાનાલાલના કાવ્યસાહિત્યના પરિશીલનમાથી પ્રગટેલા મારા ઉત્કટ રસાનંદમાથી ન્હાનાલાલની સમૃદ્ધ કવિતાને એના સર્વતોદર્શી સ્વરૂપે એક પ્રતિનિધિ ગ્રંથ દ્વારા રજૂ કરવાની સ્વાભાવિક પ્રેરણા જન્મી. એ પ્રેરણામાંથી જોનો આકર્ષિતક ઉદ્ભવ થયો તે આ કાવ્યમંત્રક રસગન્ધાને ગુજરાતી પ્રજાના કર-કમળમાં મર્મરૂપતા આજે હું એક અનન્ય પ્રકારની કૃતાર્થતા અનુભવું છું. કવિશ્રીના વિલય પછી એકાદ વર્ષે-૧૯૪૭માં-મુક્ત રસાનુભવના પરિ-પાકરૂપે પૂર્ણ થયેલું આ મંડલન અનેક બાહ્ય તથા આંતરિક અવરોધો વચ્ચે છેવટે દસ વર્ષ પછી પણ સાહિત્યિક જગતનો પ્રકાશ નિદાળી શકે છે એ, ઉચ્ચ ગુજરાતી સાહિત્યની પરિસ્થિતિ જોતાં, એટલા ગંતોયનો વિષય નથી. કવિવર ન્હાનાલાલનું સાહિત્યસર્જન એટલું વિશાળ છે, એની ભૂમિકા એટલી ઉન્નત છે કે એક સાહિત્યરસિક ગુજરાતી માટે તેનું ખરું હાર્દ પામવું નોટલું દુષ્કર છે, તેટલું જ તેનાં અનેક પાસાંઓને સચોટતાપૂર્વક રજૂ કરવું પણ મુશ્કેલ છે. કાવ્યસર્જન ઉપરાંત કાવ્યાત્મક ગદ્યના ક્ષેત્રમાં પણ ન્હાનાલાલનો ફાળો નાનોમૂનો નથી; પરંતુ અહીં તો એમના વિપુલ કાવ્યસર્જનને જ દષ્ટિપથમાં રાખી, કવિશ્રીની વ્યાપક પ્રતિભાનાં પ્રધાન પાસાંને તેમને મૂલ્ય કરતા પ્રતિનિધિરૂપ ભિન્ન-ભિન્ન કાવ્યખંડોમાં ગૂંથી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ પ્રયત્નમાં શક્ય

તેટલે અંશે ન્હાનાલાલના મમત્ર કાવ્યમાહિત્યના પ્રભાવક ગવાન કન્ઝરવ
 ઓરુપે આપરી લેાનો ગમિત આશય જેમ મર્માયેલો છે, તેમ એ િ
 વિશાળ સીમાઓ વચ્ચે વિવસતી કાવ્યસર્જનની વિપુલ સમૃદ્ધિને અને
 તેટલી વ્યાપકપણે આ મંત્રદમા દાવવવાનો ઉદ્દેશ પણ કાર્ય કરે છે, એ
 વિષયસૂચિમા દર્શાવેલા પ્રત્યેક કાવ્ય સાથે મકળાયેલી મૂળ કૃતિના નિર્દેશ
 પરથી વાચક સહેવાઈથી સમજી શકશે આ કાવ્યમંત્રદની સકલનામા
 મારો મુખ્ય ઉદ્દેશ જો કે કોઈ વિશિષ્ટ ગ્રંથના મપાદનનો નહિ, પરંતુ
 ન્હાનાલાલની રમસૃષ્ટિના એક અપૂર્વ સ્વપ્નને મૂર્ત આકાર આપવાનો
 હતો, તેમ છતાં મૂર્ત ઓરુપ પામી ચૂકેલો આ મત્રદ ન્હાનાલાલના
 અભ્યાસીઓ તથા સાહિત્યરસિક જનતા સારું કવિશ્રીના સાહિત્યના
 પર્ણીનનમા એક મહત્ત્વનું પ્રેરણાકેન્દ્ર પૂરું પાડી શકશે એ આશાથી
 હું તેને ગ્રંથરથ સ્વરૂપ આપવા પ્રેમયો છું 'રમગન્ધા'ના આ સ્વરૂપમા
 ગુજરાતી પ્રગ્નને ન્હાન લાલની વિગટ કાવ્યસૃષ્ટિનું ગૌરવિક પ્રતિગિમ
 આપડશે તો મારો પ્રયત્ન હું સાર્થક થયો માનીશ

આ કાવ્યસત્રદ સાથે સંકલિત રસદર્શનો વિષે એક ગ્પણના કરવી
 આવશ્યક છે ચારેક વર્ષ પર 'રસગન્ધા'ના પ્રકાશન માગેની જૂમિકા
 સરગ્ગર્ભ રહી હતી, ત્યારે તેની માથે વર્તમાન રસદર્શનો સાકળનાનો
 કોઈ ધરાદો ન હતો પરંતુ કેટલાક સાહિત્યરસિક મિત્રોએ કવિશ્રીના
 મૂળ કાવ્યોના રસધ્વનિ અને મર્મ ॥ દ્યોતક બને એવા ટિપ્પણો કે
 વિવરણો કાવ્યોની માથે ઉમેરવાનું મને સૂચવ્યું ગુજરાતી સાહિત્યમા
 કાવ્યગ્રંથોને અતે અપાતા ટિપ્પણો વિવજોગથી હું ઓછાવતો પરિચિત
 હતો, પરંતુ કાવ્યના પાઠ પર કેન્દ્રિત થયેના ટિપ્પણો કે તેથી કેન્દ્રિક
 આગળ વધી કાવ્યના બાવાર્યને કચાક કચાક ઝુકું કરવાનો પ્રયત્ન
 કરતા વિવરણોમા મને યદુ રસ ન હતો આમ છતાં સૌહાર્દશીન
 મિત્રોની પ્રેમભરી સૂચનામાથી ટિપ્પણ કે વિવરણોને રથાને કાવ્યના

રસમયદર્શનનો એક નવો પ્રકાર યોજવાની મને પ્રેરણા આપી તેના
 કળાકર્તા, એએક વર્ષ પહેલાં આ ગ્રંથના મુદ્રણની જૂમિકા સ્વાર્થ હતી
 તે વખતે પ્રથમ ખંડના 'ઝર્મિંગીતો' વિભાગનાં પચાસ કાવ્યોના દાર્દને
 એમના રસાત્મક સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ કરવાના પ્રયત્નમાથી એ વિભાગને
 આસરી શેતા રસદર્શનો જન્મ્યાં વગભગ પ્રત્યેક કાવ્યની સાથે મક-
 ણાગેયા રસદર્શનમાં એ કાવ્યના સર્જનની જૂમિકા, એના વાતાવરણનું
 સ્વરૂપ, એની પ્રેરણાનો પ્રધાન સૂર, એના ભાવ, ઠલ્પના, મવેદન તથા
 જીવનદષ્ટિનું નિરૂપણ એ જેમ મારા આલેખનના મુખ્ય તરતો હતા,
 તેમ એ સર્વમા પ્રાણ પૂરતી કવિપ્રતિભાની જ્વલત ચિનગારીનું તત્ત-
 વપર્શી દર્શન કરાવવાનો સમગ્ર રસદર્શનમા મારો પ્રધાન આશય હતો
 એ ઉપરથી આ રસદર્શનો જેને આપણે સામાન્યતઃ સાહિત્યિક
 વિવેચન તરીકે પિછાણીએ છીએ તે બુદ્ધિપ્રધાન જૂમિકાનું નહિ, પરંતુ
 રમનો ઉન્મેષ ઠગતી સર્જનાત્મક જૂમિકાનું અરૂપ શેતાં હોય તો તે
 વસ્તુના અંતર્ગત મત્તની દષ્ટિએ સ્વાભાવિક છે એ સહૃદય વાચક સહેજે
 મમજી શકે તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એક અદ્ભુત રોમાચક કાવ્યસૃષ્ટિનો
 સેખકે જે રસાન્વાદ માણ્યો છે તેના માધુર્યનું નિકટપણે વાચકને
 એટલું જ રસમય પાન કરાવવાનો છે

આમ છતાં પ્રથમ ખંડના ઝર્મિંગીતોના આ વૈયક્તિક રસદર્શનો
 ન્દાનાલાલની ઠરિત્તા ॥ વ્યાપક રસદર્શનની માત્ર જૂમિકા જ હતા,
 પરિસીમા નહિ, તેનું જ્ઞાન એક વર્ષના ગાળા બાદ, ગયા વર્ષના
 ઉનાળામા રસદર્શનોના આગલા વિભાગ મેં હાથમાં લીધા ત્યારે મને
 પ્રાગેથીયે થતા માઠા 'પ્રશ્નપુષ્પો' ડપી બીજા ખંડ પરનાં રસદર્શનો
 આલેખવા નું પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, ત્યારે ન્દાનાલાલના પ્રશ્નકાન્દેની
 પાછળ વિચમતી પ્રેમસૃષ્ટિનું મને જે સુમચિત દર્શન થયું, તેમાથી
 એ સૃષ્ટિનાં સ્તોતક બને એવા પ્રતિનિધિરૂપ કાન્દેના પગપર સંકલિત

રમદર્શી દ્વારા ન્હાનાનાની પ્રેમપ્રતિષ્ઠા એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિગિંદુ હું
 આગળ ધરી શક્યો અને તે પછી ત્રીજા અંક 'રાસ' તરફ આગળ
 વધ્યો ત્યારે તેમાં લેવાયેલા બિન્નબિન્ન રામના રહસ્યદર્શન કરતા એ
 સર્વ કૃતિઓ દ્વારા પ્રતીત થતી રાસસર્જનની એકત્રિત ભૂમિકા પર
 સ્વાભાવિક રીતે જ વાચક અમુક પ્રવિશી ન્હાનાનાની અદ્ભુત
 રાસસૃષ્ટિનું સમગ્રદર્શી નિરૂપણ ધરવા હું ઉત્સુક બન્યો. મત્ત કહું તો
 કવિશ્રીની સર્જનપ્રતિભાના એક મોહક અને લાક્ષણિક પાસાને આ
 રીતે હું મકનિત રસદર્શનના વિસ્તારમાં સમાવી શક્યો, ત્યારે ન્હાના
 લાનની કવિતા ॥ રસદર્શનના પરમ આદર્શની મને આખી થઈ એ
 આદર્શ મારા રસદર્શનોમાં કેટલે અંશે સિદ્ધ થયો છે તેનો નિર્ણય તો
 રસના વાચકે જ કરવો રહ્યો 'રાસ ના ખડમા જે આદર્શ આગ કિપ
 લખ્ય થયો તેનું પ્રકીકરણ રસનક્ષી રસાનુભવની ભૂમિકાએ થવા છતા,
 તેમાં સાહિત્યિક રસાનુભવની ચિરતન છાયા એટલી હદે પ્રસરી ચૂકેલી
 મને ભાગી કે તે પછીના બીજા અંકમાં પણ મારે માટે રમદર્શનનો
 એ જ આદર્શ ચિરપ્રતિબિંબિત મની રહ્યો એ ધોરણે પછી ॥ અંકમાં
 પ્રત્યેક અંકમાં સમાવિષ્ટ થયેલા કાવ્યોના પૃથક્ પૃથક્ કે પરસ્પર મંક-
 નિત રમદર્શનોને બદલે, દરેક અંકના વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું મૂળ કાવ્યોના
 પાયા પર રચાયેલું રસદર્શનાત્મક નિરૂપણ મારા આત્મેષ્વરનો કુવ
 આદર્શ બની રહ્યું આ રીતે આકાર પામેલા સમગ્રાવતોડી રમદર્શનો
 તે તે અંકમાં મૂર્ત થતા સ્વરૂપોના સર્જનાત્મક ક્રાંતિએ વધુમાં વધુ
 ઘોતક બને એ મારો મુખ્ય પ્રયત્ન હોઈ, 'દામ્પત્યરતોત્રો'ના રમ
 દર્શનમાં દાખના તરીકે ન્હાનાનાની દામ્પત્યભાવના, 'રણગીતો' પરના
 રસદર્શનમાં ન્હાનાનાની શૌર્યભાવના તથા 'બક્તિગીતો' પરના રસ
 દર્શનમાં ન્હાનાનાની આધ્યાત્મિક ભાવના જેવા મૂળમત સ્વરૂપોનો
 માર્ગિક સાક્ષાત્કાર વાચકને જેટલી વધુ ઉત્ક્રાંતાથી થઈ શકશે, તેટલે
 અંશે મારો પ્રયત્ન હું સફળ થયો માનીશ

‘રસગન્ધા’ના પ્રકાશનમાં અને એથી જે વિશેષ ‘રંગદર્શનો’ના વિકાસમાં આરંભથી રસ લઈ, પ્રાધ્યાપક શ્રી અનંતરાય રાવળે કેટલાંક મહત્ત્વનાં સૂચનો દ્વારા આત્મીયભાવે જે માર્ગદર્શન મને સતત આપ્યાં હતાં છે તે બદલ હું તેમનો ખામ ઝાણી છું; પરંતુ તેથી જે વધુ અહોભાવ તો ન્હાનાલાલ-સાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી તરીકે ખ્યાતિ પામેલા એમના જેવા અગિયમ ત્રિવેચકને હાથે આ ગ્રંથ માટે સુયોગ્ય આમુખ હું પામી શક્યો છું તેથી અનુભવું છું.

આ રથજે ‘રસગન્ધા’ના પ્રકાશનને શક્ય બનાવવામાં જે અનેક-લક્ષી ઝાણ નાચે હું આભ્યો છું તેનો નિર્દેશ કરું તો તે અયોગ્ય નહિ ગણાય પ્રથમ તો કેટલાક સ્વાભાવિક પૂર્વમુદોને બાંધુએ મૂકી, વર્ગોની ધાતના પછી પણ, આ કાવ્યમંત્રણના પ્રકાશન માટે મંમતિ આપવા બદલ કવિકુટુંબના પ્રતિનિધિ ડૉ. મનોહર કવિનો અને એ મંમતિ મેળવવામાં વિશિષ્ટ રહે સહાયરૂપ થનાર પ્રાધ્યાપક શ્રી દાવર સાહેબનો હું સવિશેષ આભારી છું. તે ઉપરાંત આ પ્રકાશનને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવામાં જેઓએ સ્વયંભૂ આર્થિક સહાય આપી છે તે પોરબંદરના માન્યવર મહારાણાશ્રી નટવરસિંહજી તથા અન્ય સૌજન્યશીલ મિત્રોનો પણ હું અહીં અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. હૃદયના જે ઔદાર્યમાંથી એ સહાય વહી છે તેને હું એક જ રીતે વ્યક્ત કરી શકું. કવિવર ન્હાનાલાલના અદારદેહને ‘રસગન્ધા’ રૂપી જે અર્થ હું ધરી રહ્યો છું, તેમાં એ સર્વ રોહીજનોની શ્રદ્ધાગર્ભિત વિના માનવતાની પૂર્ણ સૌરભ બાળે જ આવી શકી હોત.

આતે આ કાવ્યમંત્રણને અનુરૂપ એવા શુદ્ધ તેમજ આર્થિક મુદ્રણકાર્ય માટે કુમાર પ્રિન્ટરીના સચાલક શ્રી બચુભાઈ રાવતે ધૈર્ય-પૂર્વક ઉદાવેલા પરિશ્રમ બદલ હું તેમની પ્રત્યેનો, તથા સમગ્ર પ્રકાશનને સફળ બનાવવા શરૂઆતથી જ મને આત્મીયભાવે પોતાનો સાથ આપનાર મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ. મુમર્ગના સૌજન્યશીલ મંચાલકો પ્રત્યેનો મારો આભાર અહીં વ્યક્ત કરીને વિરમુ છું.

અમદાવાદ

બાલચન્દ્ર પરીખ

સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ શતાબ્દી, ઓગસ્ટ ૧૫-૧૯૫૭

અનુક્રમ

ક્રમાંક	કાવ્ય	કૃતિ	પૃષ્ઠ
	આગમ-ત્રણ	કેટલાક કાવ્યો ૧	૧
	ખંડ પહેલો : ઊર્મિગીતો		૩
	[સ્પર્શનો પાછળ પૃષ્ઠ ૧-૩૭]		
૧	પ્રેમને દિ-ડોળે	પ્રેમકુજ	૫
૨	ગસળ્યોત	જયા જયન્ત	૬
૩	નરી સર-નતા	દામ તત્પરતોત્રો	૭
૪	આયુધ્યનું પર્વ	ચિન્મયગીતા	૮
૫	અરણ્યોદય	જયા જયન્ત	૧૦
૬	પ્રેમનું પ્રભાત	જયા જયન્ત	૧૧
૭	વેણુ વાગી	ઈન્દુકુમાર ૩	૧૨
૮	દેવાની વેણુ	જયા જયન્ત	૧૩
૯	સ્પર્શ	જયા જયન્ત	૧૪
૧૦	નજગજ	શાહાનશાહ અકબરશાહ	૧૫
૧૧	પ્રેમ ની જોગામ	જયા-જયન્ત	૧૭
૧૨	આત્મદેવ	ન્દાના ન્દા ની ગમ ૨	૧૮
૧૩	કુલદે વમન્ત પધારે	ઈન્દુકુમાર ૩	૧૯
૧૪	કુલદેવનો હિમવ	ઈન્દુકુમાર ૩	૨૧
૧૫	મૌન ની ગમનિઓ	જયા જયન્ત	૨૨

ક્રમાંક	કાવ્ય	કૃતિ	પૃષ્ઠ
૧૬	ઉરનાં ખારણાં	જહાંગીર-નૂરજહાન	૨૩
૧૭	નયનન નાચે મોર	વિશ્વગીતા	૨૪
૧૮	જમનાતે કાંદો	જહાંગીર-નૂરજહાન	૨૫
૧૯	કળાયેલ મોર	જહાંગીર-નૂરજહાન	૨૬
૨૦	પુરનો મોરલો	નહાના નહાના રાસ-૧	૨૭
૨૧	કદમ્બ	ઈન્દુકુમાર-૩	૨૮
૨૨	કમળોની કુંજમાં	જહાંગીર-નૂરજહાન	૩૦
૨૩	મીતમની શોધ	ઈન્દુકુમાર-૩	૩૧
૨૪	રાજદંડ	જયા-જયન્ત	૩૩
૨૫	વિયોગ	કેટલાંક કાવ્યો ૧	૩૪
૨૬	રસસમાધિ	ઈન્દુકુમાર-૧	૩૭
૨૭	વિશ્વરસની ઝાંખી	શાહાનશાહ અકબરશાહ	૩૮
૨૮	ગસનિમન્નણુ	શાહાનશાહ અકબરશાહ	૩૯
૨૯	આવકાર	ઈન્દુકુમાર ૩	૪૦
૩૦	સ્વાગત	જયા-જયન્ત	૪૧
૩૧	જીવનસંગમ	જહાંગીર-નૂરજહાન	૪૨
૩૨	વિશ્વલીલા	જહાંગીર નૂરજહાન	૪૪
૩૩	દિલના સિંહાસન	શાહાનશાહ અકબરશાહ	૪૫
૩૪	અનામી નામ તહારું	જહાંગીર-નૂરજહાન	૪૬
૩૫	પેલે પાર	જહાંગીર-નૂરજહાન	૪૭
૩૬	હૃદયની વાત	કેટલાંક કાવ્યો-૨	૪૮
૩૭	સાગર સખે	કેટલાંક કાવ્યો-૧	૫૦
૩૮	નયણીની ધાર	કેટલાંક કાવ્યો-૨	૫૨
૩૯	આશુના ભેદ	કેટલાંક કાવ્યો ૨	૫૩

ક્રમાંક	કાવ્ય	કૃતિ	પૃષ્ઠ
૪૦	વળામણા	ઈન્દુકુમાર ૩	૫૫
૪૧	વિતકની વધાર્મઓ	જયા જયન્ત	૫૭
૪૨	આશા અમર નામિની	જહાગીર નૂરજહાન	૫૮
૪૩	લલરિયા	શાહાનશાહ અકબરશાહ	૫૯
૪૪	મહારો ગરબો	અર્ધગતાઈની અનુભવોના	૬૦
૪૫	સાગરિયો શિંગોર	હારિકાપ્રવચ	૬૧
૪૬	જયધિની જયજયોત	દ્વાનિકાપ્રવચ	૬૨
૪૭	માગરદેવ	પુણ્યકથા	૬૩
૪૮	કાળની ખમરી	'વાધવર્ણી' કુશોન	૬૪
૪૯	માનવનાવ	જયા જયન્ત	૬૫
૫૦	શદ મહાળ!	પુણ્યકથા	૬૬

ખડ ખીલે : પ્રણયપુષ્પો ૬૭

[રસદર્શનો : પાછળ પૃષ્ઠ ૩૭-૫૩]

૧	પ્રાણેશ્વરી	૪૮લાંક કાવ્યો-૧	૬૮
૨	પ્રભાત	૩૯લાંક કાવ્યો-૧	૬૯
૩	રમણીય મુખવળ	૪૯લાંક કાવ્યો-૧	૭૧
૪	અદ્ભુત મુન્દતા	ઓઝ અને અગર	૭૪
૫	ચેતન	૪૮લાંક કાવ્યો-૧	૭૫
૬	ધીર સમીર	૪૯લાંક કાવ્યો-૧	૭૬
૭	સન્દેષ મ	ચિત્રદર્શનો	૭૮
૮	વર્તમાન	દામપત્યનોનો	૮૦
૯	વાતવ્ય	૪૯લાંક કાવ્યો-૧	૮૪
૧૦	પુનર્નમ	૪૯લાંક કાવ્યો-૨	૮૫

ક્રમાંક	કાવ્ય	કૃતિ	પૃષ્ઠ
૧૧	આપણી લગ્નતિથિ	દામ્પત્યસ્તોત્રો	૮૮
૧૨	સૌન્દર્યના દેશ	જહાંગીર-નૂરજહાન	૯૦

— ખંડ ત્રીજો : રાસ ૯૨

[રસદર્શનો : પાછળ પૃષ્ઠ ૫૩-૯૩]

૧	વસન્ત લ્યો !	નહાના નહાના રાસ-૧	૯૩
૨	વસન્તનાં સોણના	સારથિ	૯૪
૩	હરિ' આવોને	ત્રેમલકિત ભજનાવલિ	૯૬
૪	વસન્તગીત	વસન્તોત્સવ	૯૭
૫	અલી ઠાપણડી !	ઇન્દુકુમાર-૧	૧૦૦
૬	દામ્પત્યના બોલ	દામ્પત્યસ્તોત્રો	૧૦૧
૭	મહારો હીચકો	જયા જયન્ત	૧૦૩
૮	ફૂલડાના ફાલ	જયા જયન્ત	૧૦૪
૯	ફૂલ હું તો જૂઠી	નહાના નહાના રાસ-૧	૧૦૫
૧૦	માઝમ રાત	નહાના નહાના રાસ-૧	૧૦૬
૧૧	એ રત	ઇન્દુકુમાર-૩	૧૦૭
૧૨	સંભારણા	નહાના નહાના રાસ-૧	૧૦૮
૧૩	ફૂલડાકટોરી	ઇન્દુકુમાર-૧	૧૧૦
૧૪	મહારો ચન્દ્રમા	દામ્પત્યસ્તોત્રો	૧૧૧
૧૫	ઝીણા ઝીણા મેહ	ઝોજ અને અગર	૧૧૨
૧૬	મહિડા	ઇન્દુકુમાર-૨	૧૧૩
૧૭	ગોપિકાની ગોસ્તી	જયા જયન્ત	૧૧૪
૧૮	કાસમીરી શાવ	ઇન્દુકુમાર-૨	૧૧૫
૧૯	કદમ્બનાં ફૂલ	ઇન્દુકુમાર-૨	૧૧૬
૨૦	આશા નિરાશાનો ચન્દ્રમા	જયા-જયન્ત	૧૧૭

ક્રમાંક	કાવ્ય	કૃતિ	પૃષ્ઠ
૨૧	પૂર્ણિમા પાછી ઊગી	દામ્પત્યસ્તોત્રો	૧૧૮
૨૨	સૂનાં સૂનાં રનેકધામ	ન્હાના ન્હાના રાસ-૧	૧૨૦
૨૩	અખોલડા	ન્હાના ન્હાના રાસ-૧	૧૨૩
૨૪	એ દિવસો	ન્હાના ન્હાના રાસ-૧	૧૨૫
૨૫	પ્રીતમ પધારે પગદેશમાં	ન્હાના ન્હાના રામ-૧	૧૨૬
૨૬	પ્રીતમ પધારે ઘેર	ન્હાના ન્હાના રાસ ૧	૧૨૭
૨૭	ખમ્મા વીરાને !	ન્હાના ન્હાના રાસ-૧	૧૨૮
૨૮	હતો	છન્દુકુમાર-૧	૧૨૯
૨૯	હૈયાની વાંસળી	છન્દુકુમાર-૧	૧૩૦
૩૦	પૂછશો મા	ન્હાના ન્હાના રાસ-૧	૧૩૧
૩૧	સોણસાં	ન્હાના ન્હાના રાસ-૧	૧૩૨
૩૨	માયા ઉતારી	ન્હાના ન્હાના રાસ-૧	૧૩૪
૩૩	વનના બોલ	જ્યા જ્યન્ત	૧૩૫
૩૪	સન્ધ્યાને સરોવરે	'મહારુદ્ધર્શન'-કુરુક્ષેત્ર	૧૩૬
૩૫	વનના આમન્ત્રણ	ઉદ્બોધન	૧૩૮
૩૬	સારસના શબ્દ	કેટલાંક કાવ્યો-૨	૧૪૦

ખંડ ચોથો : રણુગીતો ૧૪૧

[રસદર્શનો : પાછળ પૃષ્ઠ ૮૩-૬૬]

૧	શુભના શુકુન	રાગર્પિ ભરત	૧૪૨
૨	જયતુ ! અયિ જયતુ !	રાગર્પિ ભરત	૧૪૩
૩	કુન્તા-સન્દેશ	'દસિનાપુરના નિર્ધોષ'- કુરુક્ષેત્ર	૧૪૪
૪	ચિનોડના રણુમંથામ	શાદાનશાદ અકબગશાદ	૧૪૬
૫	જય ચિનોડ !	શાદાનશાદ અકબગશાદ	૧૪૮
૬	વીરની વિદાય	કેટલાંક કાવ્યો-૨	૧૪૯

ક્રમાંક	કાવ્ય	કૃતિ	પૃષ્ઠ
૭	કાઠિયાણીનું ગીત	ચિત્રદર્શનો	૧૫૨
૮	શુકુનની ધડીએ	રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટી અને રણુગીતો	૧૫૪
૯	બિહ! એ ભરતગોત્ર!	રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટી અને રણુગીતો	૧૫૫
૧૦	આર્યધ્વજ	રાજર્ષિ ભરત	૧૫૭
૧૧	સાયના સિપાઇ	ઇન્દુકુમાર-૨	૧૬૦
૧૨	હિન્દની ઢાકલ	રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટી અને રણુગીતો	૧૬૧
૧૩	કેસરિયાં		૧૬૩
૧૪	આરોપો રણુમાળ	રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટી અને રણુગીતો	૧૬૫
૧૫	ઉદ્દ્યોધન	રાજર્ષિ ભરત	૧૬૬

ખંડ પાંચમો : દામ્પત્યસ્તોત્રો

[સ્તદર્શનો : ૫૧૭૭ પૃષ્ઠ ૯૯-૧૨૩]

૧	તાજમહેલ	ચિત્રદર્શનો	૧૬૮
૨	નવયૌવના	કેટલાંક કાવ્યો-૨	૧૭૨
૩	સૌભાગ્યવતી	કેટલાંક કાવ્યો-૨	૧૭૬
૪	કુલગોગિની	ચિત્રદર્શનો	૧૮૧
૫	સંસ્કૃતિનું પુષ્પ	કેટલાંક કાવ્યો-૩	૧૮૭
૬	ગિરનારને ચરણે	કેટલાંક કાવ્યો-૨	૧૯૪

ખંડ છઠ્ઠો : ભક્તિગીતો

[સ્તદર્શનો : ૫૧૭૭ પૃષ્ઠ ૧૨૩-૧૪૧]

૧	પરમ પ્રેમ પરબલ	જયા-જયન્ત	૧૯૮
૨	પરમ ધન	જયા-જયન્ત	૧૯૯
૩	આવો-આવો પૂજનકાળ!	પુણ્યક-થા	૨૦૦
૪	ધ્વજતેજ	જયા-જયન્ત	૨૦૨
૫	ધ્વજગંધરી	જયા-જયન્ત	૨૦૩

ક્રમાંક	કાવ્ય	કૃતિ	પૃષ્ઠ
૬	ભોગી તણા જયકાર	જયા-જયન્ત	૨૦૪
૭	દો યોગીન્દ્ર!	જયા-જયન્ત	૨૦૫
૮	માધ કરજે, જાયા!	ધન્વકુમાર ૩	૨૦૬
૯	જાગ હોવાડ	પ્રેમકુંજ	૨૦૮
૧૦	પ્રેમનો મંચાર	કેટલાક કાવ્યો ૨	૨૦૯
૧૧	હરિનાં દર્શન	પ્રેમભક્તિ ભગનાવલિ ૨૧૧	
૧૨	સ્તુતિ અષ્ટક	કેટલાક કાવ્યો-૨	૨૧૨
૧૩	અદાશોક	પ્રેમકુંજ	૨૧૪
૧૪	જગની જાદવી	જયા-જયન્ત	૨૧૫
૧૫	આનન્દરંગ	સારથિ	૨૧૬
૧૬	પ્રેમજ્યોતિ	પ્રેમકુંજ	૨૧૭
૧૭	પ્રેમાનન્દ જ્યોત	પ્રેમભક્તિ ભગનાવલિ ૨૧૮	
૧૮	જયતિ જય! પ્રેમજ્યોતિ	પ્રેમકુંજ	૨૧૯
૧૯	હરિ! તારે કીકાને હિન્ડો	હારિકાવચન	૨૨૦
૨૦	ધન્ય સુદર્શન જ્યોત!	કુરુક્ષેત્ર-પ્રતિજ્ઞાદંડ	૨૨૧

ખંડ સાતમો : અર્ધ્યકુસુમો

૨૨૩

[સંસ્કરણનો : પાછળ પૃષ્ઠ ૧૪૨-૧૪૩]

૧	પિતૃતર્પણ	શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-	
		અર્પણકાવ્ય	૨૨૪
૨	જો કોણ	ઐતીહાસિક રમારકમંચર ૩૪	
૩	ગુજરાતનો તપસ્વી	ચિત્રદર્શનો	૨૩૬

ખંડ આઠમો : ચિત્રસર્જનો

૨૪૬

[સંસ્કરણનો : પાછળ પૃષ્ઠ ૧૬૧-૧૮૦]

૧	ગુજરાત (એક ઐતિહાસિક કાવ્ય)	ચિત્રદર્શનો	૨૫૦
૨	ચારુ વાદિમ	ગેરૂત અર્પણકાવ્ય	૨૫૫
૩	ભરતજીમિત્રું યજ્ઞોગાન	રાજર્ષિ ભરત	૨૬૧
૪	જગતનો દેવગુપ્ત	સારથિ	૨૬૮
	સંસ્કરણનો		૧-૧૮૦

આનંદ-સંવિભાગ

પ્રજ્ઞાના હૃદયની ધરતીને કાવ્યબીની રાખવા, પ્રગ્નની કાવ્યરસિ ધડવા, અસ્થારવા અને ડોંચે લલ્લ જવા, તેમજ એને સત્કવિતાના આસ્વાદ અને મૂલ્યાકનની તાલીમ આપવા માગે માગે કવિઓના વિપુલ કાવ્યરાશિમાર્થી રસદદિથી અને વિવેકથી કૃપાગા આવેલા તેમના કાવ્યસર્જનના પ્રતિનિધિરૂપ ચૂટણીમંત્રદો જેવું કાર્યક્ષમ માધન જીવતું એકે ગણાય નહિ. મારા કવિઓની ઉત્તમોત્તમ રચનાઓ તા આવા મધુમંથય એમના બધા કાવ્યમંત્રદો ખરીદી કે વાચી ન શકનાર સામાન્ય ગાદિત્વરમ્ભિકોના સમય અને ગળવાને ખૂબ પોતાય એ તો દેખીતું જ છે. અસંતાપના પાકે જાણતી વિદ્યાર્થી-પેઢીને તે તે કવિઓના સગમ કાવ્યમર્જન લાણી વાળવાની એવા તો એ ઘણી જાગરી શકે. આવા ચૂટણીમંત્રદો દરે આપણે ત્યાં પ્રગટ થવા લાગ્યા છે એ મંતોષપ્રદ જિના છે. કવિશ્રી ન્દાનાપાવની વૈવિધ્યવંતી કવિતા-સમૃદ્ધિમાંથી ચૂટેલી કેટલીક સુદર વાનગીઓનો પાકળના પૃષ્ઠોમાં પીરસાનો રમયાળ ગુજરાતના મૌ કાવ્યસિકોને આનંદાસી તેમનો મન-વાદ તેના નસીમદાર મુવાન મંપાદક થી બાલચંદ પરીખને રજાવી આપશે.

હા, શ્રી પરીખ ખરેખર નસીમદાર કહેવાય. ન્દાનાપાવ એટલે તેમની પ્રતિભા તથા કાવ્યસર્જનને બજે નિ શૂંકે છેદવા શરૂકના પ્રથમ રથાનના આધિકારી કવિવર. આનંદમગાધિને અનુભવ દરાવી રમ-મત જનાની જે ધડી દેખાં ડોઠાવી મૂકે એવી કવિના ગુજરાતી કવિ-

ઝોની કવિતામાંથી શોધીએ તો ન્હાનાવાનની ઘણી મળે કવિતાના
 જિઆ શિખરો એમની કવિતાએ અનેક વાર સર કર્યા છે કોઈ પણ
 પ્રથમ પક્તિના કવિની પણ બધી જ રચનાઓ એકસરખી લાગ્યાઈ
 ની હોતી નથી ન્હાનાવાનની ચ ન હોય, ને નથી પણ એમનું
 કાવ્યસર્જન એટલું વિપુલ છે કે તેમાંથી વીણેલી પ્રથમ પક્તિની રચના-
 ઝોનો ખારસો પુષ્ટ મેઘલ ખુશીથી સહેવાઈથી કરી શકાય છૂં હાથે
 મા શાન્દાનો કૃપાપ્રસાદ પામેલા આવા કવિની કવિતાનો પ્રતિનિધિ
 રૂપ ચૂટણીમઘલ સંપાદવાનું તો શ્રી રામનારાયણ પાઠક અને શ્રી
 વિષ્ણુપ્રમાદ ત્રિવેદી જેવા કાવ્યવિદાનો કે સુફરમ્ અને ઉમાશંકર
 જેવા આજના અગ્રિમ કવિઓમાંથી કોઈ પણ હોસેહોસે કરે પણ
 કવિશ્રીના જીવતા અને તે પછી ઘણો વખત દુર્લભ રહેલી આવી ચૂટણી-
 ની રજા શ્રી બાલચંદ્ર પરીખને ઝોલા આપાસે મળી ગઈ, માટે એ
 નસીબદાર આમ કહેવામાં એમનો અધિકાર ઝોલા હોવાનું સૂચવવા
 નો લેશ પણ આશય નથી 'પ્રેમ ભક્તિ'ની કવિતાની પ્રેમભક્તિ એ
 જ એમનો અધિકાર છે ✓ અગ્રેજ સાહિત્યના રસિયા આ યુવાન
 સાહિત્યપ્રેમીને ભારતીય સાહિત્યમાં સ્વી-દ્રનાથની કવિતા જેટલું જ
 પ્રગળ આકર્ષણ કવિશ્રી ન્હાનાવાનની કવિતાએ વર્ણવી કર્યું છે પોતે
 છે ચ પાછા હૃદયવૃત્તિએ કવિ જીવ કવિશ્રીની કૃતિઓના વાચન પરિ-
 શીનને પોતાને આપેન આનંદને અન્યજનમંવિભક્ત કરતા તેમણે
 ઉપાડેલી પ્રેમસેવા (labour of love) આ રીતે મૂર્ત થાય છે એમણે
 કવિશ્રી ॥ ટેનાક પ્રસિદ્ધ કાવ્યોના કરેલા મુક્ત રસવાહી અગ્રેજ અનુ-
 વાદ 'Perennial Fount : Lyrics of Adoration and
 Love' તથા અન્ય ભાષાભાષીઓને કવિશ્રીની કવિપ્રતિભા તથા
 કાવ્યકલાની પિછાં આપવા ॥ આશયથી લખેન 'Nanalal Poet-
 Laureate of Modern Gujarat' (A Study in Crea-

tive Interpretation) એ જે અંગ્રેજી પુસ્તકોરૂપે એ આ અગાઉ પણ મૂલ્ય યર્ષ ચૂકી છે.

આ સંગ્રહમાં તેમણે કવિશ્રીનાં કુલ ૧૪૬ કાવ્યો રજૂ કર્યા છે. કવિશ્રી ન્દાનાલાલના કાવ્યસર્જનની વિપુલતા અને તેનો કાવ્યગુણ જ્ઞેતાં એમની કૃતિઓમાંથી આખા ગીતીને ઉપાકતાં પણ સારી ચૂંટણી યર્ષ જાય. સંગ્રહમાં કવિનું પેલું કાવ્ય કેમ ન આવ્યું, આ આ લીધાં છે તેને બદલે અમુક અમુક લીધાં હોત તો કીક યાત, એવી ટીકા કે સૂચનાઓ જેમ દરેક ચૂંટણીસંગ્રહ નોતરે જ, તેમ આને વિશે પણ બનવાનું. ચૂંટણીમાં હમેશા વ્યક્તિગત રુચિ અને દષ્ટિ તેમજ ચૂંટણીનો ત્રેરક આશય કામ કરતાં હોય છે, તેને લીધે એમ બનવું સ્વાભાવિક જ છે. આ 'રસગન્ધા'માં ધૂમકેતુનું ગીત ('હું એકલો જીતું'), 'વિરાટનો હિંડોળો', 'પારકાં કેમ કીધાં' અને એવાં બીજાં કોઈ કોઈ કવિશ્રીનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યો કેમ નથી લેવાયાં અને કેટલાંક ન લેવાત તો ચાલત તેવાં કેમ લેવાયા છે એવી ફરિયાદ કરવી આ કારણથી કામ લાગશે નહિ. સંગ્રહની સામગ્રીને રાજારીનાં બોર જેવી મંપાદકે પોતે આરવાદેલી, એમને માફી લાગેલી અને આનંદ-સંવિભાગ અર્થે સહૃદયો સમક્ષ ધરેલી ન્દાનાલાલ-રચનાઓ તરીકે જ જોવી યુક્ત છે.

કાવ્યોને આઠ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યાં છે : (૧) જીર્મિગીતો, (૨) પ્રણયપુષ્પો, (૩) રાસ, (૪) રણુગીતો, (૫) દામ્પત્ય-સ્તોત્રો, (૬) ભક્તિગીતો, (૭) અર્ધકુસુમો, (૮) ચિત્રસર્જનો. કવિશ્રી ન્દાનાલાલની કવનવિષય અને કાવ્યપ્રકારોને લગતી કેટલીક જાણીતી વિશિષ્ટતાઓ એમાં રજૂ થઈ તો જાય છે. પણ જીર્મિગીતો બીજા વિભાગોમાં ય આવે છે, અને પ્રણયપુષ્પો, રાસ, દામ્પત્યસ્તોત્રો તથા જીર્મિગીતોના વિભાગોની કોઈ કોઈ કૃતિઓ ખુશાથી એકબીજા વિભાગમાં મૂકી શકાય તેમ છે. 'પ્રણયપુષ્પો' અને 'દામ્પત્યસ્તોત્રો' એ જે

વિભાગનો એક જ વિભાગ કરી શકાય. અક્ષરગેય-માત્રાગેય છંદો-
 બદ્ધ રચનાઓ, ગઝલો, ગીતો, રાગ અને આછાંદસ હોલનશૈલીમાં
 લખાયેલી કૃતિઓની વાનગી રચૂ કરી પદ્યરચનાના પ્રકાર પ્રમાણે;
 બાગકાવ્ય, ઊર્ગિકાવ્ય (ગીત ને ગસ સમેત), ચિત્રકાવ્ય, ખંડકાવ્ય,
 મહાકાવ્ય, વિરાટકાવ્ય, એમ કવિશ્રીએ અજન્માવેલા કાવ્યપ્રકારો
 પ્રમાણે; કવિશ્રીના 'પ્રેમભક્તિ' ઢિપનામને મર્વાશે માર્ય દગવતાં એમનાં
 પ્રેમ-ગાન અને ભક્તિગાન તથા પંજી રવદેશ-ગાન પ્રમાણે; શૃંગાર,
 વીર અને ભક્તિનો શાત, એમ રમ પ્રમાણે; આગ લુગીપુદી રીતે
 કવિશ્રીનાં કાવ્યોનું વિભાગીકરણ થઈ શકે તેમ છે. પણ મંપાદક અર્દો
 પોતાની ચૂટેલી સામગ્રીને તથા તેમાંથી પોતે રકુટ કરાવવા ધારેલા
 કવિદર્શનને વશ વર્ગોને ચાલ્યા છે. જે દષ્ટિએ એમણે આ વિભાગો
 પાડ્યા છે તેની ઝાંખી એમણે આ ચૂંટણીમંત્રદને જોડેલ 'રમદર્શનો'
 નામક વિવરણ કરાવી રહે છે. આગ હોવાથી 'સૌન્દર્યના દેશ'ને
 'પ્રજ્વલપુષ્પો'માં કે 'ગિન્નારને ચરણે'ને 'દામ્પત્યસ્તોત્રો'માં મૂકવું
 યોગ્ય ન હતું એવા કોઈ કોઈ વીગતના મતગેદ મિવાય પુગ્તકના
 વિભાગીકરણ સામે તે નેનો હેતુ સાધવું હોવાથી કોઈ વાંધો સર્જ
 શકાય તેવું નથી.

ઉપર ઉલ્લેખેલું મંપાદકનું વિવરણ મુખ્ય ઉત્પાદકથી જ નહિ
 પણ સાચા સહૃદયના બાવથી તેમણે કરેલું કવિશ્રી ન્દાનાજાવની
 કવિતાનું રસ-રહસ્ય-દર્શન બની ગયું છે. વગ્તુત: કવિશ્રીની કવિતાએ
 મંપાદકના ભાવુક રસેષ્ઠ હૃદયને કરાવેલ કાવ્યમંવેન કે રસાનુભવ
 જ એમણે કોઈને રાજદાળ પણ લાગે એવી ઊર્મિપ્રસિત બાપામાં
 ત્યાં દાલવ્યો છે. આમજ ધરેલી ન્દાનાજાવ-પ્રસાદીમાં કવિશ્રીના એક
 ખુશખોદાર કાવ્યપુષ્પ પરથી બીજા કાવ્યપુષ્પ પાસે ધૂમતા મધુકર
 જેવા દેખાતા સંપાદકના આ રસાનુભાવે પ્રસન્ન આત્માનો ગુંગરવ

જ એને કહીએ. એને ભક્તનો પોતાના રસદેવને અપાયેલો અર્ધ પાણી કોષ્ટ કહે. કવિશ્રીમાં અને તેમની કૃતિઓમાં છે તેથી વધુ એ જુઓ છે એમ કોષ્ટને લાગે, કે એમ કોષ્ટ કહે, તેની આ 'રસદર્શનો'ના લેખકને પડી ન જ હોય. એ તો કવિશ્રીની કવિતાએ પોતાને કરેલ રસાનુભવ અને એ કવિતાનું પોતે કરેલું ગર્ભ દર્શન પોતાના જ આનંદની અભિવ્યક્તિ તેમજ તેના સંવિભાગ સારુ મુક્ત કવચે શબ્દગદ્ય કરે છે. વાચકોને મંપાદકના હિતસાધનો એવ લગાડી ન્દાનાવાચની કવિતા તરફ આભિમુખ કરી તેની ખૂબીઓ ખૂબીવાની દૃષ્ટિ તેમને મંપકારવામાં એમના આ પુરુષાર્થની કૃતાર્થતા એ માનવાના. ૧૮૦ પાનાં સુધી પહોંચી ગયેલા આ વિવરણુમાં શબ્દોની ધણી ઠસર કરી એને અંગ્રુસિનિર્દેશક અને મિતાદાર બનાવાયું હોત તો હીક થાત એમ પ્રથમ વાચને આપણને લાગશે ખરું, પણ મંપાદકની દૃષ્ટિ-વૃત્તિ એમ કરવા દે તેમ ન હતું.

એ વિવરણુમાં પ્રથમ દરેક વિભાગમાં ચૂક થતા કાવ્યો પરનો સમગ્રાલોચી લેખ અને પછી વ્યક્તિગત કાવ્યોનું રસદર્શન આવે છે. કાવ્યોનાં રસદર્શનમાં 'સાગર સંગે', 'લક્ષ્મિતિથિ', 'પુનર્લક્ષ્મ', 'આપણી લક્ષ્મિતિથિ', 'પિતૃતર્પણ' ને 'ગુજરાતનો તપસ્વી' પરના ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. સમગ્ર દર્શનોમાં ધ્યાન ખેંચેલો ન્દાનાવાચની કવિતામાં 'પ્રાપ્ત મંકલિતરૂપે એક અનેખું રમગય ઇવાદસી' જેવા ને દેખાડવાનો શી પરીએ હલ્લાગએ કરેલો પ્રયાગ. ને ગાને છે કે ન્દાનાવાચની રમસૃષ્ટિ 'લિખ લિખ દાસે પ્રગટેલી ગર્મિઓ. ઝંખનાઓ, ભાવનાઓ કે આદર્શોની ચિનચારીઓનો એ માત્ર મમુચ્ચય નથી; જગત અને પ્રકૃતિનાં, વ્યક્તિ અને વિશ્વના, મનુષ્ય અને દિવ્યતાનાં, જીવન અને મૃત્યુનાં લૈરિધ્યમય પ્રેરકજાળોનું એ માત્ર નિરૂપણ નથી; કલ્પ અને કવિતા, લય અને માધુર્ય, મંત્રીન અને મોહાગની એ કેવળ ઉપામના જ

નથી; કિંતુ એ સર્વને પોતામાં સમાવતું, સૌંદર્યતેજો ઝગદગતું, ઊર્મિ-
 ધનકારે ચનગનતું, પ્રેમરસે સુહાતું, દામ્પત્યમેગલમાં પરિપક્વ જનતું,
 પ્રજુતામાં પાંગરતું, સંસ્કૃતિવિસ્તારમાં સાદૃશ્ય પામતું અને દિવ્યતામાં
 પરિચુત થતું એ એક સમગ્ર, અનોખું જીવનદર્શન છે.' (રસદર્શનો પૃ.
 ૩૭-૩૮) કવિશ્રીના પ્રકૃતિ, પ્રેમ, સૌર્ય તથા ભક્તિનાં ગાનને તેમજ
 તેમના વિશ્વનિર્મળીર્તનને એ જીવનદર્શનનાં એકમેકમાંથી વિસ્તરતાં-
 વિકસતાં સંવાદી અંગ તરીકે શ્રી પરીખે ત્યાં અવલોકી દેખાડ્યાં છે.

કવિશ્રીના વિપુલ કવિતારાશિમાંથી આ તો કેટલીક જ પાનગી.
 તેને આધારે જિહ્વું કરાતું કવિશ્રીનું જીવનદર્શન કેટલે અંશે કવિશ્રીના
 સમગ્ર સાહિત્યને માટે પણ બોલે, કે તેને લાગુ પડે, વા તેમાંથી થ
 પ્રગટ થતું દેખાય, એવો પ્રશ્ન થાય. પણ કવિશ્રી ન્હાનાલાલ આપણા
 એવા સાહિત્યસર્જક છે જેમના સમગ્ર સર્જનમાં એક સુસંગત જીવન-
 દર્શન અનુરચીત કે ઓતપ્રોત દેખાય છે જ. પ્રકૃતિએ તેઓ એક મસ્ત
 સૌંદર્યદર્શી સૌંદર્યજુષ્ઠ રસોપાસક કવિ છે. પ્રકૃતિના સૌંદર્યના (અને
 પ્રકૃતિની સૌંદર્યશોભા તો વસંતમાં, એટલે વર્ષતના) પૂજક-ગાયક આ
 કવિ જીવનના સૌંદર્યના, એટલે જીવનની વસંતના રનેહસૌંદર્યના-રનેહ-
 રસના કવિ જન્મ્યા છે. પણ રસના, સૌંદર્યના, રનેહના, જીવનના આનંદ-
 ના આ ઉપાસકને સૃષ્ટિમાં જીજ્ઞાસા રસસાગરને પુણ્યની પાળ ધંધ
 લાગે છે. આવો ધર્મસંયત રનેહ તો લગ્નજીવનનો, એટલે લગ્ન તરફ
 લર્ષ જતા, લગ્નમાં પરિણમના, અને લગ્નોત્તર દાંપત્યમાં વિસ્તરી-
 વિકસી કૃતાર્થતા પામતા રનેહનું જ ગાન તેમણે જીવનભર ઉદ્ઘાસથી
 ગાયું છે. જેમને પુણ્યના, એટલે ધર્મ, નીતિ, સદાચાર અને સંયમના
 આમદ્વી જનાવનાર તત્ત્વ છે કવિની આર્પના, જેણે પોતાને તરુણ
 દશાના ઉદયગાતોમાંથી આખરે અચાંચાનું તેમણે 'પિતૃનર્પણ'માં દહ્યું
 છે. કામ આંતરમુદ્ધ કે સંસ્કારના જગે આ જૂમિને સંસ્કારવારસો

એમણે એવો તો ઝીંધ્યો ને પચાપી લીધો છે કે તેનો જ ઉદ્દેશ્ય નથી
વાણીમા એમણે કર્યો-કર્યો કહેવાય કવિની ઊંડી સ્વદેશભક્તિએ ય
એમને ભારતના ભૂમિમૌદ્યતા જ નહિ પણ એની સમૃદ્ધિથી એના
આત્મનૌદ્યતા શક્તિ બનાવેલા. ભારતીય મરુતિ રથૂવ કરતા સુદ્ધમને,
દેહ કરતા આત્માને, પ્રેમ કરતા પ્રેમને, વિદ્યા કરતા સયમને, જગત
કરતા ઈશ્વરને, બેદ કરતા અબેદને, વિગ્રહ કરતા સગન્ધને, વધુ મહત્ત
આપે છે કવિશ્રી ન્દાનાનાવનુ સમગ્ર મર્જન પણ એને જ મહત્ત આપતુ
દેખાય છે તે આ કારણે કવિશ્રી ની ઊંડી ધાર્મિકતા ને આસ્થિકતા
દલપતરામના ધરના વાતાવરણે અને કાળીરામ દેવના સપકે, એટલે
પરોક્ષ રીતે રામિનારાયણ સપ્રદાયે તેમ માર્દિનોના વાગને અને
પ્રાર્થનાસમાજે પ્રેરેલ હશે તેટલી જ તેમ ની આ આર્પનાની પણ એ
નીપજ. કવિશ્રીની આ ધાર્મિકતા કે આસ્થિકતાએ એમને ભક્ત બનાવ્યા
છે, 'પ્રેમ-ભક્તિ' ગનાવ્યા છે, 'પ્રેમભક્તિ-ભગવાનલિ' 'વેદુવિહાર'
'હરિદર્શન' અને 'હરમલિતા'ના કવિ ગનાવ્યા છે 'પ્રેમ ભક્તિ' એ
એમના કવિનામને પૂર્ણતયા સાર્થે હરાવે એવું એને સુસંગત પ્રેમગાન
અને ભક્તિગાન એમણે કલમ ચલાવી ત્યા સુધી કર્યે રાખ્યું છે જે
દેશભક્તિના ચડના જુવાનીના નવજુગીના સ્ફૂર્તિકર વાતાવરણમા
એમની જુવાની વીતી તેની અસર પણ એમણે ઓઝી ઝીંરી નથી
સ્વભૂમિનુ અને એ ન જીજ્ઞાસા મતાનોનુ ગૌરવગાન ગાતા કવિ પોતાના
મટલાક માનમસતાનોને દેશ અને લોકની સેવાને વરાવે છે તે આનુ
પરિણામ. 'રણુગીતો' વિભાગની આ સમૃદ્ધી સામગ્રી બતાવી આપે
છે તેમ કવિ ની સ્વદેશભક્તિ એમ ની આર્પતા અને ધાર્મિકતાથી જ
કંગાવેલી છે, એનાથી વિમવાની નથી કવિશ્રીની રોહનમ અને લમ
એટલા મે પાસાવાળી રોહનમાનતા, એમની સેવા ને મનન્ધ ની બાવ મ,
એમ ની ઈશ્વરચ્છા, એમનો નિશ્ચયાગત્ય અને મા ની તેમ મમારના

આમન્ત્રણ

આવો, સન્તો! આવો, સન્તો!
રસધુન્ને આવો, સન્તો!

સસેશ્વરને પદ ઝમે ઝીણું ઝીણું ગીત;
નિર્મળ તેજ ઉઘાડમાં પાન કરીશું નિત્ય;
ઠંડાલાં! ઝીલશું, ઠંડાલાં ઝીલશું,
ગીતલહરે ઠંડાલાં! ઝીલશું.....

સ્નેહવેલના ફાલમાં હીંચશું ઉર હરખાઈ;
પ્રિય શુણ્ણગાન ફૂલો ગૂંથી ધરશું પ્રિયપદમાંડી:
પ્રિય સંગે, પ્રિય સંગે,
આનન્દીશું પ્રિય સંગે....૨.

પ્રેમવાટિકા-ઝરણમાં ગીતનીરે ન્હાઈ,
સસેશ્વરને પૂજતાં પ્રભુતા રહે પથરાઈ;
પ્રભુતામાં, પ્રભુતામાં,
નગભૂલશું રસપ્રભુતામાં!

ખંડ પહેલો

ઉર્મિગીતો

શુભયુગ ધ્યાન-વિહીન,
ભીષીને કાળસિન્ધુને તીર,
જનવે જંસરી સન્ધ્ય સુધીર.....
—જડાનાસાસ

(૧)

પ્રેમને હિન્ડોલે

જગત ઝૂલે રસઝોલે :
અદ્ભુત કે પ્રેમને હિન્ડોલે, હિન્ડોલે, હિન્ડોલે :
ઝૂલે રસ ઝોલે

ભરતી અનન્ત ડોલે,
પ્રહ્લાંડો ભીંજે છોળે,
પરપ્રહ્લાંડેરે ખોળે :
ઉરે ઉરે કેાકિલા કેા ખોલે, ઢલેલોલે, વિલોલે :
ઝૂલે રસઝોલે
અદ્ભુત કેા પ્રેમને હિન્ડોલે, હિન્ડોલે, હિન્ડોલે
ઝૂલે રસઝોલે

[પ્રેમકુજ]

(૧)

રસજયોત

એક જ્વાલા જલે તુજ નેનનમા,
 રસજયોત નિહાળી નમુ હું નમું,
 એક વીજ ઝલે નભમડળમા,
 રસજયોત નિહાળી નમું હું નમું .

મધરાતના પહોર અઘોર હતા,
 અન્ધકારના દોરજ ઓર હતા,
 તુજ નેનમા મોરચકોર હતા,
 રસજયોત નિહાળી નમુ હું નમું .

અહા! વિન્ધના દ્વાર ખુલ્યા ઉછળ્યા,
 અહા! અણધૂતને બ્રહ્મયોગ મળ્યા,
 અહા! લોચન લોચન માહી ઢળ્યા,
 રસજયોત નિહાળી નમુ હું નમું .

દગ્ધાણુથી પ્રારબ્ધલેખ લખ્યા,
 કઈ પ્રેમીએ પ્રેમપથી પરખ્યા,
 અને આત્માએ આત્મનૂને જોળખ્યો,
 રસજયોત નિહાળી નમુ હું નમું .

(૩)

નરી સરલતા

૧

નરી સરલતા ઢોણ પૂજશે ?
 નથી તેજ, નથી તરંગ;
 શાન્ત, વિમળ, વિરલ, રમ્ય;
 તુજ મુખ શું લયું સૌમ્ય, મુજ લાડિલી !

૨

અલૌકિક નીલ પટ સન્ધ્યા લઈને,
 પ્રશાન્ત, નિદ્રિત ગાલપ્રભાત
 અન્તરિક્ષના રંગ ધરી સૂતું
 તુજ નયન સમા જળહૃદયે, મુજ લાડિલી !

૩

એ સુન્દરતા ઢોણ નીરખશે ?
 ઢોણ સ્હમજશે ? ઢોણ મુહવશે ?
 ઢોણ નીરવ્યંચુ ત્હાં લરશે ?
 -અનિમિષ, અકળ, ગહન સૌન્દર્ય :
 તુજ નયનમાં ડોકું ચોક્કસ આત્મન સમું, મુજ લાડિલી !

૪

વિશાળ નભ વીંધતા ગરુડ જિડશે,
 પ્રભા વીણુન્તા દિગન્ત ધન ધૂમશે,
 સઉ શમશે, સઉ શમશે, જિતરશે
 તુજ હૃદય સમા સરવર પર, મુજ લાડિલી !

૫

મુજ કુજ પેવી ને જૂલે,
 પ્રભુના દીધા કઈ સુખ કૂલે,
 મહારાનહારા કઈ કઈ કુસુમ મધુરા ખીલે
 સખિ ! તુજ હૃદયજળ ત્હા ગમળ સોચી શોભજે, મુજ લાડિલી !

[દામ્પ યસ્તે ગો]

(૬)

આયુષ્યનું પર્વ

આજ આયુષ્યનું પર્વ,
આજ આયુષ્યનું પર્વ,
હૈયાં વરસે છે હૃદયદેવનાં...

આજ આત્માનું પર્વ,
આજ આત્માનું પર્વ,
આત્મા વરસે છે આત્મદેવના...

ધન વરસે જળધાર, ને તરુવર વરસે કૂલ;
રવિ વરસે કિરણાવલિ:

અમે વરસીએ આત્મ આ અમૂલ:
હો સોહાગિયાં!

આજે ઉત્સવ આત્મમધનો ..

આજ આત્માનું પર્વ,
આજ આત્માનું પર્વ,
આત્મા વરસે છે આત્મદેવના...

[વિશ્વશ્રીતા]

(૫)

અરુણોદય

ભગે છે પ્રભાત આજ ધીમેધીમે;
 ભગે છે ઉપાનું રાજ્ય ધીમેધીમે;
 ભગે છે પ્રભાત આજ ધીમેધીમે...

રજનીની ચૂંદડીના
 છેડાના હીરલા શા,
 ધ્રુવે છે તારલા આજ ધીમેધીમે;
 ભગે છે પ્રભાત આજ ધીમેધીમે...

પરમ પ્રકાશ ખીલે,
 અરુણનાં અંગ ઝીલે;
 ભગે પ્રભુ વિશ્વમાં આજ ધીમેધીમે;
 ભગે પ્રભુ જીવમાં આજ ધીમેધીમે;
 ભગે છે પ્રભાત આજ ધીમેધીમે...

[જયા-જયન્તી]

(૧)

પ્રેમનું પ્રભાત

પિયુ! પ્રેમનું પ્રભાત,
 પિયુ! પ્રેમનું પ્રભાત,
 પ્રગટ્યા પ્રકાશ પરમ રનેહના ને!

પિયુ! ઊતરી એ રાત,
 પિયુ! ઊતરી એ રાત,
 સૂરને તપે છે દિલે-દેહમાં ને!

અમે આશાને આંગણે ઊભાં હતાં;
 અમે ભાવિના આભમાં નેતાં હતાં;
 ઊગી ભાગ્ય ઠેરી ભાત,
 ઊગી ભાગ્ય ઠેરી ભાત,
 ઊઘડ્યાં ઉન્નત સૌભાગ્યનાં ને!

પિયુ! પ્રેમનું પ્રભાત,
 પિયુ! પ્રેમનું પ્રભાત!

[૪૫૧-૪૫૨]

(૭)

વેણુ વાગી

અજળ કેા વેણુ વાગી, વેણુ વાગી;
 હું તો આછી નીંદરમાંથી જાગી, સખિ!
 મહારા મનની મહેમાની માગી,
 અજળ કેા વેણુ વાગી, વેણુ વાગી...

હિરદોરની હિન્ડોળદોરી ડાલી, સખિ!
 લોકલોકના કલ્લોલખેલ ખેલી,
 અજળ કેા વેણુ વાગી, વેણુ વાગી...

ઘેરે ટહુકે અજાયાં નેત્ર નમણાં, સખિ!
 સયાં સહિયર! સલૂણાં મહારાં શમણાં;
 અજળ કેા વેણુ વાગી, વેણુ વાગી...

ધીમી ધીમી અમીની છલક આવી, સખિ!
 મીઠી હલકે મહને એકલી હસાવી:
 અજળ કેા વેણુ વાગી, વેણુ વાગી...

અજળ કેા વેણુ વાગી, વેણુ વાગી...

(૮)

હૈયાની વેણુ

વેણુ લઈયે ને દઈયે
હૈયાની, સૈયા !
વેણુ લઈયે ને દઈયે.

*

તું જગમોહન,
હું રસયોગન;
ઢિલને વસ્ત્રાં દરિયે;
હૈયાની, સૈયા !
વેણુ લઈયે ને દઈયે.

*

તું નટનાગર,
હું રૂપસાગર;
ભરતી બધે ભરિયે;
હૈયાની, સૈયા !
વેણુ લઈયે ને દઈયે.

(૯)

રસકુંજ

ચાલો, ચાલો, સલ્લણી ! રસકુંજમાં...

ચાલો, ચતુર સુભણ !

ભિગ્યા નયનોમાં ભાણ !

મહારા પરમ કટ્યાણ !

રસકુંજમાં.

ચાલો, રસની સરિતાને ઘાટ ને !

ચાલો, ફૂલડાં ને વેલી પૂરે વાટ ને !

મહારા રસિયાને માટ,

રસકુંજમાં.

ખીંચ્યો સુન્દર શું ખાગ !

ખીંચ્યો સુન્દર શું ખાગ !

મહીં મધુરા પરાગ !

મહીં મધુરા પરાગ !

મહારા અખંડ મૌનાગ્ય !

રસકુંજમાં.

(૧૦)

મજરાજ

હો મજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.

લખ્યું કંઈ કંઈ આંખડી-આંખડીએ.

મજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.

લખ્યું હૃદયકમળની પાંખડીએ,

હો મજરાજ ! ત્હારી આંખડીએ.

પ્રેમ પરિમળ પૂર્વા પરમ કંઈ

નત-તાં ફૂલ ફૂલડિયે,

મજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.

લખ્યું વનની વેલડ વેલડીએ :

હો મજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.

ઈન્દ્રેગ ચીતરી રસમન્ત્રે

લખ્યા ધૂમતી રસવાદળીએ,

મજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.

લખ્યું રાસરમણ રૂપપૂતળીએ :

હો મજરાજ ! ત્હારી વાંસળીએ.

હૈયાવેધણુ હૃદય-ઋચાએ।
 અઝળ સલૂણી લળી વીજળીએ,
 મજરાજ! તહારી વાંસળીએ.
 લખ્યુ કંઈ કંઈ તારલી-તારલીએઃ
 હો મજરાજ! તહારી વાંસળીએ.

અભયવચન દીધ જનકુલને
 અમે સાંભળ્યુ એ તો ગોકુળિયે,
 મજરાજ! તહારી વાંસળીએ,
 લખ્યુ જગપાવન તુજ પાવલિયે
 હો મજરાજ! તહારી વાંસળીએ.

હો મજરાજ! તહારી વાંસળીએ
 હો મજરાજ!

[શાહાનશાહ અકબરશાહ]

(૧૧)

પ્રેમની ભેગણ

હું તો ભેગણ ધની છું મહારા વહાલમની;
વહાલમની,

પ્રેમચાલમની;

હું તો ભેગણ ધની છું મહારા વહાલમની.

વનવનના મહેલ, પ્રીતમ! તારા વિણ સૂના છે;

તીરથના ઘાટ, પ્રીતમ! ભેગથી જૂના છે;

રસિકા એ રસના ઉપારાટની;

હું તો ભેગણ ધની છું મહારા વહાલમની.

તરુ તરુને પાને, પ્રીતમ! નામ જો! તારું છે;

રેખા રેખામાં, પ્રીતમ! જાગ્ય જો! મારું છે;

દાસી એ દિલના દિલાવરની;

હું તો ભેગણ ધની છું મહારા વહાલમની.

[અંત-અંત]

(૧૨)

આત્મદેવ

ઓ આત્મદેવ !

આવો, હો ! આવી વસન્ત આ.

દેવરંગી ફૂલ ઊગ્યાં અવનીમાં આલમાં;

ફૂલડાં ઉઘાડો મુજ ભાલમાં :

ઓ આત્મદેવ ! આવો, હો ! આવી વસન્ત આ.

મહેકે મહેકે મહેકે નવવાસના વિરાટની;

મહેકે મુગન્ધો અંગરંગમાં :

ઓ આત્મદેવ ! આવો હો ! આવી વસન્ત આ.

વનનાં ઊંડાણ ભરી બોલે છે કોકિલા;

બોલી કોયલ ઉર-આલમાં :

ઓ આત્મદેવ ! આવો હો ! આવી વસન્ત આ.

ચન્દન ચોક દળે તેજ કેરી વાદળી;

તેજ એ ઢોળાય પ્રાણચોકમાં :

ઓ આત્મદેવ ! આવો હો ! આવી વસન્ત આ.

રમી વસન્ત આજ વિશ્વ કેરી વાડીએ;

રમો મહારી આંખના ઉદાનમાં :

ઓ આત્મદેવ ! આવો હો ! આવી વસન્ત આ.

(૧૩)

ફૂલડે વસન્ત પધારે

સખિ! ફૂલડે વસન્ત પધારે...
 હો સખિ! ફૂલડે વસન્ત પધારે;
 સખિ ફૂલ-ફૂલ જાણુ મારે-મારે,
 ફૂલડે વસન્ત પધારે.

ચેતનભર ઉદલાસી અનેરા
 વાયુ વસન્તના વાયે;
 ગીઠાં ગીઠાં એવાં પૂર્વનાં સ્મરણે!
 અદ્ભુત તુજ ઊભરાયે:
 રણકે રસને સિતારે:
 સખિ! ફૂલડે વસન્ત પધારે.

કળીઓની પરમ પરાગ ભરેલી
 માંજડીએ મધુ જૂકે;
 અંગેાઅંગની મદભર કળીએ
 એમ પરાગ ભજૂકે:
 જીછળે અમી શતધારે;
 સખિ! ફૂલડે વસન્ત પધારે.

હુંહુંહું હુંહુંહું અમૃતશબ્દે
 કેાકિલ કંઈ લલકારે,
 દેહકદમ્બે વિરાજીને આત્મા
 પ્રેમીની ળાગ પુકારે;
 તરસ્યો પ્રેમીને આરે;
 સખિ! ફૂલડે વસન્ત પધારે.

દિનદિન ચ્હડતી ચન્દ્રકલાને
 ચન્દનીપૂર મતવાલાં;
 ગેળી સખિ! બ્રહ્મવર્યમ્ વરમે,
 ને ઉરમાઊગે અજવાળાઃ
 હીઠે મુખચન્દ્ર તહમારેઃ
 સખિ! ફૂલડે વસન્ત પધારે.
 હો સખિ! ફૂલડે વસન્ત પધારે....

[૯૬૩માર-૩]

(૧૪)

ફૂલડોલનો ઉત્સવ

આજે ઉત્સવ ફૂલડોલનો.....

અજળ વરસે વસન્ત,

અજળ વરસે વસન્ત,

આજે ઉત્સવ ફૂલડોલનો.

ડોલે ભરતી અનન્ત,

ડોલે ભરતી અનન્ત,

આજે ઉત્સવ ફૂલડોલનો.

ફૂલડે પ્રફુલ્લ ફૂલી વાડીની બેલીઓ;

કળી-કળીએ ડાળીઓ લયન્ત :

આજે ઉત્સવ ફૂલડોલનો.

અગિલ શુભાલ રંગ વિલસે વસન્તના;

વનવન ડો હાસ્યમાં હસન્ત :

આજે ઉત્સવ ફૂલડોલનો.

બાલની અગાસીએ ભિગન્ત જો ! તું ચન્દ્રમા;

ચન્દની શું ડોડ રમન્ત :

આજે ઉત્સવ ફૂલડોલનો.

ભરીને ફૂલછાળ રહી રમણે વસન્ત આ;

નુજ મુજમાં લાડથી લસન્ત :

આજે ઉત્સવ ફૂલડોલનો.

(૧૫)

યૌવનની રસમૂર્તિઓ

અમે અખંડ યૌવનની મૂર્તિઓ !
 અમે આશા-ઉલ્લાસ કેરી ભર્મિઓ !
 અમે પ્રકૃતિના અંગમાંની શક્તિઓ !
 કેાઈ લેશે ? કેાઈ લેશે ?
 કેાઈ લેશે ? કેાઈ લેશે ?
 અમે અખંડ યૌવનની મૂર્તિઓ !

*

અમે આકાશવાસીઓ,
 દેવોની દાસીઓ,
 પ્રેમીની પ્યાસીઓ છ !
 કેાઈ લેશે ? કેાઈ લેશે ?
 કેાઈ લેશે ? કેાઈ લેશે ?
 અમે અખંડ યૌવનની મૂર્તિઓ !

[૪૫૧-૪૫૮]

(૧૧)

ઉરનાં ખારણાં

ઉરના ખારણાં ઉઘાડો, સોહાગિયાં !
ભાગ્યનાં ખારણાં બિઘડશે, સોહાગિયાં !

*

કાળની કુંજ સમી ઝાડીઓ રે
ઝૂંકી જમનાને ઘાટ,
ઝૂંકી જમનાને ઘાટ,
પ્રેમનાં પંખી ડાળે માણતાં,
જગ દોળે કિલકિલાટ,
જગ દોળે કિલકિલાટ;
મુણુને, યો રનેહનાં સોહાગિયાં !
જાગો, યો રનેહનાં સોહાગિયાં !

*

આલના આગળા ઉઘાડો, સોહાગિયાં !
ભાગ્યના આગળા બિઘડશે સોહાગિયાં !
ભાગ્યના આગળા બિઘડશે સોહાગિયાં !

[આડાગીર-નૃજહાન]

(૧૭)

નયનન નાચે મોર

સજન! ત્હારે નયનન નાચે મોર.

નયનન નાચે મોર,

સજન! ત્હારે નયનન નાચે મોર.

*

કીકીમંડળથી પ્રગટે કિરણપ્રભા;

જગછાયાં ઘનઘોર:

સજન! ત્હારે નયનન નાચે મોર.

ચીંધી કાળજની ઠોર:

સજન! ત્હારે નયનન નાચે મોર.

*

નયનન નાચે મોર,

સજન! ત્હારે નયનન નાચે મોર.

જગછાયાં ઘનઘોર:

સજન! ત્હારે નયનન નાચે મોર.

સજન! ત્હારે નયનન.....

[નિશ્ચય]

(૧૮)

જમનાને કાંઠે

આલોને સહિયર! જમનાને કાંઠે
 જીવનનાં જલ ભરવા રે;
 જીવન ભરવા ને આત્મા તરપવા,
 ઉરની લહેરે લહરવા રે:
 આલોને સહિયર! જમનાને કાંઠે.

શ્રી કૃષ્ણે ભરિયાં ને રાધિકાએ ભરિયાં,
 ગોપિકાએ દિલભર્યાં ગરવાં રે;
 જગનાં રસિક! સહુ આવળે એ આરે,
 રસના વિહારે ત્યાં વિહરવા રે;
 આલોને સહિયર! જમનાને કાંઠે.

આલોને સહિયર! જમનાને કાંઠે
 જીવનના જલ ભરવા રે;
 જગનાં રસિક! સહુ આવળે એ આરે,
 રસના વિહારે ત્યાં વિહરવા રે:
 આલોને સહિયર! જમનાને કાંઠે.

(૧૬)

કળાયેલ મોર

જામનાને કાંઠડે કળાયેર મોરલો,
 મોરલા રે! ત્હારાં મનગમતાં મૂલ,
 રાજમહેલને કાંઠડે કળાયેલ મોરલો,
 મોરલા રે! આપુ દિલમાંનાં ફૂલ.

ઘેરી કદમ્બની ઘટાઓ મનોહરી,
 મોરલા રે! ત્હારી જાતી એ ડાળ;
 ઉરની ઘટાઓયે ઘેરી ઘેરામણી,
 મોરલા રે! આવ્યે ઉરનીરને પાળ.

જામનાને કાંઠડે કળાયેલ મોરલો,
 મોરલા રે! ત્હારાં મનગમતાં મૂલ.

[નદામીર-નૂરજહાન]

(૨૦)

પુરનો મોરલો

પુરનો મોરલો, હો રાજ !
પુરમાં થનગન થનગન નાચે
પુરનો મોરલો, હો રાજ !
પુરનો મોરલો, હો રાજ !

સુળની શેરીઓ, હો રાજ !
આગણુ થનગન થનગન નાચે
સુળનો મોરલો, હો રાજ !
પુરનો મોરલો, હો રાજ !

કૂલની વાડીઓ, હો રાજ !
કૂલડે થનગન થનગન નાચે
કૂલનો મોરલો, હો રાજ !
પુરનો મોરલો, હો રાજ !

રસનાં સરોવરો, હો રાજ !
રસભર થનગન થનગન નાચે
રસનો મોરલો, હો રાજ !
પુરનો મોરલો, હો રાજ !

(૨૧)

કદમ્બ

જેય કાઠે કદમ્બ કેરી છાયા;

વનમાં વસે વનરાયા, હો !

જેય કાઠે કદમ્બ કેરી છાયા.

સરવર ણાંધ્યુ કદમ્બાડે, વચમાં મણિમન્દિર;

હગમગ ડોલુ જો, મણિ ! ઢળે ઉરનાં નીર

જેવા ધરતીના કંપ, ઉરના અજંપ એવા માહરા;

જેવા ધરતીના કંપ, ઉરના કુમંપ એવા માહરા;

ઉરમાં વસે ઉરરાયા, હો !

જેય કાઠે કદમ્બ કેરી છાયા.

કળી કળી વમન્ત મ્હોરીને મ્હોર્યો મ્હારો છોડ;

ફૂલડે પ્રભુ ન પધારિયા, રહ્યા અપૂરા કોડ

મ્હારો આસુનો છોડ, પ્રભુને વધાવી હું શું કરું ?

મ્હારો આંસુનો છોડ, જગને વધાવી હું શું કરું ?

જગમાં વસે જગરાયા, હો !

જેય કાઠે કદમ્બ કેરી છાયા.

હોઉં હું અદ્રત કે દ્રુત તુજ પ્રેમની પરાપૂજા વિષે,

પણ પાવન કરી, દેવપૂત ! સ્વીકારજો મુજ અર્ધ્યને.

છિલ્લર નીરે જીતર્યા માનસ ગાની હંમ;

શીંગ તપી જળ એસર્યા : થયા આશના દ્વંસ.

સૂના સરવરિયા પાળ—

સૂના સરવરિયા પાળ આશાને અમૃત કેા સીંચશે ?

સૂના સરવરિયા પાળ—

સૂના સરવરિયા પાળ હંમલાને મોતી કેા નીરશે ?

વગડે વસે વરરાયા, હો !

બેય કાઢે કદમ્બ કેરી છાયા.

હોઈ હું અદ્વૈત કે દ્વૈત પુનઃ જગસોહામણુ રનેહયજ્ઞમાં,

પણુ આવી મળજે, અવધૂત ! અવધો તપની બિતયે.

સૂના સરવરિયા પાળ—

સૂના સરવરિયા પાળ હસલાને મોતી કેા નીરશે ?

વગડે વસે વરરાયા, હો !

બેય કાઢે કદમ્બ કેરી છાયા !

[ઈન્દુકુમાર-૩]

(૨૨)

કમળોની કુંજમાં

આ કમળોની કુંજમાં હું ભૂલી પડી...

ભૂલી પડી રે હું ભૂલી પડી,

આ કમળોની કુંજમાં હું ભૂલી પડી.

વડલો જટા ઢાળી જળમાં ઢળ્યો શું ?

સંસારજાળીઓ શી જાળીઓ વડી :

આ કમળોની કુંજમાં હું ભૂલી પડી.

ઊડતો પરાગ જગ ભરતો મનોહર :

નજરે ન ઝાંખી એહ ભાગ્યની ઝડી :

આ કમળોની કુંજમાં હું ભૂલી પડી.

ઉપર આભ ને નીચે નીર પાથર્યા,

સારા સૂનકારને શોધે આંખડી :

આ કમળોની કુંજમાં હું ભૂલી પડી.

શોધું હું આત્માની આરજૂ અનન્તમાં,

આયુધ્ય આપું, આપો એહ ને ઘડી :

આ કમળોની કુંજમાં હું ભૂલી પડી.

ભૂલી પડી રે હું ભૂલી પડી,

આ કમળોની કુંજમાં હું ભૂલી પડી.

(૨૩)

પ્રીતમની શોધ

હું તો શોધી શોધીને જાણે થાકી,
 રે! પ્રીતમ ક્યંહીયે નથી;
 આ તો જોની જો સરોવર પાળ,
 પ્રીતમ અહીંયે નથી.

હું તો સન્ધ્યાના મહેલ લમી થાકી,
 રે! પ્રીતમ ક્યંહીયે નથી;
 આ જો જા કુંજ કેરો કાંઠડો રસાળ,
 પ્રીતમ અહીંયે નથી.

હું તો વાટડીયે જોઈ જોઈ થાકી,
 રે! પ્રીતમ ક્યંહીયે નથી;
 જોના આંખાનો આજનો આ પન્થઃ
 પ્રીતમ અહીંયે નથી.

હું તો કેડીના માર્ગે જોડી થાકી,
 રે! પ્રીતમ ક્યંહીયે નથી;
 મહારો ના'વ્યો કોડામણો જો કન્થઃ
 પ્રીતમ અહીંયે નથી.

હું તો આથમતા સૂર્ય ગણી થાકી,
 રે! પ્રીતમ ક્યંહીયે નથી;
 આ તો ભિગન્તી ચન્દનીની રહાંજઃ
 પ્રીતમ અહીંયે નથી.

એના પડધાને કાન માંડી થાકી,
 રે! પ્રીતમ ક્યંહીયે નથી;
 આ તો એનો સંગીતનો જ સાજઃ
 પ્રીતમ અહીંયે નથી.

હું તો આડવાનાં જુંડ ઘૂમી થાકી,
 રે! પ્રીતમ ક્યંહીયે નથી;
 પેલે ભોગરે બે ફૂલડા લહેરાયઃ
 પ્રીતમ ક્યંહીયે નથી.

હું ચે ફૂલ વીલું કરી ચાલી થાકી,
 રે! પ્રીતમ ક્યંહીયે નથી,
 ત્યાં તો ભિઠ્યા અહો! એ પ્રેમગય,

[૨૪]
રાજહંસ

સૂના આ સરોવરે આવો,
ઓ રાજહંસ! સૂના આ મરોવરે આવો.
જૂનાં એ ગીતને જગાવો,
ઓ રાજહંસ! સૂના આ સરોવરે આવો.

કચ્છાં શુભ્ર માનસર? કચ્છાં અમ રંઠ આરો?
કચ્છાં પુણ્યશ્રવેત વપુ? કચ્છાં ગિરિ આ અમારો?
ઓ દેવપંખી! કંઈ દૈવી નથી, તથાપિ
ઉદ્ધારવા અમ સરોવરિયે પધારો:

લીલા લહેકન્તાં ઠાંઈ ઠટે મન્તના,
રનેહે નમન્તાં ધીરે ષગલે લજ્જનાં,
અમારાં નીર આ સુહાવો,
ઓ રાજહંસ! સૂના આ સરોવરે આવો.

હૈયાને સરોવરે આવો,
ઓ રાજહંસ! હૈયાને સરોવરે આવો.
જૂનાં એ ગીતને જગાવો,
ઓ રાજહંસ! સૂના આ સરોવરે આવો.

[૨૫]

વિયોગ

(૧)

અયિ અભ્રયૂથો !
 શીઠ વ્યર્થ મથો !
 નહિ ચક્ર રહડું નભમડળને;
 રસકોયલડી
 તિમિરે છો ખૂડી,
 ચૂમી ભાવિ મમા જગઅંજળને.

શુભ વ્યોમપ્રભા તમને શુભ હો,
 તિમિરે અમ આત્મવિહાર રહો
 ક્ષિતિજે નમતું જલ ઝીણું પૂર્યું,
 જૂલતું જૂલતું ભિભરાઈ ગયું
 પલ્લુ જો! પ્રતિની સરિતા અતલે
 હમતી રમતી રસતૃપ્તિ ઝીલે

ધન! જા, અયિ! જા, તુજ તાડવ ઘોર
 મરું કદી હું નહિ નૃત્ય કરું;
 જરી જો! તમરાજની પાંખ નીચે
 જગ રાચી રહેલ, હું કેમ કરું ?

(૨)

પ્રિય, રમ્ય સખિ!
 ઝીલું 'પ્રેમ' લખી,
 રસતીલી મીઠે મુજ મુગ્ધ હરે,
 દૂળવું જ ગમ્યુ!
 દૂળ તો અશમ્યુ,
 રસપ્રાણ બલે મધુરું શું જૂરે.

પ્રિયનો કદી વિશ્વવિયોગ થશે,
 કંઈ ખુલ્લખુલ્લ ગાન મીઠાં રડશે.
 રસઆપણી પછી ના નિરખી
 કંઈ અશ્રુ વહે તુજ નેત્ર, સખિ!
 પ્રિય લલિત મુગ્ધ હલેતી રમા!
 મુજ ભાવ રમરી કદી નિન્દીત મા.

અયિ ને! અલો ને! ઘનમડળ પાછળ
 યાય વિલોપ સુચન્દ્રકલા :
 સખિ! પાલવટો ઝીંજવ્યો ઘડીમા,
 જલગિન્દુ ઝરે તુજ રમ્ય હલા.

(૩)

તમરાજ ! અહો !
 હજી દૂર રહો,
 નથી પ્રાણ દીધો તમ પાર્ષદને,
 નથી પાપ પીધા,
 નથી દોષ દીધા
 પ્રિયના રસનિર્મળ પાલવને

ભરી નેત્ર વિશાલ વિયોગ સીંચે,
 ત્યમ પ્રેમ વિકાસી-વિકાસી હીંચે,
 તિમિરે રમ કે રમ ચન્દ્ર વિષે,
 જગતે અમ આત્મવિહાર થશે.
 મુખ પાળડીમા રમતુસિ દીપો,
 તુજ દીપ્તિજલે મુજ આત્મ દીપો !

અયિ ને ! અગિ, ને ! ઊડી વ્યોમ ખીણે
 ઝીણી છાઈ ઉપાની ગુલાળી પ્રભા;
 તુજ શ્વેત દ્યુતિ ત્યહિ પ્રેમઝૂલે
 ઝૂલતા રસીલા પૂજતા કે. ઊભા !

[કિટલાક કાવ્યો-૧]

[૧૧]

રસસમાધિ

પ્રિયે! પાદામ્બુજે,
હલે! તહારા ઝોજે,
વિધાતે! જેણી એ તવ સુતનુ! આછા રસરૂપે
સમપેલું લેજે જીવન રસખોજે, અનુપમે!
ધનવિભવમાં વિદ્યુત હસે:
જલધિજલમાં ઠેા નદી લસે:
જાએ વ્યોમાન્તરમાં, જળહળતી જ્યોતિ ઉડું વસે;
સખિ! તહારી મૂર્તિ હૃદયભવને એમ વિલસે.

૪

હતું જે આનન્દે,
હતું જે શોકાન્તે,
હતું જે જે મહારું ત્રિવિધ જગતે, રમ્ય રસિદે!
સ્વીકારે અપેલું પ્રિયતમ! રૂપાળા પ્રીતિપદે.
સ્થિર જગતનું યન્ત્ર જનશે;
ગહન નભરંગો ઉપદશે:
મહાકાલાગ્નિમાં અતુલ યુગના ઝોધ શમશે:
સમાધિમાં તહારી, સખિ! મુજ રસેન્દ્ર ય તપશે.

[૨૭]

વિશ્વરસની ઝાંખી

અણુ અણુમાં રમે રાસ,
સન્તન ! ઝાંખી કરે રી.

ડાળીએ ડાલે ને મંજરીએ મહેકે;
કૂલકૂલમાં હસે હાસઃ
સન્તન ! ઝાંખી કરે રી.

વાયુમાં ધૂમતો ને કિન્છોમાં રમતો,
પ્રેમીની પૂરન્તો ખ્યાસઃ
સન્તન ! ઝાંખી કરે રી.

રાત્રિએ શશિચર, દિવસે દિવાકર,
વિરહીના ભરે ઉરવાસઃ
સન્તન ! ઝાંખી કરે રી.

અણુ અણુમાં રમે રાસ,
સન્તન ! ઝાંખી કરે રી.

[સાહાનસાહ અઝગરસાહ]

[૨૯]

રાસ નિમન્ત્રણ

આવો, માણો રસિકવરની કુંજે રસરાજી
 ગગનદેશે અનન્તમાં જેલે છે મજસન્દ !
 દિશા કાળનાં લોચનિયાં ઝીલે એ આનન્દઃ
 ગગનદેશે અનન્તમાં જેલે છે મજસન્દ !

પરમ નિઃસીમને ઘાટ રાસ રચિયો સખે;
 જાણે કિરણોને અંગ ચન્દ્ર કવિતા લખે !
 હૈયાહૈયાને ઘાટ ગાજે એ પડછન્દઃ
 ગગનદેશે અનન્તમાં જેલે છે મજસન્દ !

[શાહાનશાહ અકબરશાહ]

[૨૬]

આવકાર

પધારો દિશદિશનાં મહેમાન !

હૈયાનાં દાર છે સર્વ ખુલાં ને

કરશું થશે તે સન્માન :

પધારો, દિશદિશનાં મહેમાન !

વનવન માંહીથી શીળા ને ઉન્હા વૃત્તિના વાય સમીર ;

એમાં રમે ને મહારો અમૃત દીવડો,

ડાલે-ડાલે તહોયે સ્થિર :

પધારો, દિશદિશનાં મહેમાન !

પ્રદ્માંડની આ વાડી ખીલી, મહિ ભરિયા પ્રદ્મપરાગ ;

ફૂલડાં ને કાંટા સર્વ હરિનાં :

ત્યાં કોના રાગ-વિરાગ ?

પધારો, દિશદિશનાં મહેમાન !

જળજળ ફરતો સાયર સોહે, પળપળ ઊછળે તરંગ ;

નહાનાં મોટાં તોફાન ધૂમે, તહોયે

જલધિની માઝા અલંગ :

પધારો, દિશદિશનાં મહેમાન !

આર કહે કોઈ, આઠ કહે કોઈ, કોઈ કહે દસ દિશ ;

રોમેરોમની અનન્ત દિશા મહારે ;

સહુમાં વહે જગદીશ :

પધારો, દિશદિશનાં મહેમાન !

[ઇન્દુકમાર-૩]

[૩૦]

સ્વાગત

જય ! જય ! કુમાર ! આવો,
 સાહેલી સહુ ! વધાવો.
 આનન્દ આનન્દ આજે, વિજય વાજે,
 દિશ દિશ ગાજે :
 યશકુમાર ! આવો,
 સાહેલી સહુ ! વધાવો.
 જય ! જય ! કુમાર ! આવો.

જગત જૂવે છે વાટડી, હો આવો,
 અમૃત આપ્યાં તે લોકને ધરાવો;
 સુરના સન્દેશ પૃથ્વીને સુણાવો;
 દેવનાં હુંદુણી વાગે, પ્રહ્લાંડ બગે,
 જયપરાજે :
 યશકુમાર ! આવો,
 સાહેલી સહુ ! વધાવો.
 જય ! જય ! કુમાર ! આવો.

[જયા-જયન્ત]

[૭૧]

જીવનસંગમ

જગને આરે પ્રેમપંખીના જીવનસંગમ થાય.
 આયુધ્યજ્ઞમાં એક વાર તો રસના રાસ રમાયઃ
 હો! જીવન જીવનમાં ઢોળાયઃ
 જગને આરે પ્રેમપંખીના.....

રમને આરે પ્રેમપંખીના જીવનસંગમ થાય;
 આયુધ્યજ્ઞના આત્મ આત્મના રસના રાસ રચાયઃ
 હો આત્મનૂ આત્મનૂમાં ઢોળાયઃ
 રસને આરે પ્રેમપંખીના.....

ભલે નારી હો, ભૂલકણુ નર હો;
 ચકવા-ચકવી વિરહી ભલે હો;
 બેય સુપણી સયુક્ત સખાઓ એક ડાળ સોઢાયઃ
 હૃદયના અગર ઉત્સવો ગાયઃ
 રસને આરે પ્રેમપંખીના જીવનસંગમ થાય.

ગંગોત્રીથી ગંગા પ્રગટી જલલહરે લહરાય;
 જમનોત્રીથી જમના જન્મી કઈ કંઈ વમળે વહાય;
 પ્રયાગતીથે પુણ્ય જલોના પૂરમાં પૂર પ્રેવાય;
 પુણ્યોદકના જીવનસંગમે પૃથ્વી પાવન થાયઃ

લવનનાં અદ્ભુત ગીત ગવાય :
 ધરતીને ખોળે સ્વર્ગ સ્થપાય;
 લવનના જયનાં ગીત રચાય.
 આયુષ્યનરમાં એક વાર તો રસના રાસ રમાય :
 જગને આરે પ્રેમપંખીના લવનસંગમ થાય.

રસને આરે પ્રેમપંખીના લવનસંગમ થાય :
 બેય સુવર્ણ સયુગ્મ સખાઓ એક ઢાળ સોહાય :
 હૃદયના અમર ઉત્સવો ગાય :
 રસને આરે પ્રેમપંખીના લવનસંગમ થાય.....

[જહાંગીર-નૂરજહાન]

[૩૪]

અનામી નામ તહારું

હૂંહું છુ કૂલડે કૂલડે અનામી નામ તહારું.

અનામી નામ તહારું, અનામી નામ તહારું,
લખ્યુ આકાશ અવનીમા અનામી નામ તહારું.

હો! અનામી નામ તહારું,
હૂંહું છુ કૂલડે કૂલડે અનામી નામ તહારું

જગતની જાહનવીને નીર અનામી નામ તહારું,
શશિમુખડે, સૂરજહમડે અનામી નામ તહારું.

એ અનામી નામ તહારું,
હૂંહું છુ કૂલડે કૂલડે અનામી નામ તહારું.

કૂલોના કોમળા હેયે અનામી નામ તહારું;
ગિરિની વજ્ર છાતીમા અનામી નામ તહારું:
ગગન ધુમ્મટની કોરે એ અનામી નામ તહારું

હૂંહું છુ કૂલડે કૂલડે અનામી નામ તહારું

[જયદાગીર-નૂરજહાન]

[૪૫]
પેલે પાર

હો! મહારે જાણું પેલે પાર;
હવે માછીયા! હોડી હંકાર:
મહારે જાણું પેલે પાર...

જમણે ઠાઠે મથુરા નગરી,
ડાળે ગોકુળ ગામ;
આ આરે મહારી દેહ જિભી છે,
ત્યાં છે આતમરામ:
મહારે જાણું પેલે પાર...

આખનેા સાગર જળજળ ભરિયો,
મહીં સૂરજ ને સોમ;
આ આરે છે ધરતીની લેખડ,
ત્યાં છે ચેતન ભોમ:
મહારે જાણું પેલે પાર...

હતછી હેલે આયુધ્ય ઊછળે
જગના વાય મમીર;
આ આરે મહારી આશાની કુંજે
ત્યાં છે પ્રેમમન્દિર:
મહારે જાણું પેલે પાર...
હવે માછીયા! હોડી હંકાર,
મહારે જાણું પેલે પાર...

[૪૭]

સાગર સખે !

સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા;

જીવું મીઠું લાગે મહને એવું કંઈ તો ગા :

સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

મહાભાવી તહારાં ગીતડાં, ઘેરા તાનમા ભેદો હોડા;

ગૂઢ અર્થ ના ઉકલી શકે, ઉકલે એવું તો ગા :

સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

શાશ્વત રહસ્યો ગર્જતી ઝમકે તહારી કરતાલ, હા !

રહમણું ન તેના તાલ, કંઈ રહમણું એવું તો ગા :

સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

રહમણું ન તે મુજ દીનના, તુજ વૈભવો વિસ્તર, સખા !

ન સુણ્યુ ત્રિલોકે, નાથ ! કંઈ એવું અહર્નિશ ગા :

સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

મુજ ઉર તુજ પર ઢાળીને હું પોદી છુ ભરસાત, હો !

મુજ ઉરમાં અધસ્કુટ કંઈ ભગ્તો સખે ! તું ગા :

સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

મુખડે શું કરચલી પાડતો ? અવગણ્ય મહને ન વિમાસતો;

ગા-ગા ચિરસ્થાયી ગાન તુજ, રહમણેય તહેને ગા :

સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા

ત્હારે જગતને ધોધવું, પરમાવધિ સત્ય શોધવું;
હું કેણું ? ગુરુકર્તવ્ય આચરતો, સખે ! તું ગા :
સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

તું તો અમિત, ઉદાત્ત રાજે, હું બાહુડી ચન્દા, અરે !
અહ ! એ મહાભાવી રાજવી ! તુજ રાજગીત તું ગા :
સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

તુજ પ્રાણમાં અગ્ની રેડવું, રેડી પછી મ્હારે જવું;
હું આયમીશ, અણુઆયમ્યાં કંઈ ગીત ત્હારાં ગા :
સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

સુણ મોઘ ગાજે, કાળ ગાજે, ગાજે ચૌદ પ્રહારંક આ;
પણ તેથી ચે પર પ્રભુવર ગાજે, તે ગીત લઈ લઈ ગા :
સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તો ગા.

સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું અલૌકિક ગા;
અવ્યુ અત્યું લાગે મ્હને, એવું હવે પ્રિય ! ગા.
સાગર સખે ! મુજ પ્રાણમાં એવું અમુલ્ય ગા.

|| ગી. ૧૫ || [૪૬] || ૧૫ || ૧ || ૧ ||

|| આંસુનાં લેહ || ૧ || ૧ ||

આંસુનાં લેહો, હો!

જતાવો-જતાવો કોઈ.

પ્રસન્ન હૃદયે શરદે વિલોકતાં

પૂર્વાતુરાગો સ્મરણે, ખડા થતા;

દેવી નિરાશા થકી અશ્રુ ભભરે,

હૃદયે રહ્યો ને નયનેથી નીતરે,

કહો, કેમ તે ભીંજાય અમથી આંખો.

હો! જતાવો કોઈ.

પાતાળથી સ્નેહી સમાજ લાવતી

નોકા કિરીટો ઝગી આદિ તથા જે;

કે સ્નેહ સર્વસ્વ લઈ નીચે ધૂળ,

તે ત્યાં સાથે સમી છેલ્લી જવાળ જે;

એવા સદા આશ હિંમત પ્રેરતા,

એવા સદા શોકચિત્તા સમા, સખે!

અહો! સ્મરણે સંચેલાં દિનની આખ,

તો જતાવો કોઈ.

*

[૫-૧૫] પહેરોડ ઝાળા કઈ ઓળખને વિશે

તો મૃત્યુશય્યા પર માનવી ઢળ્યુ:

ને હોલવાતાં નયનો અટારીની
 પ્રભા નિહાળે ખીલતી ધીરેધીરેઃ
 અધભગિયાં પંખીની પ્રાતર્ભંમરી
 જેવી સરે તે જ્ઞમવાહી કર્ણુમાંઃ
 એવા વડાં કૌતુકકારી કારમાં,
 એવી વડી શોકભરેલ ભ્રાન્તિશાં;
 હશે સ્મરણોની સુન્દર કંઈ માખઃ
 હો ! જતાવો કોઈ.

*

મોંઘા અહા ! મૃત્યુ પછીથી રનેટ્ટીનાં
 જેવાં રસીલાં સ્માતગેષ ચુમ્બનોઃ
 મીઠું અને કોઈ નિન્નશ કલ્પના
 જેવા પરાયે મુખપુષ્પ કલ્પતીઃ
 અગાધ રનેહોત્સવની લીલા સમા
 અગાધ ઉરના પ્રથમાનુગ શાઃ
 ને મત્ત ઉન્નમત્ત મહાનુનાયકીઃ
 હા ! જિંદગીના વિષ ! જે દિનો વીત્યા !
 અહા ! સ્મરણોના શેષની એ ખાળ
 તો જતાવો કોઈ.
 આંસુડાના ભેદો હો ! જતાવો-જતાવો કોઈ

[૪૦]

વળામણાં

ઢાળાણેા જીવનનો થાળ
 ને ઢાળાણી હૈયાક કાવટી
 મહારી વિજરઈ ગઈ પ્રેમમાળ,
 મુજ પ્રેમનાથ વણપૂજ્યા રહ્યા

આસુડના આશ તો જતાવો-જતાવો કોઈઃ
 જતાવો-જતાવો કોઈ,
 જતાવો-જતાવો કોઈ,

આસુડના આશ તો જતાવો-જતાવો કોઈ

હો! જિંદગીના દવને આ શમાવો-શમાવો કોઈ
 વનની લીધી વાટ એ કામણુગારા નેગીએ,
 જોગણુ જિલ્લી જગઘાટ, જોના આસુની નદીઓ વહે

દેવ! વનમા વિધાનીએ દીધા વળામણા,
 દેવ! આશાના પારસે જળમા જૂકાવિયા,
 દેવ! રનેડીના સોણુલા ચિતામાયે આવશે
 દેવ! સોભાગ્યવન્તીઓને લેખ ધરાવિયા

દેવ! જરમોના ચોરસા ને અગ્નિના જોડણા,
 દેવ! સુકુમાર સુન્દરીશા મહાનેગી જાગિયા
 દેવ! તપસીના તપોજળે ધ્રુવાડ ડોવિયા,
 દેવ! હૈયા ન ડોલે એક અવનીના માનવી

[૪૧]

||વિલકની વધાઈઓ||

હો જયા ! વીતી, વિલકની વધાઈઓ;
વીતી વિલકની વધાઈઓ,
દેવોના દેવની હુહાઈઓ;
હો જયા ! વીતી વિલકની વધાઈઓ.

હતાં રાજ્ય ને પાટ, મહેલ હતા મનમાનતા;
વનમાં તીરથપાટ ઝૂંપડલાં ચે ના જડયાં.

. વીતી વિલકની વધાઈઓ||

દેવોના દેવની હુહાઈઓ :

હો જયા ! વીતી વિલકની વધાઈઓ.

દિલમાં મહારે હહાય, દુનિયા' તેમાં યરજળે;
એ એકિ હોલાય, એવું જયન્ત ! વર્ષજે.

વીતી વિલકની વધાઈઓ,

||દેવોના દેવની હુહાઈઓ||

હો જયા ! વીતી વિલકની વધાઈઓ.

૧૧. ૧૦. ઊંચાંદુઃખના આડ, એ પાને પાને પ્રેમ છે;
પડયા વિલકના મહાડ, એ પત્થર પત્થરમાં પ્રભુ.

વીતી વિલકની વધાઈઓ,

દેવોના દેવની હુહાઈઓ :

હો જયા ! વીતી વિલકની વધાઈઓ.

[જયા-જયન્ત]

[૪૨]

આશા અમર નામિની

આશા-આશા અમર નામિની....

*

ધોમ ધણે કે ઝડીઓ વરસે :
 વીજ ઝળૂકે, વનદવ દરસે,
 છોકરો પાળ છાયે અન્તર્યામિનીઃ
 આશા અમર નામિની.

આશા આશા અમર નામિની....

*

ગાઠ અન્ધારાં, વિરલ ઉજ્જિયારાં;
 રણવગડાના ભૂવામાથા આરા,
 અળક જ્યોતિ રહ્યાંયે વિશ્વસ્વામિની :
 આશા અમર નામિની.

આશા-આશા અમર નામિની.

[જહાગીર-નૃસિંહાન]

[૪૩]

લહરિયાં

લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય.
અળનિયાં અનન્તમાં ઢાળાયઃ
લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય....

ફૂલની ફોરમ ફૂલમાં ન માયે,
તટમાં સરિતા ન માય;
હૃદયકુંજના ધૂપ સુરભિ સમા
ભાવ બ્રહ્માડ વૌધી જાયઃ
લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય....

હોમકુંડમાં હુનાશ ન માયે,
તેજદીપે ન પુરાયે;
રોમરોમથી કિરણો ઝરતાં,
અંગમાં આત્મતત્ત્વ ન માયઃ
લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય....

[શાહાનશાહ અકબરશાહ]

[૪૪]

મહારો અરૂખો

મહારો અરૂખો વીર! સાગરને તીર....

સાગરને તીર, . . . ૧ ૧ ૧

... નીચે બિછળે છે નીર; ૧ ૧ ૧

મહારો અરૂખો વીર! સાગરને તીર.

ધીંગધીરી લહર ખોલે ખોલડા, ગભીર:

પ્રણવી અંકોર છાટે દેવના સમીર;

ચન્દ્રવર્ણા મોલી, રમે રૂપનાં, જો તીર;

આત્મને આંગણે વસે ત્યાં આત્મના અમીર:

મહારો અરૂખો વીર! સાગરને તીર.

સાગરને તીર, ૧ ૧ ૧

મહારો અરૂખો વીર! સાગરને તીર.

૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧

૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧

૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ [અર્ધશતાબ્દીના અનુભવખોલ]

[૪૫]

સાગરિયો શિરમોર,

હો ! માહરે સાગરિયો શિરમોર;

હો ! વાંસળી વાણ, શંખ પૂરે, ઘનધોર : ૧૫૦

: ૧૫૧ : ૧૫૨ : ૧૫૩ : ૧૫૪ : ૧૫૫ : ૧૫૬ : ૧૫૭ : ૧૫૮ : ૧૫૯ : ૧૬૦ :

સાગરહોરે, સમો, હોરે, હોરે, હોરે, હોરે,

સાગરસમ ગંભીર;

સાગરનાકરે, સમો, રેને, હોળતો, હોળ

: ૧૬૧ : ૧૬૨ : ૧૬૩ : ૧૬૪ : ૧૬૫ : ૧૬૬ : ૧૬૭ : ૧૬૮ : ૧૬૯ : ૧૭૦ :

હો ! માહરે સાગરિયો શિરમોર,

વૈભવ માણે, હોરે, જગનો, જગ-દર,

: ૧૭૧ : ૧૭૨ : ૧૭૩ : ૧૭૪ : ૧૭૫ : ૧૭૬ : ૧૭૭ : ૧૭૮ : ૧૭૯ : ૧૮૦ :

સોનું નહિ, દારિકાનો ધુરંધર,

સાગરતીરનો પૃથ્વીશ :

હો ! માહરે સાગરિયો શિરમોર,

: ૧૮૧ : ૧૮૨ : ૧૮૩ : ૧૮૪ : ૧૮૫ : ૧૮૬ : ૧૮૭ : ૧૮૮ : ૧૮૯ : ૧૯૦ :

પિયૂષપાણી એ પાટે પરાગવતી,

પિયૂષપાણી એ વિરાટ :

હો ! માહરે સાગરિયો શિરમોર,

હો ! માહરે સાગરિયો શિરમોર :

હો ! વાંસળી વાણ, શંખ પૂરે ઘનધોર :

હો ! માહરે સાગરિયો શિરમોર,

(૪૬)

જલધિની જયજયોત

જય જય, જલધિની જયજયોત !
 જગતભરી હરિકિરણ સ્ફુરતી પ્રભુની પ્રભ પ્રધોત .
 જય જય, જલધિની જયજયોત !

કૃષ્ણકારણ અવતરી'તી રતનાકરની છોળ,
 જલધિની કુવરી દારિકા ! ત્હને જલધિના અધોળ .
 જય જય, જલધિની જયજયોત !

નિશ દિશ તુજને પ્રણમશે ગણી મુક્તિપુરીની મહન્ત,
 યુગ યુગ ઊગતા પૂજશે, ત્હે પીધો કાળ, અનન્ત :
 જય જય, જલધિની જયજયોત !

જય જય, જલધિની જયજયોત !
 જગતભરી હરિકિરણ સ્ફુરતી પ્રભુની પ્રભ પ્રધોત :
 જય જય, જલધિની જયજયોત !

[દારિકા પ્રણય]

[૪૭]

સાગરદેવ

જય! જય! સુરવર સાગરદેવ!

જય! જય! સુરવર સાગરદેવ!

જગતારણ, અમીતારણ, જલધિ! રતના રત્નાધિદેવ!

જય! જય! સુરવર સાગરદેવ!

પૃથ્વી ન્હોતી, પર્વત ન્હોતા, ન્હોતા માનવઘાટ;

જો પૂર્વે કાળ અવકાશ ભરતા, વહતા અનન્ત વિરાટ:

જય! જય! સુરવર સાગરદેવ!

મહાસુજનને અવસર રથિયો શ્રી હરિનો હિન્ડોળ;

સુજન પ્રલયના સાક્ષીરૂપ છે નિ સીમ છાકમછોળ:

જય! જય! સુરવર સાગરદેવ!

જય! જય! સુરવર સાગરદેવ!

[પ્રવચકન્યા]

[૧]

પ્રાણેશ્વરી

પ્રાણેશ્વરી ! પ્રતિની જીવનસાથની હો !
કીધું પ્રયાણ મુજ સંગ લવાટવીમાં;
ત્હેં પોપી આત્મકળી પાખડીએ ઉઘાડી;
ખીલી કંઈક કંઈ ધૂળ વિશે ખરી તે.

ખીલી પ્રકાશ જીલતાં પ્રભુની પ્રભાના,
કે હા ! ખરી જડ વિશે જડ ભાવ પીતાં;
ગેળી સુગન્ધ કંઈ પાંખડીએ ઉડાવ્યો,
તેનો રચી રસિક ! હાર ત્હને વધાવું.

આજે સુદિન તુજ નામિની પૂર્ણિમાનો;
જો ફેડયું મેઘપટ કોકિલની કલાએ;
કીકી સમું ધરી શશાંક, બ્રૂકુટિ પાડી,
જિગ્યો પ્રકુલ અમીવર્ષણ ચન્દ્રરાજ.

પૂજ્યો શશી પૂજું ત્હને રસની સુગન્ધે,
પૂજ પ્રકાશું મુજ અન્તર ફેરી વાંછા :

આ ચન્દ્રિકા સમ મનોહર ને વિશાળ,
કલ્યાણકારી હોડી આશિષથી ભરેલુ,
તે પુણ્યશુદ્ધ, મૃદુ, ઉજ્જવળ વહાલરંગી,
હું હાસજે તુજ અલૌકિક એક હાર્ય.

[મટલાક કાવ્યો-૧]

[૨]

પ્રભાત

જાગ્યુ ઉપાતુ અનિલે ચૂમ્યુ નેત્ર પેલુ,
 ને લોચનો ચૂમી જગારું, ત્હને સખિ! હુક
 જો જાગી, કો રસ અપૂર્વ ઊઠો રૂપેરી,
 ત્હારી પ્રભા સમ, જિલો પ્રિય! ઓમ ઘેરી.

જાણુ પ્રકાશિત ચ્હડયું વન જો! હિંડાજો,
 ગભીર ધીર સહકાર અનેરું ડોલે,
 પખીકુજો મધુ શુ પ્રાણી પ્રકાશપાન,
 છેડે પ્રભાત તણું લગ્ય પ્રવૃત્તિગાન

આકાશના કુહર લેટી ઝીણુ ઝરન્તા,
 અન્ધાર અન્તર વિશેષ પ્રભા પૂરન્તા,
 જો! કાન્તા, પુણ્યજળ શા, વહી વિશ્વ આવે,
 તે તેજના અતુલ ઓઘ ત્હને વધાવે

બહાલી! વિલાસરમણાબર પીતી રાત્રિ,
 લોચે ન દે દિન વિલાસસૂનો વિધાત્રી;
 નિદ્રા નિવારી સખિ, જો! નયને રસિલ,
 પ્રહ્લાદ લગ્ય પ્રભુભાવ વિશે જ ઝૂલે

આછેરું અગ અજવાળી ઉમગ રગે,
 મીચી નચાવી શુચિ પાંખ ઝીણા તરગે,
 કેા મન્દ મન્દ સુકુમાર અનિલ આવે,
 ને માનવીનુ નવજીવન જો! જગાવે

એવો જગાડી જીવ, ને લઈ રનેહજૂલે,
 રેડી રસાજલિ રસાત્મનને પ્રકુલે,
 ગેળી હસન્ત સખિ! શોભન નેત્ર તહાર
 ચુળી ફરી ફરી પ્રિયે! જી હુ અંતરમાં હુ ધાર

[કિટલાક કાવ્યો ૧]

[૩]

રમણીય મૂંઝવણ

પોદી બાળા ગલીર રસિકા પાથર્યા પાલવે જો !
 થાક્યા જેવી રસજળ પીને સિંહણી વિશ્રમે શું ?
 ફેલી સૂતી, રતિઝરણ શી, ઉજળા શા પલંગે;
 કોરે બોલો પ્રિયતમ જાંઠા તર્કમાં ડોલતો'તો :

હતી આ તો કાલે ચપળ મૃગલી પ્રેમવનમાં,
 જામી જોતી આંખો વનપથરવાટે રસિકડી;
 સુવાસી કુંજોમાં મૃદુ સ્વર સુણાવી લઈ જતો,
 છળીલી દેા ગાતી સરિતતટ પાતો ઉરસુધા.

બિડન્તી સન્ધ્યામાં, વિમળ શશિરેખા ઉદયમાં,
 જતાં પેલા શૃંગે-શિખર પ્રભુને રનેહભુવને,
 તળેટી લીલીનાં રસભર ઉછંગે રમણમાં
 થકાવી, દોડાવી, ઘડી ઘડી રિસાવી પ્રિયતમા.

ઉઘાડા આકાશે કર થહી કદાપિ લઈ જતો,
 સુલજ્જળુ બાળા સહજ લટકી હસ્ત હીંચતી;
 અને જો એવામાં પ્રિય મધુરતાનો પથરવટ
 ઠરોમાં સંકેલી, નયન વિકસેલે પ્રીત ઝરી

મુખેન્દુ શોભામાં, વિલસિત તને, નેત્રસરમાં,
 જાંડી પ્રેમોર્મિમાં પુલકિત ઉરે જો ઠરવતો,

સુંવાળા રોમાંચે ઠરતું તન સંકેચિત કરે,
 અને તન્વન્ત્રી તે શશિકિરણ શી દેહ નયવે.
 પતિ કેરા સ્નેહે પ્રણયસુખિની મરત જૂલતી,
 સખીમાં સર્વેમાં મદભર હલેતા લભૂકતી;
 પરાયાં-પ્યારાંમાં પણ સમ છરેલી છળીલતા
 ઉછાળેલા પાદે જગત ભરતી પ્રેમગીડણે.

દિનાન્તે આઘા ઠેા વનથી ધણ આબ્યા સમયમાં
 વળું જ્યારે પાછો શ્રમિત વદને હું ધસમસ્યો.
 રૂપાળા ઠોડીલા પ્રીતિમુખતણા નિત્ય સદને,
 અભિવન્દું પહેલી મુજ હૃદયદેવી ઉમરમાં.

પછી મીઠી વાતો અવનવી કવે પ્રેમગીતમાં,
 હસાવે, ખેલાવે, સિમતહરણ ચિન્તા પરી કરે;
 પ્રભુપૂજા જેવી, ગૃહ અખિલમાં સૌરભ વહી,
 ભરી આત્મનુ પ્રેરે અમૃતકલિકા સ્વર્ગતટમાં.

રસાળી રૂપાળી કુસુમકલિકા સ્નેહજળની,
 નભાશો શા વિશે અચળ મુંદદાયી અગીલતા;
 લઈ દીક્ષા ગોંધી રસપથ વિશે રમ્ય રમતી:
 સૂતી સો સંકેલી સ્થિર ગળીર શાન્તિપટ પરે.

પ્રિયે! શું તું તે છે હમતી રમતી મુગ્ધ તરુણી?
 કહે શાને ત્હારે નથી કર હવે તું પ્રસરતી?
 અને તે લજ્જાનુ નયન વીંધતી જિંચી દગમી,
 કરોને દાગીને, મુજ હૃદય જિંગલ નીરખે!

કૃષાંગી! ત્હારી તે કનકતત્તુ ઠેરી કુસુમતા
 રસોર્મિના જોમાં ગઈ, ગઈ રતિના પૂર વિશે,
 ભરેલાં છે આ તો અવયવ મધુરી! જીવનથી,
 અમૂલા પ્રાણોથી, અમીસમ અલોકિક રસથી.
 હતું ત્હારામાં જે ઉદય સમયે તેજ ઝીલું શુ,
 પ્રિયે ત્હેની આજે સ્મિતમયી સુરેણા વધી પડી;
 હવે તો ગેળી કેા ગૂઢ જળજગારે ઝળહળે,
 અને આશા જેવા દ્યુતિસ્ફુરણથી દષ્ટિ ઠરવે.
 હતી બાળા કાલે, તનયવતી માતા ઘડી પછી,
 પ્રલો! તું ચે ન્યારો, તુજ નિયમ ન્યારા તુજ થકી!
 રમન્તી બાળા તે રમણુ તનનાં જોય મીટમા!
 જિલેલો પાસે ત્હાં પતિ પાશુ હસે કેા મશ વિના!
 અરે! શાને મ્હારા પલક પલકે હોઠ ગલીરા?
 હસે ના હોઠો તો, સ્મિત ઉદય શો ગાલપટમા?
 વળી આખોનુ શુ ઘડી ઘડી સજિ! નિર્ખીં નમણુ?
 પ્રકુટલે આત્મનુ શો અગણિત કૂટી પાખડી ફળી?
 રહે શાન્તિમાં તું કુળમણિતણા આશ્રય ઝરા!
 રૂપાળી બાલુડી પ્રણયવતી નિર્દોષ પ્રતિમા
 સુશોભાળા પેલા જીવનપગથારે પ્રગટતી
 ચિન્તાયુ તું પામો! પ્રણયકળીના રક્ષકઝરણુ!
 ખીવેલા ગાલની જ્યોત્સ્ના ધીરથી પતિ યુગતો;
 અને જિડાં ઉરે મીઠા પ્રેમના ગાન ગુજતો.

[૪]

અદ્ભુત સુંદરતા

જરી, તો શાન્ત લક્ષ્મી ધાર!

લોલ વિલોલ કપોલનો ત્હારો ગુલરેળ મોહનમન્ત્ર
સહૃદય કોઈ કુમારના કદી કરશે સ્નેહ અતન્ત્ર :

અહો ! તુજ મદભર ગુલગુલશન.

ઊંચે ઊંચે જો, આકાશમાં શાણી ! ચન્દ્રીની શરદની રેળ;
શીતળ ત્હેની સાન્તવના ભૂંસી નયનશરે ન આવેળ,
સખિ ! રસમસ્તાનો આનન્દ.ફૂલગુલાળી ત્હારી ઓઢણી, ત્હેમાં છૂપલા છાયા મોર :
ઢાળી દષ્ટે ત્હેને પ્રેરે ના, એ તો મુગ્ધ હૃદયના ચોર :
હૃદયપટ તુજ પર નર્તન્તા.મરકલડાં મીઠાં મુખનાં, મધુવદતા વદનના વિલાસ,
સ્નેહભૂખ્યા કોઈ સ્નેહીનું ઊડું હૃદય ચીરી લેશે આશ :
મનોગમ તે મુખના સન્દેશ.વારી લે, જરી વારી લે, ત્હારા રમતા રસીલા એ ભાવ :
ખોડું હૃદયનું ખેંચવું ત્હેમાં, લાડકડી ! નથી લ્હાવ :
પ્રભુનાં જો ! નયનો નીરજો.શિશ્પીએ ઘડી રાજપૂતળી, કાંઈ પૂર્યા ચિતાર મહીં રંગ;
તુજ હસતું વદન કોણ દોરશે ? પેલો રમ્ય હૃદયઉછરંગ
ગહન નયનોમાં ઝળહળતો ?
જરી તો શાન્ત લક્ષ્મી ધાર!

[ઓજ અને અજર]

[૫]
ચેતન

નથી નેત્ર, શુ તેજ પિવાય, સખે!
 નથી પાંખ, શી વિધ ઉડાય, સખે!
 નથી ચેતન કેમ લવાય, સખે!
 કંઈ ખોલ, સખે!

ઉર ખોલ, સખે!

રસચેતન કેમ લવાય, સખે!

નથી સાજ, કશુ પછી ગાલુ, સખે!
 નથી આદર, ને કયમ આવું, સખે!
 નથી બહાલ, તહને શુ વધાલુ, સખે!
 નવ ખીજ, સખે!

નવ સીમ, સખે!

પણ બહાલ વિના શું વધાલુ, સખે!

સુમધુર ઘડી પળ હાસ, સખે!
 કદી કોડલર્યું જરી લાડ, સખે!
 મુજ નેત્ર વિશે પ્રીત આજ, સખે!
 સૌંચ આશ, સખે!

રમ રાસ, સખે!

રસચેતન ખેલી ખિલાવ, સખે!

[૬]
ધીર સમીર

તિમિર ઝીણું ઝીણું ઊઠે અનિલમાં ગેળી ક્રોધ નાંખી ભૂરકી,
મધ્યરાત્રિનો પડયો દૂર વિસ્તાર શીતળ ફરફર વરસી;
નિદ્રાલીન જગતમાં કંઈ કંઈ શાન્તિસિન્ધુની લહર ધૂમે,
મન્દમન્દ ઘનરંગી તરંગો ભૂરા વ્યોમતટ ઊડા ચૂમે.

એ રમતશ્રેણિને પૂર,

એ સતત લહરીને ઉર,

એ મહાછોળમાં તરે હોડલાં ઊર્મિશિખર ઘડી ઘડી ચમકી,
ને પણ દેખાયે, વિપળ છુપાયે તેજગિન્દુ પળપળ પલકી.

જોતો એ તારકવૃંદ,

નિદોષ કેલિના છન્દ,

કંઈ જાળ નયનનાં નર્તન, સ્વદેશ રમ્ય કદપતો ઊલો'તો;
ને દૂર ભવન સુજ સુખનાં ઉજળાં આશાકિરણે જોતો'તો;

કંઈ આવ્યો ધીર સમીર,

કંઈ શમ્યો પુષ્પમાં વીર—

જ્યાં દૂર ક્ષિતિજમાં તિમિર હૃદયમાં તેજ તારલા નીતરે છે,
જ્યાં આકળપટ પર પ્રભા અબ્રશી ઝલક આભથી ઊતરે છે,

તે તેજલોકને દેશ,

તે ગીતલોકમાં બેશ

કેા મંજુલ મંજુલ નર્તન્તી અંગુલિ તન્ત્રીમાં ગુંજ રહી,
કંઈ ગગનકુંજમાં જગત્યન્ત્રમાં ગાનછલક પણ ઉછળી રહી.

જય, જય, તવ ધીર સમીર!

જય, ચિરંજીવ થા વીર!

હા! વિસ્મૃત પ્રિયની કિન્નરકલતા આત્મતારથી જગવે છે,
વીર! લાવ લાવ રે! જાન મીઠું, પ્રિય રસમૂર્ત કદે છે તે.

[કેટલાક કાવ્યો-૧]

[૭]

શરદ પૂનમ

પડ્યો હતો તે તટ વિશ્વનો વડો,
અગાધ એકાન્ત હતો ઊંડો ઊંડો;
પ્રશાન્ત ઝૂંકી હતી આભની ઘટા,
માઝાવતી સાગરની હતી છટા.

શાન્તિ શાન્તિ હતી ગાઢ હૈયામાં, અન્તરિક્ષમાં,
ત્વહા સન્ધ્યાના મહાઆરે દીઠી ઊગન્તી પૂર્ણિમા.

લગ્ન નમેલું નિજ મન્દ પોપચું,
કેા મુગ્ધળાલા શરમાતી આવરે;
ને શોભી રહે નિર્મલ નેનની લીલા,
એવી ઊગી અન્દ્રકલા ધીરે ધીરે.

અન્તરે ઊઘડ્યાં, સિન્ધુ સળક્યો, ભગી ચેતના,
અને ગુંથ રહી મિઠી ગોઠિની મન્દ મૂર્છના.

ઝીલી પ્રિયા નયનનાં શરને વીંધાઈ,
પોઢ્યો હતાશ પ્રિય મૂર્છિત રૂપદશ,
તેન્હાલીસ્પર્શથી સચેતન થાય, તેમ
ભગ્યો નૃલોક નવચેતન અન્દ્રીસ્પર્શે.

મીઠા મહેરામણે ક્યાંક વાદળી કેાક વર્ષશે,
અને કેા છીપમાં આજે મેઘના મોતીડાં થશે

વદન પૂનમચન્દ શું વિહાસે,
જલધરનું ધરી ઓઢણું વિલાસે;
પરિમલ પ્રગટાવતી ઉમંગે,
શરદ સુહાય રસીલી અંગઅંગે.

હૈયાના મહેલમાં જેવી કવિતા ચમકી રહે,
એવી ગેળી પ્રભાવન્તી ચન્દ્રીની ચન્દ્રિકા વહે.

મદે ભરેલી ઝીણી ટીલડી કરી,
સોહાગી દેહે રસપામરી ધરી;
શોભે બિભી સુન્દરી જેમ ખહારીએ:
ચન્દ્રી રહુ છે નભની અટારીએ.

હસે છે સ્નેહની લહેરે જેવું તું એ સુધાગુણિ!
હસે છે એવું અત્યારે 'આરુ ચન્દ્રકલા, સખિ!

સરવરજલ જેવું વ્યોમનીર
અતલ પડયું પથરાઈ નીલધેરું;
પરિમલ પમરી સુધાપ્રભાના
કમલ ખીલ્યું મહીં એક ચન્દ્રી કેરું.

નમી આ આંખડી મહારી, ભાળી એ દેવપાલિકા;
નમ્યાં સૌ જગનાં લોકો, નમી સૌ અંખી તારિકા.

જેણું જૂલે સાગરઉર નાવડું,
 કે મેઘને અંક કપોતિની રડું;
 એવી સખિ! ચન્દ્રકલા સુજૂલતી,
 જયોત્સ્ના સરે એકલ ભીંજતી જતી.

ગાજે છે મધ્યરાત્રિ ને ગાજે છે તેજનિર્ઝરી;
 ગાજે છે ગોખરા શબ્દે દૂર સાગરખંજરી.

કેા રનેહીકેરા રનેહના કુંજઆરે,
 અખડ જયોત્સ્ના રનેહરાણી પધારે,
 ને એકલી એ રનેહકુંજે ઝૂઝમે :

મધ્યાકાશે ત્યમ સુતનુ તે ચન્દ્રી એકાકી ધૂમે.
 એકલાં ઊગવું, રહોવું, એકલાં આથમી જવું;
 રનેહથી છલકાતા આ સંસારે એમ શું થવું?

દેવી! અમારા ઉરમાં પધારજો!
 દારે દીપો એમ દિલે સદા હજો!
 આત્મા વિશે રંક, ગરીબ ગારણે
 આ પાટ માંડ્યા સહુ આપ કારણે.

સાગરે ભરતી જામી, ને જામી ભરતી ઉરે;
 ઘેરા ઘેરા અનેરા ત્હાં જાગ્યા સંગીતના સૂરે.

કરી સ્તુતિ તે વિધુકન્યકા તણી,
 ઉચ્ચારી કીર્તિ પ્રભુની ઘણી ઘણી;
 ને રનેહગન્ત્રો ય અનેક ભાખિયા;
 એ રતોત્રના સૌ ધ્વનિ બ્યોમ બ્યાપિયા.

અમીથી આંખડી આંછ, મન્ત્ર સૌભાગ્યના લાળી,
વિશ્વના ચોકમાં રાસ જેલે ચન્દ્રકલા, સખિ!

સ્નેહી હતાં દૂર, સમક્ષ તે થયાં,
આથે હતાં તે ઉરમાં રમી રહ્યાં;
ને મૃત્યુશાયી પણ પ્રાણમાં ઊભા :
એવી ણધે સાત્ત્વિક વિરતરી પ્રભા.

તપે છે સદિને માથે પુણ્યજ્યોત મહાપ્રભુઃ
તપી તેવી ઘડી તો તે પુણ્યની પૂર્ણિમા વિભુ.

[ચિત્રદર્શનો]

[૮] લગ્નતિથિ

વૈશાખની શશિમુખી સણિ ! પંચમીને
છે આજ દિન તુજ ને મુજ લગ્ન કેરો.
મોઘો વળી વળી હલો ! પ્રતિવર્ષ આવે,
ને વિસ્મર્યું સ્મરણ કાંઈ રસીલુ લાવે.

કોલાહલે મનુજજીવનને ભરીને
ગંભીર ઘેરું ભવસાગર કાંઈ ગાજેઃ
એ ગાન પી વિચરતી મનુ કેરી સૃષ્ટિ
પ્રારણધપન્થ ધપતી પ્રભુના પ્રયાણે.

તું ખેલતી કૂલવતી તટવાટિકામાં,
હુ ઊગતો તટતણા ગિરિરાજ લેદી,
હા ! એકદા ધવળ વેળુ વિશે કિનારે
લેળાં મળ્યા, અણુચિતાં રમવા જ લાગ્યા.

ક્રીધાં પછી સુભગ મન્દિર કટપનાનાં,
તહેમા અનુપ રસની પધરાવી મૂર્તિ;
વહાલી ! તૃપાજ્ઞવલિત લોચન એમ ઠાર્યા,
તહોયે ઉલ્લું કંઈક અન્તરમાહીં બાસ્ત્યું

ઊઠ્યાં; ઊઠાડી દગ આપણી પૃથ્વીમાંથી,
દીઠી વડી જીવનના જલધિની ઊર્મિ;
જાગ્યું કંઈક સળિ! દર્શન એહ લેતાં,
જાગ્યું અમોહું કંઈ ભાવવતું અનામી.

દીધો કરે કર, વયાં વર ઉચ્ચગામી,
ને આદરી રસિલી! આચરવા પ્રતિસા;
સંઘટ્ટી ચન્દની ઘડી મનવેગી હોડી,
તહેમાં મહાસફર સારવવા ઠરાવ્યું.

બહાલી! વસન્ત જતી જીવનની વહે છે,
સંજીવિની પ્રળય શક્તિ હવે શમે છે;
ને મન્દ મન્દ પડતી દગ ઊધ્વગામી;
તહોયે હજી જલધિ ઊતરવો રહ્યો છે.

શું શું કીધું? નથી નિરર્થક સિન્ધુ જીવ્યાં;
ને વેળુમાં ભવપટે પદપંક્તિ પાડી;
રહેશે ઘડીક, ઘડી કોઈકને જણાશે,
ને સારગ્રાહી જન આશિષ કોક દેશે.

[૬]

તીર્થાત્મ્ય

પોલી ઝાંખી પ્રિય ભવનમાં છાંયડી પૂર્વજોની,
તહેમાં બેસી ચૂથતી ઝભલાં સુન્દરી પુણ્યવન્તી;
માતા કઠે હોંચી હોંચી ઝરે ચન્દ્રિકા ચુમ્બનોની
બાળુકાની કુસુમપુટ શી શ્વેત મુદ્રા હસન્તી.

ચુંબે-દાબે અમૃત નયનો માતના હસ્તલેખા,
ન્હાની આંખો અનિમિષ જાંડું શું આંખડીમાં નિહાળે;
પાછાં વાળે વળી વળી ધીમાં ચુંબનો માતૃરેખા,
ને સંકેલી નયનકિરણો બાળનુ તેજ ભાળે

આઘે દેશો ગિરિશિખરમાં બ્યોમ છાયે પડેલા,
મોંઘી મૂર્તિ શ્રમિત લઈને પ્રાણમાં આવી જિભા;
હૈયે લીધો તનય, લટને ચુંબનોથી સમારીઃ
જોયુ ચારે દિશ સદનમાં, શૂન્ય સ્થાનો થયેલાં.

ધારે કાન્તિ નવીન, ચૂમતી સુન્દરી બાળશોભાઃ
'હાલા! હાલા! પ્રણયપ્રતિમા બાળુડી આત્મહારી.'

[મિલકાત કાવ્યો-૧]

[૧૦]

પુનર્લક્ષ્મ

ધીમે પ્રિયે! હજી ધીમે પગલે પધારોઃ
લાંબું નથી કર્યું પ્રયાણ તથાપિ, બાલે!
થાક્યા હશે ચરણ કોમળ પણ જેવાઃ
આવો અહીંથી નીરજો જળસિન્ધુનાં આ.

આ જો જ પ્રાણ! ક્ષીરસાગરના તરંગો,
યામ્યા જ જે મથી સુરાસુર રત્નરાશિ.
આવો પ્રસન્નમુખ લોચન કુળલક્ષ્મી!
લાળો વિશાળ હર વૈભવી લક્ષ્મીતાત.

છે યાદ તે વરકથા સખિ! લક્ષ્મીજીની ?
ને અષ્ટમગળતણું રસિલાં રહત્યો ?
દયો હાથ, પ્રાણ! નમી રાજવળાં પધારો;
ઉજ્જોધ ગાય હજી સાગર જો કથાના.

ઉત્તુંગ શૃંગ પ્રિય! જો પ્રભુ ગોપનાથ,
ભાસાં પહે ઘડીક આપણુ ગોપગોપી;
ઘેરી બાજે જગતજોધક બબ્બ બંસી,
તહેના સુરે સખિરી! જીવન નૃત્ય થાણું.

એ એક અદિતીય, કૌટિક નામધારી,
એ એક-આશયી, રચન્ત અનેક લીલા
શોભી, સમી અણુગણી યુગકેરી પક્તિ,
યુગે યુગે નવીન આત્મકળા પ્રકાશી

આ આજ ઊર્મિ ઊછળે ભરતી ભરેલી,
ઉલ્લેખ વાચી રહ્યો જળરેખના એ
નારાયણે કર વિશે લઈ લક્ષ્મીરત્ન
કેવી પુનઃ પરમ તે લીધે લગ્નદીક્ષા

હ્યો અજલિ, ઉર રમરો કુળદેવદેવી,
ને વિશ્વસાક્ષી પ્રિય ! સાગરરાજ સાખે
સૌભાગ્યશોભન પ્રકુલ હૃદયે સ્વીકારો
લગ્નપ્રતિનિ ! ફરી એ મત કેરી દીક્ષા

ખેન્યા સખિ ! અધિક આપણ ખેલશું, ને
કર્તવ્યકર્મ પણ ભવ્ય જ આદરીશું,
વીણીશુ નન્દન, અને લઈ દિવ્યપુષ્પો,
સોહાવશુ સળંગ સુન્દર કુલવેલી

ને બાર માસ નિધિનીર મણિકટોરી
આ ચન્દ્રરાજ ભરી પીયૂષ પાઈ જાયે,
વૈશાખ માસ મુખશુકલ વળી પધારે,
તે વેળ લગ્નતિથિ આપણી આવશે જો

લેશું પુનઃ પ્રિયતમે ! નિઝ લગ્નદીક્ષા,
પીશું પુનઃ પરમ કૌમળ લગ્નભાવો;
ને એમ દેવિ ! પ્રતિવર્ષ મુલગ્નયોગે
લગ્નવતે પ્રિય ! મરીશું પુનઃ પુનઃ તે.

આ એ જ ઝહાલી ! ક્ષીરસાગરના તરંગો,
ખૂટ્યાં નથી, હજીય રત્ન થકી ભરેલા;
રત્નોથી એમ ભવસાગર આ ભર્યો છેઃ
ચાલો, મથી મુસજિયે સખિ ! રત્નરાશિ.

પીમે ભરો ડગ, હશે શ્રમ તો મહડેલો;
છો જાલ કૌમળ, કઠોર મનુષ્યમાર્ગોઃ
ઠારો તપ્યાં નયન, દર્શન હયો, સુખભુ !
દેવાંશી આ અતલ સાગરરાજ કેરાં.

[કિટલાક કાવ્યો-૨]

[૧૧]

આપણી લગ્નતિથિ

આ એ જ દિન, સખિ ! જે દિન આપણી તો
 બે આત્મજ્યોત મળી એક જ જ્યોત બની;
 ને અંગુલિ મહીં ગૂંથાયલી અંગુલિ શી
 બે અગ્નિહોત્રની ગૂંથાઈ મળી શિખાઓ.

ત્રિવેદીયે ત્હમે છો, ને ત્રિવેદી કુળનો છુ હું;
 એક વેલી તણાં પુષ્પો કેા સારુ-નરસું કહું ?

એ અગ્નિકુંડ કુળનો સખિ ! જેહ સ્થાપ્યો,
 ત્હાં તો તપ્યાં તપ બહુ, બહુ યોગ સાધ્યો;
 પીધી પ્રસન્ન પ્રભુતા, કીધી અગ્નિચર્યા,
 ને ગાઈ દુ.ખ-સુખનીય અનેક વાતો.

વર્ષે વર્ષે કયા એક માંડી આજ સુધી, સખિ !
 એમ અષ્ટાદશાધ્યાયી ગીતાજીવનની લખી.

જેવાં મહાસાગર લોઢ માંડી
 ધૂમે છળીલાં કઈ છીપલાઓ;
 પ્રદ્ધાંડના લોઢ પ્રચંડ ગાજે,
 ત્હેમાં ધૂમે માનવગાળ ત્હેવાં.

ધૂમવાનુ હલે ! એવું : ધૂમ્યાં ને ધૂમશું હજી,
ધ્રુમજાએ કે અનિશ્ચાએ, વાદા સકલપના સજી.

મલીન કે સ્વચ્છ સ્વરૂપ ધારી,
ગંગા તણાં નીર વહે સદાય;
મલીન કે સ્વચ્છ પ્રકાશી રંગો,
આયુષ્યગંગા વહી એમ જાય.

ડાલે એ નીરમા, બહાલી ! આપણું નહાનું નાવડું;
હયો સુકાન, તરાવી દો પૂર સંસારનું વડું.

આકાશનો ઉદધિ ઊતરતાં અગાધ,
પીયૂષનું પરમ હાસ્ય હસેછ ચન્દ્રી;
એવું સળિાં અમૃતના અભિષેકજેવું
કેા હાસ્ય હેતનું સદાહસને અગાધ.

ભિગે ને આથમે વર્ષો ઓટ ને ભરતીભર્યા;
સ્નેહથી અંચર્યા સાથે દેવી ! તે દમ્પતી તર્યા.

[દામ્પત્યસ્તોત્રો]

ખંડ ત્રીજો

રાસ

*

ઓ રસતરસ્યા બાળ !
રસની રીત ન ભૂલરો,
પ્રભુએ બાધી પાળ
રસસાગરની પુણ્યધી ..
—ન્હાનાલાલ

[૧]

વસન્ત લયો !

રાજા ! ઠોઈ વસન્ત લયો, વસન્ત લયો !

હાં રે મહારી ક્યારીમાં મહેક મહેક મહેકી :

હો રાજા ! ઠોઈ વસન્ત લયો, વસન્ત લયો !

રાજા ! વીણી કળીઓ મહે નેત્ર ઉઘાડી :

હાં રે મહારે હૈયે-લલાટે વધાવી :

હો રાજા ! ઠોઈ વસન્ત લયો, વસન્ત લયો !

રાજા ! દેવ દેવી સોહાગ લેવા આવે ;

હાં રે મીઠી સ્નેહની ખંસરી જાગવે ;

હો રાજા ! ઠોઈ વસન્ત લયો, વસન્ત લયો !

[નંદાના નંદાના રાસ-૧]

[૨]

વસન્તનાં સોણલાં

સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં;
 આજ મહારે આયુધ્યદેવનાં પર્વ, રાજ !
 સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

આજ મહારે આંગણે ઢોળાય તેજ દેવનાં;
 તેજ કેરા કિરણે કિરણે જયગર્વ, રાજ !
 સોણલા આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

આજ મહારે કરમાણી કુંપજો પાંગરે;
 આજ મહારે સૂકાં લીલમલીલાં થાય, રાજ !
 સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

આજ મહારે રવરનાં ઊતરે સંસારમાં;
 આજ જગે નવલા પરિમજો વાય, રાજ !
 સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

આજ મહારે આંખે આંખે મહોર મહોરિયા;
 આજ મહારે ઉરમાં બોલે છે સિતાર, રાજ !
 સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

આજ મહારે આશાની વેલડ દોરતી;
 આજ મહારે ઊડવાં અનન્ત મોઝાર, રાજ !
 સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

સોણલાંનાં સાળુડે છંટાણું રંગછાંટણું;
સોણલાંનાં ધરતીમાં ઊઘડયાં ફૂલ, રાજ !
સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

સોણલાં સંજીવન છાંટે સંસારને :
સોણલાંનાં મનનાં મોતી સમા-મૂલ, રાજ !
સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

તેજ કેરી અંગુલિ અનન્તને આલેખતી;
કેવી વીતે આજ ને કેવી જશે કાલ, રાજ !
સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

દિશાઓની ફહેરીએ રહડી સૂર્ય થંભીને
કાળમન્ત્ર લખતો વસુન્ધરાને લાલ, રાજ !
સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

સોણલાં ખાંધે ત્રિકાળને તોરણો,
સોણલાં સરજે નવા સંસાર, રાજ !
સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

આજ મહારે : આકાશ આંગણે ઊતરે;
આજ મહારે જિગે નવસજ્જનનાં રહવાર, રાજ !
સોણલાં આવે આયુધ્યની વસન્તનાં.

[૩]

હરિ! આવોને

આ વસન્ત ખીલે શતપાંખડી, હરિ! આવોને;
 આ સ્પષ્ટિએ ધરિયા સોહાગ; હવે તો હરિ! આવોને.
 આ વિશ્વ વદે છે વધામણી, હરિ! આવોને;
 આની વાંચો અમારાં સૌભાગ્ય; હવે તો હરિ! આવોને.
 આ ચન્દ્રવો કરે ચન્દની, હરિ! આવોને;
 વેધાં તારલિયાના કૂલ, હવે તો હરિ! આવોને.
 પ્રભુ પાથરણું દૃષ્ટ પ્રેમનાં, હરિ! આવોને,
 દિલ વારી ઠરીશ સહુ ફૂલ; હવે તો હરિ! આવોને.
 આ જળમાં ઊઘટે પોયણું, હરિ! આવોને;
 એવા ઊઘટે હૈયાના ભાવ: હવે તો હરિ! આવોને.
 આ માથે મયંકનો મણિ તપે, હરિ! આવોને;
 એવા આવો, જીવનમણિ ભાવ! હવે તો હરિ! આવોને.
 આ ચન્દની ભરી છે તળાવડી, હરિ! આવોને,
 કૂલડિયે ગાંધી પાજ, હવે તો હરિ! આવોને.
 આ આસોપાલવને છાંયડે હરિ! આવોને;
 મનમહેરામણ મહારાજ! હવે તો હરિ! આવોને.
 મહારે સૂની આયુધ્યની શેરીઓ, હરિ! આવોને;
 મહારે સૂની સો જીવનની વાટ; હવે તો હરિ! આવોને;
 મહારા કાળજ ઢેરી કુંજમાં હરિ! આવોને;
 મહારા આતમસરોવર ધાટ, હવે તો હરિ! આવોને.
[પ્રેમશક્તિ ભજનાવલિ]

[૪]

વસન્તગીત

૧

ઢોયલડી ! ત્હારી મોરલી મધુરી જરા છેડી જજે !
હીચે-નમે તું કાંઈ આંખલિયાને કાળ જો !

ઢોયલડી ! ત્હારી મોરલી મધુરી જરા છેડી જજે !

રગ્યાં દિશાચીર વિધુની વિશુદ્ધિરંગે,
આચ્યાં પ્રભુની અરચી દિનને દિનેશે,
નવગન્ધકોષ કઈ ગન્ધવતી ઉઘાડે;
ઉઘાડીને ધૂંધટ ગાવ, વસન્ત સખિ ! પધારે.
ઢોયલડી ! ત્હારી વેણુથી વસન્તદેવી સત્કારજે.

૨

ઢોયલડી ! ત્હારા વનમાં પ્રભાત આજ ઊંડાં ઊગે,
સોનારૂપાની મહીં રમતી રેખ અનન્ત જો !
લાંબી શિશિર તણી રજની વીરી ! આજ ફૂળી જતી,
માત્વિક પ્રકાશને પગલે પધારે વસન્ત જો !

મીઠડી,

માન્વની,

ભાગ્ય સમ સંજીવિની;

જગજીવન મન્ત્રશી ઉદ્ધારિણી;

પ્રભુકિરણ સરિખી સકલગંધારિણી;

પ્રાચી-પ્રતીચી દિગ્ભુવન : સૌની પરમકલ્યાણિની :
 સાર્વિક પ્રકાશને પગલે પધારે વસન્ત જો !
 કોયલડી ! ત્હારી વેણુમાં વસન્તદેવી સત્કારજો.

૩

પડયો કૂહાં પડ્યો ? રસળાલ !
 લેદી લીપણ જગના દુર્ગે અનિલ કૂહાં આયડ્યો ? રસળાલ !
 ઉપરજ્યાં અનહદળાજો સાજ, દુહુરવત્કાં ચહડ્યો ? રસળાલ !

પડયો કૂહાં પડ્યો ? રસળાલ !
 મંસ્કૃતિનાં સૈન્ય વ્યૂહો માંડતાં,
 પૂર્ણિમા ને અમાસ નેજા ખોડતાં,
 યશકિરીટી ઇન્દ્ર પુષ્પ વધાવતા,
 ગન્ધર્વ જયનાં ગાન નિજ વેણુ ભરી વાતા જતા :
 આછેરી પાંછીથી ગ્રહાંડતીર્થ આલેખિયાં,
 ધૂમે પ્રશસ્ત તટે મન્દાકિનીનાં નીર જો !
 સુરો-અસુરોની મેદની અખંડ ત્હાં રાસે રમે,
 નૃત્યનેતા અમીમોરલી હલકે સુધીર જો !
 પદતાલી ભવ્ય ઘમકે મહાગમ્ભીર જો !

કોયલડી ! ત્હારી વેણુથી અનેરી વેણુ વાગે ત્હાં;
 કોયલડી ! સહુ વેણુના વિલોલ શબ્દ જાગે ત્હાં;
 રમે-રમે ચૌદ ભુવનને દટે પરમ ભારતરણ અણપૂત કાલ,
 પડયો ત્હાં પડ્યો, રસળાલ !

૪

ફૂલડાંની આંખોમાં વસન્ત ! આંખું તહમે,
આંખે જાદુગર આંખણ એ મુજ નેન જો !

મહેકતું,

મહેકાવતું,

પ્રાણને ચેતાવતું;

વિરલ ઓન્દર્યે કદી કદી ભાસતું;

પ્રિયનયનની કાન્તિમાં સ્થિર વાસતું;

સ્નેહના સોહાગ સમ સપ્રભ યશસ્વી પિલાસતું :

ફૂલડાં-ફૂલડાને પગલે વસન્ત ! પધારજો !

આવ્યાંવનેતો દેવી આવજો માનવદેશજો !

આંદાસૂરજ કેરીજયોતિ પામરીએ પરિમળે,

આપી જજો એ દેવપરિમળના આદેશ જો !

આવો વસન્ત ! પ્રાણઆંગણનાં આભ અમે વાળી/લીધાં.

૫

કોયલડી ! મ્હારે જારણે હો જહેન ! કાલ ખોલી જજો !

કાલે મ્હારે ઘેર પ્રભુજનાં વરદાન જો !

કાલે મ્હારે ઘેર વસન્તદેવી મહેમાન જો !

કોયલડી ! ત્હારી મોરલીનાં વીંધ જહેન ! ખોલી જજો !

વીંધે વીંધે તે વહે બહાલમ કેરાં વેણુ જો !

વીંધે-વીંધે તે કહે બહાલમ કેરાં કહેણુ જો !

કોયલડી ! મ્હારે જારણે વસન્તમન્ત્ર બોલી જજો !

[વસન્તોત્સવ]

મુખની સોહાગણુ જગની વાડી
 મહીં જિગી બે ચન્દનવેલ;
 મેઘની ધારા સમી ધારા ગૂંથી રમ્યો
 મેઘ ચો મંડપ મહેલઃ
 જેવી જગે હૈયાની નીતરે ધાર,
 એવા સખિ! ગૃહ કુળ ને સંસાર.

મધુરી શી મોરલીના મધુરા કલ્લોલ,
 એવા સખિ! દમ્પતીના જીવનના બોલ.

[દામ્પત્યસ્તોત્રો]

[૭]

મહારો હીંચકો

મહારો હીંચકો રે અમરવેલડીની મહાંય;
 અ મ ર વે લ ડી ની મહાંય;
 અ મ ર વે લ ડી ની મહાંય;
 મહારો હીંચકો રે અમરવેલડીની મહાંય.

વીજળી જ્યમ ગગન મહાંય,
 કવિતા ઠવિનયન મહાંય,
 એમ હીંચી હૃદય મહાંય
 પ્રેમરાય

ગાય :

પ્રેમહીંચકો રે હૃદયવેલડીની મહાંય;
 હૃદયવેલડીની મહાંય;
 હૃદયવેલડીની મહાંય;
 પ્રેમહીંચકો રે હૃદયવેલડીની મહાંય.
 મહારો હીંચકો રે અમરવેલડીની મહાંય.

[૮]

ફૂલડાંના ફાલ

વીણા-વીણાને ફૂલડાંના ફાલ,
 ફેરે એવાં હૈયાં, સખિ!
 ગૂંથો-ગૂંથોને ફૂલડાંની માળ,
 ગૂંથો એવાં હૈયાં, સખિ!

સરખી સાહેલી કેાઈ વીણવા ન આવે,
 વીણું હું વનને એકલી રે;
 વીણું અલગેલી હું ફૂલફૂલની વેલી, ને
 વીણું ને યાઉં ઘેલી-ઘેલી;
 હો! વીણા એવાં ફૂલડાં, સખિ!

[૯]

ફૂલ હું તો ભૂલી

વેણી ગૂંથી ને મહીં ફૂલ હું તો ભૂલી;
 ભૂલ્યું ભૂલાય કેમ જોગ? અલગેલડી!
 વેણી ગૂંથી ને મહીં ફૂલ હું તો ભૂલી.

ભગી આપાઠ કેરી વાદળી આકાશે
 દીઠો મહીં ભયો પ્રેમ, અલગેલડી!
 વેણી ગૂંથી ને મહીં ફૂલ હું તો ભૂલી.

વાદળીમાં વીજળીની વેલડી અબૂકે;
 દીઠો મહીં રસઆંખ, અલગેલડી!
 વેણી ગૂંથી ને મહીં ફૂલ હું તો ભૂલી.

વાડીમાં મોરલા ઢલા કરી રદ્યા'તા;
 દીઠો મહીં રૂપપાંખ, અલગેલડી!
 વેણી ગૂંથી ને મહીં ફૂલ હું તો ભૂલી.

મીઠું શું આભનીયે પાર કાંઈ ગાજ્યુ;
 મુઠ્યા મહીં મુજ કાન્ત, અલગેલડી!
 વેણી ગૂંથી ને મહીં ફૂલ હું તો ભૂલી.

અગુલિના સ્પર્શ સમાં ફેરાં અટયાં, ત્હાં
 નાઠી હું જોરડે જોકાન્ત, અલગેલડી!
 વેણી ગૂંથી ને મહીં ફૂલ હું તો ભૂલી.

[૧૦]

માઝમ રાત

ફૂલડે નમેલી ફેરે છે વેલી,
 માઝમ રાત અલબેલી,
 રસની હેલી રે રેલી વસન્તની, સખિ!

સુણું છું આછેરાં કે કદી ઘેરાં,
 પ્રભુનાં તેજ શાં અનેરાં,
 રસિકો કેરાં રે ગીતો વસન્તનાં, સખિ!

કોકિલકુંજે ગહનનિકુંજે,
 ડાલન્ત મહોરના પુજે,
 વનમાં શુંજે રે પંખી વસન્તનાં, સખિ!

જખી નામમાલા, રમરી રમરી બહાલા,
 ભરી સૂર રનેહના રસાલા,
 વાય કેા ળાલા રે વેણુ વસન્તની, સખી!

લોક ઉલ્લાસે, વિશ્વ વિલાસે,
 સોહન્ત ચન્દ્રિકા ઉભાસે;
 કહે, કાં ન હાસે રે
 આત્મા વસન્તમાં? સખિ!

[૧૧]

એ રત

મહોરી મહોરી આંખલિયા ઠેરી ડાળ રે,
 એ રત આવી, ને રાજ! આવળે!
 બીલો નીરે સારસ સરોવર પાળ રે,
 એ રત આવી, ને રાજ! આવળે!

કુંજે કુંજે વાધા સજ્યા નવરંગ રે,
 એ રત આવી, ને રાજ! આવળે!
 ચન્દ્ર હસી અજવાળે રજનીનાં અંગ રે,
 એ રત આવી, ને રાજ! આવળે!

તેજ મધુર વરસે, ને વિન્ધ મહીં ન્હાય રે,
 એ રત આવી ને રાજ! આવળે!
 લીલો પેલો વનનો મંડપ ઝોલાં ખાય રે,
 એ રત આવી ને રાજ! આવળે!

ઊભી ઊભી નીરખું છું વાટ, અલખેલ રે!
 એ રત આવી ને રાજ! આવળે!
 દૂલડેથી લૂમી ખૂમી મહારી વેલ રે,
 એ રત આવી ને રાજ! આવળે!

[૧૨]

સંભારણાં

રૂપલા શતલડીમાં બિધડે ઉરનાં ખારણાં, હો ખડેન!

ઝૂલે રસપારણાં, હો ખડેન!

ત્હારે ઝળકે ઝીણાં અતિથિનાં સંભારણાં, હો ખડેન!

લડ હુ વારણા, હો ખડેન!

શબ્દપૂનમનો આદલો ઘડી ચમકીને જાય,

વરસ દિવસ વીત્યે સખિ! દોહલ દર્શન થાય.

અન્ધારી રજનીમા બિધડે ઉરના ખારણાં, હો ખડેન!

ઝૂલે રસપારણાં, હો ખડેન!

ત્હારે ઝળકે અમૃતઅતિથિનાં સંભારણા, હો ખડેન!

લડ હુ વારણાં, હો ખડેન!

મેઘ ઝરે રસ નીતરે, આખો ઝોલા ખાય,

ખીચે ન મ્હોર ન મજરી, સખિ! નથી આ ઋતુરાય.

સૂની રજનીઓમાં બિધડે ઉરના ખારણાં, હો ખડેન!

ઝૂલે રસપારણા, હો ખડેન!

ત્હારે ઝળકે રાજન અતિથિના સંભારણાં, હો ખડેન!

લડ હુ વારણાં, હો ખડેન!

દર દરની કુંજમાં મોર કરે ટહુકાર;
 સખિ! ટહુકામાં જીવવું, મોંઘા મોર દિદાર.
 લાંબી રાતલડીમાં બિધડે ઉરનાં ખારણાં, હો જહેન!
 ઝૂલે રસપારણાં, હો જહેન!
 ત્યહારે અગઢે ઉર આતિથિનાં સંભારણાં, હો જહેન!
 લઈ હું વારણાં, હો જહેન!
 રૂપલા રાતલડીમાં બિધડે ઉરનાં ખારણાં, હો જહેન!

[ન્યાના ન્યાના રાસ-૧]

[૧૩]

ફૂલડાં કટોરી

ચન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં, રે ખેન!
 ફૂલડા કટોરી ગૂથી લાવઃ
 જગમાલણી રે ખેન!
 અમૃત અંજલિમા નહિ ઝીલુ, રે ખેન!
 અંજલિમા ચાર ચાર ચારણી, રે ખેન!
 અંજલિયે છૂદણાના ડાઘઃ
 જગમાલણી રે ખેન!
 અમૃત અંજલિમા નહિ ઝીલુ, રે ખેન!
 ઝીલુ નહિ તો ઝરી જતું રે ખેન!
 ઝીલુ તો ઝરે દશધારઃ
 જગમાલણી રે ખેન!
 અમૃત અંજલિમા નહિ ઝીલુ, રે ખેન!
 ફૂલડામા દેવની હથેલીઓ, રે ખેન!
 દેવની કટોરી ગૂથી લાવઃ
 જગમાલણી રે ખેન!
 અમૃત અંજલિમા નહિ ઝીલુ, રે ખેન!

[૧૪]

મહારો ચન્દ્રમા

ગગન ઝરૂળા ઝૂલતા, ગગને ચન્દ્રમા ચમકે;
જગ જગ ચન્દ્રની ઢોળાય,
જગતમાં ચન્દ્રમા ચમકે.

આરસપાળ અગાસીએ પાળે ચન્દ્રમા ચમકે,
ફૂલડે એ ફિરણે બિલાય,
ફૂલડાંમાં ચન્દ્રમા ચમકે.

ઝોરડે અજવાળાં ઝળહળે, ઝોરડે ચન્દ્રમા ચમકે;
ચોકમાં તેજ છલકાય,
ચોકમાં ચન્દ્રમા ચમકે.

નયણે ઝીલુ મહારા નાથને, નયણે ચન્દ્રમા ચમકે;
ઉર ભરી પ્રેમ બિલરાય,
ઉરમાં ચન્દ્રમા ચમકે.

[દામ્પલસ્તાત્રો]

[૧૫]

ઝીણા ઝીણા મેહ

ઝીણા ઝરમર વરસે મેહ,
 ભીંજે મહારી ચુંદડલી :
 એવો નીતરે કૌમારનો નેહ,
 ભીંજે મહારી ચુંદડલી.

આજે ઝરે ને ઝમે ચન્દ્રીની ચન્દ્રિકા,
 ભીંજે રમિક ડોઈળાલા રે;
 ભીંજે સણિ ! ભીંજે શરદ અલગેલડી,
 ભીંજે મહારા હૈયાની માળા :
 હો ! ભીંજે મહારી ચુંદડલી.

વનમાં પપેયો પેલો પિયુ પિયુ બોલે,
 ટહુકે મયૂર ઠેરી વેણાં રે,
 ટમટમ ટમટમ વાદળી ટમટે,
 ટમકે મહારા નાચનાં નેણાં :
 હો ! ભીંજે મહારી ચુંદડલી.

આનન્દ કન્દ ડોલે સુન્દરીનાં વૃન્દ ને
 મીઠા મૃદંગ પડછન્દા રે :
 મન્દ મન્દ હેરે મીટડી મયકની
 હો રે મહારા મધુરસ ચદા !
 હો ! ભીંજે મહારી ચુંદડલી

[સોજ અને અગર]

[૧૧]

મહિડાં

હલકે હાથે તે નાથ ! મહિડાં વહલોવજો :
મહિડાંની રીત નહોય આવી રે લોલ.

ગોળી નન્દાશે નાથ ! ચોળી છંટાશે, નાથ !
મોતીડાંની માળા તૂટશે રે લોલ ;
ગોળી નન્દાશે ને ગોરસ વહી જશે,
ગોરીના ચીર પળુ ભીંજશે રે લોલ :
હલકે હાથે તે નાથ ! મહિડાં વહલોવજો

નહાનીશી ગોરસીમાં જમનાજી ઉછળે :
એવી ન નાથ ! દોરી રાખો રે લોલ ;
નહાનીશી ગોરસીમાં અમૃત ઠારિયાં,
હળવે ઉઘાડી નાથ ! આખો રે લોલ :
હલકે હાથે તે નાથ ! મહિડાં વહલોવજો

[૧૭]

ગોપિકાની ગોરસી

ગોરસ લેઈ લેઈ પીળે,
હો ! ગોપિકાની ગોરસી ભરેલી.

વહને છે હેમજ્યોત,
નયને છે પ્રેમજ્યોત;
આત્મામાં અમૃતની હેલી;
હો ! ગોપિકાની ગોરસી ભરેલી.

હૃદયાની આશ એક,
રસિયાના રામ એક;
પ્રેમોની પ્યાસ ના છીપેલી;
હો ! ગોપિકાની ગોરસી ભરેલી.

ગોરમ લેઈ લેઈ પીળે,
હો ! ગોપિકાની ગોરસી ભરેલી.

[અથા-અથા]

[૧૮]

કાશ્મીરી શાલ

હું તો ઓહું ઓહું ને સરી જાય રે
 મહારી કાશ્મીરી શાલ;
 મહારુ હૃદય ઢાંકું એવી જતાવ, સખિ રે!
 ઠોઈ લાજવણુ શાલ.

ધરી ઓળી એક યોગીરાજ આવિયા રે લોલ;
 મહેં તો છાતી પર છુદણા પડાવિયાં રે લોલ;
 મોંઘા ભિક્ષામન્ત્ર મનડે જડાવિયા રે લોલ;
 પછી ઓઢવા ખરીદી આ રસાલ

મહારી કાશ્મીરી શાલ

મહારું હૃદય લરાયુ ને વાધતું રે લોલ,
 મહારી ઓળી કેરા ખંધનો હરાવતું રે લોલ;
 મહારા સાળુડાનુ પોત તો આછુ હતું રે લોલ;
 પછી ઓઢવા ખરીદી આ વિશાલ

મહારી કાશ્મીરી શાલ

મહારે હૈયે જહેન! શાલ ન આવી રહે રે લોલ;
 મહારી લાજ કેરાં ચીર તે લેતી વહે રે લોલ;
 રજે! ઉરલેખ લોક કે વાંચી લહે રે લોલ;
 મહને ગૂચી આપ, રાજવણુ જાલ!

એક અદ્ભુત શાલ

મહારુ હૃદય ઢાંકું એવી જતાવ, સખિ રે!
 ઠોઈ લાજવણુ શાલ

[૧૬]

કદમ્બનાં ફૂલ

હું તો ગઈતી કદમ્બનાં ઝાડે કદમ્બનાં ફૂલ લેવા;
હું શું જાણું કે આવે પછવાડે કદમ્બનાં ફૂલ લેવા.

હું તો વગડાની વાટે ચાલી કદમ્બનાં ફૂલ લેવા;
એહ આવ્યા જાણે વને વનમાળી કદમ્બનાં ફૂલ લેવા.

મહેં તો મુખડે એને ઝાંખ્યું કદમ્બનાં ફૂલ લેવા;
એણે નેણલેથી નેણ જાણું નાંખ્યું કદમ્બના ફૂલ લેવા.

મહેં તો લીધો એ કુંજનો ડેડો કદમ્બનાં ફૂલ લેવા;
એણે ઝાલ્યો મહારો પાલવછેડો કદમ્બનાં ફૂલ લેવા.

હું તો ગઈતી ધરાને દાળે કદમ્બનાં ફૂલ લેવા;
એહ આવ્યા મહારા દેડની ડાળે કદમ્બના ફૂલ લેવા.

હું તો ગઈતી કદમ્બનાં ઝાડે કદમ્બનાં ફૂલ લેવા;
હું શું જાણું કે આવે પછવાડે કદમ્બનાં ફૂલ લેવા.

[૪-૩૩માસ-૨]

[૨૦]

આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા

ચન્દ્રમા છ રે ભગ્યો સખિ! આજ મહારા ચોકમાં;
 આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા છ રે:
 ચન્દ્રમા છ રે ભગ્યો છે ભગવે ભેખ જો!
 યોગી-વિયોગી શો ચન્દ્રમા છ રે:

કરે ગગનના ગોળમાં ચાલવિયો અગકાર;
 ઉરને સરવર પોયણા બિઘડે અપરપાર.

સખિ! શોક એકાદી ચાલેલો ભગિયો,
 સખિ! એતો શોભે છે આભલાને ગોળ;
 મહારા માથાને મુગટે આવે નહિ રે:
 ચન્દ્રમા છ રે ભગ્યો સખિ! આજ મહારા ચોકમાં;
 આશા નિરાશાનો ચન્દ્રમા છ રે:

ઘડી તપશે ને આથમશે ચન્દ્રમાની ઠોર;
 એવા તપશે કે આથમશે ઉરના અંકોર?

કોઈ કહેશે? શો રાજ!
 કોઈ કહેશે? શો રાજ!
 આયુષ્યે અજવાળિયાં કયાં મુધી?
 ચન્દ્રમા છ રે ભગ્યો છે ભગવે ભેખ જો!
 યોગી-વિયોગી શો ચન્દ્રમા છ રે:
 ચન્દ્રમા છ રે ભગ્યો સખિ! આજ મહારા ચોકમાં;
 આશા-નિરાશાનો ચન્દ્રમા છ રે.

[૨૧]

પૂર્ણિમા પાછી જિગી

ના'બ્યા એ નણુદલના વીરા,
કે પૂર્ણિમા પાછી જિગી રે.

✽

સોળ સોળ પાંખડીનાં કમળ મંગાવ્યાં;
નિત્ય નિત્ય લખી લખી થાકીઃ
કે પૂર્ણિમા પાછી જિગી રે.

રોજ રોજ રજની તો તારલે ભરેલી;
જોઈ જોઈ એહ હું તો થાકીઃ
કે પૂર્ણિમા પાછી જિગી રે.

સાંજ ને રહવાર જોલે જોલ દેવધંટા;
વાંચી વાંચી ભાગ્ય એમાં થાકીઃ .
કે પૂર્ણિમા પાછી જિગી રે.

ઘડી ઘડી ચિયુને પોકારે આ પપૈયો;
સુણી સુણી શબ્દ એહ થાકીઃ
કે પૂર્ણિમા પાછી જિગી રે. ૨૦

નહાતી હું અખંડ એની હાસ્યચાંદનીમાં
ચંદની આ એાદી એાદી થાકીઃ
કે પૂર્ણિમા પાછી જિગી રે.

ચન્દ્ર! ત્હારા સમું એનું વદન સોહામણું;
એના વિના ન્હાળી ત્હને થાકીઃ
કે પૂર્ણિમા પાછી ઊગી રે.

+

ના'બ્યા એ નણ્ણલના વીરા,
ને પૂર્ણિમા પાછી ઊગી રે.

[રામ્યત્યસ્તોત્રા]

[૨૨]

સૂનાં સૂનાં સ્નેહધામ

સૂનાં મંદિર સૂનાં માળિયાં,
 ને મહારા સૂના હૈયાના મહેલ રે,
 સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં રેઃ
 આઘી આશાઓ મહારા ઉરની.
 ને કાંઈ આઘા આઘા અલગેલ રે,
 સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

સૂના સૂના તે મહારા જોરડા,
 ને જોક સૂની અન્ધારી રાત રે,
 સ્નેહધામ સૂનાં સૂના રેઃ
 પાનાં પ્રારબ્ધનાં ફેરવું,
 મહોં આવે વિયોગની વાત રે,
 સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

સૂની વસન્ત, સૂની વાડીઓ
 મહાગં સૂનાં રહવાર ને ળપોર રે,
 સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં રેઃ
 સહિયર ને સંઘ હું પહાવરી,
 મહારો કયાં છે કળાયેલ મોર રે?
 સ્નેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

સૂનું સૂનું આભ-આંગણું,
 ને વળી સૂની સંસારિયાંની વાટ રે,
 રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે,
 માથે લીધાં જળખેડલાં રે,
 હું તો ભૂલી પડી રસઘાટ રે,
 રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

સૂની સૂની મહારી આંખડી,
 ને પેલો સૂનો આત્માનો આભ રે,
 રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે:
 પ્રીતમ! પ્રીત કેમ વીસર્યા?
 એવો દીઠો અપ્રીતમાં શો લાભ રે?
 રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

સૂનાં સૂનાં કુલે કુલડાં,
 મહારાં સૂનાં સિહાસન, કાન્ત રે!
 રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે:
 આંખાની ડાળી મહોરે નમી,
 મહીં કાચલ કરે કલ્પાંત રે,
 રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

સૂનો સૂનો મહારો માંડવો,
 ને ચારુ સૂના આ ચન્દની ચોક રે
 રનેહધામ સૂના સૂના રે:

રસિયાને રગમહેલ એકલી,
 મહારે નિર્જન ચૌદેય લોક રે,
 રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

સૂનો હિન્ડોલો મહારા રનેહનો
 ને કાંઈ સૂનો આ દેહનો હિન્ડોલ રે,
 રનેહધામ સૂના સૂનાં રે:
 બહાલાની વાગે દૂર વાંસળી,
 નાથ! આવો બોલો એક બોલ રે,
 રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

[ન્દાના ન્દાના રસ-૧]

[૨૩]

અખોલડા

બાર બાર વર્ષના અખોલડા રે;
 બહાલાંના બોલો બોલાય,
 આજ બહાલાંના બોલો બોલાય;
 ભાગ્યા અખોલડા રે.

બાર બાર વર્ષના અખોલડા રે;
 બહાલાંના બૂલે બુલાય,
 આજ બહાલાંના બૂલે બુલાય;
 ભાગ્યા અખોલડા રે.

બાર બાર વર્ષના અખોલડા રે;
 રસ કેરા કુંકુમ ઘોળાય,
 આજ રસ કેરાં કુંકુમ ઘોળાય;
 ભાગ્યા અખોલડા રે.

બાર બાર વર્ષના અખોલડા રે;
 આખોમાં આંખો ઢોળાય,
 આજ આખોમાં આંખો ઢોળાય;
 ભાગ્યા અખોલડા રે.

બાર બાર વર્ષના અખોલડા રે;
 રનેહનાં ગીતો ગવાય,
 આજ રનેહનાં ગીતો ગવાય;
 ભાગ્યા અખોલડા રે.

ધાર ધાર વર્ષના અખોલડા રે;
 સ્નેહથી સ્નેહી પોપાય,
 આજ સ્નેહથી સ્નેહી પોપાય;
 ભાગ્યા અખોલડા રે.

ધાર ધાર વર્ષના અખોલડા રે;
 લજ્જના પડદા ચીરાય,
 આજ લજ્જના પડદા ચીરાય;
 ભાગ્યા અખોલડા રે.

ધાર ધાર વર્ષના અખોલડા રે;
 હૈયામાં હૈયાં સમાય,
 આજ હૈયામાં હૈયાં સમાય;
 ભાગ્યા અખોલડા રે.

[ન્દાના ન્દાના રાસ-૧]

[૨૪]

એ દિવસો

ચન્દન છાંટી ચોક સમાર્યો વ્યોમનો,
રજની રસીલી હસતી લલિત વર હાસ જો!
ચાંદલિયો ઉર ભરી ભરી રસ કંઈ ઢાળતો,
આપણુ પણુ રમતાં તાં વિરલ વિલાસ જો!

એવાયે દિવસો પણુ, પ્રિયતમ! વહી ગયા.

ફૂલ ફૂલની ખાદીઓ મીઠાઈ દગી જતી,
નમી નમી પ્રિયને લેતા સુરભિ ઉછંગ જો!
નયનોમા નયનો ઢાળી ઢાળીને હેત શુ,
ઉજવ્યો ઉત્સવ સુમન્ય પ્રેમપ્રસંગ જો!

એવા દિવસ હતા તે, પ્રિયતમ! વહી ગયા.

પ્રિયતમ! એ શશિરાજ સહકન્ત અટારીએ,
રમે પદે ન્હાનકડો અનિલકુમાર જો!
ને મદભર રજનીના નયનો નાચતા,
હૃદય ઝીલે સોના અમૃતની ધાર જો!

એવા દિનના સમણા, પ્રિયતમ! વહી ગયાં.

પલ્લવમા પલ્લવના પાલવ પાથરી
પળી પહોઢ્યા ભીડીને પાળ શુ પાળ જો!
વિલસે આજ જગત સહુ રસના અકમાં,
અજળ વિલસતી અલગેલી તુજ આખ જો!

એવા રસદિવસો એ, પ્રિયતમ! વહી ગયા.

[૨૭]

ખમ્મા વીરાને!

ખમ્મા! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ:

મોંઘામૂલો છે મ્હારો વીર જો!

ખમ્મા! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ.

એક તો મુહાગી ગગનચાંદલો રે લોલ:

ળીજો સોહાગી મ્હારો વીર જો!

ખમ્મા! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ.

રાજ તો વિરાજે રાજમન્દિરે રે લોલ:

પારણે વિરાજે મ્હારો વીર જો!

ખમ્મા! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ.

ચંપો ખીલે છે કુલવાડીમાં રે લોલ:

કુલમાં ખીલે છે મ્હારો વીર જો!

ખમ્મા! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ.

આંગણે ઉજામ મ્હારો સૂર્યનો રે લોલ:

ઘરમાં ઉજામ મ્હારો વીર જો!

ખમ્મા! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ.

એક તો આનન્દ મ્હારા ઉરનો રે લોલ:

ળીજો આનન્દ મ્હારો વીર જો!

ખમ્મા! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ.

રેવે રીધી છે મ્હને માવડી રે લોલ;

માવડીએ રીધો મ્હારો વીર જો!

ખમ્મા! વીરાને જાઉં વારણે રે લોલ

[ન્દાના ન્દ ના ૨૭૧]

[૨૮]

હતો

એક-એક વીરો હતો, વીરો હતો;
 એની ઝહેનીને પાટ જઈ બેઠો :
 હો ! એક-એક વીરો હતો, વીરો હતો.

એક-એક સ્વામી હતો, સ્વામી હતો;
 એની વહાલીને વાટ જઈ બેઠો :
 હો ! એક-એક સ્વામી હતો, સ્વામી હતો.

એક-એક નેગી હતો, નેગી હતો;
 એની નેગણને ઘાટ જઈ બેઠો :
 હો ! એક-એક નેગી હતો, નેગી હતો.

[ધન્દુકમાર-૧]

[૨૬]

હૈયાની વાંસળી

હૈયાના હેત વહેતી વાંસળી વાગી,
 વાંસળી વાગી,
 ને મહારી છાતડી જાગીઃ
 દુનિયાના દંશ દેતી વાંસળી વાગી

એનો ઘેરો દૂહોકાર,
 મહારા ઉરનો આધાર,
 મહારો જોડો જોડો જાણે જીવનલલકારઃ
 દુનિયાના દંશ દેતી વાંસળી વાગી

વાસળી વાગી,
 ને મહારી છાતડી જાગી.
 દુનિયાના દંશ દેતી વાસળી વાગી.

[ધન્દુકમાર ૧]

[૩૦]

પૂછશે મા

પૂછશે મા, કોઈ પૂછશે મા,
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.

દિલના દરિયાવ મહીં કાંઈ કાંઈ મોતી :
ગોતી ગોતીને તહેને ચૂંચશે મા;
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.

ટહુકે છે કોકિલા, પુકારે છે પપૈયો,
કારણના કામીને સૂઝશે મા;
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.

આંસુના નીરના કે આશાના અક્ષરો :
આછા, આછા, લોચ લૂછશે મા;
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.

જગના જોદ્દા! એક આટલુ સુણી જાને :
પ્રારબ્ધનાં પૂર સહામે જૂઝશે મા!
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા.

પૂછશે મા, કોઈ પૂછશે મા,
મહારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા,

[૩૧]

સોણલાં

રનેહીનાં સોણલાં આવે સાહેલડી!

ઉરના એકાન્ત મહારા ભડકે બળે;
હૈયાનાં હેત તો સતાવે, સાહેલડી!
આશાની વેલ મહારી જગી ઢળે.

મહડયું પૂર મધરાતનું, ગાજે ભર સૂનકાર:

ચમકે ચપળા આભમાં,

એવા એવા છે પ્રિયના ચમકાર: રે સાહેલડી!
ઉરના એકાન્ત મહારા ભડકે બળે.

ઝરમર ઝરમર મેહુલો વરસે આછે નીર,

ઉંહે આંસુ નયનો ભીંજે,

એવાં એવાં ભીંજે મહારાં ચીર: રે સાહેલડી!
ઉરના એકાન્ત મહારા ભડકે બળે.

અવની ભરી, વનવન ભરી, ધૂમે ગાઢ અન્ધાર;

ઝળકે મહીં ધૂણી જોગીની,

એવા એવા છે પ્રિયના ઝળકાર: રે સાહેલડી!
ઉરના એકાન્ત મહારા ભડકે બળે.

ઝીણી જ્યોતે અળહજે મિયનો દીપક લગીર;
 પડે પતંગ, મહીં જલે,
 એવી એવી આત્માની અધીર: રે સાહેલડી!
 ઉરના એકાન્ત મહારા લડકે ગળે.

ખૂંચે કૂલની પાંદડી, ખૂંચે ચન્દ્રની ધાર;
 રનેહીનાં સંભારણા,
 એવાં એવાં ખૂંચે દિલ મોઝાર: રે સાહેલડી!
 ઉરના એકાન્ત મહારા લડકે ગળે.

રનેહીનાં સોણલાં આવે સાહેલડી!
 ઉરના એકાન્ત મહારા લડકે ગળે...

[નહાના નહાના રાસ ૧]

[૩૨]

માયા ઉતારી

આબ્યો આઘાઢ, ગાઢ આલસાં છવાયાં;
આંસુડે ચીર સૌ ભીંજ્યાં;
સુહાગી દેવ!

એવાં શાં આળ રાજ! માયા ઉતારી!
અન્દા ને સૂર્ય મહારા જ્યાં સદા સમાણા:
આંખોનાં તેજ એ હોલાણા:
સુહાગી દેવ!

એવાં શાં આળ રાજ! માયા ઉતારી!
પૃથ્વીનાં પુણ્ય જ્યાં પ્રકાશતાં મહેં દીઠાં,
આત્મામૃત ઓસર્યા એ મોઠાં:
સુહાગી દેવ!

એવાં શાં આળ રાજ! માયા ઉતારી!
વિશ્વના વિલાસ જે શૂક્રુટિમાં વિરાજે
નાચે ન નેણ એહ આજે:
સુહાગી દેવ!

એવાં શાં આળ રાજ! માયા ઉતારી!
હૈયાના મેઘનો હીંચે છે જ હિન્ડોળો:
આશાનો એક બોલ બોલો:
સુહાગી દેવ!

એવાં શાં આળ રાજ! માયા ઉતારી!

[ન્દાના ન્દાના રાસ ૧]

[૩૩]

વનના બોલ

બોલે બોલે છે ગિરિઓમાં મોર,
 ઢેલડ ટહુકો કરે;
 મહારે અન્તર ઉછળે અંકોર,
 જીવન જોલે રહડે.

નથી જીવનનો બોલ જ્યાં! એ
 નથી ટહુકો એ આત્મનનો;
 નથી ઉરઝરણાં, એ ભ્રમ રમણા:
 એ ઘોર ધ્વનિ કંઈ વનવનનો.

બોલે બોલે છે શિખરોમા દેવ,
 દેવીઓ હાસ્યે હસે;
 મહારા આયુષ્યનો અવશેષ
 શિખરે ને વગડે વસે.

નથી જગતનો મન્ત્ર જ્યાં! એ
 નથી નહોતરું એ અમરોનું;
 નથી પ્રભુપ્રેરણા, એ સહુ ભ્રમણા:
 એ ઇન્દ્રજાળ કંઈ અસુરોનું.

બોલે બોલે છે ગિરિઓમાં મોર,
 ઢેલડ ટહુકો કરે.
 મહારે અન્તર ઉછળે અંકોર,
 જીવન જોલે રહડે.

[જ્યા-જ્યાન]

[૩૪]

સન્ધ્યાને સરોવરે

સરોવરે પાણીડાં ગઈ'તી, સાહેલડી!

શરદનું સરોવર હેલે રહડ્યું;
પાળે રહે ગેડલુ દતાર્યું, સાહેલડી!

સન્ધ્યાનું તેજ કાંઈ ગગને પડ્યું:
સરોવરે પાણીડાં ગઈ'તી સાહેલડી!

જળ માંહીં મુળ જોઈ મોહી, સાહેલડી!

જળમાં વિધાત્રી જગરેખા આકે;
જળમાં જગત પડછાયા ડાલે, કાંઈ
જળનો સાળુ જાણે જગને ઢાંકે:
સરોવરે પાણીડાં ગઈ'તી સાહેલડી!

સરોવર કાંઠે મંદિર, સાહેલડી!

સાધુ સંન્યાસી ત્યાં શિવને જપે;
પંચાગિ ધૂણીઓ ધખાવી, સાહેલડી!
જોગી, વિજોગી શી, તપસ્યા તપે:
સરોવરે પાણીડાં ગઈ'તી, સાહેલડી!

ફરતાં કંઈ ઝાડીઓનાં ઝુંડો, સાહેલડી!
 જાડાં જાડાણોની કંથની કહે;
 ઘેરી ઘેરી ઝાડવાની જાળીઓની પાછળે
 પુરનો સનાતન મંસાર વહે:
 સરોવરે પાણીડા ગમ્'તી, સાહેલડી!

ધીમે તપ્કાં આંદલિયો જાગ્યો, સાહેલડી!
 પોયણે પોયણે પગલાં કીધાં;
 ચન્દ્રમા શા પિયુષ પધાર્યા, સાહેલડી!
 જીવને વધાવી મૂંઝે મીઠડા લીધાં:
 સરોવરે પાણીડાં ગમ્'તી, સાહેલડી!

ભર્યું-ભર્યું જોડલુ ઉપાડ્યું, સાહેલડી!
 બહાલાનુ તેજ મ્હારે વદને પડ્યું;
 સરોવરે ઝીલવા ગમ્'તી, સાહેલડી!
 પ્રેમનુ સરોવરે જોલે મ્હડ્યું:
 સરોવરે પાણીડા ગમ્'તી, સાહેલડી!

[૩૫]

વનનાં આમન્ત્રણ

વનનાં આમન્ત્રણ આવ્યાં, સાહેલડી!
 પુરને ઝહેલ શી ઊણપો હશે?
 લીલમ લીલી એ કુળે ઘેરાય, ત્હાં
 એવી વિરાટની વિભૂતિ શી વસે?
 વનના આમન્ત્રણ આવ્યાં, સાહેલડી!
 વનમાં ઠાયલડી ટહુકે, સાહેલડી!
 પુરમાંની મેના તો પીંજરે પડી;
 વનમાં ઠેા ગોપિકા ગાળે ગગનભરી,
 પુરમાં પટરાણીઓ રમણે રહડી:
 વનનાં આમન્ત્રણ આવ્યા, સાહેલડી!
 વનમાંહી કેસરીની કેસર, સાહેલડી!
 પુરમાં કિરીટનાં કિરણો સ્ફુરે;
 વનમાં વૈરાગ્ય ને વિલામ છે સોહામણા,
 પુરમાં સુવર્ણનાં સ્વમાં ઉરે:
 વનનાં આમન્ત્રણ આવ્યા, સાહેલડી!

વન કેશ આંગલા મહોર્ધા, સાહેલડી!
 પુરમાં કટોરાઘાટ ફૂંડાં ઊભાં;
 વનમાં જોગી જહાગીરી માણે, મખિ!
 પુરમાં ગરીબીના દિલડાં ફૂંબ્યા:
 વનના આમન્ત્રણ આવ્યા, સાહેલડી!

વનમાં તપોવને તપસી, સાહેલડી!
 પુરમાં વણિક કાંઈ વણજે ખીંચ્યા;
 વનમાં તે વિશ્વનો વિહારી વિહારે ને
 પુરમાં મનુષ્યની ઝળકે કલા:
 વનના આમન્ત્રણ આવ્યા, સાહેલડી!

વનના આમન્ત્રણ આવ્યા, સાહેલડી!
 પુરનાયે પુણ્યપાપ ઝોછા નથી;
 વનની મદૂલીમાં સીતા ને રામજી,
 રમશુ ત્યાં વનની કથાઓ કથી.
 ચાલો વન-વનની કથાઓ કથી
 વનના આમન્ત્રણ આવ્યા, સાહેલડી!

[૩૧]

સારસના શબ્દ

સન્ધ્યા ઉબસલરી નમતી હતી સખિ! વૈશાખની;
મનોહારી, સુશીતળ, શાન્ત, હો સખિ! વૈશાખની.
આવી તરીને દિન મેદિની, સખિ! વૈશાખની;
ઊભી રજનીને તીર ઘડી શ્રાન્ત, હો સખિ! વૈશાખની.

વનમા વિરામતી વિભૂતિઓ, સખિ! વૈશાખની;
નદી છવરાતી છાછરનીર, હો સખિ! વૈશાખની.
નિર્મળ ઝૂકી નભની ઘટા, સખિ! વૈશાખની,
જળે છાયા ડૂબેલી ગમ્भीર હો સખિ! વૈશાખની.

વાયુની લહરી થંભી હતી, સખિ! વૈશાખની,
હતી થલી હઈડા કેરી આશ, હો સખિ! વૈશાખની
પોદી'તી સાયસમાધિમા, સખિ! વૈશાખની,
જડચેતન સ્પિટની સુવાસ : હો સખિ! વૈશાખની.

એવે એક સારસ બેલડી, સખિ! વૈશાખની;
આવી ટહુકી અમારી પાર : હો સખિ! વૈશાખની.
અને બાગી જગત રસચેતના, સખિ! વૈશાખની,
રહી વરસી જ્યોત્સ્ના કેરી ધાર : હો સખિ! વૈશાખની

ખંડ ચોથો

રણુગીતો

*

ઠગી જો ! લઇને ધરામાણા
અમરને દ્વાર અમરખાણા :
ચલો, ઝટ ચલો, ધીર બકા !
અમર મારગ છો રણુડકા
— ન્હાનાલાલ

[૧]

શુભના શુકુન

શુભના શુકુને હો! સંચરો મહારાજ!
 રણને જીતીને બહેલેરા વીર! પધારજો મહારા રાજ!
 ૧ જગને જયડકે ધરણી ધ્રુજવજો, મહારા રાજ!

ઘોડો મહારો ચશપંખાજો, ને ઊડશે:
 ઘોડો મહારો જયપંખાજો, ને જીતશે:

ગરવો રણધ્વજ ઓ ફરફરે, મહારાજ!
 સુભટોનાં હૈયાં એવાં રણનાં રમણે ચડાયાં, મહારા રાજ!

શૂરનો મહેરામણુ ઊભટયો, મહારાજ!
 વીરો કેરા પગના પડે છે પડછન્દવા, મહારા રાજ!
 શુભના શુકુને હો! સંચરો મહારાજ!

[રાજવિભરત]

[૨]

જયતુ ! અયિ જયતુ !

જયતુ ! અયિ, જયતુ ! જગન્નેધ ત્હારા....

કોટિ ભડવીરના શૌર્ય શુ શૌર્ય હો !
કોટિ ગજસિંહના ભેમ શુ ભેમ હો !
કોટિ નરનારની ભક્તિ શી શક્તિ હો !
કોટિ રવિચન્દ્રની કાન્તિ શી કીર્તિ હો !

હસ્તે ળલપૂર હો !
પાવલે અભય હો !
નેત્રે સુરઅગ્નિ હો !
ભાલે જયજયોત હો !

જયતુ ! અયિ, જયતુ ! જગન્નેધ ત્હારા...

[રાજર્ષિ ભરત]

[૪]

ચિતોડના રણસંગ્રામ

કેસરવાઘો ચૂર! મળ, કેસરિયો શિરપાધ;
ઊઠ, ચિતોડના કેસરી! રહડયો મુગલનોવાધ.

કોડ-કોડ કિરણે ઊગ્યો સૂર પૂરવા ઉરકોડ;
કેસરરંગે ધૂમવા ધર ચિતોડ! રણમ્હોડ.

જય! જય! ચિતોડ રણમ્હોડ ધર્યો;

જય! કેસરછોળ રહવાર છલે;

જય! સૂર્યવંશ અવતંત! પ્રશંભું શું!

સુરજન જયના કળશ ઢળે.

ધમધોર શોર કરી ધન ગરજે,

ઘટઘટ ચૂરવીરના મયૂર દ્રમે;

ધણુ ધણુ ધણુ ધણુ ધૂણુ ધરણી,

જય! કેસરચીર રણધીર રમે.

જય! કેસરચીર રણધીર રમે.

‘હર હર હર’ કરી ચથરાબ્યું ભૂતળ,

હલીમલી ગિરિગદની અચળ ઘટા;

સર સર સર સરતા સ્ત્રી સગી

ચૂરજનની ઊછળે અજળ છટા;

ધરી અગ્નિરંગ કપરે પ્રસંગ,

વીર અંગઅંગ રણરંગ ઝમે;

મેહુલો બોલે, વાયુ હંકારે,
ત્યમ તલયો સિહગાળ!
યુગપલટાના પદપડછન્દે
ગજવો ઘોર ત્રિકાળ :
સજ્જે શિર વીર! હવે શિરત્રાણુ :
પાર્થને કહો મહુડાવે બાણુ.

નૃલોક નેશે, કાળ નિરખશે
રણુરમતો મુજ વંશ;
સત્ય શીલ ને ધર્મયજ્ઞમાં
હજો વિશ્વવિધ્વંસ;
બિગે જો નભ નવયુગનો બાણુ :
પાર્થને કહો મહુડાવે બાણુ :
વિધિનાં એ જ મહાનિર્મોણુ :
પાર્થને કહો મહુડાવે બાણુ :

[કરકેત્ર હસ્તિનાપુરના નિર્વાપ]

[૪]

ચિતોડના રણસંગ્રામ

કેસરવાઘો ચૂર! સજી, કેસરિયો શિરપાઘ;
ગિઠ, ચિતોડના કેસરી! રહડ્યો મુગલનોવાઘ.

કોડ-કોડ કિરણે ગિગ્યો સૂર પૂરવા ઉરકોડ;
કેસરરંગે ધૂમવા ધર ચિતોડ! રણમ્હોડ.

જય! જય! ચિતોડ રણમ્હોડ ધર્યો;

જય! કેસરછોળ રહવાર છલે;

જય! સૂર્યવંશ અવતંસ! પ્રશંભું શું?

સુરજન જશના કળશ ઢળે.

ધમધોર શોર કરી ધન ગરજે,

ઘટઘટ ચૂરવીરના મયૂર દ્રમે;

ધણુ ધણુ ધણુ ધણુ ધણુ ધૂણુ ધરણી,

જય! કેસરચીર રણધીર રમે.

જય! કેસરચીર રણધીર રમે.

‘હર હર હર’ કરી ચથરાબું ભૂતળ,

હાલીમલી ગિરિગદની અચળ ઘટા;

મર સર સર સરતા સમીર સમી

ચૂરજનની બિછળે અજળ છટા;

ધરી અગ્નિરંગ કપરે પ્રમંગ,

વીર અંગઅંગ રણરંગ ઝમે,

ફર ફરર ફરર ફર દેવજ ફરકેઃ
જય ! કેસરચીર રણધીર રમેઃ
જય ! કેસરચીર રણધીર રમે.

કઈ નમન ગગનગણને નમીને
બહુ યજનપૂજન સુરધન શુ કર્યા;
કઈ રમણભ્રમણ કરી અરિગણમાં
વીર ધૂમણ ધૂમે ઘમસાણભર્યા;
હુલહુલ હુલસે હિયહિય વીરનાં,
કંઈ કાયર નર ભયનમન નમે;
અહ ! સુરજન પરમ સમર નિરણેઃ
જય ! કેસરચીર રણધીર રમેઃ
જય ! કેસરચીર રણધીર રમેઃ

અહીં સજનસજની કઈ વીજળી સમાં,
ઉર ગગનભવનની ઝલક ઝીલતા,
વડી ગાણકૃપાણની વાણ વહી,
નિજ વીરઊરની સુરભિ સ્ફુરતાં;
અહીં પીંડ પીંડ પડછન્દ જિઠે
જય ! ખડગ-ખડ્ગ જમઝુંડ ધૂમે,
નવ ખંડ અખંડ પ્રચંડ દેવનિઃ
જય ! કેસરચીર રણધીર રમેઃ
જય ! કેસરચીર રણધીર રમે.

[૫]

જય ચિતોડ !

જય, ક્ષત્રિય તીર્થ ચિતોડ !

જય એકલિંગ ! અમર અજોડ !

જય, ક્ષત્રિય તીર્થ ચિતોડ !

જય ! જય ! જય ! શ્રી રઘુવીર !

ગાખા સવળ રણધીર !

સૂરજગદ પ્રગટયું પ્હરોડ !

જય, ક્ષત્રિય તીર્થ ચિતોડ !

શૂરનાં હૈયાની ઢાલ,

જશ્ડાં બાણકૃપાણની આળ;

બાહુ બાજતરિયાના છેડ :

જય, ક્ષત્રિય તીર્થ ચિતોડ !

ઢેસરિયાં વીરનાં વાન !

લૈદરનાં અગ્નિરનાન !

માથે મૃત્યુના ગ્દોડ :

જય, ક્ષત્રિય તીર્થ ચિતોડ !

જય કુળદીપકનાં કમં !

જય શિશોદિયાના ધમં !

જય ગુરુમણના ઠોડ :

જય, ક્ષત્રિય તીર્થ ચિતોડ !

[સાદનકંડ આખરું ૬]

[૧]

વીરની વિદાય

મહારા કેસરભીના કન્ય હો !
સિધાવોજી રણવાડ.....

આભપૂજે, ધરણી ધમધમે, રાજ !
ઘેરા ઘેરે શંખનાદ :
હુંદુભિ બોલે મહારાજના, હો !
સામન્તના જયવાદ :
મહારા કેસરભીના કન્ય હો !

આગણુ રણુવજ રોપિયા હો !
કુજર ડોલે દાર :
ખન્દીજનોની ગિરદાવણી હો !
ગાજે ગઢ મોઝાર :
મહારા કેસરભીના કન્ય હો !

પુર પડે, દેશ ફૂલતા હો !
કગમગતી મહોલાત :
કીર્તિ કેરી કારમી, રાજ !
એક અખંડિત ભાત :
મહારા કેસરભીના કન્ય હો !

નાથ ! રહડો રણુધોલલે રે,
 હું ઘેર રહી ગૂંથીશ
 જાખતર વજની માંકળી, હો !
 ભરરણુમાં પાઠવીશ :
 મહારા કેસરભીના કન્ય હો !

સંગ લેથો તો સાજ સજ્જું, હો !
 માથે ધરું રણુમ્હોડ :
 ખડ્ગને માંડવ જેલવાં,
 મહારે રણુલીલાના કોડ :
 મહારા કેમરભીના કન્ય હો !

આવન્નાં જાલીશ જાણુને, હો !
 ઢાલે વાળીશ ધાવ :
 ઢાલ કૂટયે, મહારા ઉરમાં, રાજ !
 ઝીલીશ દુરમનડાવ :
 મહારા કેસરભીના કન્ય હો !

એક વાટ રણુવાસની રે,
 બીજી સિદ્ધાસનવાટ :
 ત્રીજી વાટ ચોલિનની સરિતે,
 હો ! ચરના રનાનનો ધાટ :
 મહારા કેસરભીના કન્ય હો !

જયકલગીએ વળજે, પ્રીતમ !
 ભીંજશું ફાગે ચીરઃ
 નહીં તો વીરને આશ્રમ મળશું
 હો ! સુરગંગાને તીરઃ
 મહારા કેસરભીના ક-થ હો !

રાજમુગટ ! રણરાજવી ! હો !
 રણધેલા ! રણધીર !
 અધીરો ઘોડીલો થનગને, નાથ !
 વાઘો, રણે, મહાવીર !
 મહારા કેસરભીના ક-થ હો !
 સિધાવોળ રણવાટ....

[કેટલાંક કાવ્યો -૨]

[૭]

કાઠિયાણીનું ગીત

મહારા સાવજશૂરા નાથ હો ! ત્યારે દેશ-કશા પરદેશ ?
 કેસરઘોળી કંકાવટી ને કુંકુમ ઘોળ્યો થાળ :
 સૂરજ ! તુજને પૂજશું મહારે સૂરજ દેવળપાળ :
 મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

આભ ઢળ્યાં ધરતી ઉરે, ત્યાં ગોરંભે કાંઈ ગીર,
 કુજે બોલે મોરલો, મહારે હૈયે નણદલ વીર :
 મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

રાતે ઊઘડે પોયણાં, ને દિવસે કમળની વેલ :
 ભાદર ભરજોળન ભરી, એવી મુજ હૈયાની હેલ :
 મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

ઉચો ગઢ અલબેલડો, પડખે ચારણના નેહ,
 ઝીણી ઝખૂકે વીજળી, મહારે ઝીણા વરસે મેહ :
 મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

સાતમે માળ અટારીએ કાઢી આછા વાય સમીર ;
 છમી મહારી હેલે રહડી, મહારાં જૂલે આછાં મલીર ;
 મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

આડાં ન આવે આડવાં, એવા લાંબા લાંબા પન્ય,
 માણકીએ રહડી આવશે મહારો સૂરજમુખો કન્ય :
 મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

નેણથી બાલા છોડતો, કાંઈ આંકડિયાળા કેશ;
ધણ વાળીને વળશે મહારો કન્યક જોળનવેશ :
મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

આલ ઝીલીને રેવત ઊભો, ફરતો ગિરિનો સાથ,
વનમાં ગાળે કેસરી, કાંઈ ધીંગાણે ગુજ નાથ :
મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

કસુંગલ રાતી આખડી, રોમેરોમ ઢીંગલનાં કૂધ;
બળળાદુમા બરછી ઊછળે, ઢાલે ઢળકે જુદ :
મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

સાગર સમ મોરક તણી રે હિલોળા લેતી ભોમ,
ભરતીને પૂર પધારશે મહારો છેલક જળને જોમ :
મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

ભાલે ટમકે ટીલડી, મહારે હાથે હેમત્રિશૂળ;
સિન્ધુરે છાટી ચૂંદડી, મહારા સોહે સૂરજકુળ :
મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

આશભરી અલબેલડી રે હીંચે સિન્ડોળાખાટ;
પિયુના પન્થ નિહાળતી કાંઈ બહાલમની જૂવે વાટ :
મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

આઘા ગીરના ડુગરા, એથી આઘેરો ગુજરાત;
રંગભીના હવે આવળે ! મહારી સૂની માઝમ રાત :
મહારા સાવજશૂરા નાથ હો !

[૮]

શુકુનની ઘડીઓ

ધર્મના વીર! હો આર્યપુત! ઊઠજો!
 સુભટના શુકુનની વાગી ઘડીઓ;
 ઉત્તરાયણ થયા, ઉત્તરે રવિ વળ્યા,
 ભાનુના ભર્ગની વરસી ઝડીઓ.

મૃત્યુને ખાળતા, શાન્તિને બોધતા,
 ભીષ્મ પોઠયા હતા યુદ્ધઘાટે,
 મૃત્યુને પરહરી, શાન્તિભાયાં ભરી,
 શૂર! ત્યમ મંચરે યુદ્ધવાટે.

સિંહના બાલથી ખેલતો-ગેલતો,
 એ ભરતગોત્રનાં ગોત્રજો છો;
 સિંહને શસ્ત્ર શા? વીરને મૃત્યુ શા?
 મૃત્યુમા અમૃતને જોળજો છો.

શાન્ત છો, દાન્ત છો; ધીર છો, વીર છો,
 સુભટ છો સજ્જ નિઃશસ્ત્રતાથી;
 ધર્મધ્વજ તમ ખડા, શસ્ત્ર સ્હામાવડા;
 શ્રી હરિ મત્યના અમરમાથી.

[૯]

ઊઠ, ઓ ભરતગોત્ર!

ઊઠ, ઓ ભરતગોત્ર! તુજ વાટ
જૂવે જો! જગત કાળને ઘાટ.
અનિમિષ નયણે ત્હને ઉચ્ચરે

આત્મભોમ સત્રાટ :

જૂવે જો! જગત કાળને ઘાટ.

*

અજળ તુજ ઉપનિષદ્ ને વેદ,
ગહન પદ્મશૈતના કંઈ ભેદ;
લીભ તુજ મત તપ આશ્રમવાસ,
પરમ તુજ સયમ ને સંન્યાસ.
પ્રહાર્યારી ત્યાગી મહાયોગી ઋષિ મુનિના જ પ્રભાવ;
આત્મજયોત ઉજ્જળી વળી તુજ એ

જગજ્જયોત પ્રગટાવ;

અમર કવિતાના અનુપ વિલાસ :

શીખવ એ પુણ્યજીવનના રાસ

ઊઠ, ઓ ભરતગોત્ર!

†

ધર્મયુદ્ધના રસિક રણધીર,

સિંહ સમ, શિશોદિયા બહવીર;

મહાસૂર્ય ઠેરી પાંખ શા
 રકુરી તેજ ને કદ્યાણુ, હા!
 શુભનો મુહાગ ધ્વજમન્ત્રહાક સિદ્ધશબ્દ ગગન ઊડો;
 વીરધ્વજ સ્થાપો ભૂમિ ભરી, ભૂમિ જૂવે વાટ, ઊઠો!
 હો! વીરોના વીરત્વનો ઝુંડો!

૩

હો! પ્રાક્ષણના પ્રક્ષત્વનો ઝુંડો!
 જનતામાં પૂજી પૂજવો, હો પ્રાક્ષણ! પ્રક્ષત્વનો ઝુંડો!
 હરે હો! પ્રક્ષત્વનો ઝુંડો!

ધનસભા જીવન વરસન્તો હો! ઉરભૂમિ ફલદ્રુપ કરન્તો!
 વડી દેહની ને આત્માની જગની ભૂખ તરસ ફેકન્તો!
 ચહુડી દિશાકાલ તણે શિખર
 કંઈ શીતલતા વરસે વિરલઃ
 ધ્વજપટલચોક શું પ્રક્ષલોકના પરમ તેજકુંડો!
 પ્રક્ષધ્વજ પૂજો, જનકુલ! જન જૂવે વાટ, ઊઠો!
 હો! પ્રાક્ષણના પ્રક્ષત્વનો ઝુંડો!

૪

હો! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો!
 નભનભ વન્દી વન્દાવો વિરાટે દેવત્વનો ઝુંડો!
 હરે ઓ! દેવત્વનો ઝુંડો!

કંઈ ઋષિમુનિ યોગી તપસ્વીનાં પૂર્વજ પગલાં પાડન્તો !

ને વેદવેદના દેવગાન કાલાતીત કંઈ ગાજન્તો !

સાવિત્રી ને વિદ્યાત્રીના

ભક્તિ, કવિતા, લક્ષ્મીના

પટ લગ્ય જાણે પાથર્યા :

નભનભ મુહન્ત, ધ્વજફલુ ઊડન્ત, કંઈ દિગ્પાલ શુદો !

દેવધ્વજ વન્દે વિશટ, વિભુ જૂવે વાટ, ઊદો !

હો ! દેવોના દેવત્વનો ઝુંડો !

દિશદિશમાં ફરકાવો, હો આર્યો !

જગજગમા ફરકાવો, હો આર્યો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

હરે હો ! આર્યત્વનો ઝુંડો !

[રાજર્ષિ ભરત]

[૧૧]

સાચના સિપાઈ

મા ચ ના સિ પા ઈ,
 અમે માચના મિપાઈ,
 સાચ અમાઝી તરવારે,
 ને માચની ળાધી મવાઈઃ
 અમે સાચના સિપાઈ

સાચ અમારા ટહડવૈયા,
 તે ટહડચે સાચ ટહડાઈ,
 સુણો અમારા ળ્યૂગલ વાગે,
 સાચની હાક છવાઈઃ
 અમે સાચના સિપાઈ.

જૂવો, અમારી ધળ ફરફરે,
 સાચની લહેરો વાઈ;
 જામે સાચનુ લફકર સઘળે,
 આવો તહુમેચ ભાઈ!
 અમે સાચના સિપાઈ.

[૧૨]

હિન્દની હાકલ

-હિરક્ષક સેનાના સૈનિક પુત્રાને-

સપૂત! મુજ આત્મની આશા!

સુણો એ હિન્દની હાકલ!

સનાતન શૂરની ભાષા,

સુણો એ હિન્દની હાકલ!

કરુને ક્ષેત્ર જે ગાજે,

ચિતોડી ચોક પર છાજે;

નિમન્ત્રે મન્ત્ર જે આજે:

સુણો એ હિન્દની હાકલ!

પુકારે સિન્ધુનાં પાણી

વીરની સિન્ધુડા વાણી;

ભઠો, મા પહોડશે, પ્રાણી!

સુણો એ હિન્દની હાકલ!

સુણો એ ઘોર ગાન્ડીવનો

પુરાણો પાંચજન્ય તણો;

‘મજે શત્રો, સુધીર સજનો!’

સુણો એ હિન્દની હાકલ!

શુભાશિષ માતની ઝીલો,
 વીરાનાં વારણાં વીરી ! દ્યો ·
 મુબતને ચેરડે ચાલો !
 મુલો એ હિન્દની હાકલ !

ગભીર રણુર્થીગડું, ભેયા !
 વગાડે જંગલુ મેયા,
 ધૂમો રણુગ તતથેયા !
 મુલો એ હિન્દની હાકલ !

છળીવા હિન્દના · છેયા !
 મુલો એ હિન્દની હાકલ !

[રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટી અને રસગીતો]

[૧૩]

કેસરિયાં

કો ર વ પાં ડ વ ને ર જી માં ડ વ
 દિશદિશથી જ્યંહી યોધ સિધાળ્યા,
 સિહ શી હાકલ પાડી પ્રચંડ
 મહારથીએ રણતુર ગળાળ્યા;
 શસ્ત્ર ઉતારી નિઃશસ્ત્ર ઊભા મધ્ય,
 સારથિ શ્રી ચક્રચન્દ્ર થયા હો!
 એ જ ઊગ્યો રવિ ભારતમાં ફરી,
 કેસરિયાં, વીર! કેસરિયાં હો!

વલ્લભીપુરની સાગરપાળ પડ્યે,
 વનમાં કીધ ગાદી ગુહાએ,
 વાઘની વાડી મંહીથી
 ચિતોડગઢે જઈ સૂરજવંશ સુહાએ;
 મગ્રામના ત્યાં સુણી સિધુડા
 યોધરાજે શિરે રણમ્હોડ ધર્મો હો!
 એ જ ઊગ્યો રવિ ભારતમાં ફરી,
 કેસરિયાં, ધન્ય! કેસરિયાં હો!

*

વેદનું ગાંડીવ હાથ ધરીને
 પૂમ્યા જયનાથ ગળવણુહાર,

સમસિન્ધુજલમાં પડયો પૂરી
 હિન્દુનું હીર જગાવણહારા;
 સંન્યાસ કેસરી મહાબ્રહ્મચારી
 દયાનન્દ એ વાટ વિચરિયા હો!
 એ જ ઊગ્યો રવિ ભારતમાં ફરી
 કેસરિયાં, શૂર ! કેસરિયાં હો !

૨

એ સુભદ્રાનાં જે ગોત્રનાં ગોત્રજ
 ગુર્જરીના રણુગરવા મપૂતો !
 ધર્મની દાલથી-નિઃશસ્ત્રથી સજજ
 નવયુગના લડપીર એ હતો !
 વાગે, સુભો ! એક રણુર્શીગડાં,
 મહીં ભવ્ય, મનાતન મન્ત્ર બયો હો !
 એ જ ઊગ્યો રવિ ભારતમાં ફરી,
 કેસરિયાં, દેવ ! કેસરિયાં હો !

[રાજસુયોની કાવ્યનિપુરી અને રખડોત]

[૧૪]

આરોપો રણુમાળ

કુકુમ કેસરયાળ, ઉરઉરમા ઉમંગઝાળ :
 ઓ ભારતની માતાઓ !
 અમને આરોપો રણુમાળ.
 જ્યંહી ભરે કેસરી ફાળ
 રમશુ તે કાળની પાળ

રઘુપતિનો રણુહય વાળી, રઘુસેના મૂર્છિત ઢાળી,
 લવકુશ તમ કુખ ઉઝળી :
 ઓ માતા ! એ તમ વીરળાળ

સિંહલુગચ્ચા જન્હા રમતા, મુખ ફાડી દાત ગણુન્તા,
 તે ભરતગોત્ર અમ, માતા !
 ઓ માતા ! એ તમ વીરળાળ

કુન્તામાએ જે દીધો, સન્દેશ શ્રી કૃષ્ણચી લીધો,
 જીતી ભારત ડોકો દીધો
 ઓ માતા ! એ તમ વીરળાળ

કુકુમ કેસરયાળ, ઉરઉરમા ઉમંગઝાળ :
 ઓ ભારતની માતાઓ !
 અમને આરોપો રણુમાળ !

[રાજસૂયોની કાન્ધવિપુલી અને રણુજીતો]

[૧૫]

ઉદ્બોધન

જગતની ભૂલભૂલામણીમાં
રજે, બાપુ ! ભૂલો પડતો :
જજે શર શો જીવનપન્થે
સીધા ઇતિહાસને ધડતો.

નદીનું આ વહે ઝરણું,
કિરણુ ઊતરે પ્રભાવરણું;
સજન ! એ સાગ્યનું ભરણું :
અમૃતનો ઓષ જે ચહતો.

જગત, મુણ ! નો ! પુકારે છે,
શું આવે ઠો ? ઉગારે છે ?
કરજ એ આર્ય ! ત્હારે છે
યુગેયુગને ઉરે ઊડતો.

વરસ એ મેદુલે ત્હારે,
લીંજવ જગને મુધાધારે -
ભૂવે તુજ વાટ ભવમારે
ભૂખ્યાંતરસ્યાંના આત્મનરતો.

ખંડ પાચમે

દામ્પત્યસ્તોત્રો

*

પૂર્ણિમા ડેરી જ્યોત્સ્નામા
જ્યોત્સ્નાના પુંજ શી, સખે!
દમ્પતીપ્રેમની નિત્યે
પૂર્ણિમા તપ્તે જ એ!
—નંદાનાભાલ

[૧]

તાજમહેલ

આ એ જ શુ મંડપ નિત્યલગ્નનો ?
 કે ભસ્મરાશિ પિયુ પ્રેમભગ્નનો ?
 આ તાજ શુ એ સુમતાજનો, સખે ?
 કે સ્નેહના પંખીની વાસવદિ એ ?

*

પ્રેમનાં સ્મરણો, બોલે માનવી માનવી ઉરે;
 તે સૌનો પડઘો ઝીલી સુણો ! શાહે જહાં ઝૂરે.

*

શ્રી કૃષ્ણની ણંસી શું નાચ નાચતી
 વૃન્દાવનેથી ચમુના પધારતી;
 રસેન્દ્રના એ રસવારિને તટે
 સૌન્દર્યનુ પુષ્પ ખીલ્યુ શું આ, સખે ?

*

રસીલાં રસચમુનામાં વહન્તાં કઈ આવતાં,
 એમને દાખતો પન્થ બિલો છે એ સુહાગમાં.

*

અન્ધારુ થાયે નજીમાંહી પાતળું,
 ઝીલું ઝીલું પૂર પ્રભાતલું ભળ્યું;
 જગત તણી જીવનછોળ શું છલી ?
 બે પ્રેમની ભગી પ્રભાતતારલી !

*

રાધિકાનાં ગીત ગાતી ઊભીને નહને તટ,
ભણે છે એક પાપાણે પ્રેમમન્ત્રો સનાતન.

*

અહો! મહાકાળની વાસુકી ક્ષણ!
હા! સર્વભક્ષી યમકેરી યન્ત્રણા!
તથાપિ મૃત્યુ રસનાં નથી-નથી:
સૌન્દર્ય ને રનેહ અણત મૃત્યુથી.

*

સુધા ને વિપ ઘોળેલા સખે! સંસાર-સાગરે
પ્રેમને મૃત્યુના મહેલ-તાજ સૌને વસે ઉરે.

*

મધ્યાહ્નની ઝાળ ભરી જગત્ ઊભી
દાઝી-દઝાડી દુનિયા સદા દૂભી;
શુ પાદચાહી ય દિલે ચિતા? અરે!
જવાળામુખી જો! સળગે સુધાકરે.

*

ધૂળની આંધી જતમી કે મેઘાડંગર રહાયલો?
એવા આ અસ્થિરે વિશ્વે ઊગ્યો શુ પ્રેમતારલો?

*

અનેકવેળા ઊગી આથમે રવિ,
અનેક ઊર્મિ યમુનાની ચે જવી;
શીજો, મીઠો, અમૃતજ્યોતતાજશે,
અખંડ સૌને ઉર પ્રેમદીવડો.

*

[૨]

નવયૌવના

કોઈ કુહેશો

તે શા વિચાર કરતી હતી ?

મધ્યાર્ણ હતો,

મૃદિને મંથે સૂર્ય વિરાજતો.

આસપાસનું બિહું આકાશ

નીલણેડું ને નિર્મળું હતું.

ક્ષિતિજ ઉપર જલભર પયોદ,

વિશ્વનાટકના પડદા જેવાં,

અદ્ધર સરતાં, પડતાં,

ને ધીમેથી ઉપડતાં.

મધ્યાર્ણ ખીલેલો ને નિર્જન હતો.

સન્મુખ માગર લહરતો :

જાણે આકાશ જ ઉતારી પાથર્યું !

જલ ઉપર કિરણ રમતાં,

રૂપાની રેખાઓ દોરતાં,

હમી, હસી, મીટ મટમટાવતાં,

ને ઠીઠી, બીઠી, જતાં રહેતા.

સાગરનો વિશાલ પતવટ

મધ્યાર્ણમાં પલપલતો હતો.

ઋતુ વર્ષો હિતી,
 ને વર્ષોની તે શરદ્દર્શનરી હિતી.
 કિનારા લીલા ને પ્રસન્ન હતા.
 ધરા આંખ ઠારતી
 વિધિનું ચીતરેલ ચિત્ર હોય,
 સૃષ્ટિ તહેવી કદી સ્થિર ભાસતી.
 કાલે મેઘ વરસી ગયો હતો :
 આજ પદાર્થો પર જલનો રંગ અમકતો.
 ભીની તેજસ્વિની લીલાશ
 દિશદિશમાં પ્રસન્નતાથી પ્રકાશતી.
 આછાં તેજ અને અન્ધકાર
 પાંદડામાં સન્તાક્રકડી રમતાં.

આઘા સાગર ઉપરથી
 શીતલ અનિલ આવતા.
 સૃજનને સૂર્ય ઉઘ્મા દેતો,
 અગ્નિને અનિલ આવરી લેતા.
 સકલ સૃજન અવદાશભરી
 ઉઘ્મા ને શીતળતાની ભિમિઓ ઉછળતી.

ગરુડના માળા જેવી
 અન્તરિક્ષે એક અટારી લટકતી
 મહીં આરસના પાટ માંડેલા હતા.
 ભૂકુટિ કોતરેલ કમાન નીચે
 નમૈલી રસભર વેલી સમી

એક યૌવના ઝૂકેલી હતી
 તુલસીના છોડ મરિખડા આસપાસ
 સળિઓ શા પડછાયા રમતા.
 ઉપર દ્રાક્ષનો ઝૂમખો ઝૂમખો.
 મુન્દરીનાં મુન્દર નયનો
 માગરના ચોધ ચોળંગતાં.
 ગુલાબની પાંદડીઓ જેવા ચરણ
 આરસમા ગુલાબ પાડતા.
 જમણા કરમાં મોગરાની માળા હતી
 સુકુમાર પ્રભાતરંગી આળુમાંથી
 અમૃતના સરોવર સરખો દેહ
 અને તેજસ્વી કરનો કમલદંડ
 હથેળીનું પુષ્પ પ્રકુટલી આપવા આવતા.
 અંગે અનંગની ભરમ ચોળી હતી.
 મુખે ઠવિઓની ઠવિતા પ્રકાશતી.
 કીકીઓમા સ્વપ્ન સ્ફુરતાં.
 પાદડી જેવા પોપચા ફરકતાં,
 હૈયું ભરેલું ને વિશાળ હતું.
 વિધિદીપેલ રત્ન સભો
 બાલદેશે ચન્દ્રક રાજતો.
 અગ અંગ ફૂલ ફોરતા.
 ઠોકિલ ડાળે બેસે ને હીપે,
 તેમ રમણી નિજ કુંજે ગોબની
 અલોકિતરંગી ઇન્દ્રયાપ જેવી

જગત ઉપર તે નમેલી હતી.
 તે યૌવના શા વિચાર કરતી ?
 ચાંદનીના ઢગલા જેવું
 શ્વેત ન્હાનકડું હરણનું ઘરચું
 નીચે રૂપાની સાંકળે ઘાંધેલું હતું.
 યૌવના શું વિચારતી ?
 પ્રાણની ભરતી લોચનમાં ડાલતી,
 મધ્યાર્જુનાં તેજ વિલોકતી ?
 જલના રંગ આલોચતી ?
 સાગરના તલ નિહાળતી ?
 અસીમ જલરેખાઓ વીંધી વીંધી
 રહાગી પારનો સંગમ શોધતી ?
 ગુલાબની અંજલિ જેવું મુખડું
 મહીં આકાશના અણુ જેવાં નયન :
 આછી ઉવાના ચોજસનું અંગ હતું.
 યૌવના શાં ઇન્દ્રજાળ ભેતી ?
 એક વાદળી આવી :
 મહાનોકાના મહિમાવતી
 દૂરથી એક વાદળી આવી.
 સૃષ્ટિ ઉપર પાલવ પાચરતી-સંકેલતી
 તેજછાયાની રમત રમતી રમતી
 યૌવનાને વદન અડકી ગઈ.
 કોઈ-કોઈ ફૂંડેશે
 તે નવયૌવના શું વિચારતી હતી ? [કિરલાંક કાવ્યો-૨]

[૩]

સૌભાગ્યવતી

મોગરાનો મડપ હતો,
ને મંડપ નીચે તે ઊભી હતી :
બાણે કૂલની લટકતી સેર.

આમપામ અજવાળા ઊગતા,
ને દિશદિશમા વસન્ત ઢાળાતી
ક્યારે ક્યારે કળીઓ ઊઘડતી
પત્રે પત્રે પુષ્પ પ્રગટતા હતા
કૂલના સરોવર સરિખડી વાડીમા
તે વાડી જેવી વિરાજતી

વદને તહેને વસન્ત હમતી,
હૃદયે તહેને વસન્ત લહરતી,
ખારણે તહેને વસન્ત બોલતી,
ઝોરડે તહેને વસન્ત વિહરતી,
કુળમા તહેના વસન્તના વાસ હતા
વસન્તનો વર પામેલી વસન્તપૂજારણ
આગણુ ભરી ઊભી હતી

સૌભાગ્યના આભૂષણે શણગારાયેલી
સંસારના મહાશણગારરૂપ,
એ એક સૌભાગ્યવતી હતી

પગલાંમાં તહેતાં યુષ્પ હતાં;
ચરણે ધરા નહોતી ચંપાતી.
કુળાશ્રમનો માથે ગોળ ધારી
પ્રારબ્ધપુત્રી તે સ્મિત કરતી સોહાતી.

સૌન્દર્યના ચન્દ્ર મમુ મુખડુ હતું,
ને મુખડે મૃદુતા પગરતી
લલમણીના છોડ જેવા
બ્રુકુટિનાં ચાપ નમેલા હતા
નીચે કલ્યાણકારી કીકીઓમાં
આદર ને આતિથ્ય ઊઘડતા.
આખડલી આનન્દણીની હતી.
કેશાવલિ સઘન વિરાજતી.
અંખોડલે કૂલવેણી વિલસતી,
મંદીથી સોભાગ્યની ફારમ ફારતી.
હૈયામાં નાયની વરમાળ ઝૂલતી.
ઉરખંડે અનેરી ઘટા ગોરમતી.
અન્તરમા મોળા ઉછળતા,
ઉરખન્ધ તૂટુ તૂટુ થતા.
રોમેરોગમા ભાવિ વિશ્વ રમતાં.
વિલામની લોલવિલોલ લીલાશી,
સોભાગ્યના મુધાકર સરિખડી,
સુન્દરતાની વસન્ત જેવી,

સ્વામીસ્નેહની પ્રતિમા સમી
 ગૃહલક્ષ્મી ગૃહદ્વારે ડાલતી.
 વાતસલ્યની વેલી સમોવડી
 કુલાગારે જૂકેલી હતી

કલાપીની સંકેલેલી કલા સમી
 દેહદેશે નવરગ સાડી સરતી.
 મંઠી લગ્નળની લહરીઓ લહરતી.
 પવિત્રતાની પાંદડીઓ જેવા
 ગાલ ઉપર, ભાલ પત્રે,
 નાથના સ્નેહલેખ લખેલા હતા.
 ઉરમાથી અમૃતના કુવારા ફૂટતા.
 સન્તાન તે જીવન પી અમર થતાં.
 ભરથારની દૈવી સંપત્તિ મમી,
 દેહાકાશે ઉપા બિધડતી;
 કાન્તિમા કન્થના કોડ ઝળહળતા.
 શીલનો પ્રભાવ, પ્રભુતા શો,
 અખંડ પ્રભાએ પ્રકાશતો.
 અંગોઅંગને વિશે
 શ્રદ્ધા, સરળતા, શુશ્રૂષા હતાં.
 જગતની જનની જેવી
 સુન્દરી ભરી ભરી ભાસતી
 દષ્ટિમા સન્તોષ ને શાન્તિ હતાં.

આંખડીમાં અનેક સંસાર મટમટતા.
 ઉદારલોચન, પ્રસન્નવદન, શીલશીતળ,
 અન્દ્રિકા વિસ્તરતી પૂર્ણિમા જેવી,
 ઉરદેહની વસન્ત વિસ્તરતીઃ
 સ્વામીવ્રતશી અવિચલ
 ઉચ્છરતી સ્ફટિકશિલાને પાટે
 જાણે જગતનું ઐશ્વર્ય.

પાડોશમાં આંખાવાડિયાં હતાં.
 ત્હાંથી કોયલોની કલ્લોલવાણી
 માધુર્યના અભિષેક કરતી.
 સન્મુખ માધવીના ફૂલ ખરેલાં હતાંઃ
 જાણે ત્હેના મુખનાં વેશચેલાં વેણુ.

આશ્રમને આગણે વસન્ત પધારી હતી;
 ચોકમાં નન્દનના ચંદન વર્ષતાં.
 આનન્દ વદને ભગવતી
 વન્દન વન્દી વસન્ત પૂજતીઃ
 કુંકુમને અક્ષત સહકાવી
 અક્ષત કુંકુમના અધિકાર માગતી,
 ભવોભવ, પ્રાણયાત્રાને તીથેં તીથેં,
 એ વલ્લભનો સહચાર વાછતી.

નવવર્ષાની વાદળી જેવી
 તે આશાભરી હતી;

કુટુંબના આધાર જેવી
તે ધીર ધરિત્રી હતી;
સ્નેહની પરમ ભાગીરથી જેવી
દેવી પતિતપાવની હતી

સોભાગ્યદેવ સરિખડો
કોડામણો કન્થ પધાર્યો
સીતાની વાડીએ બાણે રામ.
જીવનના જળથી વધાવ્યો,
પ્રાણને પદ્માસને પધગવ્યો
આશા ઇષ્ટની રહોડમાં ઊભી :
મુમુક્ષુ મુક્તિને ઉગર ઊભો
આન્તીની શિખાએ સમોવડી
નયનોમા જ્યોતિર્માળ પ્રગટી.
બારણે અદ્ભુત ઉન્નત ઊઘડ્યો.
અન્તરિક્ષથી અનિલ આવ્યા,
સ્નેહના સન્દેશાભર્યા તેજવાદળ
દિશદિશમા લઇ તે પરવર્યા

[૪]

કુલયોગિની

ભરેલા સરમાં નીર ખાતાં'તાં મન્દ હેલિયાં;
ને હૈયુ યે રહડયું હેલે દર્શ ત્હાં દેવીનાં થયાં.

*

છે એક ઉજ્જવળ પુરાણ પ્રસિદ્ધ દેશ,
ઉમાપ્રતાપભર સૂર્ય તપે હમેશ;
આતિથ્યની નગરીઓ જ્યંહી ન્હાનીન્હાની,
ત્હાં છે અમારા કુળની લઘુ રાજધાની.

*

તોકાની જાણ્યાંને ત્હાં જોતી નેન જાડાં ભરી,
ઘેઠી'તી દામણી દેવી દેહે સૌ દીનતા ધરી.

*

સળિ! ત્હાં સુકુમાર વાંકડી
નમતી એક હતી બદામડી,
ખુચના દુમ ધીમું ડોલતા,
જ્વજ જેવા ગગને વિરાજતા.

*

જારણામાં કરે રક્ષા, સદાયે હનુવો જતી;
લીમડાની શીળી છાયા આંગણે પાથરી હતી.

*

જાંગો પ્રકાશ તરૂનળી મંહીથી આવે,
ને ઓસરીની મંહી જાજમ તે ણિછાવે;

ત્હાં લીલી એકસર માલતી વેલ દીપે,
ને એક ડોલર હતો તુલસી સમીપે.

*

માંડલો માંડવો આછો, ચોકમાં છાંયડી કરે;
એક-બે જૂઠ્ઠી વેલો, સુકાતી હતી તે પરે.

*

તે તેજલોપી શીળી ઓસરીમાં
પ્રારબ્ધની પોથી ઉઘાડી ધીમાં,
દેવી જૂવે તે મંહી ભાગ્યલેખ,
મુખે હતી દુઃખિણીકેરી રેખ.

*

અન્તરિક્ષે હતી દષ્ટિ, સૂની ને કાઈ શોધતી;
હતું તે પેખતી નહોતી, નહોતું ત્હને નિહાળતી.

*

ત્હને ન શોધ, તુજને જડશે નહીં તે
ત્હારો નઠોર નથી નાથ અહીં કચંદી એ.
આધે ભમે શરીર, ભૂત્યુ મને ભમન્ત,
એકાકિની મૂઝી ત્હને અતિ એ હમન્ત.

*

આંખડી ચૂન્યતાની એ, પછી પાછી વળી નમે;
કાઢવે કમળો જેવાં, બાળ જન્મ્યાં ધૂળમાં રમે.

*

કદીક રનેહે તુજ કંઠ ગેલતાં,
કદીક હેતે મુજ નામ બોલતાં;

કદીક મિઠી નિજ મસ્તીમાં મચેઃ
હમેશ ન્હાનાં કંઈ નાટકો રચે.

*

ઉતાર્યા દિલથી એવાં, દિલે સમૃદ્ધ બાળકો;
વિસાર્યાં બહાલસોયાં મહે. આત્મશ્રીભર અર્ભકો.

*

લગ્નજી લોચન 'મનોહર' કેરું ચારુ,
તેજસ્વી આનન 'અનુપમ'નું સુખ્યારુ;
સોહાગશેખિત વિલાસ 'વિનોદિની'ના,
'આનન્દ'નાં ગહન હાસ્ય-કશી કમીના !

*

અન્તરે કોઈયે બાપુ ! એછું મા આણુશે રજે;
આપણું બાળની, દેવી ! તું માતા-તું પિતા થજે.

*

તજ્યાં બાળ, તજી મનોરમા;
કરુણાણુ ! કરજો બધું ક્ષમા;
પ્રિય ! ડાહ્યાં થઈ માનું માનજો,
કુળને છાજતી રીત ચાલજો.

*

આવશે અતિથિરૂપે, દેવ કે કોઈ દેવતા;
કે સ્નેહી કો, સગાં કો, કે હરિનાં જન ભાવતાં.

*

આતિથ્ય યોગ્ય સહુનું સખિ ! તું કરીશ,
ચિંતા નથી લગીર, અર્ધ્યં પટે ધરીશ;

સૌ પૂછશે કુશળ, તું મુજ સાંઈ કહેજે,
મહારી વતીય સખિ! અંજલિ અર્ધ્ય દેજે.

*

દેવી! તું કુળની રાણી, હુ જે મહેમાન તાહરો;
માંડયુ તહ કુળનુ રાજ્ય, રાજયોગ ખરો કયો.

*

કરહારેક તું કુળ માટ રાંધતી,
કરહારેક તું મેલ રહડયા ઉતારતી;
કરહારેક પૂજી પ્રભુ આશિયો લહે,
નિત્યેય ચિન્તા કુળદેમની વહે

*

ઉપાડે કુળનો ભાર, ભાર્યાં તે સતીને બાણી;
સંભાળે ગૃહની શોભા, તે દેવી ગૃહિણી ગણી.

*

દેવી! મતી! પરમ પાવનકારી ભાર્યા!
કટ્યાણિની! ગૃહિણીઓ પ્રભુપ્રેમી આર્યા!
ઢાળે શિરે નરિકરો પતિ નો ગુમાને,
'સર્વસ્વ સોચ્યું મુજનેજ' તું એમ માને.

*

ન ખૂઝે ભાવ એ તહારો, કે લેયે રહમજે નહિ;
તહોયે તું શાન્તિથી એવા, મદા મૌની કરી રહી.

*

બમે-બમે દેહ બલે વિદેશે,
બલે બમે આ મનડું વિશેષે;

નથી નથી એક ઘડીય ન્યારું,
કલ્યાણી! આકર્ષણ દેવી તહારું.

*

માહરી જિંદગી કેરું, સુહાગી મધ્યજિહ્વ તું;
અન્ધારી રાત્રિમા મહારી, અમીનો પૂછું ઇન્દ્ર તું.

*

માડી જ વેદી ગૃહની, લીંપી પંચગવ્ય,
તહે આદર્યો, ગુણવતી! કુળચક્ષુ ભગ્ય;
પંચાગ્નિ પંચશિખ પંચદિશે જલે છે,
હોમાઈને હવિરૂપે મંહી તું બળે છે.

*

સદાનીયે તહને લાધી, સમાધિ કુળયોગની;
આત્મામાજયોત એ ધારી, સોહેતું યોગિનીબની.

*

વિચરે તું નહિ કલ્પના વિશે,
વીસરે ના કઈ આન્તિને મિશે;
તુજને લાધી સમાધિ કર્મની,
કવિતા જીવ છ તું સ્વધર્મની.

*

કરીને સેવના મહારી, કીધો તહે નિત્યનો ઝળી;
નગેશ-નગુણો છુ હું, તું તો સાધવી મહાગુણી.

*

એ તહારું ઝલુ સજિ! કેમ કીટયું કિટાશે ?
એ ઝલુના ઝળી તણું મજની! શું થાશે ?

ઓ શાન્તમૂર્તિ! વગ્દાયિની કુલદેવી!
ત્હારી શુભાશિષથી મહારુ અશુભ બરો

*

કે નથી અધૂરુ વિશ્વે? હું નથી? કે શુ તું નથી?
કે ત્હારા ગુણનું ગાને, દેવી! આ અધૂરુ નથી?

*

અહો! મહાભાગ તળાવતીર!
અહો! મહાભાગ હુયે લગીર!
જેવી ત્હમારા જળમા વનશ્રી,
તેવી જ મ્હારા ઉરમા કુળશ્રી

*

માહરા કુળમા, ણીજે, જ્ઞહા હોત્હા, ઓ તપસ્વિની!
નમો-નમો, મહાદેવી! ઓમ નમો, કુવયોગિની!

[ચિત્રદસને]

[૫]

સંસ્કૃતિનું પુષ્પ

વળી સૌભાગ્યમુદ્રાળી પૃથ્વી, હે શુભલક્ષણા!
આવી આ આંગણે ત્હારે કરી વિશ્વપ્રદક્ષિણા.

*

જો ! કુંજકુંજ સુરનન્દનની નિહાળી,
વૈશાખ માસ મુળશુદ્ધ વળી પધાર્યો;
ને દેવચન્દનશી ચન્દની પંચમીની
સૌભાગ્યનો વળી કરે અલિપેક ત્હારો.

*

વર્ષે વર્ષે સુધા વર્ષા કરે આતિથ્ય આપણાં;
ને પ્રતિવર્ષ પૂજના ગ્રહે છે અર્ધ આપણા.

*

વીંઝી વાદળ પાંખ વાયુલહરો આવે અનન્તે રમી,
આવે એમ વસન્ત ઓખ ઋતુઓ પ્રારબ્ધલહેરો સમી;
ને સ્પર્શે ઋતુરાજ મહેકી વિલસે આયુષ્યના આંબલા,
જેસે મ્હોર, ખીલે, ખરે, પરિમળે, એ પર્વના ફૂલડાં.

*

અદ્વૈતાચાર્યને મન્ત્રે ગાજ્યો વેદાન્તકેસરી;
અને પછી છતી એને માહિમતીની સુન્દરી.

*

એ કલ્યાણક જન્મયોગતિથિનો આળીંગનો ચન્દ્રમા
વિચર્યો'તો જ રસાત્મ કો રસજયો સૌભાગ્યની શોધમાં;

પ્રેમોદ્યાન નિહાળી પૂજ્ય, જગની દામ્પત્યકુંજો ફરી,
આવ્યોએવળી આજ જો! અમૃતની જ્યોત્સ્નાકંઠોરી ભરી

*

એ ચન્દ્રે આણી દીધા તે પીધા સસારના અમી,
ને છાટયા કણ એ કાક વિશ્વોદ્યાને રમી ધૂમી.

*

પ્રારબ્ધ આવે ભરી પુણ્યધાળ,
સૌભાગ્ય આવે રસથી રસાળ,
ભાનુભયો દિન, શશિશોભી રાત્રિ,
તહને વધાવન્ત, જીવનવિધાત્રી !

*

બારે રશિ, દશે દિશા, પદ્મ ઋતુ, બાર પૂર્ણિમા,
આળીસે સળિઓ તુજને વધાવે છે, મનોરમા !

*

તુજ સૌમ્ય જેવા હસી સૌમ્ય હાસે,
વ સન્ત વા ધા ધ રી ને વિ લા સે,
આનન્દઆગે અમરે પધારે,
ને સોહાગણી સૂર વિભૂતિઓ વર્ષતા શીર્ષ તહારે.

*

અઝાનિલે બૂલે ટોલે તરંગો કાલ અખિના
ગાય ગાનો ગેભીરા જો ! તહારી અર્ધશતાબ્દીનાં.

*

આવી આવી ભારકરે અર્ધસદીના
વાયુ ટોળે તુજને ભર્ગથી ભીના,

સૂર્યે ચન્દ્રે દીધ એ પુણ્યતેજમાં
ન્હાતાં ઝીલતાં કુળકુસુમને તહિં જ પીયૂષ પાયાં.

*

છીછરા કે આછકલા નથી તુજ રસના ઝરા;
પ્રસન્નચિત્ત પ્રોઢાના ઉરનાં પૂર તાહરાં.

*

વમન્તના મહોર ફળે ફળી, ફળી,
પ્રકુલ્લ ટહોકે ગીતકોકિલા ઢળી;
વૈશાખની વેલડ, પુષ્પ ઢાળતાં,
કહે: જાય જો! એ દિવસો વસન્તના.

*

આગેથી ઊતરી સાળો, માડવે પાકી દ્રાખ, જો!
આપણીયે ઋતુ પાકયે, પાકી સસાર સાખ જો!

*

રાત્રિ વિનાના દિન કો ન દીઠા,
વમન્ત કોયે નથી શીખસૂની;
પ્રકાશ સર્વેય જ છાયવાળા:
શીળા ઉન્હા ત્યમ દિન આપણાયે.

*

ઊભી અનન્તને આરે માન્તને જળ ઝીલતા,
પૂજ્યો અનન્તનો નાથ, રમી માન્ત અનન્તમાં.

*

વેદોચ્ચારે કંઈ ઉપા ગીત ગાતી,
ગર્ભ હરિએ જ્યાહરે આર્યજાતિ,

પ્રભુએ ત્હારે દીધું વરદાન પ્રીતે :
 ‘સાગરનાધી પૃથિવી દઉં છું, માણુજે ધર્મરીતે.’

*

ધર્મ ને કાવ્ય સોહાગે સોહન્તી આર્યજાતિ એ
 શોભાવે-શણુગારે છે અર્ધી પૃથ્વીની કુંજને.

*

કિનખાબોથી દેહનાં અંગ છાયાં,
 તરસ્યાઓને લક્ષ્મીનાં દૂધ પાયાં;
 કાવ્યે, ગીતે, ધાન્ય ને ધર્મમન્ત્રે
 આજેય જો! મનુજકુળને આર્યતા એ નિમન્ત્રે.

*

પૃથ્વી પ્રસયાં આર્યકુળની એ પૃથ્વીજૂની સંસ્કૃતિ
 પૃથ્વીજૂના રૂપરંગે આર્યોવર્તે જ છે છતી.

*

અહીં આજેયે એહ ઋક્ગાન થાય,
 અહીં આજેયે એ ઉષાસ્તોત્ર ગાય;
 અહીં આજેયે ગૃહ્યસૂત્રોની વાણે
 સંસ્કારોને ઝીલતી જનતા આર્યતા એહ માણે.

*

સર્વ સંસાર સંમારે યુગે યુગે, યદા તદા
 મંસ્કારો ને સંસ્કૃતિને સંરક્ષે સુન્દરી સદા.

*

મીઠા મીઠા મેઘ શા છત્ર છાતી,
 ઘેરા ઘેરાં સામના સૂક્ષ્મ ગાતી;

ઇતિહાસોને અનુપ સુહવે જેની દામ્પત્યગાથ,
આર્યોની એ સનાતન અમર અવતરી સંસ્કૃતિનું તું પુષ્પ.

*

જો! મહાકાળની બોલે ઘેરી સાગરખંજરી;
નર્તન્તી એહની તોલે મહારે આયુધ્યમંજરી.

*

ફહાઠે ફહાઠે સૂર્ય જો! તેજ દાળે,
રાત્રે રાત્રે ચન્દ્રિકા ચન્દ્ર ચોળે;
અનન્તા યુગનાં આવે અનન્તાં તેજ-છાંય જે,
એ જ સંસ્કાર સર્વસ્વ પ્રજાની સંસ્કૃતિ, હલે!

*

વણુવાળ્યાં ખીલે પુષ્પો કાળજૂની નદીતીરે;
સંસ્કારો સરલે! ત્હારા સંસ્કૃતિરોપિયા, ખરે!

*

નથી રોખ્યા તે પુસ્તકે કે પ્રયાગે,
નથી વાળ્યા તે શિક્ષણે-શિક્ષિકાએ;
જોયા-ઝીલ્યા કાળના ત્હાં પરાગ;
તુજ સંસ્કારો સકળ સરલે! સંસ્કૃતિના સુહાગ.

*

પરજે એ રૂપની લીલા ઢોક દુષ્યન્ત, કૃષ્ણ ઢોક,
મહનેગે કાણુ નહોતી એ પરાપૂજની આંખ, હો!

*

કળા અમે કૃત્રિમને જ માનિયે,
હા! રૂપ તો રંગ મંહી પ્રમાણિયે;

ત્વચા તરગો રસરેલ જાણિયેઃ
ને દેહ પર ને અધૂરું પિછાણિયે,

*

ડાલે ને અંગહિન્ડાલે હૈયાહિન્ડાલ રૂપ તે
દેહે આત્મલીલા લહેકે રસો વૈ સઃ શુચિસ્મિતે!

*

ચન્દ્રમાંહી જયમ ચન્દ્રકા લસે,
ફૂલ માંહી જયમ ફેરમો હસે;
વાડી માહી જયમ વાયુ મહસ મહસે,
દેહકુજે ત્યમ રૂપ વિલસે.

*

રંગ્યાં જેણે મોરપીંછાં, રંગી જેણે જ વેલડી,
રંગ્યાં જેણે પુષ્પવૃદ્ધો, રંગી તેણે ત્હને, સખિ!

*

મેઘલધીરી, ઝીણુ ઝીણુ હસન્તી,
લજ્જતવર્ણી, ચીર ઢળતે લસન્તી;
મીઠાખોલી, ડાલતી અંગઅંગે,
સુન્દરી જાણે સંચરે શુ વસન્તે.

*

શીખવ્યુ મધૂરીને જેણે ગંભીરું-ઘેરું ટૂંકતાં,
ત્હનેયે શીખવ્યુ તેણે હરિનાં ગીત ગુંજતાં.

*

મરલો ત્હારી પ્રાંખ તો સાવ માદી,
સુખગે ત્હારી મીઠડી સૌ પ્રમાદી,

સોહાગણની સોમ્ય તું ગુણગીતા,
મીઠા જળની મહાલતી શું સરિતા!

*

વાગ્યા હશે સખિ! કેને કાંટા મધારા ગુલાબના;
તાહરી માલતી વેલ કેને ખૂંચી નથી કદા?

*

ભરી ભરી વાદળીકેરી છાંય કે
પૃથ્વી ભરીને પથરાય, એમ જો!
વાતમદ્ય-શીળી તુજ ઉર છાયડી
સ્નેહી સગા કુળ હું પરે સદા પડી.

*

શિશિરે, શરદે, શ્રીષ્ઠે, વર્ષામા કે વસન્તમા,
ચન્દ્રિકા વર્ષતો નિત્યે તાહરે આત્મચન્દ્રમા.

*

રહડયાં; નથી હા! રહડવાં જ એટલાં,
વીત્યા; નથી વીતવવાંય એટલાં;
સંસારના પન્થની કેડી, જો! બધી
અનન્તના પન્થ મહીં ભજે, સખિ!

*

વાસન્તી વેલીએ જેમ મુગન્ધી છે ફૂલે ફૂલે,
એમ સોમાગ્ય સોહાજે સુન્દરીને કુળે કુળે!

[૧]
ગિરનારને ચરણે

ઊગ્યુ રહવાર સુખરૂપ સખિ! અમારું;
 યાત્રા હજો શુભ હવે અમ ભર્વગામી!
 માંડી સિંહાસન રવિ ગિરનાર-શૃંગે
 યાત્રાળુને કનક-અંશુલિથી નિમન્ત્રે
 આકાશમાંથી ઉડુમંડલ સચર્યું'તું,
 આતિથ્ય અર્ધ્ય રવિ એક જ અર્પતો'તો:
 તે લેઇ લેઇ નમણું ઉર નામતું'તું,
 લીલાવિમુગ્ધ પડતું ઢળી દેવપાદે.
 પ્રાચી વિશે વિચરતા અમ સૂર્યદેશે,
 જરહા તેજનાં ઝરણુ ડોટિક ફૂટતાં'તા;
 ત્હા ઊડતા અમિતભર્ગ તણા કુવારા:
 આત્મનૃપા હીપવવા લીધ પંથ ત્હાંના.
 નહોતી સીમા ગગનનીય રચન્તી બાધા,
 નહોતી સીમા જગત કે જગબન્ધનોની:
 નહોતા જ સંકલન કે રથલકાલનાં ત્હાં;
 નિર્ગન્ધ એમ વહતા પ્રભુના પ્રવાહે.
 લેતા વિરાટ મગલા સખિ! વિશ્વગોલે,
 વર્યો સહસ્ર ફૂદતાં મૃગલાની કાળે:
 આત્મા પુરાણતીર, લોચન વર્તમાન.
 એવું હતું બલ પ્રિયે! નવપ્રેરણાનું.

હા! કાલરાશિ સરિખા ગિરિ રાજતા તે,
 ને એક ભૂતકણુ ત્હાં ચરણે પડ્યો'તોઃ
 રાજેન્દ્ર કે યર્થ ગયા સખિ! ધર્મગોમા,
 તે કુલચન્દ્રની કથા શુભવન્તી ગાતો.

શું સ્થૂલ સૂક્ષ્મ લહરી નથી એક પૂરે ?
 શું સ્થૂલ નેત્ર નવચેતન મન્ત્ર વાંચે ?
 શુ સૂક્ષ્મની ન વસી સુન્દરતા સ્થૂલોમાં ?
 શુ સ્થૂલમા ન જિભરાય અદૃશ્ય સૂક્ષ્મ ?

જોયુ અમે ગિરિકણે, સ્થૂલની શિલામાં
 જોયુ અમે જ ઊડું, અદ્ભુત માંહી દીડું :
 એ એક શૈલકણુ ઉર લેદી જોતાં
 ઇતિહાસવાહી લીધ દર્શન ત્હાં પ્રભુનું.

આદ્યન્તમાં જીવન આ જગનું ભરીને
 ઘોરે અઘોરનીર સાગર કાલ કેરોઃ
 તે સિન્ધુના જલતણી દલપાંદડીમાં
 મોઘો સખિ! પરમ બ્રહ્મપરાગ જીડે.

મારી છલંગ સખિ! એક સમુદ્ર કંઘા,
 નિહાળ્યું ભારત સુસાત્તિક વન્દનીયઃ
 નિહાળી શ્વેત ગિરિમાલની હિમબૃમિ,
 ને સાધુ સાધ્વીની દીઠી મહીં શિવરેખા :

ઓળગી એ હિમભૂમિ, જલધિની ઝાડી,
આહલાદિની વિચરતી દીઠી ધર્મધેનુઃ
ત્યાહા નીરખી સુભગ રાઘવપા-લકા
ને વીર વીરી મળી તે મહીં સ્તોત્ર ગાતા

સિદ્ધાર્થદેવ દીધ ભારતી એક વત્સા
પોવી સહર્ષ સુરનન્દિની ચન્દ્રગુપ્તે,
દે ખડ ખડ દ્વંધ રાજર્ષિ અશોક
ઓ એક શૈલકણ્ઠમા ગૂઢ એવુ દીઠુ

ગાલે ઢળે નમણી પાપણુ અધર્મીચી,
ઢાકી વળી વળી જ પાલવ ઉરદેશ
સકોરી કેર સરતી કરવેવડીએ,
તહેના નથી રસિક શાસ્ત્રીય ભાખ્યકારો?

દીઠી શિલા મહીંય સાગરની સમૃદ્ધિ,
દીઠો સ્થૂલે મહત એતનઓધ બહેતો
તો શૈલને જડ પછી વદવુ પ્રિયે! શે?
તો શૈલને જડ કહી સખિ! નિન્દવુ કા?

જ્યોતિ ઝીલી પરમભાવ દિનેશ કેરી,
સત્કારી સપ્રભ વિશાલ કૃપાની ધારા,
ચાટ્યા અમે પછી પીતા જ વરેણ્યભર્ગ
આતિથ્ય દેવકુલનુ પ્રિય! યાચવાને

ખડ છંદો

ભક્તિગીતો

*

દૂર યકી પણ દૂર, હો અખપૂત !
માણુ યકી પણ પાસ,
ભગે, તપે કે આયમતા પે
એ ખન છે અવિનાસ
પરમ ખન મનુના લેને લોક

—નંદાનાલાલ

[૧]

પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ

પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ...

માતપ્રેમ, તાતપ્રેમ, પુત્રપ્રેમ, પુત્રીપ્રેમ,
 દમ્પતીના દેવપ્રેમ, પ્રેમ છે સંસારસારઃ
 પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ...

દયાપ્રેમ, દાનપ્રેમ, ભક્તિપ્રેમ, જ્ઞાનપ્રેમ;
 યોગપ્રેમ, મોક્ષપ્રેમ, પ્રેમ તે સંન્યસ્તાધારઃ
 પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ...

સ્થૂળપ્રેમ, સૂક્ષ્મપ્રેમ વિશ્વકેરો મન્ત્રપ્રેમ,
 સુષ્ટિનો સુવાસપ્રેમ, પ્રેમ તેજ કેવો પારઃ
 પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ...

આત્મનો વિકાસ પ્રેમ, જીવન પ્રકાશ પ્રેમ,
 પ્રેમ-પ્રેમ સર્વપ્રેમઃ પ્રેમનો આ પારાવારઃ
 પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ...

[અથા અવન્ત]

[૨]

પરમ ધન

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

*

રૂપ ધન, ધન સોનું,

હો અળધૂત ! હીરા મોતી અવેર,

હો અળધૂત ! હીરા મોતી અવેર;

સત્તા ધન, ધન જોળન, ચળ સહુ,

અચળ બ્રહ્મની લહેર:

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

*

નહીં સૂરજ, નહીં ચન્દ્ર,

હો અળધૂત ! નહીં વીજળી-ચમકાર,

હો અળધૂત ! નહીં વીજળી-ચમકાર;

અગમનિગમનીયે, પાર અપાર એ

બ્રહ્મ તણા લંકાર;

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

*

ફર થકી પણ ફર,

હો અળધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ,

હો અળધૂત ! પ્રાણ થકી પણ પાસ;

ભગે, તપે કે આયમતાં ચે

એ ધન છે અવિનાશ:

પરમ ધન પ્રભુનાં લેજો, લોક !

[જયા-જયન્ત]

[૩]

આવો-આવો પૂજનકાળ!

આવો, આવો પૂજનકાળ, આવો, આવો!

ભક્ત! જ્ઞાની! યોગી! તપસ્વી!

પૂજનકાળ, આવો આવો!

ગાઓ, ગાઓ મહિમાગીત, ગાઓ, ગાઓ!

ઋષિ! કવિ! દ્રષ્ટા! પયગમ્બર!

મહિમાગીત ગાઓ, ગાઓ!

ગાઓ, ગાઓ!

મસ્તિશ્વરનન્દ! સમસ્તિશ્વરનન્દ! ઓમ સમસ્તિશ્વરનન્દ!

આવો, આવો પૂજનકાળ, આવો, આવો!

*

ભુદ્ધિ, દૃઢ્ય, તિમિર, તાપ; સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, પુણ્ય, પાપ;

રમભાવ-મૌનદર્શકેરી વિવેકદંડિઓ:

જડચેતનની જીવન્ત અસ્તિત્વવાણ

એ જ ભાષે, એ જ ઉચ્ચારે જીવનગાળે:

પ્રભો! તું છે; પરબ્રહ્મ તું છે.

પૃથ્વીપટની વનરાજિ; વ્યોમતટની તેજરાજિ;

પુષ્પ, પત્રો, સૂર્ય, ચન્દ્ર ને વ્યોમગંગા;

વિશ્વકુલની સકલ વિરાટવાણ

એ જ ભાષે, એ જ ઉચ્ચારે તેજમગાળે:

બ્રહ્માંડ બ્રહ્માનું પરમ મંદિર છે

ભક્તિ, ધ્યાન, પૂજન, યોગ; સમાધિના ચૈતનરંગ;
સન્તજનના અમીમધુર જીવનપરાગ :

ગહનતાની ગહન આનન્દવાણી

એ જ ભાષે, એ જ ઉચ્ચારે ગહન શબ્દે :

સચ્ચિદાનન્દ ! સચ્ચિદાનન્દ ! આમ્ સચ્ચિદાનન્દ !

આવો, આવો પૂજનકાજ, આવો, આવો !

*

પંચેન્દ્રિયની પંચજ્યોત અખંડ આરતી;

ક્ષણ, ક્ષણ, દિવસ, દિવસ; ઋતુ, ઋતુ, જીવન, જીવન :

કર્મયોગનાં નૈવેદ્ય, જ્ઞાનયોગના ધૂપદીપ;

ધ્યાનયોગના પૂર્ણજ્યોત દર્શન ને સાક્ષાત્કાર;

એ જ ભક્તિ, એ જ પૂજા, એ જ મહિમાગાન;

એ જ પુણ્ય, એ જ સાધુત્વ, એ જ મહાસંન્યાસ;

એ જ જાપનો મન્ત્ર, એ જ જાપનું શાસ્ત્ર;

એ જ તપ, એ જ યોગ, એ જ આયુષ્યવેદ :

એ જ પ્રદાનું પ્રદાનમર્પણ,

માંડો, મારો એહ જીવનયજ્ઞ,

સન્તાન ! એહ જીવનમોક્ષ,

સચ્ચિદાનન્દ ! સચ્ચિદાનન્દ ! આમ્ સચ્ચિદાનન્દ !

આવો, આવો પૂજનકાજ, આવો, આવો !

[૪]
પ્રહ્લતેજ

વનવનનાં અન્ધારાં વામશે,
હો! આવશે એવાં કેા આભનાં તેજ;
હો! સન્તત્ત! એવાં કેા દેવનાં તેજ.

જેવો વિશ્વ પ્રકાશી વ્યોમ વિલસે પ્રાતઃસમેનો રવિ,
જેવો રાત્રિ સુહાવી ચન્દ્ર ચમકે પીયૂષનો રાજવી;
ને જેવાં કિરણો અનસ્ત ધ્રુવનાં આવન્ત મિયોન્મિયે,
એવાં વર્યમ્ પ્રદક્ષનાં ઊતરશે, અન્ધાર ઉબ્બળશે.

જગ જગનાં અન્ધારાં વામશે,
હો! આવશે એવાં કેા દેવનાં તેજ;
ઉરઉરનાં અન્ધારાં વામશે,
હો! આવશે એવાં કેા પ્રદક્ષનાં તેજ;
હો! સન્તત્ત! એવાં કેા પ્રદક્ષનાં તેજ.

[જયા-જયા]

[૫]
પ્રહ્મણંસરી

પરમ શબ્દ એ સુણો,
હો ! પરમ શબ્દ એ સુણો,
બોલે પ્રહ્માંડે પ્રહ્મણંસરી તણો,
રટે આનન્દ-આનન્દ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મના કણો :
પરમ શબ્દ એ સુણો.

એ શબ્દ કેા ગહન આત્મિક વાણી બોલે,
એ શબ્દ વીંધી ત્રણ લોક અપાર ડાલે.
મન્દ મન્દ જેમ ફેરે મધુર ફૂલડાં, સખિ !
ચન્દ્ર-ચન્દ્ર જેમ વહે અમૃતચન્દ્રિકા, સખિ !
એવી ધીરી,
એવી ધીરી એ અધીરી ! બજે પ્રહ્મણંસરી :
પરમ શબ્દ એ સુણો.

માની મહાસમય માનવજાગ્યનો, હો !
કટ્યાણુગંગલ ભણે સુરમંડલીઓ.
ગાજે દેવતાનાં દુહાલિ આનંદનાં
ગીત નન્દનનાં નન્દિની ને નન્દનાં;
ઊટે પડયો અનન્તતાની ઝાડીમાં ઘણો,
ઝીણી તારલીનાં કિરણ સરિખડો ઝીતો ઝીણો;
પરમ શબ્દ એ સુણો.

[૬]

જોગી તણા જયકાર

અહો ! જોગી તણા જયકાર
 બધુ પ્રહ્લાડ ભરે;
 હરિના ક્વજને ધરનાર
 જગે જયયાત્રા કરે

યુદ્ધ હત્યો રણસ્થંભ હત્યો જેહ,
 લોક હત્યો જેણે ક્રોધને હત્યો;
 લક્ષ્મી હત્યો જેણે લોભ હત્યો,
 કર્ષક બા હત્યો જેણે શોકને હત્યો;
 ઇન્દ્ર હત્યો જેણે યજ્ઞ હત્યો,
 અહીં મોક્ષ હત્યો જેણે આનન્દ હત્યો,
 વિશ્વ હત્યો, જેણે કામ હત્યો,
 અને પ્રહ્લ હત્યો, જેણે આતમ હત્યો

હરિના ક્વજને ધરનાર
 જગે જયયાત્રા કરે;
 અહો ! જોગી તણા જયકાર,
 બધુ પ્રહ્લાડ ભરે

[૭]
હો યોગીન્દ્ર !

અહો ! દ્વર-દ્વર-દ્વરના દરવેશ, હો યોગીન્દ્ર !
આપો દેવના ચે દેવના સન્દેશ, હો યોગીન્દ્ર !

અહો ! દુ ખિયાંને એક દેવબોલ, હો યોગીન્દ્ર !
આપો માનવીને એક બ્રહ્મકોલ, હો યોગીન્દ્ર !

અહો ! અધૂરા પુરાય એવી આશ, હો યોગીન્દ્ર !
આપો અન્ધારા ઉભળે એ ઉભાસ, હો યોગીન્દ્ર !

અહો ! સદન સદન પુણ્યના સુવાસ, હો યોગીન્દ્ર !
આપો પ્રાણ પ્રાણ પ્રભુજીના વાસ હો, યોગીન્દ્ર !

[૪/યા-૪/યન્ત]

[૮]

માફ કરજે, ખાલા !

અમે જોગીના જોગ માફ કરજે, ખાલા !
તહારા જોગીના જોગ અંગ ધરજે, ખાલા !

અમે રોહ કેરા સાધુ, માફ કરજે, ખાલા !
મળ્યા મુળડાના માધુ તહારા, વરજે, ખાલા !

અમે સુખના સંન્યાસી, માફ કરજે, ખાલા !
હવે હસતા શું હાસી કોડ પૂરજે, ખાલા !

અમે રમરણોના સંગી, માફ કરજે, ખાલા !
મીઠી રમતોના રંગીને નહોતરજે, ખાલા !

અમે રસના ઉપાસી, માફ કરજે, ખાલા !
રૂઝા વિશ્વના વિલાસી સાથ સરજે, ખાલા !

અમે તનડાના ત્યાગી, માફ કરજે, ખાલા !
જોકે સુન્દર સોહાગી સંગ ઠરજે, ખાલા !

અમે રૂપના ઉદાસી, માફ કરજે, ખાલા !
તહારા યૌવનની ખ્યાસી આંખ ભરજે, ખાલા !

અમે રંક, કશું દર્દીએ ? માફ કરજે, ખાલા !
ભરી લક્ષ્મીને હૈયે સદા તરજે, ખાલા !

અમે દાઝ્યાં ને દઝાડ્યાં, માફ કરજો, બાલા!
જગત્જાળમાં જગાડ્યાં, તે વીસરજો, બાલા!

અમે તપનાં વ્રત લીધાં, માફ કરજો, બાલા!
દુઃખ દિલડાંને દીધાં, તે વીસરજો, બાલા!

અમે આશા ઉઠેલી, માફ કરજો, બાલા!
પડ્યા અન્તરાય લેલી હયા ઝરજો, બાલા!

[ધન્દુકમાર ૩]

[૬]
બાર ઉઘાડ

પ્રભો ! પાય લાગું, ત્હારાં બાર ઉઘાડ.
બાર ઉઘાડ, ત્હારાં બાર ઉઘાડ,
બાર ઉઘાડ :

પ્રભો ! પાય લાગું, ત્હારાં બાર ઉઘાડ,

પાલવ ઢાળું, પ્રાણુ ઓવારું;
ગેળથી પધારી ત્હારાં બાર ઉઘાડ :
પ્રભો ! પાય લાગું, ત્હારાં બાર ઉઘાડ.

દિવસો દોહલ વીતિયા, મુળઝંઝવતા માસ;
વરઘો વીત્યાં વીતકનાં : આશા થાય નિરાશ
બાર ઉઘાડ :

પ્રભો ! પાય લાગું, ત્હારાં બાર ઉઘાડ.

[પ્રમુખ]

[૧૦]

પ્રેમનો સંચાર

ક્યારે થશે હવે પ્રેમનો સંચાર ?
 અર્થશું પૂર્ણગમ, બોલશું હરિનામ,
 નયને વહેતા હૃદય-અશ્રુધાર ?
 ક્યારે થશે હવે પ્રેમનો સંચાર ?

ક્યારે થાશે અમ શુદ્ધ પ્રાણ મન ?
 ક્યારે જાશું અમે રનેહવૃન્દાવન ?
 મંગાગ્નિ-ધન જનશે વિમોચન ?
 જાનાજને દ્રીટશે લોચન-અન્ધાર ?
 ક્યારે થશે હવે પ્રેમનો સંચાર ?

કરશે પારમમણિ ક્યારે સ્પર્શન ?
 લોહમયી દેહ થઈ રહેશે કાચન ?
 હનિમય ત્રિશુલ કરીશું હર્ષન ?
 લોટીશું ભક્તિને પન્થે અનિવાર ?
 ક્યારે થશે હવે પ્રેમનો સંચાર ?

હાયા! ક્યારે જાશે અમ ધરમ કરમ ?
 ક્યારે જાશે જાતિકુલના ભરમ ?
 ક્યારે જાશે ભવાભવના શરમ ?

[૧૨]

સ્તુતિ-અષ્ટક

પ્રભો ! અન્તર્યામી ! જીવન જીવના ! દીનશરણા !
 પિતા ! માતા ! બન્ધુ ! અનુપમ સખા ! હિતકવ્ણા !
 પ્રભા, કીર્તિ, કાન્તિ, ધન, વિભવ, સર્વસ્વ જનના !
 નમુ છું, વન્દુ છું, વિમલ મુખ સ્વામી જગતના !

સહુ અદ્ભુતોમા તુજ સ્વરૂપ અદ્ભુત નીરખુ,
 મહાજ્યોતિ જેવું નયન શશિ ને સૂર્ય ચરખુ
 દિશાની શુક્રાઓ, પૃથિવી, બિહુ આકાશ ભરતો,
 પ્રભો ! તે સૌથી ચે પર પરમ તું હર બિડતો.

પ્રભો ! તુ આદિ છે, શુચિ પુરુષ પુરાણ તું જ છે,
 તુ સર્ગિષ્ઠ ધારે છે, સર્જન પ્રલયે નાથ તું જ છે,
 અમારા ધર્મોનો અહરનિશ ગોપાલ તું જ છે,
 અપાપી પાપીનું શિવમદન કન્યાણુ તું જ છે

પિતા છે એકાકી જડ ચકલ ને ચેતન તણો,
 ગુરુ છે, મહોગે છે, જનકુલતણો પૂજ્ય તું મણો,
 ત્રણે લોકે, દેવા ! નથી તુજ ત્રમો અન્ય, ન થશે
 વિભુરાયા ! તુંથી અધિક પછી તો કેણ જ હશે ?

વસે બ્રહ્માંડોમાં, અમ ઉર વિશે વાસ કરતો,
તું આઘેમાં આઘે, પણ સમીપમાં નિત્ય હસતો;
નમું આત્મા ઢાળી, નમન લળતી દેહ નમજો,
નમું કોટિ વારે, વળી પ્રભુ ! નમસ્કાર જ હજો.

અસત્યો માંહીથી પ્રભુ ! પરમ સત્યે તું લઈ જા,
જિંડા અન્ધારેથી પ્રભુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા;
મહાગૃત્યુગાંથી અમૃત સમીપે નાથ ! લઈ જા,
તું હીણો હું છું, તો તુજ દરસનાં દાન દઈ જા.

પિતા ! પેલો આઘે જગત-વીંટતો સાગર રહે,
અને વેગે પાણી સકલ નદનાં તે ગમ વહે;
વહો એવી નિત્યે મુજ જીવનની સર્વ ઝરણી,
દયાના, પુણ્યોના, તુજ પ્રભુ ! મહાસાગર ભણી.

થતું જે કાયાથી, ઘડીક ઘડી વાણીથી ઉચરું,
કૃતિ ઇન્દ્રિયોની, મુજ મન વિશે ભાવજ રમરું;
સ્વભાવે, બુદ્ધિથી શુભ અશુભ જે કાંઈક કરું,
ક્ષમાદષ્ટે જોજો. તુજ ચરણમાં નાથજી ! ધરું.

[૧૩]

અહાલેક !

પ્રભો ! તુજ દારમા જિભી જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 જગતના ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 નથી લીધી પ્રભો ! દીક્ષા, નથી ઝોદી કફની,
 નમી તુજ પાંચ છુ તેવો, જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 કમડલ માહરુ ખાલી, ભર્યું તુજ અક્ષયપાત્ર;
 દીઠી ભડારમા લિક્ષા, જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 ઘટા ઘેગી પડી નભની ન ગુજ નયનો ભેદે,
 શ્રવણ તે ભેદશે તહારા ? જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 વિરાજે છે તું દિલદરિયાવ અયિ અદ્ભુત યજમાન !
 આણું શુ તો અમીકણુ દે જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 ઘડાવી પાવડી જગનાથ ! પ્રવૃત્તિ ફેરી,
 મહડી તે પર જીવન ધપતા, જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 નહિ કાઈ મળે તહોયે, મળ્યુ દર્શનનુ દાન,
 મળી સળગી મીઠે મીઠ ને જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 જિડી ઝોળી રહી અધૂરી, જરી તલ ભીંભયું,
 જડયું જીવનુ જીવન માહરુ, જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 જગતના ચોકની વચ્ચે જગાવ્યો મહે અહાલેક !
 પ્રભો ! તુજ દારમા જિભી, જગાવ્યો મહે અહાલેક !

[પ્રમુદજ]

[૧૪]

જગની જાડૈવી

ધૂમે ધૂમે ને ઘેલી વહે,
 ને કાંઈ જોતી અખંડ ને અનન્ત રે!
 જાડૈવી જગની ધૂમે રે!

પાણી ભર્યા છે પુણ્યનાં,
 ને મહીં ઝીલે સુહાગિયા સન્ત રે!
 જાડૈવી જગની ધૂમે રે!

સગરકુમારોને તારિયા,
 ને એમ તારશે માનવજાત રે!
 જાડૈવી જગની ધૂમે રે!

પ્રહ્લાંડે ભર્યાં પ્રહ્લાનાં અમી,
 સાધો ! માણજો મહીં દિનરાત રે!
 જાડૈવી જગની ધૂમે રે!

[જયા-જયન્ત]

- [૧૫]

આનન્દરંગ

એક છે અનસ્ત રંગ આત્મનો, આનન્દરંગ;
એક છે સોહાગ એ પરમાત્મનો, આનન્દરંગ.

એક છે પ્રકાશપ્રભા ચન્દ્રની, આનન્દરંગ;
એક છે ત્રિલોકધારા સૂર્યની, આનન્દરંગ.

એક છે અખંડ બોલ વાયુનો, આનન્દરંગ;
એક છે બ્રહ્માંડવર્ણ આલનો, આનન્દરંગ.

એક છે વસન્તબોલ વિશ્વનો, આનન્દરંગ;
એક છે જગન્મન્ત્ર શ્રીજગદીશનો, આનન્દરંગ.

એક છે સમસ્ત સૃષ્ટિની સુધા, આનન્દરંગ;
એક છે આયુષ્યકેરી ચન્દ્રિકા, આનન્દરંગ.

એક છે સોહાગ એ પરમાત્મનો, આનન્દરંગ;
એક છે અનસ્ત રંગ આત્મનો, આનન્દરંગ.

[સારથિ]

[૧૬]

પ્રેમજયોતિ

અહો ! પ્રેમજયોતિ ! પરમ જયોતિ !
 મહાવિન્ધ તુજ આરતી વધાવે;
 ચારુ રવિચન્દ્રની દાન્તિને ઝંખવે
 તુજ શિખા એવી જગ આવે.

આત્મનાં કિરણ જગદ્દાત્મનાં કિરણ શું
 આયુભરની ગૂંથે ગ્રન્થિ;
 જયોત શું જયોત લાળી હોય ઉઘોત,
 તે ઝાળળે પ્રેમનાં પન્થી;
 અહો ! પ્રેમજયોતિ ! પરમ જયોતિ !

હૃદયને ધામ, ને નયનને ગોખ,
 ને ગગનની અગાસીને ખોળે,
 સકળ રસસાર સંસાર-મિહાસને
 ડાલતા હીપ અમી ઢાળે :
 અહો ! પ્રેમજયોતિ ! પરમ જયોતિ !

[પ્રેમકવ]

[૧૭]

પ્રેમાનન્દ જયોત

પ્રેમાનન્દ જયોત જાગી આજ પ્રેમમન્દિરે,
 પુણ્યના પ્રારબ્ધ નેને દેવના હીવા કરે.
 પ્રેમાનન્દ જયોત જાગી આજ પ્રેમમન્દિરે

શુભના સન્દેશ વાયા, આવ્યા પ્રેમજોગીરાયા,
 અમૃતની ભરતી દિલની ભર્મિ ભર્મિએ તરે.
 પ્રેમાનન્દ જયોત જાગી આજ પ્રેમમન્દિરે

જેળ જેળમાથી ગુજે પડધા આ પ્રેમકુળે,
 પ્રેમદેવની ધૂમે છે આરતી ઉરે ઉરે
 પ્રેમાનન્દ જયોત જાગી આજ પ્રેમમન્દિરે

[પ્રેમભક્તિ લજનાવલિ]

[૧૮]

જયતિ જય ! પ્રેમજયોતિ !

ગાય શા શુભાનુવાદ ત્હારા ! કહો જયતિ જય !
જયતિ જય પ્રેમજયોતિ ત્હારા ! અહો ! જયતિ જય !

દેશદેશે, ખંડખંડે, લોભલોભે જયતિ જય !

જયતિ જય ! જીવનજયોત !

જયતિ જય ! ઉરઉદ્યોત !

જયતિ જય ! જ્યોતપ્રોત

આયુની રસધારા : અહો ! જયતિ જય !

ગાય શા શુભાનુવાદ ત્હારા ! કહો જયતિ જય !

લોકલોકનો ઉન્નસ,

દેવદેવનો સુવાસ,

યુગયુગનો એ ઉચ્છ્વાસ,

પરમ પ્રેમનો પ્રકાશ :

દેશદેશે, ખંડખંડે, લોભલોભે

ગાઓ સહુ મહિમા એ ગાઓ-ગાઓ :

નરઉરની નારીપૂજા,

નારીઉરની નરપૂજા

ગાઓ-ગાઓ :

દેશદેશે, ખંડખંડે, લોભલોભે, વિશ્વવિશ્વે,

ગાઓ સહુ મહિમા એ ગાઓ-ગાઓ :

ગાય શા શુભાનુવાદ ત્હારા ! કહો જયતિ જય !

[પ્રિમજ]

[૧૬]

હરિ! તહારે કીકીને હિન્ડોળ

હરિ! તહારે કીકી-કીકીને હિન્ડોળ,
 હરિ! તહારે કીકી-કીકીને હિન્ડોળ...
 મન્દાકિનીનાં મહાજળ ઊછળે
 -વિશ્વછલકતી છેળઃ
 હરિ! તહારે કીકી-કીકીને હિન્ડોળ....

કાળનાં જળથી પ્રહ્લાડસાગર
 ભરિયો લોલવિલોલ;
 નર ને નારાયણ નીર ઉછાળે,
 ઝીલે ભૂગોળ ખગોળઃ
 હરિ! તહારે કીકી-કીકીને હિન્ડોળ...

સૂર્ય ને શશિચર આરતી કરતા
 ખેલે ગહનતાના ખેલ;
 અસ્તોદયની આ વિશ્વલીલામાં
 હરિવર એક અડોલઃ
 હરિ! તહારે કીકી-કીકીને હિન્ડોળ...

[દ્વારિકાપ્રલય]

[૨૦]

ધન્ય સુદર્શનજયોત !

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજયોત.

ધન્ય સુદર્શનજયોત :

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજયોત....

એ જ પૂર્ણિમા, એ જ અમાસ છે;

એ જ ખદોત-ઉદોત :

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજયોત....

જીવતુ જીવન, કાળનો કાળ એ;

ભિરે અનન્તના આદેશ :

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજયોત....

મૃજન-પ્રલયની લેખિની શા એના

અમૃત-મૃત્યુના સન્દેશ :

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજયોત....

પૃથ્વી ધૂમે પાને, ગગન ધૂમે આરે;

બ્રહ્માંડ ધૂમે જોતપ્રોત :

હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજયોત....

ચન્દ્ર અંખવાણી, સૂર્ય અંખવાણી,
 એની ઝલકને જયોતઃ
 હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજયોત....
 ધન્ય સુદર્શનજયોતઃ
 હરિવર ! ધન્ય સુદર્શનજયોત....

[કુક્ષેત્રઃ પ્રતિમાદંડ]

ખંડ સાતમે

અર્ધકુસુમે

*

અહો! એ જમના જોગી! તપસ્વી! સાધુસાધ્વીઓ!
બ્રહ્મપરાગ મેડેકન્તા મહાઆત્મનું મહારાયો!
અમારા અક્ષપુષ્પોમા બ્રહ્મગન્ધ હરો ધણે!
ગૌરવી ગુર્જરોના આ સત્કારો દોષ સદ્ગુણો!
એ પરાગ નથી અન્ય, ન અન્ય એ સુવાસના,
બ્રહ્માડે બહલાતી એ અક્ષની બ્રહ્મભાવના

—નંદાનાલાલ

[૧]

પિતૃતર્પણ

[૧]

ધાર ધાર ગયા વર્ષો રાત્રિઓ પડતા સૂની,
 ધાર ધાર વહ્યા વર્ષો વાદળી વરસી ભીની
 ધાર વર્ષો થયા તાત ! મૃત્યુના પદડા નમ્મે,
 હજીયે ચક્ષુમા તડોયે પ્રવેશો પૂર્વના રમે
 કાલની વીંઝતી પાળ અનેરા વેગથી ભગી,
 નેત્ર મીંચી ઉઘાડુ ત્હા આવે પ્રહ્લાડને ફરી
 નથી તે મેઘના નીરે, નથી અન્ધારના જલે
 ધોયા કે સ્મૃતિના ચિત્રો રંગેલા પ્રાણપાટલે
 આખ્યા એકાન્ત રાત્રિઓ, ને મેઘે રમ સીંચિયા,
 એમ જીવનના સર્વે આથમ્યા દિન જીગિયા
 વસન્તે ને વસન્તે જ બોલે છે બોલ ઠોકિલા,
 આત્મામા એમ બોલે છે વસન્તે આપની લીલા

[૨]

પિતાજી ! પત્ર ને પુષ્પે એ જ આવી વસન્ત આઃ
 ટહીકે છે ઠોકિલા એવા ટહીકે છે રમરણો, અહા !
 આળાની ડાળ મ્હોરીને, આત્માયે મુજ મ્હોરિયો,
 ગાય છે માધુ ને સન્તો હરિની રમઢોરીઓ.

હુ ચ તે લઈ આ વીણા સ્મરુ છુ ગુણ આપના,
પુણ્યશ્લોક પિતા । મન્ત્રો જપુ છુ પિતૃત્તપના.

[૩]

વીતતી દીર્ઘ રાત્રિ ને થતો ખુરોડ દેશમાં,
એ ખુરોડે ઊગ્યા આપ આશાવાદી અરુણશા.

છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના મગ;
દેવોના ધામ જેવું હૈકું બાણે હિમાલય.

બુદ્ધિ, વૈભવ ને આસ્થા, આશા, રસ, ઉદારતા :
એ દૈવી દીપમાલાના અતરે તેજ રાજતા.

આપ અમૃતના બાયા, ધાવણે અમૃત દીધા,
ને તેથી અમૃતમિઠા આપના કવિતો હતા

હાથા પુત્ર જ હાથાના, અંગોઅંગ ઉરે પણ,
મન વાણી કર્મમાયે, ઝરે નિત્યે હડાપણ

વીરા જયકુમારીના, જમાવ્યો જય લોકમાં
ને દિનકરના બાઈ, પ્રતાપી ભાસ્કરે સમા.

દેવાનન્દે રમન્તા તે દેવાનન્દ ગુરુથી આ
પામીને કાવ્યની દીક્ષા, દીપ્યા દેવકુમાર શા.

ભયો ઉત્સાહી એ કંઠ મેઘના સમ ગાજતો,
યશસ્વી વાણીનો એહ પ્રોત્સાહી બોલ આથમ્યો.

શ્વેત વસ્ત્રો સદા ધાર્યો, પ્રાણુની શ્વેત પાળ શાં :
તેજવાધા સજી બાણે ફિરસ્તો કેા મનુષ્યમા.

નમ્ર ને નમ્રતા તહોયે શૈલશી દઢતા હતી;
 ચાલ ધીમી ધીમી, તહોયે ખતથી વેગીલી હતી.
 હાથે પિત્તળપટ્ટાળી રથામ સીસમલાકડી;
 બાંધી રાખી શુ સંકેલી સેના સેતાનની ઠહડી!
 પૂર્યા છે દુઃખ ને પાપ મનુષ્યે જગમા રૂડા,
 પાડ્યા અન્ધારના પાટા તેજસ્વી વિશ્વમાં વડા
 દીકું એ સૌ દીર્ઘકાલ, સુધાર્યું સુધર્યું ચ તે;
 પછી સંસારવાડીથી સંકેલી લીધ દષ્ટિને
 બહુ વયો સુધી આપે મૂલ્યાં મોતી બહારના,
 પછી પારખવા પેઠા આત્માના દરિયાવમા
 ધૂમતાં મૌ દિશે તહેને ધાર્યા એક સમાધિમા,
 વાળી બ્રહ્માડથી ચક્ષુ પરોવ્યા પરમેશમાં
 વિધિએ ભાગ્યરેખા શુ દોરી કુકુમ-કેસરે!
 ઉજ્જવળા ભાલમા એવી રેખા તિલકની તરે
 સ્મિતની સુન્દરતાના કપોલે અંકુરે જિભાઃ
 મધુરાં હાસ્યની દીપે મુખડે મધુરી પ્રભા.
 આત્માનું તેજ, વીંધીને રામરોમ, વિકાસતું,
 બ્રહ્મર્પિ! આપને દેહે બ્રહ્મવર્ચસ્વ વિલામતું.
 વેદ જેવા મહાભાવ, દેવ શા દિવ્ય કાન્તિના,
 પ્રકાશે પરમાનન્દે એવી અખંડ શાન્તિના

આઘ દ્રષ્ટા આ યુગના, કવિ છો, સૂત્રકાર છો;
 ને નવજીવન કેસા ઋષિ છો, સ્મૃતિકાર છો.
 ભવિષ્યવેત્તા, આચાર્ય, પેગમ્માર પ્રભુ તણા;
 નવીન ગુર્જરરાષ્ટ્રે ઓ ગજાવી ગેળી ઘોષણા.
 ભભૂકી અગ્નિ શા આપે વનો ભસ્મ નથી કીધાં,
 ત્હમે વધાં સમા વધ્યાં, ચન્દ્ર જેમ સીંચી સુધા.
 રહવારે સાંજરે જેવો તપે જાનુ દિને દિને,
 શીળા શીળે તપ્યા તેમ, દહાડ્યા નહિ દેાઈને.
 મહામૂલાં દીધાં રત્નો પૂર્વે જે પૂર્વકાલમાં,
 પારળી પારળી તેહ સંરક્ષ્યાં પ્રાણની સમાં.
 ને નવયુગની ખીલે પુણ્યે પુણ્યે વસન્ત આ,
 સંઘરી ખીમળો સોની તેહનાં મધ સારવ્યાં.
 ધીર ગમ્ભીર નેતા, ને દીર્ઘદર્શી ત્હમે ધણા,
 બોધી તેથી દક્ષતાથી ધીરે ધીરે સુધારણા.
 વિદ્યા ને સંપનાં સૂત્રો કલા કૌશલ્ય આપતાં,
 ને સંસ્થાન સુધારે, ને દેશનાં હિત દીપતાં.
 પુણ્યભાવ, સદાચાર, ભક્તિ, ને પરમાર્થ, ને
 સાત્ત્વિક સ્નેહના મન્ત્રો, ધર્મ, ઓદાર્યઃ સર્વ તે.
 વધે સંસારની શોભા, પ્રભા ને પ્રભુતા વધે,
 ગાયાં છે દેહ આત્માનાં સૂક્તો ઉન્નતિનાં ગધે.

રાજા અને પ્રજા કેરુ એક છે હિત, તે લહી,
 ઉછેર્યું એ સદા આપે, શીખ બન્નેયને દઈ
 સ્વીકાર્યાં સનેહી રાજાએ, પ્રજાએ પ્રમી પારખ્યા,
 બે બાહુ અગના એક, તહમારે તેમ તે સખા
 પ્રતિભા, રાજ્યની આગ્રા, ઉજ્જવળી દેશભક્તિની
 મૂર્તિ આપ હતા મોઘી, શ્રદ્ધાની અર્ચનાભીની
 પોતાનું માનતા શ્રેષ્ઠ, મુમુક્ષુ પરના હતા,
 સારગ્રાહી સદા તેથી સૌમાર્થી સાર શોધતા
 પુરાણા રામદાયોમા શુદ્ધ, પવિત્ર જે વિભુ,
 પરમ ધર્મ તહમારો તે સ્વામી નારાયણ પ્રભુ
 દેશીઓમા વસ્યો દેશી થઈ, તેમા લીધો રસ,
 પરમમિત્ર તહમારો જ તે મહાભાવ ક્ષણંસ
 જે ન્હાના ભાઈ કિન્દુના, ઇસ્વામી, ખિરતી, પાન્સી,
 સૌ શુ સનેહ લીધો દીધો, હુંડેલેડા હસી હસી
 સહસ્ર ધારથી જેમ વર્ષે છે મેઘની ઝડી
 લોકમા વર્ષતા તેમ આપના આત્મના અમી
 મિન્દુ પ્રત્યે વહે જેવી, ભિર્મિરો નદીઓ તળી,
 લોકના હેતના પૂર, વહેતા તેવા તહમો ભણી
 સારખ આશિયો વહેરી જનોમા શુભ નામના,
 સચ્ચાં લઈ ગફાવો આપ અક્ષરધામમા

હતાં જીવન ને વાસ સદા મન્દિર-છાંયમાં,
આરતી પ્રેરણા દેતી કાવ્યસ્તોત્રોની આપનાં.
આપે આયુષ્યમધ્યાન્ન ગાળિયો પ્રભુકાર્યમાં,
અને આયુષ્યની સન્ધ્યા ગાળી ગાતાં પ્રભુલીલા.
દેહના સુરથે સ્થાપી દેહી કેરો મહારથી,
ઇન્દ્રિયોના અશ્વ જોડી, લગામો વૃત્તિની ગૂંથી;
વિવેકસારથી માંડી, અખંડ પ્રભુની દિશે,
તહમે કીધી મહાયાત્રા વિશ્વના વિષયો વિશે.
નિત્યે જીવનમાં યોગી, તત્ત્વચિંતક ચિન્તને,
શાણા સંસારી સંસારે, તપસ્વી જ તપોવને.
ભક્તિદેશે મહાભક્ત, ક્ષંપણો ભાવની ક્ષંણી,
આપને આંખલે ઓમ ડાળીઓ સૌ ક્ષણી-કૂલો.
શું શું સંભારુ ? ને શી શી પૂજું પુણ્ય વિભૂતિયે ?
પુણ્યાત્માનાં ઊંડાણો તો આભ જેવાં અગાધછે.

[૪]

ને ઓલું ચે હતું જ્યારે પડ્યો'તો પિતૃભાવથી,
વિસારી પિતૃપૂજા હું ખડ્યો'તો પુણ્યલહાવથી.
ખડું અવગણ્યા, તાત ! અસત્કાર્યો, અનાદર્યો;
ને અપમાનને ગારે આ હાથે દેવ અર્ચિયા.
ખીજળ્યા, ચજળ્યા પૂરા, ક્રમશું દિલ કાપિયું;
ને તહમારા દિનો છેલ્લા ઝેર કીધા : મહું ગયું

ગયો તે યુગ મસ્તીનો, ઝંઝાવાતો ગયા ળધા;
 આપના મૃત્યુએ તાત ! આછાં નીર ઊંડાં કીધાં.
 પાપની મોહિની પેળે, ન ત્હોયે મોહ પામતા,
 પુરાણી ને પુણ્યવન્તી, આર્યોની એ જ આર્યતા.
 જન્મની વેળ જે આપે સંચી'તી મુજ અન્તરે,
 નિભાવ્યો આર્યતાએ એ, ને ળથાવ્યો પ્રભુવરે.
 ભમે છે આ ગ્રહો આલે, કોઈ ત્હોયે નહીં પડે;
 ન છૂટે દાડીથી, જોકે વીંઝણે રમણે સ્ફુટે.
 રમીને ને ભમીને હુ આવ્યો છુ આપ છાયમાં;
 દેને એ છાયડી શીળી, દીધી છે જેમ કાય આ.
 સૌ અળવીતરાંની એ ક્ષમાઓ તાત ! આપને:
 ન જોશો માટીને, દેવા ! માનજો પંક પંકજો.

[૫]

અન્ધારી રાત્રીએ ઊંડા શબ્દ હો અન્ધકારના,
 જોલે છે ઉરમાં એવા શબ્દ કે ભૂતકાલના.
 ટોલાવે આત્મની જ્યોત ઝંઝાનિલો સ્મૃતિ તણા,
 પ્રથડ મોજે ઊછળે એ અવિરામ ઘોષણા.
 અદીઠા સિન્ધુની આવે ગર્જના ક્ષિતિજે તરી,
 ગર્જે છે પડછન્દા કે એવા અન્તગુંડા ભરી.
 ઘોરે જેવો મહાઘોરે ઘેરે તોફાનનો ધ્વનિ,
 સમગ્ર જીવન ઢેરે ઘોરે એવો મહાધ્વનિ.

જાને એ સ્મૃતિના ઊર્મિ, પડઘા ભૂતકાલના,
 ને જઘા મૂંઝવે એવા બોલ જે મુજ બાલ્યના.
 તે સૌમાં તરતો, જાણે અન્દ્રમા વ્યોગને જલે,
 મુણ્યો આકાશવાણીશો શાન્તિનો શબ્દ એક મૂંઢે.
 શમાવે પ્રભુના શબ્દો આ કાલાહલ વિશ્વનો,
 એ શબ્દે એમ મહારોયે શમ્યો પોકાર ઉરનો.
 વર્ષા માધુર્ય દેવોનું, અન્ધકાર ઉબળતો,
 પુરાણાયે યુગોને એ યોગંગી શબ્દ આવતો.
 જ્યોત્સ્નાની ધારમાં જેવો લયો મન્ત્ર મુધામય,
 એવો જેની મુણ્યો મન્ત્ર : પિતૃદેવો ભવ, પ્રિય !

[૬]

અધૂરી હા ! અધૂરી છે એટલી એકલી ઋત્યા :
 અંકે લે ધરતીમાતા, ભલે માર્તંડ હો ઝિંચા.
 નથી આશા વિના આયુ, નથી ડાળી વિના ફૂલ;
 નથી પૃથ્વી વિના પાયો, નથી માતા વિના કુલ.
 હજી તો આભમાં મહારા બાળુડો સૂર્ય ઝિગતો,
 બાળુડા બોલનો બોળે કાલો કલોલ જામતો.
 દીઠો કે ન દીઠો તું તે, મુણ્યો કે ન મુણ્યો કંઈ,
 સંકેલી દેહની માયા વન્દીને વિશ્વને ગઈ.
 વીતિયાં સહાંજ ને વહાણાં તે પછી જાહુ વર્ષનાં;
 ભૂદ્યો નથી હજી, માતા ! હાસ્ય તે તુજ હર્ષનાં.
 આભના વર્ણથી આંજી વિશાળી તુજ આંખડી,
 આભના લેહમાં જોની દષ્ટિ તે તાહરી વડી.

ભરેલાં ભાવથી અંગે ડાલતી કુલહાચિણી;
 ગૃહિણી ગુણવન્તી તું, મહેરે ચાંદલે સુહાગિની.
 સાદી શોભાથી શોભાતી, ધર્મીલી કુલધામની;
 શામળે રંગ રંગેલી સેવિકા ઘનશ્યામની.
 પ્રારબ્ધી, પુણ્યશાળી, ને પાપપાવનકાનિણી;
 ધૈર્યગામ્ભીર્યથી ધીંગી, દેવી! તું હુઃખહારિણી.
 હેત વાત્મદયનાં વહેણે હૈયાનું પર ગાજતું;
 ધર્મભૂતિ પિતા મહારા, ભક્તિની ભૂતિ માતા! તું
 સદા સૌભાગ્યવન્તી, ને સ્વામીસેવાપરાયણ;
 મતાળી, શાન્તિથી શીળીઃ એજ ત્હારાં રસાયન.
 નથી એ વીસયો ત્હારી ટૂંકી જીવનની કલા;
 વિસારી વીસરે કેમ માતૃવાત્સલ્યની લીલા?
 દૂધથી તાહરા ત્હે જે સીંચી'તી પ્રાણમાં સુધા,
 નથી તે ચોસરી માતા! વાધી ઊર્મિ અનેકધા.
 ગુર્જરી વાડીમાં એક નદી રેવા અનુત્તમ;
 ગુર્જરી વાડીમાં તેમ માતા રેવા અનુત્તમ
 એ અભિજાત આર્યોએ! એ આર્યો સહુ ભોમના!
 સુણે આ વેદની ગાથા, મન્ત્ર આ પૂર ભોમનાઃ
 વિમૃદેવો મય, પ્રાણ! માતૃદેવો મય, પ્રિય!
 સર્વ કુલાશ્રમે નિત્યે હજી એ ભાવનામય.

[૭]

વિશાળી દુનિયા વીંટી, મૂમે છે મિન્ધુ ગર્જતો,
 તે મિન્ધુનાં જાંડાં નીરે મુકાપુજ વિરાજતો:

ઘેરીને પૃથ્વીની પાળો પડી છે આલની ઘટા,
અહોરાત્ર તપે ત્હેમાં તેજના ગોલની છટા :
ગાંધી બ્રહ્માંડની ઝાડી તે રીતે બ્રહ્મ રે રેલિયો,
ને બ્રહ્મજ્યોતિમાં નિત્યે પ્રકાશે પુણ્યશાળીઓ.
પામીને તે બ્રહ્મજ્યોતિ, બ્રહ્મનાં તેજ ઝીલતાં,
ખીલે છે પુણ્ય ને પુણ્યે માહરાં માત ને પિતા.

[૮]

ગુણાળી, ગવરી માતા! પૂજ્ય બ્રહ્મર્ષિઓ પિતા!
ધરુ છુ ચરણે તે આ સ્વીકારો ગુર્જરી ગીતા.
નૌ ઉપનિષદો કેરા ભાવ શી આપ છંદગી,
ને ઉપનિષદોના સૌ સાર શી આ ગીતા ઝગી.
એ જ મંવત્મરી આજે થયા દેવ મનુ મટી :
પાતું છું પવં, પૂતું છું ગુણો તાત! રટી રટી
ભરી અંજલિ અશ્રુની કરું છું આ હું અર્પણ;
સત્કારો રનેહની સેવા, પુત્રનુ પિતૃતર્પણ.
અમોલાં બહુ યે રત્નો શાસ્ત્રરત્નાકરે તરે;
વીણીને એક મોઘેરું પુત્ર આ પાવલે ધરે.
સદાચે રીઝવી આપે, સેવી દેવી સરસ્વતી;
આપના પુણ્યથી એહ આ ને આવી થતી કૃતિ.
તો ભૂલી ભૂતની ભૂલો, ભાળીને લક્ષ્ય ભાવિનો;
અગ્નીની આશિયો આપો, કૃણે મદ્ભાવ સુતનો.
પૂર્વે જે ભાવથી આપે વધાવ્યો જન્મ માહરો,
આ પરચે, પિતા માતા! દષ્ટિ તે ભાવની કરો.

[શ્રીમદ્ બનવદ્ ગીતા : અર્પણકાવ્ય]

[૨]
એ કોણ ?

પાર્થિવથી પર, ને પરમ અલેષ,
અન્ધકારનાં વન વટાવી,
પ્રભાતના પુનિત જ્યોતિર્જલમાં
વિહરતું એ કોણ છે ?
અનક્ષરી લેખ વાંચતું,
ને અનાહત નાદ સુણતું,
બ્રહ્મજ્ઞાનની વીણામાં
મધુરતાના સૂરો પૂરી,
માનવીના મન્દિરે મન્દિરે
દેવગીત પૂરતું,
વાણીથી પર ને વાક્યવિહીન,
મીઠી નદની અખૂટ ઠો નહેર
સરિખડુ એ શું છે ?

વહને તેના વિકાસ છે,
ને નયને પ્રકાશ મહમહે છે,
દર્શનીય દિવ્યાનંદ સ્ફુરે છે,
ને એ કોણ છે ?

મદ્રાસના સાગરતટે,
ને અઘારની કુજેકુંડે,
બ્રહ્મજ્ઞાનનાં બ્રહ્મગીતો,

વિકાસના વણમૂલા સૂરે,
 ને મધુરતા-મીઠાશનાં
 અમર આન્દોલનોની પ્રેરક,
 અવનીને આંગણે
 સારા જગભરમાં
 થીઓસાક્ષીનાં ચેતનગીતડાં
 ગળવનાર એ દેવી છે.
 નામ સુણતાંય અમૃત ઝરે છે,
 તેનું એક નામ ડૉ. એ. બી.
 ને બીજું તો ખુલખુલોની વાણીનું છે
 -“વસન્ત”.
 વસન્ત-આગમને અંતરદ્વાર ખૂલે
 ને મધુર મલય પવન વાય,
 દ્વારે દ્વારે દીવા પ્રગટે,
 નયને નયને નૂર જાગે.

*

અંતરે અંતરે આનંદ ઉછાળો,
 મન્દિરે મન્દિરે તેજમાળા ઉપજવો,
 આજે વસન્તમાનો જન્મદિન છે.
 ઉપા-આનંદભરી ઉપા ઊગે છે,
 પવન-મન્દ પવન-વાય છે,
 આનંદ-અનેરો આનંદ-ઊછળે છે,
 આજે તો વસન્તમાનો જન્મ-ઉત્સવ.

[અંની બિસન્દ સમારંભથી]

[૩]

ગુજરાતનો તપસ્વી

મન્દિરોમાં પચ્યામ હીપમાળા પ્રગટાવો,
 પચ્યામ પચ્યામ આરતીઓ ઉતગવો,
 પચ્યામ પચ્યાસ દેવધંટા વગડાવો,
 આજે પચ્યામ વર્યોનો ઉત્તમ છે

અને એ કોણ છે એવો ?

જાણે કોઈક જગત્બૂખ્યો,
 જાણે કોઈક વિશ્વતરસ્યો,
 જાણે મદાનો અપવાસી :
 એ કોણ છે એવોક ?
 લોકવન્દ્ય ને સર્વપૂજ્ય ?
 સુદામાનો જાણે કો મહોદર ?

એવાને ઠાજે આયુધ્ય નથી.

આનન્દો ! આનન્દધટા વગારો.
 આજે પચ્યામ વર્યોનો ઉત્તમ છે.

એ માનવ-મજેકડું છે શું ?

મજેકડાધીયે રેખાપાતળું
 એ કિરણ છે મહાસૂર્યનું—
 અડગ અને અબ્યય,
 અખડ અને અપ્રમેય.
 એ તપસ્વી છે

સાબ્રમતીના ઊંચા કિનારાનો :
 રિદ્ધિવન્તા રાજનગરની હવેલીઓનો
 એ યોગીન્દ્ર છે અવધૂત.
 એ તો સંસારી સાધુ છે;
 ગૃહસ્થ થઈ સંન્યાસ પાળે છે
 નિરન્તર દુઃખને નહોતરતો,
 એશિયાના એક મહાયોગીન્દ્ર ઈસુનો
 એ અનુજ છે ન્હાનકડો.
 પરપીડા પ્રીછી પ્રજળનાર
 મહાવૈષ્ણવોનો એ વંશજ છે.
 શ્રીનગરનો જાણે નરસિંહ મહેતો.
 હયામા એના હોળી સળગે છે,
 જ્વલત અંગારા જેવી છે એની આખડીઓ,
 વદને વિરાજેલી છે વિષાદછાયા
 દેશની દાઝથી દાઝે છે
 છણુછણુતી એની દેહલતા
 વિરોધીઓ પ્રતિયે પ્રેમીલો
 શઠં પ્રત્યપિ સત્યમ્ ભોધનાર,
 ‘અન્યાય રહામે એ ઉગામ મા’નો અનુયાયી,
 ‘દેહથી દેહી જયવન્તો છે’નો આચરનાર,
 દુઃખતપતી આ દુનિયાનો દરવેશ છે તે.
 એકદા એનો આજ્ઞાકડો વાગ્યો,
 ને નિઃશસ્ત્ર નરનાર ને ખાલકોની,
 ચાર હજાર દુ ખસજોની સેના

દ્રાન્સવાલને હુમલે ચાલી.
 આશ્ચર્યચકિત જગત નીરખી રહ્યું
 જગતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય
 હુભાયેલાં ચાર હજારની તે કૂચ.
 મોખરે હતો તે સેનાધિપતિઃ
 સિંહને શસ્ત્ર ન હોય,
 ને ન હતાં તે નરકેસરીને.
 પછી તો વર્યો વીતી ગયાંઃ
 રાત્રિ-દિવસના ઝોછાયા ઊગ્યા ને આથમ્યા.
 ઇતિહાસમાં અપૂર્વ છેડલા જગસંગ્રામમાં
 મદમલપતી જર્મન મહાપ્રજાની
 છેડલી ભરતીનો જીવાળ રહડયો,
 જાણે પ્રલયની મેઘાવલિ.
 દિશામંડલ ડોલવા લાગ્યું,
 ધરતી ધણુધણુવા માંડી,
 ગીધ સરિખાડાં વિમાનો
 વાતાવરણુ લેદી ઊડી રહ્યાં.
 ભયંકર તોપોની ભીપણુ ગર્જનાથી
 નભોમંડલ ગડગડી ઊઠ્યું.
 ચિન્તાચકિત નયને સૌ નીરખતું
 કે શું થાય છે ને શું થશે!
 જગતે ન જોયેલું,
 પૃથ્વીએ ન પ્રીછેલું,
 માનવકથાએ ન નોંધેલું,

મનુકુલનાં કાળ્યોમાં ન કહ્યેલું
 પ્રચંડ મહાભારત મંડાલું
 ભૂગોળની સર્વ મહાપ્રજ્ઞઓનું.
 જવાલામુખીની મહાજવાલાનો છેલ્લો ભભૂકો
 ભભૂકતો હતો યુરોપના જગરણમાં,
 ત્યારે રાજરાજેન્દ્રનો સન્દેશ આવ્યો,
 ને રાજપ્રતિનિધિ મહાસૂળાએ
 રાવરાણા ને મહાજનોની
 આમન્ત્રી પ્રજામહાસભા યુદ્ધમન્ત્રણાને કાજ.
 મહારાજ્યોની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પાટનગરીમાં
 જામી વળી એકદા
 એ યુદ્ધમન્ત્રણાની મહાસભા.
 ત્યારે તેણે તોડ્યાં ત્હેનાં મહામત.
 સામ્રાજ્યની કટોકટીને વિષમ પ્રમંગે
 નિઃશસ્ત્રવાદી તે તપસ્વીએ
 ઉચ્ચારી છે શસ્ત્ર સજવાની રણકાકલ,
 વગાડ્યો છે મહાઘોષ સશામશળ.
 જગદ્ગુરુ કૃષ્ણચન્દ્રે ચે, મહાત્મન!
 શસ્ત્ર સજ્યાં હતાં એકદા કુરુક્ષેત્રમાં,
 એકદા તોડ્યાં હતાં નિઃશસ્ત્રતાના મત.
 હસ્તિનાપુરની યુદ્ધમન્ત્રણાની એ મહાસભામાં
 કેવો શોભતો હતો તે તપસ્વી ?
 જાણે વિધ્વસભાની વચ્ચે ધ્રુવકુમાર,
 જાણે ચંદ્રપુરીનાં સિંહાસનોમાં સુદામો.

જીવનાદેશ શોધવામાં બ્રહ્મર્ષિ,
 રણજેલનામાં સુભટ ક્ષત્રિય વીર,
 નીતિમન્ત્રણામાં સુત વૈશ્યવર,
 લોકસેવાભાવમાં પરમ શૂદ્રઃ
 તહેનામાં સૌ વર્ણ સમાયેલા છે.
 વેળુકણીના તે મણિ રચે છે,
 પથ્થરના તે દેવ પ્રગટે છે,
 શક્યાની તે અહલ્યાઓ કરે છે,
 અસાધુના તે સાધુ ઘડે છે,
 અહંકારીના તે સમર્પણી બનાવે છે.
 દુષ્ટિયાંનો બેલી ને વિસામો,
 દાઝ્યાંના અન્તરનો આરામ.
 ધાયલના આત્માનો અમૃતોપધિઃ
 અનાદોગ્યોનો ધન્વન્તરી છે તે.
 વાદળાંની અધ્રુવ છાયાકૂદડીમાં
 એક એ ધ્રુવતરવ.
 ઇતિહાસમાં ઉચ્ચારાતો
 સનાતન સત્યનો એ શબ્દ;
 પ્રાચીનતાનો પરમ મન્ત્રઃ
 નવામાં નવો તે,
 ને જૂનામાં જૂનો છે.
 સત્ય તહેનો સુદ્રામન્ત્ર છે,
 તપ તહેનું કવચ છે,
 બ્રહ્મચર્ય તહેનો દેવજ છે,

અપૂટ લગાજલ તહેને કમંડલે છે,
સહનરીલતાની તહેની ત્વચા છે.
સનાતન યોગીકુલનો યોગવારસ,
રાગદ્વેષના ઝંઝાનિલથી પર,
ભારતનો વર્તમાન મહાગુરુ,
એ તો ગુજરાતનો તપસ્વી
મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી

જોવાને કાજે આયુધ્ય નથી.
વિદ્યાના બેપરવા કાજે વિદ્યા નથી,
લક્ષ્મીના બેપરવા કાજે લક્ષ્મી નથી,
આયુધ્યના બેપરવા કાજે આયુધ્ય નથી.
આનન્દો, રે આનન્દો, નરનાર !
આજે પરચાસ વર્યોનો ઉત્સવ છે.

ને યોગીન્દ્ર ! સખૂર.
તહારા સમૃદ્ધ આત્મભંડાર
ભર્યાભર્યા ઉઘાડ, ને પારખ.
અનન્ત આકાશના અન્તર્પટ
વીંધીને વિચર, ને ભીતર નિહાળ.
દુઃખમા, પાપમા, અન્ધકારમાં યે
બ્રહ્મકિરણ જ વિરાજમાન છે
તહારે હૈયે છે ચરકુંડના હુતાશ :
એ અગ્નિ નહિ, બો ગુરો !

પણ ત્હેના પ્રકાશ પ્રગળાવ
 આત્મનું આત્મનના અમતદીપમા
 માધો ! સત્યના ચે આગ્રહ ન હોય
 એ તો છે હઠયોગના પ્રકાશાન્તર,
 નહીં કે રાજયોગના રાજમાર્ગ
 મનુષ્યની નહીં, પણ પ્રભુની જ ઇચ્છા
 પ્રવર્તે છે મત્યનાયે પ્રચારમા
 મનુષ્યે પુરુષાથ આહરવાના છે,
 પ્રભુએ મનુષ્યના પુરુષાર્થ પૂરવાના છે
 પુરુષાર્થમા ચે પુરુષે પ્રભુઇચ્છાને નમવાનું છે
 -ને ઇતિહાસ ભૂલેલા વિમારે કે વિચારે,
 છતા આદ્યો'તા તે યોગ બ્રહ્મનિષ્ઠ મનસૂરે,
 મહાયોગીન્દ્ર ઇમુ ખ્રિસ્તે,
 મે ક્ષલાવર જહાજના સફરી યાત્રાળુઓએ,
 હિન્દસત્કાયા હુતાશ રવિપૂજક જરથોસ્તીઓએ,
 ને અસખ્ય સદ્ધર્મોપાસકોએ
 સન્તજન ! નયને ભડકા
 ને વહને વિષાદસન્ધ્યાને ગદલે
 કીકીકુભમા ચન્દ્રિકા
 ને મુખમડલે સુધાકર માડ
 બ્રહ્માડમા બ્રહ્મતેજ વર્ષાવ
 તપ તપતા ચે, ઓ તપસ્વી !
 કૃપાગ છે શા માટે ?

સર્વસમર્થણી ઓ પરમ વૈષ્ણવ!
 સમર્થણના આનન્દમાં ઉત્લાસ
 તપના તહારા વડા દાવાનળ
 જોજો આત્મવેલને ન કરમાવે.
 સમરંગી જલવિવિધતામાં ચે
 એક જ શ્વેત કિરણ નિહાળ.
 સળગતી શગડી જેવા
 તુજ પ્રાણમાં દેવપ્રસાદ પ્રગટાવ.
 ઉરમાં આનન્દ ઉછળાવ,
 વદનચન્દ્રે સિમતરેણા રમવા દે.
 જગતનો કૂસ ઉપાડી વિચરતાં ચે
 જગત્પાત્રા હસતે મુખદે આચર.
 ભીષણ કર્મયોગમાં ખેલતાં ચે
 પ્રેરણા પા ચિત્ત-પ્રસન્નતાની,
 ઉમંગોર્મિઓ ઉછળાવ ઉત્સવના.
 નિરન્તર બ્રહ્મ છે બ્રહ્માંડમાં,
 ને એ બ્રહ્માંડુલિ જ આલોજે છે
 જગતના સર્વ સારાનરસા ઇતિહાસ.
 માણુ ને મણાવ સદા
 આ શુભાશુભ બ્રહ્માંડમાં ચે બ્રહ્માનન્દ.

સાધુજન! ધીરો થા.
 કર્યા ભોગવવાનાં છે સૌએ,
 પુરુષોએ તેમજ પ્રજાઓએ.

પ્રાયશ્ચિત્ત-કાળ પૂરો થયો છે
 ભારતનો કે ભારતવાસીઓનો ?
 પ્રાયશ્ચિત્તયુગ મમાધ્યા પહેલાં
 શે ભગશે સ્વર્ગનાં રહવાર
 કોઈનાં, કે ત્હારાં, કે અમારાં ચે ?
 લાંબા ઇતિહાસના પ્રોઠા કર્મકોપ
 બળી ભરમ થઈ ગયા છે ?
 -પ્રજ્ઞઓ ! પ્રોછજો આ પ્રાયશ્ચિત્તયુગ
 ભરતખંડની મહાપ્રજ્ઞનો,
 ને સારવજો મહ્મોઘ ઝો યુગના.
 કેટકેટલાંજો આદર્યા છે એ તપ
 તુજ સરીખડાં અઘોર ?
 થોડાકની ઝોવી તપશ્ચર્યાથી
 કેટલાં ને ક્યારેક પ્રજ્ઞવળી રહેશે
 પ્રજ્ઞના ઐતિહાસિક કર્મભંડાર ?
 પ્રજ્ઞને પ્રાયશ્ચિત્ત આપે છે,
 અપવાસ કરાવે છે તું;
 જો જ છે સાચો વિધિ :
 પ્રજ્ઞપ્રાણના આત્મસંયમન.
 સંયમન આત્મશક્તિને ઓર બહલાવે છે
 સિનાઈના શિખરે દોરી જા, '
 કર્યાના પશ્ચાત્તાપ કરાવ,
 પ્રજ્ઞના તપનો સમારંભ આરંભ.

પયગમ્બરી સન્દેશ મળશે,
 ખુદાઈ નૂર ઊતરશે,
 પરમેશ્વરી પરમાનન્દ વરસશે.
 બ્રહ્માંડભરમાં ભરતી ડોલશે
 એ પરમ બ્રહ્માનન્દની.

ને એને પડએ છે કાણ ?
 ઠસ્તૂરી શી મ્હેકતી તે તપસ્વિની !
 સાધુવરની સાધ્વી નાર,
 પત્નીઓમાં પરમ પત્ની,
 જગતની એ તો આદર્શ ગુજરાતણ :
 પ્રાણનાથની પ્રતિકૃતિ,
 પ્રિયતમની પરમ શોભા,
 જીવનના જીવિતેશ્વરનો
 ઝોળો આભા તેજમંડળ.
 તપોવનની એ તો તાપસી,
 નિર્ભય, નીકર, નિઃસંશય.
 સુખદુઃખની તડકી-છાંયડીમાં
 જીવનવિવિધતાના વનઉપવનમાં,
 દેશપરદેશના રણપગથારમાં,
 પ્રાણની કાયા સરીખડી,
 દેહની છાયા સમોવડી,
 સદા સંગાથે પરવરે છે એ કુલકલ્યાણિની.
 સ્પાટો કે ચિતોડની કે

દ્વત્રિયાણીનો. જાણે અવતાર.
 એ તો પરણેલી પ્રદ્ધ્યારિણી,
 એ તો સંસારિણી મહાયોગિની.
 ગુજરાતની એ તો શુભિચલઃ
 ગુજરાતણી એ તો ગુણમૂર્તિ.
 આશ્રમની એ માતૃશ્રી,
 નગરની એ જોગણ,
 પ્રજાસંઘની એ પ્રેરણા,
 જગત્ની સત્પત્નીઓનું ભૂપણ,
 અમારી એ તો અનુપમ ગુજરાતણ
 ભગવતી કસ્તૂરબાઈ ગાધી.

ઓ નિષ્કામ કર્મયોગી!
 ઓ ગીતાધેવા સાધુ!
 ઓ મનુકુલના મહાત્મન!
 નિઃશસ્ત્ર ત્હારે તો
 મહાભારત ખેડવાં છે સંસારનાં,
 આત્મવાદીએ ત્હારે તો
 દેહવાદીઓને જીતવા છે ને!
 શ્રી કૃષ્ણના ઓ સખા!
 ઓ સદામાપુરીના વાસી!
 એ પ્રજાજનનાં સત્યો
 જાણનાં પક્ષાં છે ને ત્હારે!
 ભજના તપનેએ મર્વમિદ્ધવાત

કે દેહથી આત્મનું
 અળગો ને ઉપર છે.
 મો આત્મવાદીઓ ઉચ્ચારે છે આશીર્વાદ :
 જય હો ! જય હો !
 ચૈતન્યપૂજકનો તહારો
 સ્થૂળપૂજકોના સંધમાં :
 જય હો ! જય હો !
 આત્મજલવન્તાનો તુજ
 દેહજલિષ્ઠ લોકપરિવારમાં.
 નાસ્તિકો વિના મો જાણે છે
 કે દેહ નશ્વર છે,
 ને આત્મા અમર છે
 ને તુજ બોધ્યાં આત્મજલે, મહાત્મન !
 એટલાં જ છે અમર આત્મદેશમાં.

પચાસ વર્ષોનો ઉત્સવ !
 અર્ધી સદી વીતી ગઈ
 લોકોદ્ધારક પ્રજાકલ્યાણક
 એ તહારા જન્મયોગ પછી.
 આવોને કાળે ન હોય
 આટઆટલાં આયુષ્ય.
 ઈસુએ એ નથી લોગન્યાં,
 શંકરે એ નથી માણ્યાં.
 નળશિખા ઉભયે પ્રજાજાતી

મહાસત્યોની શેવી જવાલામૃતિઓની
 નથી નિર્મોઘ લાંબી જીવનઅવધો.
 આનન્દો, માટે આનન્દો, પ્રજજન!
 પરચાસ વર્ષોનો આજે ઉત્સવ છે.

મન્દિરોમાં પરચાસં સ્વસ્તિકો પુરાવો,
 પરચાસ હીપમાળા પ્રગટાવો,
 પરચાસ કૂલમંડલિ ભરાવો,
 પરચાસ આરતીઓ ઉતરાવો,
 પરચાસ દેવધંટા વગડાવો.
 તપમન્દિરે આજે, ઓ પૃથ્વીના લોક!
 તપસ્વીનો ઉત્સવ છે, ઉત્સવ છે.

[ચિત્રદર્શનો]

ખંડ આઠમે

ચિત્રસર્જનો

૨૪

ગિરિગિરિ શિખરશિખર સોહનત ..
ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !
-નૃદાનાલાલ

[૧]

ગુજરાત

(એક ઐતિહાસિક કાવ્ય)

ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !
 અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ !
 કૃષ્ણચન્દ્રની કૌમુદી જિજ્ઞો,
 ક્ષીધ પ્રભુએ ય સ્વદેશ :
 અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ !
 ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ..... ૧

*

આર્યનુ સાગરતીર્થ પુરાણ,
 તપોવન ભૃગુવસિષ્ઠના બાણ;
 ગીતાના ગાનારા મહારાજ,
 પાર્થના સારથિનાં જહ્નુ રાજ્ય :
 શ્રીસરોમથી ય જૂના,
 કુરુ પાંડવથી યે પ્રાચીન,
 સોમનાથ, ગિરિનગર, દ્વારિકા :
 યુગયુગ ધ્યાનવિહીન,
 જીભીને કાળસિન્ધુને તીર
 જળવે ખંસરી ભવ્ય સુધીર.

ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !..... ૨

#

સ્થળેસ્થળ નવપલ્લવના પુંજ,
 નદી ને તળાવ કેરી કુજ :

દોમળી કવિતા સમ સુરસાળ
 સિન્ધુ જ઼હાં દે મોતીના થાળઃ
 જગજૂનાં નિજ ગીત ગજંતો
 કરતો સાગર આજઃ
 કેસર બિછળી ધૂધવે ગરવો
 વનમાં જ઼હાં વનરાજઃ
 ગિરિગિરિ શિખરશિખર સોહન્ત
 મન્દિરે ધ્વજ ને સન્ત મહન્ત.
 ધન્ય હો! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ!..... ૩

પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે પ્રકાશ,
 વહાણુભરી ંહેતી તેમ નિકાસ;
 મોહી આંગણુ ઊતર્યો જ યુરોપ,
 વીણવા વાડીના ફૂલરોપ;
 વીણી ન વણુસે પુણ્યપાંગરી,
 અમ રસભૂમિની છાળ;
 જગમોહન મુંગઈ નગરી ભૂવો!
 શું પાથર્યો કિનખાળઃ
 નિત્ય નવફૂલે ખીલે અભિરામ
 લક્ષ્મીમહોર્યાં લક્ષ્મીનાં ધામ.
 ધન્ય હો! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ!..... ૪

*
 ચોળી, અણિયો, પાટલીનો ચેર,
 સેંથલે સાળુની સોનલ સેર;

છેડલે આચ્છાદી ઊરભાવ,
 લલિત લજ્જનો વદન જમાવ;
 અંગ આખે ચે નિજ અલખેલ
 સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ;
 રાણકતનયા, ભાવશોભના,
 સુન્દરતાનો શું છોડ!
 આર્ય સુન્દરી! નથી અવનીમાં
 તુજ રૂપગુણની જોડ;
 બાલકુમ્ભકુમ્ભ, કરકંકણ સાર,
 કન્યનાં સજ્યાં તેજશણગાર.
 ધન્ય હો! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ!...

૫

*
 એતરોન્હાનાં, ન્હાની શી પોળ,
 નાતજાતે ન્હાનડિયા ઘોળ,
 ક્ષત્રીજાયાનાં ન્હાનલ રાજ્ય,
 ધર્મના ન્હાનકડા જ સમાજ;
 વૃદ્ધ આણકચે વણ્યાં પૂર્વે
 ન્હાનાં પ્રજાનાં તન્ત્ર,
 એહ પુરાતનના પડછાયા

આ અમ જીવનમન્ત્ર:
 એક ફૂલવેલે ફૂલતાં ફૂલ,
 અમારા એક સુગન્ધ અમૂલ.
 ધન્ય હો! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ!...

૬

દેશ નિજ તણ ધર્મને કાળ,
 સાગરે ઝુકાવ્યું સફળી જહાજ;
 ધર્મવીર પારસીનો સત્કાર
 જગત-ઇતિહાસે અનુપ ઉદાર;
 ઇસ્લામી યાત્રાળુ આ

મઝાનું મુળનાર,
 હિન્દુ, મુસલમાન, પારસીઓને
 અહિયાં તીરથદાર:
 પ્રભુ છે એક, ભૂમિ છે એક,
 પિતા છે એક, માતા છે એક,
 આપણે એકની પ્રભા અનેક.
 ધન્ય હો! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ! .. ૭

*
 તથી રમી સમશેરોના દાવ,
 નથી ત્યમ ઘણા ક્રીડ્યા ચે ધાવ;
 શ્રી કૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રની મહાંય
 લીધા મત બાણે હણ્ય પળાય:
 એક ઇંડરના વનકેસરીએ,
 ભડવીર બાખ્ખારાવ,
 વિશ્વવન્ધ સૂરજકુળ સ્થાપી
 ચિતોડ કીધ યશછાવ:
 જન્મભૂમિ દયાનન્દના ધામ,
 ગાંધીના ગીતાણવન નિષ્કામ
 ધન્ય હો! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ!... ૮

સુરતના રસિક રંગીલા રાજ,
બુદ્ધિધનભયો શ્રીનગરસમાજ,
શૂરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
કચ્છના સાહસિક સન્તાન,
ખડખડ વિસ્તરતો હિન્દી

મહાસાગર મહારેલ,
તીરતીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી
સસ્થાનોની વેલ,
મહાસાગરના પૃથ્વીવિશાળ
સરોવર કીધા ગુર્જરી બાળ
ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !

૯

વનેવન લીલો ઘટાસોહાગ,
જગતનો દીપેશુ અમુલ્ય બાગ !
સજાવ્યા જૈને રસશણુગાર,
લતામડપ સમ ધર્મગાર,
ભારતીએ કંઈ કૂલકુવારો

અજલિમા શુ લીધા !
દિશદિશમા કૂલધાર ઉડાવી
ફિલના પરિમળ દીધા !
હિન્દમાતની લાડીલી બાળ !

ગુર્જરી ! જય ! જય ! તવ ચિરકાળ !
ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ !
અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ ! ૧૦
[ચિત્રદર્શનો]

[૨]

ચારુ વાટિકા

રતનાકર રતનઝૂલે

ઝીલી જલહલમાં, હિન્દદેવી ઝુલાવે,

વાળી મુઠ્ઠી ત્રિરતને

જડી, કટિ ધરી શું, સ્હોય સૌરાષ્ટ્ર એવો;

હીલી નાથેર છે ત્હાં

સુભગ ઢળકતી સાડીની કોર શી, ને

એ કોરે છુટ્ટીના કો

હીલમ સરીખડું હીલું છે ચોરવાડ.

૧

ત્હાં દષ્ટિપ્રાન્ત ઘેરે

વનવન ગીરનાં કેસરીથી ભરેલાં,

આઘે ગિરનાર બેઠો

કંઈ યુગયુગના યોગી ચો પૃથ્વીવૃદ્ધ;

ત્હાં તો અન્નજોષિ ભિછળે

હીપણુ ગરજતો કાળનાં ઘોર ગીતો,

ને માથે મેઘ ટાલે

અતલ ગગનમાં જાડતો પાંખ ખોલી.

૨

દીવાદાંડી સરીખા

જગહિદધિતટે દક્ષિણે સોમનાથ,

સહજનનંદે પધારી

પમરતું દીપું તે ઉત્તરે લોજ હીલું;

ગોરબો ઘાલો ફેડ્યાં

વનવન ગરવાં પૂર્વમાં પાણીભરિયાં,
ઘેરું ઘેરું જ ગાતો

રતન ઊછળતો, પશ્ચિમે લક્ષ્મીતાત

૩

*

દેવોને અસ્થિ આપી,

દધીચિ ઋષિ ત્વડા વિરમ્યા વિષ્ણુવેલે,
પોપેલી એમદેવે

વનની વિભૂતિ ત્યહાં ધામ ધન્વન્તરીનાં;

ચોરી ત્હાં રૂઝ્મિણીની

હજી મુવદિશના પાઠવે લગ્નધૂપ,

દક્ષિણ વાયુ વહે છે

હજીય ગરજતા ઘોર ત્હાં ચાદવીના.

૪

*

જિંચા જાણે રહીને

ગઢની ઉપરથી યાત્રી આમન્ત્રતા, ને

જિજ્ઞાસા જાણે જનોનાં

દૃઢયધન તણી પુણ્યજયોતે રમેલાં,

માઘે ધરી અંજલિશી

અમૃત ગગનનાં ઝીલતી જન્મડાં અગાચી,

એવા નમને અટારી

ઉઠધિ નીરખતાં ધામ આતિથ્ય-ગ્રોહયાં.

૫

ફેરી જૂલ ધારી

જૂલત કરિણીશી આમ્રની માળ મહોરે,
ડાલન્ટી વસ્ર ભાંચે

કનકપગ ખૂલી નતંકી જેવી કેળો,
ચોપૈયાં ચોળી ઢળતા

સ્તન સમ, દગની કીકી શાં શ્યામ બંધુ :
ટાળે બાણે મળી શું

સહિયર રમવા, વાડીની એવી કુંજે.

૬

*

પ્રદાગે સ્થંભ રોખ્યા

અજળ લીલમના, ચોરીયંભો સમા, ત્હાં
લીલા કિનખાળ કેરી

હરિત-લલિત કંઈ સાડીઓ ખેરી-ઓઢી,
ડાલે છેડા સુનેરી,

ફૂંપળ ફરકતી અંગઅંગે રસીલી,
ઉત્કંઠી, ઉન્મુખી ત્હાં

મનહર મધુરી તન્વી શી પાનવેલો.

૭

*

ઘાઘરના ઘેર જેવી

ભિજળી ભિજળતી કીણની ઝાલરો, ને
હૈયે પાલવ પડેલી

કરચલી સરીખી ડાલતી ભર્મિમાલા,
છુટી મહેલી શું લાંબી

મણિમય અલકો કાલિકા ઘોર નાચે,

માયાની મૃતિશી, ત્હાં

જલનટડી રમે વ્યોમની છાંયડીમાં.

૮

*

મદ્યેલી મેગળે ત્હાં,

અધીરી ધીરી પડી, પ્હોડી સ્વામીની રહોડે,

બહાલાની વાટ ભેતી

વિરહિણી સખી શી ફહેરીઓ ફર ઊભી,

ળહાદુરો જ્ઞહાંથી જાતા

જલવન ધૂમવા, વ્યાઘ્ર શા તેહ ઝુટે

આળે કુટુમ્બમેળા

ભરી ભવવનના માર્ગ શોધે વિશુધો

૯

*

લજ્જા-નમતી છટાથી

ચપળ નજર ને વીજળી શી ઊડન્તી,

ઊથી બહાયે છળીલા

મણિમય કરની દાખતી તેજવેલો,

બીને વાને, ભરેલે

અવયવ, ઊજળી વાદળી શી રસાર્દ્ર,

સિન્ધુની લક્ષ્મી જેવી

ધુતિભર વિલસે ત્હાંની અલભેલડીઓ. ૧૦

*

ચારે ધામે પધારી,

વિવિધ મુરબિઓ સંગ્રહી, પુણ્ય આણી,

વતને સત્કર્મ વાવી,

ધરધર ઊગતો ફાલ સત્કર્મ ફેરો,
સંસારે સ્વર્ગ રચતો,
અજબ ઊછળતો પ્રાન્તની ખેરણા શો,
નામે ગુણે નિધિના
અમૃત સરીખડો દેવી પૃથ્વીયાર છે ત્યાં. ૧૧

*

સંકેરી ઇન્દ્રિયો સો
શરદનું સર શો, ગુણગભીરો ખુશાલ,
પન્થે ભૂદયા પ્રવાસી
સમ ભવ ભમતો, સિંહ શો, પૂર્વદેશી,
વેદાન્તી, કર્મયોગી,
કંઈક ભજનિકો, ભૂમિના પુત્રદેવો;
એવા અડખંગ ઊઠે
જગજલ ધૂમતા ત્યાં મહામચ્છ જેવા. ૧૨

*

વેઈ જાડાં ઠામઠામે
કનકનગરીનાં વૃદ્ધ ખંડેર ફરતાં,
વૃક્ષે, વેલે, ફૂલે જાડાં
પ્રકૃતિઉર પરે ઠોકિલા મોર ગૂલે,
મ્હોરે જાડાં ધામધામે
જનની સુજનતા, સુન્દરીના સુહાગો:
ઇતિહાસે ખીજ વાંચ્યાં,
કુદરત ઊછર્યાં. ફાલ લોકે લગ્યા તે. ૧૩

*

પુણ્યે પુણ્યાણુનાં શી

પૃથિવી ભરી ભરી ખીલતી જ્યહાં વનશ્રી,
રસિકોનાં ઉર જેવી,

સલિલ ઊભરતી, રસભરી જ્યહાં રસાળી,
રસની ને પુણ્યની જ્યહાં

ભૂમિ ગણી ઊતરી આવી તે, ચાર વાડી !
ખોળે લેજે પ્રીતે આ

રસ અમરની મ્હું ધૂળ રોળી શી ગંગા. ૧૪

*

ઝીલીને જાનુનાં ભર્ગ

આપે છે ચન્દ્ર ચન્દ્રિકા;
ચન્દ્ર ઠ્યહાં ? અલ્પ હું ઠ્યહાં ? ને

જાનુ શા કાલિદાસ ઠ્યહાં ?

૧૫

[મિષ્ટાન્તઃ અર્પણાન્તઃ]

[૪]

ભરતભૂમિનું યશોગાન

[૧]

ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની,
અહો, ભારતકુલ !

ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની...

ખોલો એહ કાલાતીત યશના યશખેલ હો !
કોટિકોટિ નરનાર ! ગાઓ એહ ગુણગાન;
એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે ભારતકુલ !
ગાઓ એ મહાકથા.....

[૨]

કોણ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ !
ધન્ય જેહ ભણશે તુજ કીર્તિકથા, ભરતભૂમિ !
અવતારો કેરી પરમ જનની, અહો ભરતભૂમિ !
કોણ નહીં ગાશે તુજ ગુણગાથા ? ભરતભૂમિ !
પ્રાચીનો મંહી તું પ્રાચીન,
નવીનો મંહી તું નવીન;
યુગયુગથી સદાનીયે સજીવન, હો ભરતભૂમિ !
ગાઓ-ગાઓ ગુણપૂજક ગરવાં નરનાર હો !
ગાઓ એહ અમ્મરનું અમર યશોગાન હો !
બ્રહ્મચારી ! મંન્યાસી ! શ્વરથી ! વાનપ્રસ્થી !
કરી વળી એક વાર યશોગાન હો !

વિશ્વ નીરખે, મહાકાલ હારે, અમરચંદ્ર કુતૂહલ કરે.
 સાગર ! સનાતન શબ્દે,
 માનવકુલ ! મન્ત્રોચ્ચારે,
 ગિરિગર્જન ! ઘોર ધ્વનિથી ગાઓ;
 ગાઓ એ અનરતનું દ્રુવતાન કીર્તિગાન હો !
 ઋષિપુત્રો ! ક્ષત્રિયકુલ ! વૈશ્યવંશજ ! શૂદ્રદેવો !
 ગાઓ એ મહાકથા.....

[૩]

મહાભારત ગાંડીવ-ટંકારે,
 મૂર્યવંશ નિજ રામગૌરવે,
 કપિલવસ્તુ મિદ્ધાર્થ તણા
 બીપણ ભવમંન્યાસે;
 ભૂગોલ ભરી, ખગોલ જગાડી, સિંહનાદથી
 ગાઓ એહ વિક્રમ, ઉન્નત્યિની !
 ગાઓ એહ વીરત્વ, ચિતોડ !
 ગાઓ-ગાઓ એ અપૂરા
 પુનરુદ્ધાર, શિવાજી !
 ગાઓ ધર્મનાં ઐક્ય, નાનક !
 ગાઓ એ ઉરભાવ, ચૈતન્ય !
 રામરાજ્ય, ધર્મરાજ્ય; અયોધ્યામાહાત્મ્ય, અકગર-ઓઠાઈ;
 ગાઓ મદુ એ ઓજસ-વચંત્ર,
 એ પ્રતાપ, એ બહોજલાલી;

ભૂગોળ ભરી, ખગોલ જગાડી, મેઘનાદથી
 ગાઓ એ વિધાત્રીનાં વિધાન, કુરુક્ષેત્ર હો !
 તમસ્ ને રજસ્ મંહીની ચિરંજીવ સાત્ત્વકતા;
 મૃત્યુની ચિતાચિતા વસી નિત્યસંજીવનતા;
 ગાઓ-ગાઓ આર્યકુલનું સનાતન આર્યત્વ હો !
 ગાઓ એ મહાકથા.....

[૪]

મહાપ્રભઓ તણી મનોહરિણી;
 ઇતિહાસોના યુગની શુરુવાકર્ષિણી;
 પૃથ્વી મહેલની પરમ મોહિની;
 પ્રકૃતિમાતની લાડકોડયોવનસર દુલહન હો !
 કોટિ કોટિ નરનાર ! ગાઓ એનાં મહાગાન;
 એક મુખે, એક શબ્દે, એક ભાવે, ભારતકુલ !
 માનસદેવરની નિર્મલતા,
 કાશ્મીરકુંજોની કમનીયતા,
 વનલક્ષ્મીનાં હરિતલલિત સોહાગ યુન્દરતા;
 કાંચનગંગની સુવર્ણદેખા,
 મલયગિરિની પરિમલરેખા,
 ગૌરીશંકર-ધવલગિરિની અદિતીય ઉત્તમતા;
 દારિકાની અમૃતતવગીતા,
 મોક્ષપુરીઓની મોક્ષપ્રદતા,
 ધર્મપાટનગરી કાશીની જ્ઞાનગોશ્વતા,

પાટનગરીઓ તણી પિતામહી હસ્તિનપુરીના
ભવ્ય ભાગ્યમન્ય હો!

શક્રપવર્તક સમ્રાટોના
લોકહિતમ્વી, નિત્યયશસ્વી, મહાતપસ્વી,
દિવ્ય જીવનપન્થ હો!

દેાટિકેટિ નરનાર! ગાઓ એહ ગુણગાન
ગાઓ એ મહાકથા....

[૫]

સપ્તસિન્ધુ! પ્રજ્ઞાવર્ત! તથાશિલા! ને નલીન્દ!

જગતટના પવિત્ર ઋષ્યાશ્રમ હો!

પથવટી! ગોપીમત્ત! જમનાજનાં ગોપીતત્ત!

આચાર્યોકેતં પુનિત જન્મતીર્થ હો!

ગાઓ-ગાઓ મળી સર્વ ભારતના પ્રજ્ઞગાન.

ગાઓ એહ ગુણવાતા,

ગુણપૂજક જનનાં નર-નાર હો!

ઉપનિષદ! યોગમયતા, ભાગવત! ભક્તિપરાયણતા,

દર્શને! લોકકુતુકર ભુદિપ્રામણ્યે;

વેદસ્મૃતિતા! અગમ્ય અજોય

વાણીમાંના સદુ વાણીપર આવે,

ગાઓ-ગાઓ મળી સર્વ ભારતનાં પ્રજ્ઞગાન.

મનન કમ્પાવત ગીતે, પૃથ્વીકુંજ પડ્યો પાટીને,

ઠાગાતાઓ!

કાલગુફા વીંધી શબ્દભાણુથી
 વિપુલવૈભવી બબ્બ ધાબ્યથી ગાઓઃ
 ગભીર-ગભીર ઘેરે નાદેઃ
 ધીરે ધીરેઃ
 ગાઓ એ મહાકથા.....

[૬]

અને એ આયાં ઉરઉજ્જવળીઃ
 ભરતકુલ ઠેરી કીર્તિકોગુદી;
 રસીલી, રસવિલોલ, ગુણગવિલી;
 સ્વામીમદ્યસુહાગી, કુલધર્મિલી;
 દિશદિશ સ્ફુરતી આર્યદેશની
 શું યશસુગન્ધ વિરલીઃ
 અહો! એ આયાં ઉરઉજ્જવળી.
 ચન્દ્રદેવની ચન્દ્રિકા સમાં,
 ગાઓ એનાં જ્યોત્સ્નાધવલ
 પરમ પુણ્યગાન હો!
 શ્રીત્વપ્રધાન, સતીત્વનિધાન;
 અમર-મોહન, સૌન્દર્યસોહન;
 અયિ! ગુણિયલ કુલરસિકા ઠેરાં અમ ભારતરત્નો!
 સીતા-મુખતાજ તણાં પત્નીત્વ;
 કુન્તાનાં, કૌશલ્યાનાં, છુછુગાનાં માતૃત્વ;
 વનશ્રી શકુન્તલા; મહેલશ્રી સંયુક્તા;
 શાહાનશાહી સંસ્કૃતિની લક્ષ્મી નૂરજ્જહાન;

એ ગમકુવરીઓની અમૂલ્ય વિલાસવિભૂતિ,
 અજબગંગી સૌભાગ્યસીલા હો!
 કમોદેવી, લક્ષ્મીનાથ; ચાદળીબી, અહર્યાનાથ,
 ભરતભૂમિની વજ્રચંદ્ર વીરત્વમૂર્તિઓ,
 ગાર્ગી, લોલાવતી, સગવતીના
 આત્મજ્યેષ્ઠ મનીષાપ્રભાવ,
 યથોપનના સ્વામીત્વ સહચાર,
 મહારાણીજી મીરા દેરા પ્રેમલક્ષિવણાં મંન્યાસઃ
 ગાઓ સૌનાં જ્યોત્સ્નાધવલ પરમ પુણ્યગાન હો!
 પુરપુગ્માની સતીચિતાઓ,
 જૈહરની જગપૂજ્ય જ્વાલાઓ;
 અનુપમ ને અદ્વિતીય, યશને યશદાયિની,
 પ્રતપાવની, પુણ્યભાવિની,
 ઇતિહાસને સમુજ્જ્વલકારિત્રી,
 કુલકુલ ને જ્યોત્સ્નાયોમ પ્રકાશિની સૌદામિની;
 ભરતભૂમિની પુણ્યપુત્રીઓ;
 જગતના સુન્દરીસંઘે ઇન્દ્રધ્વજ સગીબી,
 નારીકુલની દેવમધુગી વમન્તિકા!
 અમૃતત્વની ચેતનભરી ચિનગારીઓ;
 પ્રભપ્રારબ્ધની સોહાગણ વિધાત્રીઓ!
 દિવિકુલના ઉરવાત્રી કાવ્યમૂર્તિઓ!
 અહો! એ આપો ઉરઉજ્જ્વળી!
 ગાઓ એ જગજ્યોતિઓનાં પુણ્યશ્લોક પુણ્યગાન
 ગાઓ એ મહાકથા...

[૭]

આપો એ આશીર્વાદ, સજન, સજની હો !

ભાષો એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાષ્યજનની હો !

ચિરંજીવ, ચિરંજીવ હો !

અમ ભરતભૂમિ હો !

રસવન્તી પુષ્પવન્તી પુષ્પવન્તી હો !

સુશલવતી જીવનવતી આત્મવતી પ્રભુપનોતી હો !

અમ ભરતભૂમિ હો !

આપો એ આશીર્વાદ સજન સજની હો !

પ્રેયસ્કોડથી અભિરામ, શ્રેયસ્ કથાની વિશ્રામ :

પ્રેમધામ, પૂર્ણધામ, ક્ષેમધામ, ગુણધામ હો !

પ્રજાપ્રજાની પાવનકારિણી;

પૃથ્વીભૂપલ્લ ભવતારિણી;

ખંડખંડની ઉદ્ધારિણી;

મૃત્યુલોકની કલ્યાણિની હો !

જીવનસાક્ષ્યવન્તી, સજનહેતુસિદ્ધિવન્તી;

વિરાટને કિરીટ તિલકટીલકડી સમ હો !

ધર્તિહાસની અનરત પરમ પૂર્ણિમા અમ હો !

મનુષ્યકુલની પ્રકુલ નિત્યવસન્ત હો !

અમ ભરતભૂમિ હો !

ગાઓ એ કલ્યાણમન્ત્ર, ભાષ્યજનની હો !

ગાઓ એ મહાકથા મનુષ્યમોહિની,

અહો, ભારતકુલ !

[રાજર્ષિ ભરત]

[૫]

જગતનો દેવમુગટ

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન.....

કાંગરેકાંગરે દેવ વિરાજે એને,

ફરકે છે કાળનિશાન :

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન.....

દેવમહેલની અટારી સરીખડાં

ગિરિગિરિનાં શુક્રાશૃંગ;

જોગન્દર પથગમ્ભારવસે ત્યહાં,

શ્રી હરિના અડળંગ :

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન....

દેશદેશનાં, પ્રજાપ્રજાનાં

આયુષ ગણ્યતો પ્રથંડ;

સંસ્કૃતિઓનાં મહાપૂર માપતો,

ગિરિવર એ પ્રદક્ષિણ :

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન....

પૃથ્વીપાટલે વિરાટ પગલીનો

સજ્જન સમેનો રેખાઅંક :

મહાકાળની ચડાવી શૂક્રુટિ કે

એ કાસાતીત નકલેકાં

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન.....

પૃથ્વીનો ઇન્દ્રધનુ હિમવાન,

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન....

[સ.પંથ]

રસદર્શનો

આમન્ત્રણ

કવિવર ન્દાનાલાલ આ ગીત દ્વારા સમસ્ત માનવજગતને જાણે કે નિર્મર્મની રમસૃષ્ટિમાં મદાલવા આહ્વાદન ન આપી રહ્યા હોય એવો આપણને ભાસ થાય છે. એ રસસૃષ્ટિને આવરી રહેલા રાસેશ્વરની દિવ્ય પ્રજ્ઞા જગત પર મંગીતના લવ દ્વારા પથરાતી જાય છે, અને કવિવર એ મંગીત દ્વારા પ્રગટતી તેજસૃષ્ટિમાં માનવજાગને આતપ્રાપ્ત થતાં નીરખી રહ્યા છે. આ રસસૃષ્ટિમાં વિકસતી રનેહ-વાટિકામાં પ્રિયજન સાથે એકાત્મ જનતાં મનુષ્યહૃદય, એ પ્રેમ-વાટિકાના અર્ણવ આતમાં આનન્દના, કિલ્લોવતાં, સર્વ જગતને ભૂથી જર્ઝ દિવ્યાત્માની રસપ્રભુતામાં એકમય થઈ ગે છે—એ દર્શન કેટલું આજ્ઞસ્વી અને પ્રાણુવાન છે! પ્રાકૃતિક રસસૃષ્ટિના નિર્મળ આનંદને દિવ્યનાના તેજદર્શનમાં સદગુણે પલટાવવાનું કાર્ય તો મુખે પછી કોઈક સાથે રમદ્રષ્ટા કવિવર જ સિદ્ધ કરી શકે. એ દર્શનનો નિચોડ કવિથી ન્દાનાલાલની નીચેની અમર પંક્તિઓ એક સૌમ્ય-પ્રશાન્ત ઉદ્દેશોધન દ્વારા રજૂ કરે છે એ આશું મુચક નથી:

ઓ રમતરસ્યાં પાજ !

રસની રીત ન જૂવરો;

પ્રણુએ બાંધી પાજ

રસમાગરની પુણ્યથી...

અને અન્તે, જે ગીત દ્વારા આપણે વિશ્વની રમસૃષ્ટિમાં એકઢીન થવાનું

કવિશ્રીનું આસ્વાદન ઝીલી રહ્યા છીએ, એ જ ગીત દ્વારા, કવિવરે પ્રગટાવેલી અને મહારી આ મંકલિત કૃતિમાં મૂર્નિમન્ત યતી રાખ્ધની રસસૃષ્ટિમાં નિમજ્જન લેવા હું ન્દાનાવાલના ઉપાસકો-પ્રશંસકો-વાચકોને અહીં આમન્ત્રણ પાઠવું છું.

પ્રથમ ખંડ : ઊર્મિગીતો

રસગન્ધાના આ પ્રથમ ખંડમાં ન્દાનાલાલને વિશિષ્ટપણે એમનું ઊર્મિકવિતા દ્વારા પ્રગટ કરવાનું મ્હે ઉચિત માન્યું છે ન્દાનાલાલે કવિતાના વિધવિધ ક્ષેત્રો-ભાવપ્રધાન ઊર્મિકાવ્યથી માડીને દર્શનાત્મક મહાકાવ્ય સુધીનાં-ખેડયાં છે; અને પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નવો પ્રાણ પૂરી, પોતાના અનુપમ વ્યક્તિત્વની આભા તળે, એક સુમંગલ જીવનદર્શન દ્વારા તેને પ્રભાન્વિત બનાવ્યું છે. એ ક્ષેત્ર પછી કાવ્યનું હોય કે ગીતનું હોય, રાસનું હોય કે બજનોનું હોય, મનોરમ ખંડકાવ્યનું હોય કે પ્રેરણાશીલ ચિત્રસર્જનનું હોય, આદર્શ ઊર્મિનાટ્યનું હોય કે જોજરવી મહાકાવ્યનું હોય-દરેક સ્વરૂપમાં કવિની અલૌકિક પ્રતિભા હૃદયના કે અપૂર્વ યનગનાટ સાથે જળદળી કીઠે છે, અને જેમ જેમ આત્માના દિવ્ય આનંદને તે કાવ્ય કે ગીત દ્વારા આવીષ્કાર અર્પતી જાય છે, તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર એક સુરમ્ય, ઉજાત જીવનદર્શનમાં તે પરિણમ બને છે.

આમ છતાં, ઊર્મિગીતોકથી આ પ્રથમ ખંડમાં એવાં કાવ્યો-ગીતો મંકલિત થયાં છે, જેના પાયાપરે તાત્ત્વિક જીવનદર્શન કરતાં કવિહૃદયની ઊર્મિજતા વધુ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એ ઊર્મિજતા-માંથી વહેતો પ્રકુલ આનંદ ક્યારેક કૌર્ષિક સુન્દર રાખ્ધચિત્ર મરજે છે, તો ક્યારેક તે મંગીતનું કૌર્ષિક સુગધુર ગાન વડાવે છે; ક્યારેક

તે પ્રાગટ્ય પામતા ભાવમાં તદ્દપ અને છે, તો ક્યારેક દર્શનના તેજ-
જિન્દુને અનુપમ મોતીરૂપે ગૂંથી લેવા ઉત્સુક અને છે; ક્યારેક દર્શનના
નિરવધિ પ્રકાશમાં એકલીન બનવા તે દોટ મૂકે છે, તો ક્યારેક સ્થિર
પ્રકાશને ગ્રીથી લઈ, આત્મામાં તેને આતપ્રેત કરવા આતુર બની
રહે છે. પરંતુ આ મંગીનકાવ્યો દ્વારા પ્રગટ થતી અનેક માનસિક
વૃત્તિઓનું મૂળ તો કવિહૃદયમાં સ્ફુરતી ઊર્મિપ્રધાન ભાવનાના દાર્દમાં
જ રહેલું છે, તેને એક પ્રાથમિક અવસ્થાએ અહીં આપણે અવલોકનું
ધરે. અસંગત, આમાંનાં કેટલાય કાવ્યોમાં વૈયક્તિક રીતે, તેમજ સમગ્ર
ખંડમૂલમાં પ્રાયઃ મંકલિતરૂપે, એક અનોખું રમમય હ્રવનદર્શન
આપણને પ્રાપ્ત થાય છે એ દ્રષ્ટીકત સત્ય છતાં, આ ખંડનાં કાવ્યોમાં
કોઈ તાત્ત્વિક દર્શન કવિહૃદયની પ્રેરણાના પ્રધાન રથાને નથી, એ
વસ્તુસ્થિતિ આપણે સદગ્રપણે સ્વીકારી શકીએ તો જ આ કાવ્યોનો
સાચો રમાન્વાદ આપણે માણી શકીએ, તેમનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન આપણે
કરી શકીએ. આ દૃષ્ટિગિંદુ, અંતે એક સર્વવ્યાપી દર્શન સાથે એકતા
સાધતુ છતાં, નીચેની વિરલ પક્તિઓમાં, ઊર્મિશીલ-રસપ્રધાન સંગીતના
ધ્વનિ દ્વારા, જે રીતે પોતાનું આગવું સ્વરૂપ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરે છે
તે પ્રતિ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીએ.

યુગયુગ પ્યારવિલીન,

ઊભીને કાળસિન્ધુને તીર,

બળવે જસરી બળ્ય સુધીર...

૧. પ્રેમને હિન્દોળે

ન્હાનાસાલના મંગીતકાવ્યોના સર્વાંગસુંદર નમૂનારૂપ આ દર્શન-
પ્રધાન ભાવગીત કવિશ્રીની રસસ્રષ્ટિનું સંપૂર્ણપણે ઘોતક બની રહે
છે. અનંત રસતત્ત્વનો ધોધ આ પૃથ્વી પર વહે છે અને જગત આખું

મુક્તપણે એ રસધોધમા ઝૂંતી રહે છે જેમ જેમ એ નિમજ્જન પૂર્ણ
 થતુ જાય છે, તેમ તેમ રસાનન્દની કે અપૂર્વ ભરતી મકળ બ્રહ્માકને
 છાઈ રહે છે અને સહિને પોતાના ગાહુપાશમાં વીંટતી પરચ્છના
 ખોળામાં અનન્તની રમણી રમે છે એ નિરવધિ આનન્દની તદ્દનીનતામાં
 નિશ્ચ દિવ્ય ચેતનાના અભિનવ અપન્દનો અનુભવે છે, જગત પ્રેમના
 હિન્ડોને મમ્ત હૃદયે હોંચકા ખાય છે અને માનવઆત્મા એ સર્વતો
 વ્યાપી રસદર્શનમાથી જીવનની જિર્જસ્વન પ્રેરણા પામી રહે છે-એ
 આખું દશ્ય કવિએ કેટલી થોડી પક્ષિઓમાં મૂર્તિમન્ત કર્યું છે-અને
 તે વિશ્વમગીતના લયને એક પરિપૂર્ણ ભાવચિત્રમાં ઓતપ્રોત કરીને!
 કાવ્યમાં જિમિનું ઉત્થાન, આનન્દનો પ્રકાશ, દર્શનો પમરાટ જે
 સુશ્વિષ્ટ એકતામાં એકમેકમાં સમાઈ જાય છે, તે આ કૃતિને પ્રશાન્ત
 સમત્વની ભૂમિકાએ રચાવી, કે અનેરી મોદમ્તા અપે છે અને વાચકના
 હૃદયને અગમ્ય રસધ્વનિથી સ્પન્દિત કરે છે

૨. રસજયોત

કવિવર ન્દાનાલાલના વિખ્યાત નાટક 'જગત્વન્ત'માં પ્રેમ મા
 મમુજત આદર્શને જીવનની દર્શનાત્મક પગમથ્થાએ ઝીરતું આ ઉચ્ચરસ
 પ્રેરણાગાન યુર્જર રસકવિતા મા સોદામણી મુકુટમણિયુ વિરાજ રહે
 છે એ માનમાં પ્રેમના સોત વહે છે, અતરના પ્રમાણ ઝૂરે છે,
 પારિની મૌરજ પથરાય છે, તાદાત્મ્યની મૌમતા વિસસે છે સુખે
 પૂર્વે પ્રકૃતિના હૃદયમાથી સ્પન્દિત થયેતો મ એદો! માનકાને જે
 માનવહૃદયોમાં ઝુગાયમાં ચર્મ, પૃથ્વી પર વ્યાપી રહે તે પગમાં
 ગાથના અનન્દના એ સ્પન્દનો પ્રખ્યાત આનિર્ભાવમાં જીવનનું
 ઉત્થાન નિદાગે છે, રમતી તદ્દનામાં હૃદયની એકાત્મતા અનુભવે
 છે અને પ્રેમના હૃદયાસમાં વિશ્વદર્શનો પ્રકાશ ઝીરે છે પરંતુ કોઈ

દુર્ગમ્ય ક્ષણે, પ્રકાશના એ તેજપુજ્જને અન્ધકારનું આવલું મહી ગ્હે છે, પુણ્યના પમરાટને પાપની જ્વાળા ગ્રમે છે, રોદની ઉપામનાને વિયોગનું ગ્રહણ લાગે છે, અને સત્ આગતતા દ્વંદ્વ સામે ઝૂંઝૂંતાં એ માનવદેયાં જાણે મદાને માટે એકમેકથી વિયુક્ત થાય છે શાશ્વત જીવનયુદ્ધ એ જ એક વિશ્વનો પ્રાણ જાની ગ્હે છે, કઠોર તપમાં આત્મા વસોવાઈ જાય છે, પ્રેમજ્યોતિની તિતિક્ષામાં દૈયુ ચિરાધ જાય છે. કાળનો સ્રોત એમ વહે જાય છે... પરંતુ એ સ્રોત પર પ્રસરતો સૃષ્ટિન્દ્ર નાદ માનવઆત્માને ક્યારેક અણુધાર્યો સાદ દે છે ગદન આત્મ-મથનમાં નિગમ મનુષ્યહૃદય એવામાં દૂર-સુદૂર વ્યાપી ગ્હેલા દર્શનની ચિનગારી નિહાળતા યનયની જોડે છે અને તેના અંતરમાં વહેતો પ્રાણ પુનઃકિત જાની, અતિમ તેજદર્શનનો સાક્ષાત્કાર કરવા તૈયારી રહે છે. એ પુનિત ક્ષણે, વિધાતા એ વિખૂટા દેયાનું પાવિત્ર્યના બિંદુડામાં પ્રકાશમાં પુન સાયુજ્ય સાધે છે, અને સનાતન રોદતત્ત્વની પ્રેરણાથી ઝળકી રહેલું માનવહૃદય, શુચિતાની વિભવ આભામાં, નજીક સંચરી રહેલી દિવ્યતાની પ્રભાને પ્રેમના એક શાશ્વત રસદર્શનમાં પવટાવી નાખે છે. આ પરમ રમદર્શનમાંથી પ્રગટતું આત્માનું ઊર્જસ્વરૂપ સ્વરૂપ વિશ્વાત્માના દિવ્ય સ્વરૂપ સાથે એકતાનતા સાધે છે અને પ્રકૃતિના હૃદયમાં ચિરકાળ ઝળહળતી પ્રેમજ્યોતિને મનુષ્ય અંતરના ઊંડાણમાં પુન પ્રસ્થાપિત કરે છે એ રી કોઈ ધન્ય ધડીએ જ્યન્તસંગો જીવનયોગી સાધનાને શિખરે, વર્ષોના વિયોગ પછી, તપથી વિશુદ્ધ ધર્મ, ત્યારે નિજ પ્રાણેશ્વરીનું દર્શન કરે છે, ત્યારે એ દર્શનમાં પ્રજ્જ્વલિત થતી નિશ્ચજ્યોતિનો સાક્ષાત્કાર તેના હૃદયમાં રસાત્મક એકતાનો ને પુનઃકિત ઓગ વહાવે છે, તે એના સમગ્ર જીવનની ઉપાસનાના પરિપાકરૂપ આ રમાન્જલિમાં એક ઉત્કૃષ્ટ ઊર્મિગાનરૂપે મૂર્ત અને છે

પ્રેમના આ ભિન્નિગીતમાં પણ આપણને એક રિનગ્ધ ભાવદર્શન મળી રહે છે એ ન્હાનાવાણની કાવ્યપ્રતિભાનું એક વિલક્ષણ છતાં મોદક પાસું રમૂ કરે છે.

અમે આશાને આંગણે લેમાં દતા;

અમે ભાવિના આશમાં જોતા દનાં ..

એ પકિતઓમાં ભાવિની આશા-આકાંક્ષા પ્રતિ મીટ માંડી એક પ્રણયી હૃદયના ચિરંતન અવધ કેવાં મૂર્તિમન્ત થાય છે !

૭. વેણુ વાગી ૮. હૈયાની વેણુ

[૭] વેણુનો નાદ સુખમ હૃદયમાં પ્રણયનો મોદક ધ્વનિ જમાવી, નારીના અંતરને રંગેદતી સલગતાથી કેવું છલકારી નાખે છે તેના ઉદાહરણરૂપ એક ઉત્કૃષ્ટ ભાવગીત.

[૮] વેણુનો એ ધ્વનિ નન્યુત અવસ્થામાં નારીના અંતરમ પ્રણયોદ્દામની ગીરજા પ્રગટાવે છે, ત્યારે માનવહૃદય નિઃ પ્રિયતમ સાથે, પ્રેમગતીના સૂઝ ઝીવતાં ઝીવતાં, પરસ્પર એકમર્પણનું અદ્વૈત સાધે છે :

તું જન્મ મોદન,

તું નટનાગ,

હું અમોગન....

હું રૂપમાગર...

નગનારીના પરસ્પરપૂરક આ મનોરમ્ય સન્દર્શિતો 'ભાવ'ના લય પગ કેવા દીપી જાડે છે !

૯. રસકુન્દ

પ્રણયના મદન-નુમધુર આવેશને લઈ ચર્મ, પરસ્પર એક મર્મરૂપ કરતાં એવની-કાગીનાજ "જયા-જયન્ત" મના આ ગીતને પ્રેમભંજન દાગ જે ઉદ્દાસિત-રમય સ્વરૂપ બને છે, તે મુજબની કવિતાન પ્રણયગીતોમાં એક અનોચી જાન પાડે છે, તેના નમૂના રૂપે—

(શેવતી) ચાલો, ચતુર સુખણુ! (કાશીરાજ) જિગ્યા નપનોમાં ભાણુ;

(શેવતી) મહારા પરમ કલ્યાણુ! (કાશીરાજ) રમકુંડળમાં.....

(શેવતી-ઉપવન દાખવતી) ખીલ્યો સુન્દર શો યાગ!

(કાશીરાજ-શેવતીનું દેહોદ્યાન દાખવતા) ખીલ્યો સુન્દર શો યાગ!

(શેવતી-ઉપવન દાખવતી) મહો મધુરા પરાગ!

(કાશીરાજ-શેવતીનું દેહોદ્યાન દાખવતા) મહો મધુરા પરાગ!

અને પ્રણયરસની પરિસીમાએ પહોંચી ચૂકેલી શેવતી રનેદ-લગ્નમયી કાશીરાજના વિશાળ વક્ષરચળ પર માથું ઢાળી દે છે, ત્યારે તેના ઉરગાથી પ્રણયના એ ઉદ્ઘાસને ચિરતન બનાવવા અંખતો અંતિમ પ્રતિધ્વનિ ગાજી રહે છે:

મહારા અખડ સામાખ્ય!

અને કાશીરાજ તેને, છેલ્લે પળાંક આપીને આન્તરજીવનની આરમીમા મૂર્ત કરે છે.

રસકુંડળમાં.

૧૦. પ્રજ્જરાજ

આમણા બે કાવ્યમા (૭. વેણુ વાગી-૮. હૈયાની વેણુ) રનેદ-પરિભસે મહેકતા બે વેણુગીતોના જુદાં જુદાં સ્વરૂપો આપણે નિહાળ્યાં. આ ગીતમા, એથી આગળ વધી, ઈશ્વરપ્રેમની ઝખનાના બંસીસૂરો ભકતહૃદયમાંથી વહેતા સંબોધનરૂપે આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ ચાય છે. મધ્યકાલીન પ્રેમવાકિતના આદર્શને આધુનિક રસધ્વનિ દ્વારા બહલાવતું આ ભૈરવિય સંગીતકાવ્ય અર્વાચીન ગુજરાતની ભકિતકવિતાના એક શ્રેષ્ઠ નમૂનારૂપ છે. સાહિત્યદૃષ્ટિએ અવલોકતાં, જેમ આગવાં બે ગીતોમા (૭-૮), તેમજ આ ગીતમાં, કવિની પ્રતિભા પ્રણય-રનેદ-કે પ્રેમનું જે સ્વરૂપ ગ્રીક્ષે છે, તેની સાથે સંપૂર્ણ તન્મયતા સાધી, પ્રત્યેક સ્વરૂપને

મહેકે મહેકે મહેકે નવવામના વિરાટની...

પ્રમુદિત ઊર્મિનો યનગનાટ દર્શાવના 'નવવાસના' જેવા લાક્ષણિક!
શબ્દનો ઉપયોગ કરી, 'વિરાટ'ની વ્યાપક મેહભાવના સાથે તેને
સાંળળતા, કવિએ એક પાર્થિવ ભાવનું અદ્ભુત આધ્યાત્મિક રૂપાંતર કર્યું છે!

[૧૩-૧૪] વસન્તનું આગમન અને વસન્તના ઉત્સવ ઉપી આ
ગીતજોડીમાં ગુજગતી કવિતામાં અદ્વિતીય એવા વાસન્તિક વાતાવરણનું
સૌન્દર્ય જગમગી ઊઠે છે. પ્રકૃતિના પ્રત્યેક સ્વરૂપ પર તેની રંગરેખી
આભા વિવસી રહે છે, સૃષ્ટિના આણુએ આણુમાં તેનો પ્રાણુ પથગર્ભ
રહે છે, સમગ્ર વિશ્વચેતના, તેની શોભાથી ઉત્વાસમાન થઈ, પ્રકૃત્ત્વિત
બને છે મનુષ્યઆત્મા, એ અપૂર્વ ઉત્વાસની પ્રેરણા ઝીવતો, અનન્તના
હાથે વિરાજી રહે છે અને રસોન્મુખ સૃષ્ટિને ચળે નિજ હૃદયની
મધુર કુસુમિતા ધરે છે. માનવસૃષ્ટિને પોતાના બાહુપાશમાં વીંટી રહેવા
નિર્મળના આ વસન્તોત્સવનું દશ્ય કેવું પ્રભાન્વિત, પ્રેરણામય,
આહ્વાદક છે!

૧૫. યૌવનની રસમૃતિઓ

"જયા-જયન્ત"માં ગંગાને તીરે બ્રહ્મચારિણીઓના આગ્રમની
રથાપનાની મુહૂર્તધડીએ સ્વર્ગસોકની અપ્સગઓ નિજ સ્વરૂપને જયન્તા-

અખટ યૌવનની મૃતિઓ,

દેવોની દાસીઓ,

આશા-ઉત્થાસ કેરી ઊર્મિઓ,

આકાશવાસીઓ,

પ્રકૃતિના અંગમાની શક્તિઓ... પ્રેમીની પ્યાસીઓ...

રૂપે ધટાવે છે, અને એ સર્વ સ્વરૂપોને જાણે મનુષ્યના મન જે ધરે છે,
ત્યારે નાટકમાં ગુંજતો, પ્રેમ અને યોગના, યૌવન અને શાશ્વતતાના
ગમનવયનો ધ્વનિ આ મધુર ઉત્થાગગીતમાં મદનપણે ધગડી ઊઠે છે

૧૭. નયનન નાચે મોર

પરમ રસમૂર્તિ ગોપેશ્વર શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રના પ્રથમ દર્શને પોતાની પામરતા વીસરી જઈ, રાજદારી ચન્દ્રાનના એ જ્વલંત મૌન્દર્યનું મુગ્ધ હૃદયે રસપાન કરે છે, ત્યારે તેના અંતરની અલીપ્સા આ ગીતમાં, ત્રિયતપ્રસ જંસીધર કૃષ્ણની સદાનુભૂતિ ગ્રીવતાં, અજબ રીતે સુહાગી રહે છે. અને એ ધન્ય ક્ષણે પ્રેમગી

સજન' ત્યારે નયનન નાચે મોર...

દ્વારા ત્રિયતમનાં નયનમાં કિલ્લોલી ઊઠતા પ્રેમમયૂરનાં દર્શન કરે છે.

૧૮. જમનાને કાંઠે ૧૯ કળાયેલ મોર

સૌન્દર્ય અને રનેહ, પ્રેમ અને દામ્પત્યની ચિરંતન વાવનાને મૂર્ત કરતા કવિશ્રી ન્દાનાલાલના રસોગજ્ઞવ જિર્મિનાટક “જહાંગીર-નૂરજહાન”માં આ બે ગીતો, એકમા સૌન્દર્યરસિકો માટે યમુનાતીર સાથે ચંકળાયેલા કૃષ્ણ અને રાધિકાના અનુપમ રસજીવનનાં મંરમરણો તાદ્દસ્ય કરી, સૌન્દર્યના સુહાગને, એકના પરિમલને માનવહૃદયમાં પ્રતિબિંબિત કરે છે, તે જીભગા તે એક મયૂર જેવા નિસર્ગપંખીમાં, સૌન્દર્યપિપાસુ જહાંગીરના હૃદયમાં પ્રરકુરિત થતો અને નૂરજહાનના પ્રેમપૂજક હૃદયમાં પ્રતિધ્વનિત થતો, પ્રેમ-સૌન્દર્યના વિકાસનો આદર્શ મૂર્તિમન્ત કરે છે.

૨૨. કમળોની કુંજમાં ૨૩. પ્રીતમની શોધ

પ્રણયના મુગ્ધ ભાવોથી પમરતા નારીહૃદયનું વિકમ્બર જિર્મિલાસિત્ય ન્દાનાલાલ-કવિતામાં વારંવાર જે સદ્ગત, ચિરંતનીન મોહકતાથી પ્રતિબિંબિત થાય છે, તે આ બે ઝખનાનાં દિવાસ્યમો જેવાં રમગીતોમાં મૂર્તિમાન થાય છે. કમળોની કુંજમાં શૂલી પડેલી મૌન્દર્યલલના જગતને

હારી દેતા, મર્વત્ર વ્યાપી ગ્રહેવા પુષ્પોના પરાગથી મગ્ત બની, નિઃ
અન્તગતમાની મનાતન પ્રેમ-આનંદની અનન્તમાં શોધ આદરે છે,
અને એ પગિપૂર્ણ થાય એવી ધન્ય ક્ષણની તિતિક્ષામાં અભીષેને ચત્તે
પ્રાણાર્પણ કરવા તૈયાર બને છે. આત્મામાં મસ્ત બનેલા પ્રેમની કેરી
અગ્નિ ક્ષણ 'જ્યારે બીજી તરફ, એ અંતરંગ ઊર્મિને મૂર્ત કરતી એક
પ્રત્યયોત્સુક મુઝા પ્રિયતમની અનન્ત પ્રતીક્ષામાં સાગ વિશ્વને દૂરી
વળે છે જગતના માર્ગો, પ્રકૃતિના દર્યો, સૃષ્ટિના સૌન્દર્યો-મર્વ કાર્
તે મોની ચૂકી છે, પરંતુ નિઃ હૃદયનો પ્રીતમ કષ્ટોએ નથી.
હારીવીની કેટકેટલી તિતિક્ષા પડી એ દણ આગ્યો નથી એ ડાઘામણો
ક-ય' એવામાં, પ્રણયપ્રતીક્ષાની અતિમ ક્ષણે, આ પ્રેમવિદ્વગ
અંગનાનાં નેત્ર મોગરાના છોડ પર લહેરાતાં બે પુષ્પ પર હૈ છે, અને
હૃદયમાં આશા-નિગથાના હેવા મુ પ્રમગ્તા જાય છે, ત્યારે એકાએક,
એક ચમત્કારની રંગ, પ્રણયનાથનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે, અને નિઃ
હૃદયદેવીને આત્માની રોદલ હાથચાંદનીમાં ન્દવરાવનાં, તેઓ પખ એ
મધુરમનુ એટલી જ ઉત્કટતાથી પાન કરી રહે છે.

૨૪. રાજહુંમ

પ્રેમયોગના પ્રકાશને આવરી મેતી વિયોગના અન્ધકાળની પડી
દણ દૂર છે. જીવન દણ પ્રાત કાળની ઉપામાં વિદરે છે. દાદક
મજાવાનનો એક સુખિંગ માત્ર નેપથ્યમાં પ્રગટી ચૂક્યો છે, પરંતુ તેની
આધી તે જાવિના દૂર-મુદૂર પદ પાડળ ધૂધવાની પડી છે આપારે
તે દિલ દિવમાં સમાન પ્રેમોર્મિઓ ઝીડી ન્હી છે અનુરોનો મદારનાર,
પ્રગ્નઓનો ઉમારનાર જયન્ત પ્રિયતમાના અન્તગ્માં પ્રેમના વિશ્વનો
કીર્તિગ્રમ રોપી ઊભો છે અને પ્રધાન્ત રોદે સુદાતા આ બે પ્રેમો,
દિમાનવના મરોગગરે, કૈલામથી નિતરી આવતા એક પુષ્પને

હમયુગલમાં નિજ આત્માના અદ્વૈતનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરે છે એ શુભ-
પાખાણો રાજહમ અને ધવલ આન્દની શી વિલસતી તેની રાજહમીના
સહજ-નિર્મળ હૃદયારવેગ જ્યાં અને જયન્તના પ્રેમપિપાસુ હૃદયમાં
માનવ અને પ્રકૃતિની એકતાનો, તેમના અતરંગ માયુજ્યનો એક એવો
અલૌકિક નાદ જગાવે છે, જે નાટકમાં એરી જ સુરમ્ય, હૃદયસ્પર્શી
કવિતાના અમૃતરસ દ્વારા આ ગીતમાં નીચરી રહે છે જ્યાં
પ્રુષ્યોજ્જ્વલ ધૈર્યહૃદય એ રાજહસોને, ગિનધ-નિમન બાવે, તેમની
દિવ્યતાનું, તેમના ઐશ્વર્યનું, તેમના લોકોત્તર ગ્વરૂપનું દર્શન કરાવી,
તેની સામે મનુષ્ય તરીકેની પોતાની ક્ષુદ્ર પરિસ્થિતિનું, પોતાના રૂંક
દારિદ્ર્યનું, પોતાની પાર્થિવ પામરતાનું અમરણ કરાવી, માનવકુળને ઉદ્ધારવા
ગિજ સરોવરની રે પધાગવા ઉદ્દેશોધન કરે છે, ત્યારે માનવ અને
દિવ્યના વિરોધભામ જવા આ બાહ્યચિત્રની પાછળ મનુષ્યહૃદયની
દિવ્ય પ્રેરણા મળેની સનાતન આરજૂ મ્વા હૃદયગમ ભાવે પ્રતીત થાય છે.
અને આ પ્રતીતિનો પ્રકાશ, એ સાશ્વત આરજૂના આવેગમાં તાદાત્મ્ય
પામતી મનુષ્ય અને પ્રકૃતિની અતરંગ એકતાને આ સુન્દર આહ્વાન-
ગીતમાં કવો નૈસર્ગિક ઉદાય આપે છે.

૨૫ વિયોગ

વિયોગના આ પ્રણયગીતમાં રસાર્દ બાવોની વિશદતા અમુક
અંશે જીર્ણિમય આલેખનની સહજ અચ્છુટતા તરે ઢકાઈ જાય છે, તેમ
જતા કાવ્યના શબ્દ નાટકાથી ધીરેધીરે પ્રતિગિમ્મિત થતાં એકવિયોગનો
અચ્છુક પુનિ સહૃદય વાચકના ચિત્તમાં, ઔત્સુક્ય અને ગિગ્ઞા,
આવેગ અને ઉત્ક્રાંતિ, ઝખના અને વિરાદ-એ વિનિધ તત્ત્વોને પોતામાં
સમાવી લેતી રમતવીનતાના એક સુમધ્ય ચિત્ર (૧) છાયા ઉપજાવ્યા
વિના રહેતો નથી આન્તરવેદનાથી મત્ત પ્રણયી, તિમિરના પ્રતીકરૂપ

અબ્રૂથોના આહ્વાદનને અવગણી, પોતાના અપરિપૂર્ણ રમજીવનને
 પ્રમવા ગયતા ઝઝાવાતના ઓળાઓ પ્રતિ પીઠ માંડી જોભો રહે છે,
 ત્યારે એની ગ્રિય દૃષ્ટિ, રમની જે અનુમતિ પોતે માણી છે તેની
 પાર્શ્વજૂમિ પગથી વિશ્વની સનાતન રમસૃષ્ટિ પર નિશ્ચય ગ્રીટ માડી
 રહે છે, એ પ્રમગની પાડળ જીવનનું કેવું શાશ્વત મત્ય વિતાગે છે!
 અવની પર તિમિર જીભરાતું હોય કે બોગ પર પ્રકાશ રેસાતો હોય,
 હૃદયમાં જે ચિરંતન રસતત્ત્વની આપી કરી છે તેનું દર્શન ગમે તે
 મયોગોમાં માનવઆત્મામાં અવ્યાયાધ ઝળાકી રહે ત્યારે જ એ ચૈતન્ય-
 પેશક રસદર્શન દ્વારા જીવનની ધન્યતા સન્નય છે:

શુભ વ્યેમ પ્રમા તમને શુભ હો,
 તિમિરે અમ આત્મવિદાર રહે.....
 ધન! જા, અધિ! જા, તુજ તાડવધોર
 સમુ કદી હું નહિ નૃત્ય કરું;
 જરી જો! તમગમની પાખ નીચે
 જગ ગચી રહેલ, હું કેમ કરું!

પરંતુ એ અવરથામાંય મનુષ્યહૃદય તેજે અનુભવેલી અંગેકાનેક
 રસોર્મિઓને વીમરી યકતું નથી. વિયોગની ગાદ વિપાદજાપા તમે,
 માનવીની રમૃતિમાં અંકાર્ષ રહેલા એ પ્રણયજાવો મર્ષક સાક્ષાત્ક
 પ્રભેગે પ્રતિધ્વનિત ઘર્ષ, એકીના હૃદયમાં ધનગની કીડે છે અને કેટલીયે
 વાર એ મયોગોમાં પ્રણયકૃત્ય પ્રિયી મા અમરજીમુદ્રમાંથી ઉદ્દાગતું,
 પૂર્વે માણેના રસાનુભવનું પ્રતિબિંબ અવાચ્ય મનોદગ્ધા ધરતું, મનુષ્યના
 ચિત્તમાં અંકાર્ષ ન્દે છે. તેના ઉદાદરમુકપે—

પ્રિય, રમ્ય સખિ!
 ઝીણું 'પ્રેમ' લખી,

રસતીક્ષી મીઠે મુગ મુગ્ધ હરે,

હૂળું જ ગમ્યું!

હૂળ તો અશમ્યું,

રસપ્રાણ બસે મધુરું શું બૂરે.....

આ પંક્તિઓમાં વિયોગની ગ્યાનિને વિદારીનેય સુદાતુ રસજીવનની રમૃતિનું કેવું ભાવનામય, મુગ્ધ પ્રતિજિજ્ઞાસિત છે!

અને રસાનુભવનું આ દિલચરણ ચિત્ર ચિરંજીવ જીવનદર્શનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી, ભાવિના ગર્ભમાં સમાએલા પુનિત જીવનની એકતાને આત્મસાત્ કરે છે, ત્યારે પ્રેમીહરનાં હોડાણેથી, તિમિરનાં આવરણથી મુક્ત બનેલી, એ જ શાશ્વત રનેહજ્યોતિ પુનઃ ઝળહળી બેઠે છે અને તેની નિર્મળ છુતિ પ્રેમરસે સુદાતા માનવહૃદયના બર્મિલાવેને પોતાની આબાથી પ્રકાસિત કરે છે:

ભરી નેત્ર વિશાલ વિયોગ સીંચે,

ત્યમ પ્રેમ વિકાસી-વિકાસી હોયે;

તિમિરે રમ કે રમ ચન્દ્ર વિષે,

જગતે અમ આત્મવિહાર શરે.

મુખપાખડીમાં રસતૃપ્તિ દીપો,

તુજ દીપ્તિજલે મુજ આત્મ છીપો!

કેવું સુરમ્ય છે, પ્રેયસીના વદનકમળમાં આનુભવની પૂર્ણ તૃપ્તિ દીપી બેઠે, અને એ દીપ્તિના અમૃતનીરથી નિજ આત્માની તૃષ્ણા છીપાય, એ મંગલ અભિલાષાને વ્યક્ત કરતું પ્રેમીહૃદયનું આ ભાવદર્શન!

૨૬. રસસમાધિ

બાહ્યજીવનની પ્રિય સખી કાન્તિકુમારીના હૃદયસિત દર્શને ધન્દુ-કુમારના હૃદયમાંથી પ્રગટતું આ પ્રેરણાત્મક જીવનગીત, તેમાં સમાએલા

પ્રેમાઝ્જલિના વિકસતા ચિત્ર દ્વારા, દીર્ઘ વિયોગ પછી જવાના પુનિત દર્શને જયન્તના અન્તરાત્મામાંથી વિકસર થતા રસાઝ્જલિના અનુપમ દર્શનગીત—“એક જવાણ જલે તુજ નેનનામાં”—નું સ્મરણ કરાવે છે. એ ગીતમાં જીવનની તપશ્વર્પાથી ભાવન થએલા પ્રેમયોગીનો આત્મા, નિજ હૃદયેશ્વરીના આત્મા સહ રસમમાધિની તદ્દલીનતા અનુભવતાં, વિશ્વવ્યાપી રસસૃષ્ટિનો મંગલ સાક્ષાત્કાર કરી રહે છે; ત્યારે “ઈન્દુ કુમાર”ના આ ભાવાત્મક એકગીતમાં વર્ષો પછી મંત્રકૃતિ થતા પ્રેયસીના અભિનવ દર્શને નાયકના હૃદયમાં યાવસખ્યનાં સ્મૃતિકુસુમો પ્રકુલ્લિત થઈ પમરી રહે છે. યાજ્ઞજીવનનાં એ પ્રેમલ સંસ્મરણો સ્મૃતિપટ પર તાજાં થતા, તેની મધુગ્ધ ઈન્દુકુમારના દિલને કે મનોદારી કુસુમિતતાના અદ્ભુત સોદાગે છાઈ રહે છે, અને તેના અંતરમાં સંચિત થએલા મુગ્ધ ઊર્મિભાવોને મધુર લાલિત્યથી સ્નેહાર્પણના આ સુકુમાર પૂજનગીતમાં વહાવે છે. હૃદયમાં વિકસર અનેતો પ્રેમનિધિ, ઊમલ ભાવે, ઈન્દુકુમાર પ્રેયસીના ચરણે ધરે છે અને તેના અંતરમાં એકલીન બનતાં, રસાનુસ્મૃતિના તાત્કાલ્યનું ચિત્ર એની ચિત્તસૃષ્ટિમાં જ્યેષ્ઠ આકાર પામતું જાય છે, તેમતેમ વ્યાપક બનતી રસમમાધિમાં વિકાસ પામતા પ્રેમના આદર્શ સ્વરૂપ દામ્પત્યનું જીવન્ત દર્શન મૂળ બનતું આ ઉન્નતજ પ્રેરણાગીતમાં આપણે નિદાણી રહીએ છીએ.

૨૭. વિશ્વરસની ઝાંખી, ૨૮. રાસનિમન્ત્રણ

“શાદાનસાહ અકબરશાદ”માંનાં આ બન્ને ગીતો, મુગલ શહેન-શાદનના વૈભવને બિનારથી ધર્મની સર્વતોરપણી અંતરમ્ એકતા-પ્રજ્ઞજીવનને સૃષ્ટિપ્રેરણા સાથે સાંકળતી, જગતને પ્રકૃતિની પરિમલે મહોગવતી, માનવઆત્માને દિવ્યાત્મામાં સમાવતી—એકતાનું દર્શન કરવા ઝંખતા અકબરના મૂક અન્તરાત્મામાં, સન્તોનાં પ્રેમમંત્રિપૂર્ણ

પ્રેરણાગ્રાન દ્વારા, નિર્સર્ગનાં અનંત દરયોમાં પ્રકુલ્લના ચૈતન્યસ્વરૂપ પરમ રસતત્ત્વના તાદાત્મ્યનો ધોષ વધાવે છે. વૃન્દાવનની સન્તમંડળીના આ અનુપમ દૃશ્યમાં, વિવિધ પ્રદેશના સંતો, વિશ્વરસને ઢૂંઢતા એકત્ર થાય છે, અને નિજનિજના જીવનની અનુભૂતિ દ્વારા, અદ્વૈતાનંદના વ્યાપક રસાનુભવમાં આત્માનું મંગીત વધાવે છે, ત્યારે સંસારતપ્ત મીરાંબાઈને એ રસની ઝાંખી કરાવવા સન્ત શ્રી હરિદાસજીના આદેશ તથા ઉચિત જનતા શ્રી નન્દદાસજીના, અણુમોલ રસદર્શન સમા, આ પ્રકાશગીતમાં, કે તાનસેન જેવા મંગીતવરને આવકારતાં પિતૃવરની ધન્યતાથી ઉલ્લાસી જીહ્વા ખુદ શ્રી હરિદાસજીના હૃદયમાંથી પ્રકુલ્લી રહેતા રાસનિમન્ત્રણના ઉદ્દ્યોધનમાં, તેમાં સુર પુરાવતા નરવાળાગન્દારૂપે, અકળરણાક સમો ધર્મદ્રષ્ટા સૃષ્ટિનો અવ્યાહત નાદ સુણી રહે, એ અપૂર્વ પ્રસંગે વિધિની કેવી મંગલ દાખ દરો-જેના ઉદરમાંથી મોગલાઈના પ્રાણવાન યુગને જીવનનું અમૃત પાવા સરળએલો સર્વધર્મસમન્વયનો મહાન આદર્શ અકળરે પોતાના મૂર્તિમન્ત કર્તવ્યરૂપે પ્રગટ થતો નિહાળ્યો હશે!

[૨૭] “વિશ્વરસની ઝાંખી”—આ પ્રકાશપ્રેરક દર્શનગીતનો રાગદેશજ્ઞ જાણે વિશ્વના આણુએ આણુમાં ટપકતો અનન્ત રસ ત્રીતી લઈ, તેને એક સર્વંતોવ્યાપી ચિત્રદર્શનમાં પલટાવવા ઉત્સુક બને છે. પ્રકૃતિનાં કેટલાંક સુરમ્ય દરયો—સૃષ્ટિનાં કેટલાંક મદન સ્વરૂપો, જેવા થોડાક ભાવવાદી કલાસ્પર્શો દ્વારા કવિએ આ ગીતમાં વિશ્વના વ્યાપક રસસ્વરૂપનું આલેખન કર્યું છે.

[૨૮] “રાસનિમન્ત્રણ”—પ્રેમશક્તિની પરાકાષ્ટાએ, એકત્રિત થએલી સન્તમંડળીના કેન્દ્રરૂપ શ્રી હરિદાસજી રસરાજ પરમાત્માને વૃન્દાવનની રસકુંજોમાં આવી રાસ રમવાનું નિમન્ત્રણ આપે છે, અને તેની સામે ગગનમાં ત્રિવલ્લભી પરબ્ધજની સનાતન રાસરમણનું ચિત્ર

ધરે છે, ત્યારે પૃથ્વી અને જ્યોત્સ્ના, સૃષ્ટિ અને બ્રહ્માંડમાં ખેવાઈ રહેલા શાશ્વત રાસના સ્વતિ-પ્રતિધ્વનિ મનુષ્યના હૃદયમાં સાગમાંના ગુણ જડે છે તેમાંથી વહેતી ગમગમવાનું પાન કરતી સન્તમડળી જેમ જેમ એક અવૌકિક આનન્દમહાધિમાં વીન બને છે, તેમતેમ વિક્રમતા એ જીવનદર્શનમાં ગાનવચ્ચાત્મામાં વિસ્તરતી દિવ્યતાનું આપણને મૂર્ત પ્રતિબિંબ સાપડે છે

૩૧. જીવનસંગમ

પ્રેમની રમપ્રણા પાથરતું, શુભ જ્યોત્સ્નાની નિર્મળતા વદાવતું, ગુર્જર સાહિત્યના પ્રેમનાટકોના મુકુટમણિ શુ “જ્વલાગીર-નૂજ્વલાન” નું વિશિષ્ટ વાતાવરણ આ લયપૂર્ણ ધર્મિંગીનમાં વિશદ સ્વરૂપે મુકાગી પડે છે. ચિરતન રસસમાધિમાં મસ્ત બનેલા નૂજ્વલાન અને ફકીરગાદમદ પોતપોતાના હૃદયની અનુભૂતિ દ્વારા પ્રેમનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જાવદર્શનમાં પ્રગટ કરવા મથે છે પૃથ્વીને આરે જભી, સૃષ્ટિનો વિસ્તાર નિહાળતી નૂરજ્વલાને જીવનમાં મૌનદર્શને મૂર્ત કર્યું હોય છે, જગતમાં રમતી આખી કરી હોય છે, વિશ્વમાં મુકાતા પ્રેમનું દર્શન પણ કર્યું હોય છે, પરંતુ એ અનુભૂતિ હજી સ્વયંકેન્દ્રિત જ છે, જોકે તેના ઝલ્લુતા અને લાલિત્યની મોહકતા અવર્ણનીય છે એટલેજ રસાનુભવના વિભવ દર્શને તેના મુખેથી-

જમને આરે પ્રેમપખીના જીવનમગમ ધામ;

આયુષ્યભરમાં એક વાર તો રમના રામ રમાય ..

—જેવી પકિતઓ સદગુણો વહી રહે છે પરંતુ તેની મામે જીભે રિપતપ્રગ સા ફકીરગાદયાદ તો અનન્તની શોધમાં પ્રેમની એ સીમા ક્યારના ય વટાની ચૂક્યા છે વૈયક્તિક પ્રેમની પરિમળ એક સમય તેમજે ય મુક્ત મને માણી છે પરંતુ કેવળ તેનાથી પરિતૃપ્તિ થઈ નથી એમનું દિલ તો નિજ આત્મામાં મહેકી રહેની પ્રેમની સૌરજને વિશ્વની

પ્રેમચેતનામાં વદાવવા મથી રહ્યું છે. એ જ છે એમના જીવનની સનાતન આરબૂ, જે માનવજાતિને મંજોષી, એક સુસ્થિત અને વ્યાપક જીવનદર્શનરૂપે એવી રીતે ઝગડી રહે છે કે ત્યારે વિશ્વાત્માની એકતાના રમમગીતનો સૂર નૂરજહાનની પ્રેમખસરીના સૂર કરતાં ક્રેટલો ભવ્ય અને પ્રેરણાદાયી છે તેનો આપણને કાષ્ઠિક આભાસ થાય છે. નૂરજહાનની ઉપરની પંક્તિઓ માગે ફકીરખાદશાહની નીચેની પંક્તિઓ મૂકતાં એ આભાસ વિશદ બને છે :

રસને આરે પ્રેમપખીના જીવનમંગમ થાય;

આયુખ્યભરના આત્મ આત્મના રસના રાસ રચાય....

નૂરજહાન તથા ફકીરખાદશાહની બિન્નબિન્ન કક્ષાઓ દ્વારા પ્રત્યેકના જીવનદર્શનનું અનોખું, સુભાગ સ્વરૂપ જે રીતે વ્યક્ત થાય છે અને પરસ્પર મંકળાઈ જઈ, એકબેકમાં ઓતપ્રોત બને છે, તેમાં પાર્થિવમાધી અપાર્થિવમાં, માનુષીમાથી દિવ્યતા પ્રતિ, રસાનુભવની અંતરંગ પરિણતિ સાધવાની કવિત્રી ન્દાનાલાલની સખળ કાવ્યશક્તિનું આપણને દર્શન થયા વિના રહેતું નથી.

૩૨ વિશ્વલીલા

સૃષ્ટિનાં વિવિધ દૃશ્યો વિશ્વની સનાતન સૌન્દર્યલીલામાં જુગજુગ આકરે. ધારણ કરી સોહાય છે, પરંતુ એ સર્વને પોતાના બાહુમાં આવરી લેતી અલ્પલીલા તો અનરત સમગ્ર સૃષ્ટિ પર પોતાના અજબ સૌન્દર્યરંગો વદાવી રહે છે—ઝળું અને ગદન, ધીર ને શિર્ગિસ, સૌમ્ય તથા હિંસુક, પાર્થિવ અને દિવ્ય.... આ બધા રંગોનાં નિરનિગળા મરવોનું સૌન્દર્યદર્શન “જહાગીર—નૂરજહાન”નાં પ્રેમીઓની પ્રણયગાથાને પ્રજળ ઉઠાવ આપતી એક અદ્ભુત પાર્શ્વભૂમિની આ ગીતમાં રચના કરે છે એમ શું નથી લાગતું? બીજાં સ્વરૂપોની સાથ, ફકીરખાદશાહની ચિત્તસૃષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવતા,

પ્રીતમના ને પ્રિયાના પ્રેમના રંગો સનાતન...

આખા નાટકના પ્રધાન ધ્વનિ પર લક્ષ કેન્દ્રિત કરી, રસાત્મક સૌન્દર્યે તેને વિશદ સ્વરૂપ આપે છે.

૩૩ દિલનાં સિંહાસન

રસ-સૌન્દર્યના મુકુમાર રંગ મનુષ્યહૃદયમાં પરિપૂર્ણ થાય છે, ત્યારે તેની સ્નેહાર્દ્ર એકતાનતામાંથી જીવનનું તાદાત્મ્ય પ્રગટે છે, પરંતુ કેટલીયે વાર એ સૂક્ષ્મ રંગો પૃથ્વી પર વિહર્યા જ કરે છે, સૃષ્ટિને ભરી દે છે, છતાં માનવહૃદય એની ઊંડી તિતિક્ષામાં તેમને સ્પર્શી શકતું નથી. એની ઝંખના તેના અંતરમાં જળ્યા કરે છે, એની અભીપ્સા સદાય અપૂર્ણ જ રહે છે અને છતાં ય, ક્યારેક એ રંગના મૃદુ સ્પર્શ એક જ માનવઆત્માને ક્યાંક અડકી જઈ, પુનઃ વિલીન થઈ જાય છે, ત્યારે એ એકલતાનું ભાન માનવીના અંતરમાં દિવાસ્વપ્નની પેઠે ઊડી ગયેલા રસાનુભવના એ સ્વપ્નને આત્મમાત્ર કરવા મથી રહે છે. પરંતુ એ ચિરંતનતાની ઝંખના ભાગ્યે જ પૂર્ણ થવા સરજનઈ હોય છે અને મનુષ્યનું હૃદય એ જ આશાભંગમાં ગહન ગ્યાનિ અનુભવતું, જીવનનું વિષાદ મગીત રેલાવે છે, ત્યારે અનારકળી શી રૂપકન્યાના મુખથી ઝગતી આ કાવ્યપક્તિઓ એ દુર્દમ્ય એકલતાને પ્રખળ વેધકતાની કોઈક અનેરી ઊંચા અર્પે છે.

૩૪ અનામી નામ તહારું

પ્રેમસમાધિમાં મસ્ત ક્ષીરમાદસાદ નિઝ પ્રેમની પ્રતિમાને આકાશ ને પૃથ્વી, સૃષ્ટિ અને બ્રહ્માંડના ગ્વત્પેસસ્વરૂપમાં દૂંડી રહ્યા છે, પરંતુ એ ચિરંતન શોધ હજી અપૂર્ણ જ રહી છે. મોઢાં જાણે છે, શું સ્વરૂપ છે એ પ્રાણુપ્રતિમાનું? ક્યાંથી સાંપડે જગતના નામસ્વરૂપ આકાશમાં જીવનના ઉપકાલની એ પ્રતિમા, જેના નામનું પ્રતિબિંબ

જ અનામી છે? અનન્તતાની શોધ ત્યારે બંધે રહે અપૂર્ણ, પરંતુ તેનું અનામી સ્વરૂપ આ મસ્ત પ્રેમી હૃદયને એટલી હદે વ્યાપી રહ્યું છે કે તેની નિરસ્ત અંખના જ તેની શોધનો શાશ્વત પ્રકાશ બની રહેશે. એ પ્રકાશનાં તેજપુંજમાં, કથાયની પરવા વિના, આ મસ્ત પ્રેમી નિજ પ્રિયતમાની મૂર્તિને ઢૂંઢી રહેશે—સદાય ઢૂંઢી રહેશે.

પાર્થિવ પ્રતિગિંયમાં અપાર્થિવ સ્વરૂપને મદવાની તીવ્ર માનવ-અંખના નિર્મીમ તિતિક્ષા દ્વારા કેવી અદ્ભુત જીવનપ્રેરણા સરગવી શકે છે તેના ઉજાવ દખ્તાત રૂપે “જહાંગીર—નૂરજહાં”માંના આ પ્રેમ-ગીતને મૂકી શકાય.

૭૫ પેલે પાર

પરસ્પર મંકળાએલા સૌંદર્યદર્શન અને પ્રેમતત્ત્વનું “જહાંગીર—નૂરજહાં”માં રહસ્ય ઉકેલતા ફકીરખાદયાદ સરોવરસુન્દરી સમીપ પોતાના પ્રણયજીવનનાં સરમરણો આલેખે છે, ત્યારે એ વિશિષ્ટ દૃશ્યને નિજ વ્યક્તિત્વ દ્વારા મૂર્ત કરતી સૌંદર્યમૂર્તિ મરખી સરોવરસુન્દરીના અંતરમાંથી પ્રેમની એ જ અનન્ત અભીપ્સાનો જાનસાદ આ ગીતમાં વહી રહે છે જે બોમ પર પોતે બોલી છે, તે સૌંદર્યથી આટત છે અને એ સૌંદર્યચિત્રના હાર્દમાંથી પ્રગટેલા રસઝરણાનું પાન કરી તેણે જીવનમાં પ્રણયનું દર્શન કર્યું છે. પણ એ પૃથ્વી-વિહરતા પ્રણય પછી હવે શું? ક્યાં છે એ સ્થાનુભવને વ્યાપક જીવનની ઉખા અર્પતી ચિરં-જીવ પ્રેમજીવની? બીજે ક્યાં ચ નહિ, બીજે ક્યાં ચ નહિ, મનુષ્યહૃદયમાં છે એની જ્યવંત ચિનગારી, અને પૃથ્વીને આવરી લેતા અગાધ વિશ્વમાં રકુરે છે એનાં નિગનિરાળાં સ્વરૂપ. એ બન્નેને સાંકળી લેતી એકમાત્ર છે આત્માની ઉત્કંઠા, જેનો અચળ નાદ આ મનોરમ ગીતના મુખ્ય બાગિબાવ દ્વારા, સરોવરસુન્દરીની પ્રેમઆત્મમાં રકુર થાય છે:

આ આરે મ્હારી દેહ જિભી છે,
ત્હા છે આતમગમ
આ આરે મ્હારી આશાની કુળે,
ત્હા છે પ્રેમમદિર
મ્હારે જાણુ છે પેતે પાર

૩૬ હૃદયની વાત

ગ્રીષ્મના આગમને, પ્રણયના ગૂઢ અસ્મરણોને મનુષ્ય ॥ હૃદયમાં
પોતાના જિર્મિયાન દ્વારા તાજા કરી કોઈ નહીં દૃશ્ય આ સુંદર ગજવરૂપ
ગીતકાવ્યની વિકસતી ભૂમિકા સર્જે છે તેની પાર્શ્વભૂમિ પર એક તરફ
ખિત વેરતી પ્રિય સખી રમનીના શિરે જ્યોત્સ્નાનો અભિષેક કરતા
ચન્દ્રરાગનું ચિત્ર સોદાપ છે, ત્યારે બીજી તરફ સ્નેહના આવેગથી
હિંચાળા મારણ ઉત્કલિત માનવહૃદય વિસ્તે છે પરંતુ ચન્દ્રને અમર
જેમ મેઘમડાનું સ્વામ આચરણ તૈનાર જિજ્ઞ હોય છે, તેમ પ્રણયની
ખીનતી જ્યોત્સ્નાને ડારતું વિરહની તગિસાનું પ્રહણ પણ સામે જ
જાકુ હોય છે પણ તો ય કેવી રીતે મુગ્ધવી શકવાની હતી પ્રેમી હૃદયને
એની ભયાનકતા? જ્યાં સુધી વ્યોમો પથે અમૃતદીપ લઈ તારકો
જિભા છે ત્યાં સુધી, પ્રણયની ચન્દ્રિકામાં કે વિયોગની તમિસામાં,
ચિર તન પ્રેમ પોતાના પ્રિય પાત્ર સાથે ભાનાત્મક એકતા તા દાર,
આત્મિક તદ્દનીનતા સાધી શકવાનો છે જ એ નિમંદેહ છે

હજો અન્ધાર કે જ્યોત્સ્ના હજો ગીતરાગ કે શાન્તિ
હૃદય જિજ્ઞે હૃદય મળતા, હૃદય જિર્મિ ન યા છે ની

અને આશાની અચળ ધ્રુવતાદિશ, વિશ્વના વ્યોમપર પર જગ
કતી, હવનની રસતારિકાને એની પ્રેમકિસ્તી સૃષ્ટિના નિશાગ પર પર
વહાવવા આદેશ આપે છે, ત્યારે ડેવટે પ્રેમી હૃદયોના અતિમ મિનનર્તુ
દત્ત જા દૂર નથી

કદી સુકુમાર શુભસૌન્દર્યના તુજ તેજમાં રસીકી !

કહીશ, મધુદાસ તુજ ઝીલના, હૃદયની વાત અલખેલી !

૩૭ સાગર સખે !

હાનાલાલની રસોન્મુખ ઊર્મિલતામાં જ્યારે વિરહમાંથી પ્રગટતી આરજૂનો ગલન સૂર ભજે છે, ત્યારે મિલનની તિતિક્ષાનું કોઈક અજ્ઞાન સૌન્દર્ય એ ભાવોમાંથી પ્રસરતો હૃદયની અંતરતમ પ્રાર્થનાને જાણ રહે છે. દિલની આવી કંઈક અનુભૂતિને વ્યક્ત કરવું, સૃષ્ટિસ્વરૂપો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરવું અને તેમાંથી પોતાની પ્રેરણા મેળવવું, એક અનુપમ ઉદ્દેશ્ય-ગીત અહીં આપણી સમક્ષ ઉપસ્થિત થાય છે. તેના કેન્દ્ર રૂપે જ્યોત્સ્ના અને સાગરના પરસ્પરના આકર્ષણમાંથી વિકાસ પામતું પ્રકૃતિનું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે, જ્યારે તેના આદર્શ રૂપે, ઝંખનાની તલ્લીનતામાંથી આગળ વધવું તાદાત્મ્યની એકતાનું મંભવિત દર્શન છે. જ્યોત્સ્નાનું પોતાનું એક ખાસ સ્વસ્વરૂપ છે, જે માનવીના દિલને મંત્રમુગ્ધ કરે છે; પરંતુ સાગરના ગલન નાદોની પાછળ રહુપો કરતા અનેકવિધ ભાવો નિદાગતા ચન્દ્રકાનું હૃદય, વિશાળ સૃષ્ટિમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતા પોતાના વિશિષ્ટ સૌન્દર્યસ્વરૂપથી કેવળ સંતુષ્ટ થઈ શકતું નથી. પૃથ્વીપટ પર વિહરતા મહાસાગરના હાઈમાં કોઈક એવું વ્યાપક તત્ત્વ વિલસે છે, જેનાં હાડાણમાંથી ગામ્ભીર્ય, ગૌરવ તથા જીવનના મંથનનું વિરાટ મંગીત પ્રકૃતિના અનેકવિધ સ્વરૂપોને જન્મત સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા સાદ દે છે. ચન્દ્રિકા, નિજ સ્વરૂપે ગમે તેટલી તેજવળી, ગમે તેટલી ગૌરવપૂર્ણ હોવા છતાં, સાગરના વિરાટ સ્વરૂપને, એક બાલિકાના સરખા મુગ્ધ સ્નેહના આકર્ષણે પોતામાં સમાવવા કેટલી હદ સુધી સમર્થ થઈ શકે? જ્યાં ય એક બાલક સરખા નિર્દોષ પ્રેમભાવે તે સામે વિરાજતા મહાસાગરને કર્તવ્યની જીવનસાધનામાંથી ક્ષણિત

યતા ચિરંજીવ અમૃતનો પોતાને લાજ આપવા વિનવે છે. કલ્પના-સર્જનની આ કાવ્યાત્મક ભૂમિકાએ, એક રસજંખતી મુગ્ધાના હિરમાં વિલસતી મિલન અને તાદાત્મ્યની ઉત્કંઠા, સાગરમાં મૂર્ત યતા પ્રકૃતિના વિરાટ સ્વરૂપ પ્રતિ આર્જવભર્યાં સ્વરે જીવનની પ્રેરણા પામતી, જે મધુરતાપૂર્વક વહે છે, તેનું સુકુમાર આવેષન આ હૃદયસ્પર્શી ભાવ-ગીતમાં આપણે પામીએ છીએ. યાચનાના એ સદૃશ તવમાટને આર-ભની જે પંક્તિઓ કેવી નિતાન્ત ઝલુતાથી મૂર્ત કરે છે અને તેનો પડધો સમગ્ર ગીતના હિરમાં એક અવિરમરણીય છાયા સાથે કેવો વહેતો મૂકે છે !

પરંતુ પોતાની અદ્વિતતાનું જ્ઞાન છતાં, ચન્દ્રિકા અંતરની રસાત્મક એકતાનના દ્વારા, મહામાગરના હૃદય સાથે મિલન જંખતા, અને એ મિલનમાંથી જીવનના અમૃતમંથનનું પાન કરવાની ઉત્સુકતા દાખવતાં સહેજ પથ્થુ અચકાતી નથી

મુજ હિર તુજ પર ઢાળીને હું પોઢી છુ જારસત, હો !

મુજ હિરમાં અધસ્કુટ કંધ બરતો સખે ! તું ગા...

સ્નેહના નિર્મળ આવેગમાંથી પ્રગટેલી આ નૈતિક દ્વિમત અંતે રસઘુંગારના કોમળ પ્રકાશમાં સુહાતા એક સુરમ્ય ભિર્મિચિત્રમાં એત-પ્રાત યર્ષ જાય છે, એ વસ્તુસ્થિતિ ન્હાનાલાલની મુગ્ધ-લલિત શૃંગાર-ભાવનાના પ્રતીક રૂપ આ ઉત્કંઠાપૂર્ણ ભાવનાગીતને યુગ્મરાતી કવિતામાં ચિરંજીવ સ્થાન આપવા માટે પૂરતું છે.

ખીજ તરફ, સર્વવ્યાપી વિગટમાં ન્હાનકડી અદ્વિતતાનું પથ્થુ સ્થાન છે અને એ સ્થાનને અનુરૂપ તેનું પોતાનું સૃષ્ટિકર્તવ્ય છે, એ ભાવ પથ્થુ આત્મશ્રદ્ધાથી ઓપતી ચન્દ્રિકાના વિનમ્ર સ્વરમાં કેવો દીપી જડે છે !

નયણાંની ધાર

તુજ પ્રાણમાં અમી રેડવું, રેડી પછી મહારે જવું;
હું આયમીય, અણુઆયમ્યા કંઈ ગીત તારા ગા...

—જોકે સાગરના અગમ્ય જીવનમહેશનો પોતાને માટે જે વિરલ
અર્થ છે તે તો મદાકાળ અનાહત જ છે

સાગર મમે! મુજ કાનમાં એવું અલૌકિક ગા,
જીવ્યુ જીવ્યુ લાગે મહને એવું હવે પ્રિય! ગા...

૩૮ નયણાંની ધાર, ૩૬ આસુના લેહ, ૪૦ વળામણાં, ૪૧
વિતકની વધાઈઓ

આગળના કાવ્યો તથા ગીતોમાં આપણે એકી હૃદયના અનેક ભિન્ન-
ભાવો, મુગ્ધ કામનાઓ, પ્રણયની આશાઓ, જીવનના ઉમંગો, ભાવિની
આકાંક્ષાઓ કવિના કલ્પનાશ્રવક પર વિસ્તરતા, વિવિધ સ્વરૂપે વિહંગતા,
આત્માના સંગીત માથે તાવ લેતા નિહાળ્યા છે. ઝખના સાથે આશાની
ધ્રુવતારિકા એ સર્વભાવોને જ્યારે પોતાના અવિચળ પ્રકાશથી ઉગ્મળે છે,
ત્યારે અતરની ગમે તેની તિતિક્ષા પણ એ અટલ જીવનસત્ત્વના ઝોળ
સથી પ્રભાન્વિત જને છે. પરંતુ તેની સામે નિરાશાના વાદળ પણ
ઘેરાતા જાય છે. હતાશા અને અન્ધકારના થર ને થર એ વાદળો ખડકે
છે અને માનવીના વર્તમાનને ગાઢ તમિઝાના સામ્રાજ્ય તળે આવરી
લે છે. આમ છતાં ય, જીવનની એ કાલિમા નિરર્થક નથી હોતી. તેની
પાછળ હૈયું હલાવે એનો મહન વિપાદ, ગ્યાનિનો આન્તરપટ વીંધી,
ઠોકિયા કરી રહ્યો હોય છે. ડોઈ સિદ્ધકસ્ત કલાકારને હાથે એ વિપાદનું
વાસ્તવિક રહસ્ય જ્યારે કંઈક સ્ફુટ થાય છે, ત્યારે, ખાસ કરીને કાવ્યની
રસસૃષ્ટિમાં, તેના સૌન્દર્યનું આકર્ષણ અનેક નીવડે છે અને તેનો માર્મિક
ધ્વનિ વાચકના દિલને સદાને માટે એક સૂક્ષ્મ આન્તરઅર્પણ દ્વારા ઢરી

સે છે “નયણ્ણાની ધાન થી ‘વિતકની વધાઈઓ’ સુધીના કાબો
નિરાદના આરા ભાવોનું વિરિધ દષ્ટિએ આતેખન કરે છે

[૩૮] ગૃહિતના એમ સ્પર્શે પૂર્વકાગના કંઈ કંઈ અનુરાગોનું ચિત્ર
તાદસ્ય થાય છે, પણ એ અનુરાગો તી નિષ્ફળતામાં ચ તેની લીધ
મનુષ્યહૃદયો અણુઅણુ રહેતી નથી નિષ્ફળતાની સમગતા સાથે તેને
પડકારે રહેતી અનુરાગની શોભા એકમેકમાં મમાઈ જઈ વિરાલનું જે
કરુણુ ભાવચિત્ર નિપજાવે છે, તે તીએની પશ્ચિઓમાં નિર્વ્યાજ સરવતાથી
પ્રગમ થાય છે

પૂર્વાનુરાગો સમગ્રે ખડા થતા,
દૈની નિરાશા થકી અશ્રુ ભિમરે,
હૃદયે રહડીને નયોથી નીતરે

એ જ રીતે,

મોડા અહા! મૃત્યુ પડીથી સ્નેહીના
જેવા નસીના ગૃહિતજેય સુમનો
ના મધુર સ્મૃતિચિત્ર આમે જીવનનો વાસ્તવિકતાનું જે કરાન ચિત્ર કવિ
ધરે છે તે, પડીની પક્ષિઓમાં એટલા જ પ્રગમ ભાવે વ્યક્ત થાય છે
તે મત ઉન્મત મતાનુનાપથી
હા! હી ગીના વિદા! જે દિનો વીત્યા!
અહા! અમરણના શેરની એ ખાખ
તો જનાવો કોઈ

[૪૦] વળામણ

અખાની પરિવૃત્તિની ઘડીએ જ પ્રેયશીના હૃદયની સર્વ વાછના
ગોથી ભરેલો જીવનનો થાળ મસારદાહક અભિજ્ઞતાવાના સ્પર્શે દોળાઈ
જાય ત્યારે તેની શુ રિચિતિ થતી હશે તેનું આમેહૂં ચિત્ર કવિએ આ

ગીતમાં આપણને આપ્યું છે, પણ એ ભક્ષાશ પરિસ્થિતિ સદાની હતાશાનું ઉગમસ્થાન નથી બની એ એક મંતોષનો વિષય છે. જીવનનો યાજ્ઞ દોળાયો છે, હૃદયની કંકાવટીના બાગીને શુષ્કા થઈ ગયા છે, કંકની પ્રેમભાજી વિખગાઈ ગઈ છે. કામણ્યાગ પ્રોતમે લીધી છે વનની વાટ-શા માટે? અને આ તરફ જીવનને લાગ્યો છે અત્યાનાસનો દાવાનળ. પરંતુ એ નિષ્કુર દાહકતાની વચ્ચે ઊભી છે શ્રદ્ધાની એક ચિરંતન ભૂમિ...
 દેવ! એહોએના સોણલાં ચિતારાં યે આવશે...

જીવનનો આ કુસલ વિયોગ નથી હતાશા માટે, નથી અન્ધકાર અર્થે તેની પાછળ સાધનાનો એક અદ્ભુત આવેગ પ્રગળવણી રહ્યો છે અને પ્રેમસીના ભક્ષાશ હૃદયમાં એ સ્થિતિમાં ય, જંખનાની અવિચલ ભૂમિ તે જલતી રાખે છે. એ અલિપ્ત જખના સદાકાળ માટે ભાવિની વિશાળ આશા પ્રતિ ગીટ ગાડી ગ્હે છે અને તેના પગપાકને ગમે તે ધડીએ વધાવવાની તૈયારી અત્યારથી જ કરવા માંડે છે. કેવા પાવનકારી દર્શનમાં જખનાની આ વિરલ ધન્યતા કવિ મૂર્તિગન્ત કરે છે:

નયણે પ્રગટારી ભૂમિ,
 ગદી પૂરી ધૃત મુજ આસુનાં,
 ઉરની આશાને ઉઘોળ
 પ્રિય! ઉતાર તુજ પ્રેમઆરતી.

[૪૧] વિતકની વધાઈઓ

પ્રેમની ભક્ષાશ આન્તરવેદનાના અસિક્કુડમાં જલાવમાન થઈ, પાછળ જીવનનાં વિતકોની દારગાળા નિદાજે છે, ત્યારે એ પ્રેમસ્વપ્નની સ્મૃતિ કેવી દોળાવી લાગે છે! "જલ્પ-જગન્ન"માં જગન્ન એ સ્મૃતિ ઝીંકનાં, જીવનની જે કરભૂતા દર્શાવે છે-

તનાં ગળ્ય ને પાટ, મ્હેવ હતા મનમાનતા,
 વનમા તીરથઘાટ ઝૂપડના ચે ના જડયા ..
 -તેની સામે વિમતાના એ કાગ્યા સ્વરૂપને ઝીનતી જયા દિવના
 અતિદારથી આતપનો સાદ દે છે, ત્યારે મસારનો દાહક અગિયુડ કેવો
 પ્રજ્જ્વળી જુડે છે !

દિલમા મ્હારે લ્હાય, દુનિયા તેમા પગજો
 એ અગ્નિ હોનાય, એવું જયન્ત ! વર્ષને
 કિંતુ એ વિયોગ, એ તપશ્ચર્યા, એ પ્રજ્જ્વલન, -મર્વની પરિમાપિ
 દિ ય શ્રદ્ધાની અંતિમ જ્યોતમા સમાધિ જાય છે, એ વસ્તુચિતિ, જીવની
 આદુતિની સાર્થકતા જેમા પ્રમાન્વિત બને છે, એવા પરમ પ્રેમતત્ત્વનું
 અંત અભિનિવેશો આપરી લેના વ્યાપક પ્રેમતત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે
 જોયા દુ ખના ઝાડ, એ પાને પાને પ્રેમ છે .

પડયા પિતકના પ્હાડ એ પર્યટ પર્યટમાં પ્રભુ
 અને આ જ ભાવનું પ્રતિગિમહવે પટ્ટીના "જહાગીર-નૂજહાન"
 માના પ્રમોગ્યિત વેદનાગીન - "આશા અમરનામિની" મા જિનાય છે એજ
 આશા, એજ અનસ્ત આશા સુખની છાયડીમા કે દુ ખના દાવાનગમા,
 ગાદ અન્ધારમા કે અનદદ પ્રકાર તમે, ઝગદગતી શ્રદ્ધાની દિવ્ય જ્યોત
 ૪૩ લહરિયાં, ૪૪ મ્હારો ઝરૂખો, ૪૫ સાગરિયો શિરમોર,
 ૪૬ જલધિની જયજયોત, ૪૭ સાગરદેવ

એહનો અભિનિવેશ જ્યારે સ્વપર્યાપ્ત ગની, વિયોગની ઝ ખના
 માથી કે કામ માની અનૃપિમાથી મયનનો વિસાદ જન્માવે છે, ત્યારે
 આત્મા કેટલી ચે વાર વ્યક્તિના સંકુચિત સ્વરૂપમા જાદ થઇ જાય છે
 - ટાણે પ્રકૃતિનું કોઇક વિશાળ સ્વરૂપ નિજ દૃષ્ટાત દ્વારા આત્મમદ
 નીચીને જીવનની વ્યાપકતાનો સદેશ પાહવતું, તેનો મર્મ સમજાવતું,

તેની સામે આવીને ખડું થાય છે, ત્યારે વિશ્વના વિખૂત પટ પર વિવસતા સૃષ્ટિના ઔદાર્યને નિહાળતા મનુષ્યને વિશ્વક્રમમાં પોતાના માયા સ્વરૂપનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય છે. ચેતનાના વિરાટ પટ પર જો ક્ષણે તેને પોતાના સક્રિય વ્યક્તિત્વની અવસ્થાનું અને મુક્ત વિહારમાં પોતાનું માસુ ૨૪૦૫ શોધતા મથતા આત્માની લાવ્યનાનું એકીમાથે વિરાટ દર્શન સાપડે છે,

લહરિયા સાગરમાં ન સમાય,
અખનિયા અનન્તમાં ઢોળાય...
હૃદયકુંજમાં ધૂપસુન્દરિ મગા
જ્ઞાન બ્રહ્માંડ વીંધી જાય...

“લહરિયા”ની આ પકિતઓમાં ઉપરોક્ત પ્રકૃતિમંદેશનો મર્મ મમણ શક્ય છે, અને પછીના ચારે ગીતોમાં તેનો ધ્વનિ જુદાજુદા રીતે વધુ સ્ફુટ થાય છે. “આરો આગરિયો શિરમોર”માં સમુદ્રના વિશાળ સ્વરૂપની પાર્શ્વભૂમિ પર શોજાતું સાગરના સમુ વિરાટ અને ધીરગમ્બીર શી કૃષ્ણનું અનૌકિક વ્યક્તિત્વ, તેની રસિકતાની સૌરભ તથા સૌમ્યતાના ગૌરવ સાથે એકાકાર થતું જે પ્રેરણાત્મક ચિત્ર સરજે છે, તેને સાહજિક યોગ આપવામાં મહામાગરના વિગટ સ્વરૂપનો ડેટસો હિમ્મે છે તે નીચેની પકિતઓમાં સ્પષ્ટ થાય છે

સાગર હોરે સમ હોરે હોરેગડો,
સાગર સમ મજીર,
રતનાકર સમો રતન ઉઠાગતો,
રસિયો અને રણધીર..
દેખવ માજે તડોયે જગનો જોગન્દર,
ઝરિયનો લક્ત ને અમીશ,
ગજ નદિ એ, દાગિકનો ધુરધર
સાગન્તીરનો પૃથ્વીશ.. (સાગરિયો શિરમોર)

અને "જલધિની જલજયોત"માં વિશાળ વિસ્તૃતતા અમો
નિમિત્તી મીઠાઈ અકિત એવી જલધિ ની ગમક-ન્યાસી દાગિકાનુ પ્રક-
નિચિત્ર તેને આર્થિકી ગદેશા વિગટના દાર આપણી મમક્ષ હાડે છે-
એ દસ્ય નૈસર્ગિક જીવનવ્યવસ્થાની પોતપોતાની ક્રમાઓએ સ્પર્શી
મૂળભૂત એમતાનું સૂચક ગતી રહે છે ને અતે, કવિની કલ્પના મદામાત્રના
મર્વેતોમુખી વિરાટ અવરૂપને આવિષ્કાર આપવા નિજ પાખો પ્રમારે
છે, ત્યારે એના વિશદ આલેખનમાં જગતને વ્યાપી ગદેતો, જ્ઞાનમા
પ્રતિધ્વનિ જગાવતો, જીવનનો મહાનિર્ધોષ ગાજી ઉઠે છે, જેની દારા
મનુષ્યને આત્માની ઉન્નત દશામા તેને ઘોંટી ગદેથી વિશ્વની પરમ
મમતાનુ દર્શન મળે છે.

પૃથ્વી ન્હોતી, પવેત ન્હોતા, ન્દોતા માતવધાટ;

એ પૂરે કાળ અવકાશ ભરતા, વદના અનન્તવિરાટ...

મદામજગતને અરમર રચિયો થી દરિનો દિન્ડોળ,

સજન પ્રતપનામાસીપછેાનિ સીમ છાકમછોળ. (મામરદેવ)

૪૮ કાળની ખંજરી

મદામાત્રના વિશાળ વ્યક્ત અવરૂપને નિદાગતાં કેટલી ચે વાર
આપણને મદાકાગતા અવ્યક્ત વિરાટ અવરૂપનું જાન ધાય છે બીજા કાળ
ધોળા ગમવતા તેના દુદ્ધેન અવરૂપની પમાદ્ભૂમિ પર કવિ ન્યાયે
મહાન્તિનો આધાનું, નવયુગના ઉત્થાનનું, મર્જન ના દુદ્ધિનાનું મિત્ર
ધરે છે, ત્યારે તેમા સ્પષ્ટિસ્વરૂપેના મૂર્ત-અમૂર્ત ભાવરૂપિણની પછ
મુગતા આન્ત તત્ત્વની આપણને જાણી માપડે છે, અને એ જાણી
આના મર્મક મદન ભાવગીત દાન મૂર્તઅવરૂપ પામે છે કાળની મનાવન
ખજરી અખજી રહે છે, રજની આધમે છે, દિન ઉમે છે, દિશાના દાર
પુમે છે, એક મુમ કિતરે છે, બીજો મુમ મેસે છે, મહાન્તિનો સેવ

એમ વહી રહ્યો છે...તેના ધનુષ્યટંકાર ઝીંચવા કવિ ભવડપી રણમાં
જીવનની રમણા ખેલતા માનવીને ઉદ્દેગોધન કરે છે, અને એ જ રીતે
વિશ્વ માનવીને મહાકાળનું નૃત્ય આલોડી, સ્વજીવનની અસ્પતામાં
ક્રાન્તદર્શી વ્યાપકતાનું ગૌરવ પૂરતાં જીવનનું મહાન અહોવાગ્ય સર્જવા
આમન્ત્રણ પાઠવે છે.

૪૬ માનવનાવ, ૫૦ શદ સંભાળ

એક જ જાવનાં બે લાક્ષણિક દૃષ્ટિનિંદુઓ રજૂ કરતાં "જ્યા-જ્યાન્ત"
તથા "પુણ્યકન્થા"માંનાં આ બે ગદ્યન ભાવગીતો, પરસ્પરનાં પૂરક બની,
એકબીજા સાથે ગાઢપણે મંકળાઈ જાય છે. પ્રથમ ગીતમાં, વ્યાપક
જીવનદર્શનની પ્રાપ્તિ પહેલા આત્મકસોડીમાંથી પસાર થઈ રહેલા
પ્રેમી યુગલના ભવસાગરે ડાલતા જીવનનાવનું પ્રતિબિંબ ઝિલાય છે.
કાળનો મહાસાગર માનવીના જીવનને આવરી લેતો વિસ્તરી રહ્યો છે,
અપરપાર ઘટનાઓનાં પૂર તેમાં ધૂમી રહ્યાં છે, ચારે તરફ પ્રચંડ
ઝંજારાતો પ્રસરી રહ્યા છે અને વિધિના તરંગો પર નાયતી માનવનૈયા
ભવસાગરની મધ્યમાં ઝૂલી રહી છે. એ ક્ષણ મનુષ્યજીવન માટે ખરેખરી
કટોકટીની ક્ષણ છે. આ પાર કે પેસે પાર—એક તરફ છે જીવનના દર્દ,
વેદના, વિયોગ; બીજી તરફ છે મંથન, સાધના અને માહાત્કાર—એનો
નિર્ણય આ વિરલ ઘડીએ થવાનો છે. અંતરંગ કટોકટીનું આવું મર્મવેધી
દૃશ્ય નિહાળતા, તેનું સુરેખ પ્રતિબિંબ, કવિના માનમૂલક પર જે
સદૃશ પ્રેરણાથી જીવનગામ્ભીર્યના ધ્વનિ જગાવતું, અંકિત થાય છે,
તેમાં એ દૃશ્યની પાછળ તરવરી રહેલી ગદ્યન અનુભૂતિનું છાયાચિત્ર
પ્રગટ થવા મથી રહ્યું હોય એવો આપણને ભાસ થાય છે. થોડીક
પ્રેરણાત્મક પંક્તિઓ કારા, કાળના પૂર સામે ઝઝૂમતી માનવનૌકાનો,
તેને ડારતી જીવનના અસ્તિત્વની કટોકટીનો કેવો આબેહૂબ ચિતાર

કવિએ અહીં આપણને આપ્યો છે! એ વિષમ કટોકટીની સામોમામ બાબત રહીને, તેને ઓળંગી પાર કરી જવા અખતા માનવમાણની સામે કવિ, તેની નાનકડી નૈયાને ડાગતા કાળના ભીપણ અઝાવાતનું સ્વરૂપ ધરે છે, ત્યારે તેમાથી વિશ્વગણના મહાન મધર્પને! અચોટ શ્વનિ આપણી આસપાસ પ્રમગી રહે છે. જેનો શબ્દે શબ્દ, પંક્તિએ પંક્તિ કટોકટીપૂર્ણ મનુષ્યજીવનના આ નિકટતમ સ્વરૂપને વિસ્તારી, વિશ્વની ગહનતા સાથે તેને સાકળી લેવામા પોતપોતાનો યથાર્થ ફાળો આપે છે, તેવા આ ગીતનો અનાદત નાદ, એક લાક્ષણિક વાતાવરણ પ્રગટાવતો, સદાને માટે આપણા અંતરમા ગુન્થા કરે, એથી વધુ ઠાઈ પણ કાવ્યની સિદ્ધિ બીજી શું હોઈ શકે?

આ છે વિશ્વમધર્પને પ્રતિબિમ્બિત કરતું પ્રકૃતિનું એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ પ્રથમ ગીત પૈથી આગળ વધી, બીજા ગીત “સદ સંભાળ” પ્રતિ આપણે દષ્ટિ કરીએ છીએ, ત્યારે આ સ્વરૂપ હવે વધુ ઉત્કટ વિચલતા ધારણ કરે છે. મનુષ્ય પ્રકૃતિના એ મહાન સધર્પની વચ્ચે જામે છે અને તેની જીવનનોકા એ અઝાવાતને વટાવી, પોતાના અંતિમ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા તત્પર જાની છે અનેક અંતરમ ત્રહેણોમાથી આગળ વધતી, ઠેકાણ વગરોને વટાવતી, આ ન્હાનકડી નૈયા પોતાના લક્ષ્ય પ્રતિ સંચરી રહી છે, પરંતુ પ્રવળનો અઝાનિશ ચારે તરફ દુર્દમપણે પ્રસરી રહ્યો છે પ્રનિશણ ડોળતી એ નૈયા પર જામેલો મનુષ્ય હવે શું કરશે? ચોતરફ પ્રવર્તી ન્હેવા અઝાનિનની સામે અમૂમતો આગળ વધશે કે તેનાથી પરાજિત થઈ, અંતિમ ધ્યેય પ્રતિ પીડ ફેરવી, બાજીજીવનની સમાપત્તિ મોઢનો પાછળ હાથે? જેમાંથી જે માર્ગની પોતે પસંદગી કરશે તેના પર તેના આત્માના બાવિ વિકાસ કે પતનનો આધાર હશે. આ દશામાં જેણે સાધના દ્વારા જીવનનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવો ગિયતપ્રગ

માનવી જ નિગધાર મનુષ્યને સાચો શક દાખવી શકે—જે અનુભૂતિમાંથી પોતે પસાર થયો છે તેનું સાક્ષાત્ દર્શન ધરીને. કાળના નાદથી ઉન્મત્ત બનેલી, જલધિરૂપ પૃથ્વીની કટિમેખલાની ઝાંઝર ઝમકી રહે છે, વિનાશનો પ્રચંડ ઝંઝાવાત માનવીને ડારતો વિસ્તરી રહ્યો છે; એ વસમા કાળમાં, શક સંભાળી, વિશ્વનિયન્તાએ ધરેલા અંતિમ ધ્યેયને અચળતાપૂર્વક વળગી રહી, જીવનમાં આગળ વધવાનું ઉદ્દેશોધન કરવા સિવાય કોઈ પણ રિથતપ્રત્ય અજ્ઞાન મનુષ્યને બીજો શો શક દાખવી શકે? જીવનની અધિષ્ટાત્રી ભવેશ્વરીનું એક જ અવિચળ નિશાન એવું છે, જે જગતનાં નયનને આકર્ષતું, કાળના મહાસાગરની ભીંપણ કંદરાઓમાં પણ અંતિમ અભયનો જ પ્રતિધોષ પાડે છે. શાશ્વત નિર્ભયતાના એ વિરાટ પ્રતિધોષને ઝીલી લઈ, કાળસાગર પર માનવી પોતાની જીવનનૈયા હંકારતો રહે તો ગમે તેવા પ્રચંડ ઝંઝાવાત પણ તેની પ્રગતિને રૂંધી શકે નહિ—આ એક જ જીવનશ્રદ્ધા સમગ્ર મીતના અંતરગ સ્વરૂપનું ખરેખર દ્યોતક બની રહે છે.

આમ કવિશ્રી ન્દાનાલાલની ઊર્મિકવિતામાં મૂળ થતી એમની વિલક્ષણ ભાવસૃષ્ટિનું આપણું વિહંગાવલોકન પૂર્ણ થાય છે. જેના પરમ ઉલ્લાસમા ‘જગત ઝૂલે રસઝોલે’, એવા સનાતન પ્રેમહિન્ડોળનું દર્શન ઝીલી, માનવચિત્તસૃષ્ટિના અનેકવિધ પાસાઓમાંથી પસાર થઈ, અંતે આપણે કયાં આવી ઊભા છીએ? જેના ઝંઝાવાતમાં મનુષ્યજીવનનું નાવ ડોલી રહ્યું છે એવા કાળના મહાસાગર સન્મુખ...સૃષ્ટિના બે કેવા લાક્ષણિક સ્વરૂપો! પ્રેમના અનહદ વિસ્તાર તથા જગતને પોતાના બાહુપાશમાં વીંટી લેતું, ચિરંતન રસપ્રેરણાનાં પાન પાતું, વિશ્વનું મુદિત સ્વરૂપ—આનંદ, વિરમય, પ્રકાશ અને સર્જનના ધોધ વહાવતું ઉલ્લસિત જીવનસ્વરૂપ અને તેના જ રૂપાન્તર સમુ, ગામ્ભીર્ય, મંથન અને ઉપાસનાની અનુભૂતિમાંથી પસાર થએલું, મહાકાળના ભીંપણ

આર્તનાદને ચિરશ્રદ્ધાની જ્યોતથી પડકારતું, મનુષ્યનું પરિપક્વ દર્શન આ બે સ્વરૂપો એક જ છે કે બિન્ન? એ બિન્ન ભાસતા સ્વરૂપોને સાકળતું તાત્ત્વિક સામ્ય કાંઈ છે ખરું? જીવનના એ બે માત્ર વિવિધ પ્રધાન પાસાઓ જ છે કે રસ, સૌન્દર્ય અને પ્રેમના સુરેખ વિકાસ ક્રમને દર્શાવતું, તેની પૂર્ણાહુતિને સમાવી લેતું, મંથનના ગહનભાવના આકાર લેતું જીવનમમમની પરિણતિનું તે એક ગૌરવાન્વિત દર્શન છે? આ તાત્ત્વિક સ્વરૂપોનો સૂક્ષ્મ ચિતાર કવિએ વિવિધ ભાવચિત્રો દ્વારા આપણને અહીં આપ્યો છે, જેનો વિશાળ પટ એમના વિશિષ્ટ રંગી ભૂમિંગીતો દ્વારા વિન્તાર પામતો આપણે અવયોકી ચૂક્યા છીએ અરુણના પ્રેરણાત્મક ઉદય અને પ્રભાતની સુરમ્ય સુરખીનું દર્શન આપણે ઝીંધ્યું છે સન્ધિકાના સોહાગ, તારલાના ચમકાર અને જ્યોત્સ્નાના અખાર આપણે વધાવ્યા છે પખીના કલરવો, વેણુના નાદ, સંગીતના ડોલન આપણે સુણ્યા છે વચનના આગમને પ્રકૃતિનો ઉલાસ પુષ્પોની સૌરભ, કોયલના દ્વલોકાર, સૃષ્ટિની નવકુસુમિતતા મસ્ત મની આપણે માણી છે પ્રણયના આવિર્ભાવ, રનેહના ધગકાર, લાસિત્યનું દર્શન પ્રેમની નસતૃપ્તિમા એતપ્રેત મની, આપણે અતુ બબ્બુ છે પ્રાણની ઝખનાઓ, આત્માની આકાક્ષાઓ, સત્યની શોધ અને જીવનના માક્ષાત્કારના આર્દ્રાન દૂર દૂરથી આવતા આપણે આવકાર્યા છે રમને તનમાટ, શ્રદ્ધાનો આનંદ દર્શનની તમલા મનુષ્યહૃદયને અનૌકિક અભીપ્સાના ઉત્કર્ષિત નાદથી ભરી દેતા કેળવણ દરેયોમા આપણી સામેથી પસાર થયા છે અને માથે જ, એ મવને સ્પર્શની વિપાદની છાનાઓ ગહનતાના સૂર મધનના હુતાશન પોત પોતાના સ્વરૂપો સાદગીક ઉત્નાસ, આશા અને પ્રેરણાના નૈમર્ગિક જીવનસ્ત્રોતની સામે ધરતા, જીવનની એક લાક્ષણિક સંપ્રતામા સમાપ્ત

ગયાં છે. આ રીતે માનવહૃદયની નૈસર્ગિક ભાવનાઓના વિકાસક્રમ-
માંથી અતિ પ્રગટે છે જીવનની અનુભૂતિનું અમૃતતત્ત્વ. વિવિધલક્ષી
લાસતા આ લાવોમાં નથી કોઈ વિધાતક હૃદ કે નથી કોઈ નિર્જીવ
એકમૂલતા. સ્થૂળમય અનેકમાથી ઉપસતા મુક્તિરૂપ એકનું, બાહ્ય વૈવિધ્ય-
માંથી વિસ્તરતા આંતરિક સુખવાદનું એ છે એક સર્વતોરપણી જીવન-
દર્શન. અને એ વિકાસદર્શન અનેકરંગી જીર્ણિકાઓની હારમાળા દ્વારા,
વિલક્ષણ પ્રતીકો સર્જતું, અવનવા ધ્વનિ જગાવતું, ભાવનાત્મક રસ-
ચિત્રો પ્રગટાવતું, એક ઉદ્ભવિત કાવ્યસૃષ્ટિમાં મૂંઝાએલું આપણે
માટે અહીં તાદ્દશ્ય થયું છે, જેમાંથી કવિવર નહાનાલાલનું જીર્ણિપ્રધાન
સર્જક તરીકેનું સર્વતોમુખી વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપણને પ્રતીત થાય છે.

ખંડ બીજો : પ્રણયપુષ્પો

નહાનાલાલનું પ્રેમનિરૂપણ

કવિવર નહાનાલાલની કાવ્યપ્રતિભા જે સર્વતોમુખી રસસૃષ્ટિ-
માથી સદા પ્રેરણાના પાન પીએ છે અને જેને મનોહારી, અમર
કવિતામાં સાકાર કરવા મથે છે, એ રસસૃષ્ટિનું હાઈ આપણે
પામી શકીયું ખરા? વિવિધલક્ષણ પ્રગટેલી જીર્ણિપ્રેમ, ઝંખનાઓ,
લાવનાઓ કે આદર્શોની ચિનગારીઓનો એ માત્ર સમુચ્ચય નથી;
જગત અને પ્રકૃતિનાં, વ્યક્તિ અને વિશ્વના, મનુષ્ય અને દિવ્યતાનાં,
જીવન અને સંસ્કૃતિનાં વૈવિધ્યમય પ્રેરકબળોનું એ માત્ર નિરૂપણ
નથી; કલા અને કવિતા, લય અને માધુર્ય, સંગીત અને સોહાગની
એ કેવળ ઉપાસના જ નથી; કિંતુ એ સર્વને પોતામાં સમાવતું,
સૌન્દર્યતેજે ઝળહળતું, જીર્ણિપ્રેમકારે યનગનતું, પ્રેમરસે સુહાતું, લમ્પ-

ત્યમગલમા પરિપકવ બનતું, પ્રજ્જુતામા પાગરતું, સંસ્કૃતિવિસ્તારમા સાધક્ય પામતું અને દિવ્યતામા પરિણત થતું એ એક સમગ્ર, અનેક જીવનદર્શન છે એ દર્શનનું પ્રથમ શુભામી સ્વરૂપ કવિએ આ શતાબ્દીના આરંભે 'વસન્તોત્સવ'ની એમની વસન્તકવિતામા ઝીંધ્યું હતું અને એનું ગૌરવાન્વિત મહાશિખર, વર્ષોની સાધના પછી 'કુરુક્ષેત્ર મહાકાવ્ય'ની વિશ્વતોમુખી કવિતામા સિદ્ધ કર્યું પરંતુ એ બંનેને આવરી લેતા સર્જનકાળ દરમ્યાન, અનેક પાખડીઓમા વિકસતું આ જીવનદર્શન કવિની વિધવિધ કૃતિઓ દ્વારા એક એવી સાગોપાગ રસ સૃષ્ટિનું નિર્માણ કરી રહ્યું હતું કે જેનો પ્રાણ ન્દાનાલાલકવિતાના બાહ્યદેહમા અન્તરાત્મા સમે સદાય વિરાજી રહેતો હોય એવો આપણને ભાસ થાય છે એ રસસૃષ્ટિ ન્દાનાલાલની સર્જનશીલ પ્રતિભાના અમૃતમયનનો નિયોગ છે, સવેદનપૂર્ણ ઊર્ધ્વ જીવનદર્શનનો પરિપાક છે. ન્દાનાલાલને પૂર્ણપણે સમજી શકી હોય તો એ રસસૃષ્ટિમા પ્રવેશવું જોઈશે એની સર્જનપ્રતિભાનું હાદ પામવું હોય તો એ અલૌકિક રસસૃષ્ટિના અતજ ઊડાણમા ઊતરવું જોઈશે. એના સમૃદ્ધ જ્ઞાન સમારને માણવો હોય તો તેની પાછળ પ્રસરતી, રસપ્રેરણાએ તરભોજ, કવિની અનેરી ચિત્તસૃષ્ટિમા મુક્તપણે વિદરવું જોઈશે 'હા' અને 'ધન્વકુમાર', 'નાસ' અને 'દામ્પત્યરતોત્રી', 'જ્યા જ્યન્ત' અને 'જદા ગીર નૃસંધાન' જેવી અનેક કૃતિઓમા ન્દાનાલાલની આ વ્યાપક રસસૃષ્ટિ, જુગુદા પાસાઓમા વિવમતા, એક અનુપમ પ્રેમાર્શન રૂપે મૂર્ત થાય છે, અને એ દ્વારા જામિકવિતાનું એક એવું મૌલિક, લાતિયસભર સ્વરૂપ સર્જે છે કે જેના માધુર્ય અને સૌરભ મમમ શુભાતી કવિતામાં એક જુદી જ ભાત પાડે છે ન્દાનાલાલનું પ્રેમ નિરૂપણ એના હિત્ત્યાભિમુખ આદર્શો કાળે જગત્પ્રાદિત્યમા વિચિત્ર

સ્થાન લે છે. અંગ્રેજી કવિઓમાં એવું પ્રેમનિરૂપણ સૌથી ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે કવિરાજ ર્પેન્સર(The Poets' Poet)માં આપણને જોવા મળે છે. પરંતુ પ્રેમની પુણ્યતામાંથી દામ્પત્યની દિવ્યતા પ્રતિ માનવ-પ્રાણની ઉત્કાન્તિનું જે જર્જરવત્ત સ્વરૂપ નહાનાલાલની કવિનામાં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તેની સમીપ, પ્રભુતામાં મહોરતો ર્પેન્સરનો સાત્ત્વિક કલ્પનાવૈભવ પણ ઝાંખો લાગ્યા વિના રહેતો નથી.

નહાનાલાલનું પ્રેમદર્શન આમ એક રસાત્મક સર્વતોવ્યાપી જીવન-દર્શન સાથે સાયુજ્ય સાધે છે. એ દર્શનમાં પ્રણયની અભીપ્સા છે, છતાં અદમ્ય ઝખનાનો તીવ્ર તત્ત્વસાદ નથી; જર્મિનો ઉદ્ધાસમય ચન-ગનાટ છે, પરંતુ નિર્ગન્ધ આવેગનો ધસારો નથી; અભિસારની ઉત્કંઠા છે, પરંતુ કામુક પ્રેમની વિહ્વળતા નથી; આનંદની રસમસ્તી છે, પરંતુ ઉ-માદના વિલાસ નથી. એના દષ્ટિપથમાં સૌન્દર્ય વિશ્વને નવસોદાગ અર્પણું રમી રહે છે; એના આચિન્કારમાં રોહ મનુષ્યહૃદયમાં નવચેતના જગાડતો, નરનારીનાં દિલને ધ્રુવતારકની જેમ દોરતો, એમનાં હૈયાને એકસૂત્રે સાંકળતો, ઉદ્ધાસમાન સૃષ્ટિની નવદીપ્તિ ધારણ કરી રહે છે. એની જર્મિ અને આશાઓમાં તારુણ્યનું સુકમાર મૌખ્ય છે, એની ક્રોડાઓમાં વસન્તના ચારુ વિલાસ છે, એના વિદારોમાં મુક્ત-પંખીના ચનગનાટ છે, એની ભાવનાઓમાં પુણ્યના પરિમલ છે, એના આદર્શોમાં સમુદ્રત જીવનનું મંગલ દર્શન છે. નહાનાલાલનું આ ઓ-જસ્વી પ્રેમદર્શન, અપાર્થિવ ભૂમિકાએ વિરાજતું છતાં, વિલક્ષણ સ્વરૂપે માનવહૃદયમાંથી શ્વરામમાન થાય છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિની રસમણ્ણનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથતું છતાં, પૃથ્વી પર તે મનુષ્ય-આત્માઓની તદ્દુપતા માધનામાં પોતાની સાર્યકતા નિહાળે છે. વૈયક્તિક આરાધ-નામાં પ્રકુલ્લતું છતાં વ્યાપક જીવનમાં પરિણત થતું, પ્રાકૃતિક આનંદ-

મા વિહરતુ ઇત્યાદિ ચૈતન્યના પ્રમાણમાં જાનવ્યમાન, નૈમર્ગિક મોહાગમ
 હિસામતુ ઇત્યાદિ પ્રભુતામાં પાગ તુ, માનવતામાંથી વિન્યા
 પ્રતિ નિમ્ન દષ્ટિપથ વિગ્તારતુ એક અનિર્વચ્ય રીત ગમદર્શન તે આપણી
 માથે ધરે છે, જેના વિવિધ પાસાઓ આ પ્રતિનિધિરૂપ કાન્યમમદના
 જીર્ણગીતો, નામ, દામ્પત્યગતોનો ઇત્યાદિ ખંડોમાં મહદેવ વાચકને
 નિહાળવા મગજે પગ્નતુ 'પ્રણયપુષ્પો' રૂપી જે ખડ પગ હવે આપણે
 દષ્ટિપાત પગીએ છીએ તેના વિશેષે કરીને ન્હાનાલાનની પ્રણયસુખિનું
 અનુપમ ગ્વરૂપ, વિવિધવર્ણી બાવોના આતેખન દ્વારા આપણી સમક્ષ
 ઉપગિયત થાય છે એ ગ્વરૂપમાં કમનીય મૌન્દર્વના આકર્ષણ અને
 નવોદિત એકતા મહાગ ડે, અભિનવ આરાના રપન્દન અને મુગ્ધ
 હર્મિનતાના તન્વતાર છે, ધીર પ્રતિજ્ઞાની વિભવ માન્તિ તેમજ
 ઉદ્દામમય મગમની મુલ્તિ શોભા છે, વિયોગની અવિચલ તિલ્પિ
 તથા મિનનની અવર્ણ્ય રીત પતિમિ છે મનુષ્યહૃદયમાં અકુરિત થતા
 એકતા બીજને નિમગની સત્તુતા અર્પી, બિધ્વમુખી જીવનચેતનાની
 પ્રેમજ્વાલા પાઠ પ્રકૃતિની મૌ બે મહોરાવી, કવિ જેમજેમ પ્રેમના આર્ચ
 પદ પર તેને વિસ્તારતા જાય છે. તમતેમ નરનારીના અદૈતનું એક
 મોહામણુ ચિત્ર આપણી સામે આવિર્ભાવ પામતું જાય છે એ ચિત્રનો
 પાછળ વિનસતી માસ્તિક ગમરમણુને 'પ્રણેશ્વરી' અને 'પ્રભાત',
 'યમતિથિ' અને 'પુનર્નમ' જેવા ન્હાનાવાવની વિચિત્ર પ્રેમભાવનાના
 ઘોનક, કલાસૌખ્યવપૂર્ણ હર્મિમત્યોમાં પ્રતિબિંબિત થતી રમણ વાચક
 નિહાળી શકે.

પ્રણેશ્વરી

આર્ચ પ્રિયતાએ જ ન્યારે સાચત જીવનસખી બની રહે છે,
 હિસામતુ પ્રેમની એ ન્યારે પ્રેરણામય પત્નીસ્વરૂપે મૂર્તિમાન થાય છે,

તમારે પ્રેમીહૃદય કેવી આત્મીયતા અનુભવી રહે છે, તેની દૃષ્ટિ કેવું તેજ
ધરી રહે છે, તેનું ચિત્ત કેવું પ્રમુદિત બને છે, તેનું હૃદય આત્મેષ્વર આ-
પણુને ન્હાનાલાલની પ્રેમકવિતાના પ્રતિનિધિરૂપ પ્રેમકાવ્ય 'પ્રાણેશ્વરી'માં
મળી રહે છે. 'પ્રાણેશ્વરી' પ્રેમની આત્મલક્ષી અનુભૂતિને અન્ય છટાથી
વ્યક્ત કરતું, ન્હાનાલાલના સોહામણાં પ્રણયકાવ્યોમાં ય એક વિશિષ્ટ છાપ
પાડતું, વિશ્વકવિનાની દરોળમાં શોભે એવું સગાતન ગર્ભિકાવ્ય છે.
ન્હાનાલાલના પ્રેમદર્શનનો જે આ વિભાવ આપણે અહીં નિહાળીએ છીએ
તે દ્વારા કવિની રસદૃષ્ટિ એક એવા પ્રતીકનું નિર્માણ કરે છે કે જે તેમની
ચિત્તસૃષ્ટિમાં સદાને માટે આદર્શ પ્રેમનું મૂર્તિમય પ્રતિનિધિ બની રહે છે.
એ પ્રતીકમાં પ્રણયના મુગ્ધ-લલિત ભાવો પર યર્ષ વિસ્તરતો રસ-
તૃપ્તિનો આનંદ સૌમ્ય આહ્વાદનું અવનવ વાતાવરણ જમાવે છે, જેમાં
સ્નેહનાં સંભારણાં અભિનવ સૌન્દર્ય ધરતાં, ઉલ્લસિત તાદાત્મ્ય માટેની
ઉત્કર્ષા પ્રગટાવે છે; જેમાં પ્રેમ પૂજનમાં પરિણમે છે, જેમાં યૌવનના
યનગનતા દોડ દામ્પત્યના પરિપકવ પ્રકાશ ઝીલવા આતુર બને છે;
જેમાં પ્રકૃતિની પ્રેરણા જીવનમાં પુણ્યનાનું અમૃત સીંચે છે. આ દૃષ્ટિએ
'પ્રાણેશ્વરી' ન્હાનાલાલની પ્રેમદૃષ્ટિના પ્રતિનિધિશા એક ઉત્કૃષ્ટ સર્જન-
રૂપે ગણી શકાય. ગર્ભિનાં રપન્દન અને ભાવનાનાં શુંજન, પ્રણયના
વિહાર અને આદર્શની પિપાસા, પ્રેમનાં રસપુષ્પ અને પૂજનનાં નૈવેદ્ય,
પ્રકૃતિનું લાવણ્ય અને આત્માના સંભાર, એક મગલ જીવનદર્શનમાં
ઓતપ્રોત બનતાં, પ્રાણેશ્વરીના સુમય ચિત્રમાં સમાર્પ જાય છે—અને
એ સર્વ પર પથરાઈ રહે છે રસની અદ્ભુત સુગન્ધ રેલાવતી, પૃથ્વી પર
પુણ્યતા પ્રસરાવતી, માનવહૃદયામાં કલ્યાણનાં અખી સીંચતી, મનોહર
રેરી ચન્દ્રિકા...

ભાવદૃષ્ટિએ આખું કાવ્ય જે વિભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. પ્રથમ

એ કડીમાં ગ્રેમી હૃદય કૃતચિત્તા અનુભવતું, પ્રિય સખીને ચિરતન સ્નેહ-સ્મૃતિનો અર્ધ ધરી, જીવનની કૃતકૃત્યતા માણી રહે છે. પ્રાણેશ્વરીના પુણ્યરપણે કેટલીયે આત્મકળીઓ પાંખડીઓ ઉઠાડી, ‘ખીલી પ્રકાશ ઝીલતાં પ્રભુની પ્રભાના’, અને કેટલીયે જડભાવના આક્રમણે ખરી ગઈ. પરંતુ જે ગેમી સુગન્ધ ખીલેલી પાંખડીઓએ ઉઠાવ્યો હતો તેની રસતાજગી પ્રાણને હજી એ પુલકિત કરી રહી છે. પછીની કડીઓમાં એ રસતાજગી, પ્રભુતામાં વિલસતી, સમગ્ર પ્રકૃતિને છાઈ રહે છે તેનું દર્શન છે. પ્રિયતમાના નામની એ પૂર્ણિમા (માણેકદારી) છે અને સૃષ્ટિની સમરતાને બહલાવતો, એ પૂર્ણિમાના નાથસમેા, વ્યોમમાં ‘જિગ્યે પ્રકુલ અમીવર્ણ્ય ચન્દ્રરાજ’. સ્વાભાવિક જ છે કે પૂર્ણ યૌવનના લાલિત્યે સુહાતી આદર્શ રસકવિતાને મૂર્ત કરતા યુવાન કવિ ન્હાનાલાલ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રથમ અધિવેશનમાં અવેશ્યા, ત્યારે રંગમંડપમાં તેમનો સત્કાર કરતાં ૨૫. કવિ કાન્ત, ઉપરની પકિતનો એક વિશિષ્ટ મંદર્ભમાં ઉપયોગ કરીને ઉચ્ચાર્યો હતા, “ગુજરાતી સાહિત્યના નભો-મડળમાં આજે, જિગ્યે પ્રકુલ અમીવર્ણ્ય ચન્દ્રરાજ.” સાચે જ, આ એક પકિતમાં ન્હાનાલાલે ગુજરાતી વાડમયના કાવ્યપ્રદેશ પોતાનું અંત-રંગ સત્ય સ્વરૂપ અચૂકપણે પ્રગટ કર્યું છે. લગભગ પચાસ વર્ષ પૂર્વે પ્રાકૃતિક રસદર્શનના સુહાગી પ્રતીકસમું જે ઉદ્ભાસમય ભાવચિત્ર કવિ-વર ન્હાનાલાલે આ પકિતમાં સદજપણે સર્જ્યું હતું, તે તેમની સમગ્ર કવિતાનું વિહંગાવલોકન કરતાં, આજે ય એક અણમોલ રૂપક તરીકે, કવિશ્રીને પોતાને અનુવક્ષીને, એટલું જ પ્રતીતિકર ભામે છે એ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક અનોડ ઘટના છે.

શરદપૂર્ણિમાનો સોજે ઠળાએ ખીલેલો ચન્દ્ર પૃથ્વી પર પોતાની રમસુધા રેલાવી રહ્યો છે અને તેનું દર્શન કરતાં, તેની અવર્ણ્ય પ્રેર-

જ્ઞાનું પાન કરતાં, સ્નેહોત્સુક હૃદયનું વિકસતું પ્રેગદર્શન વિશ્વને આવરી લેતા એક અપાર્થિવ રસદર્શનમાં પલટાઇ જાય છે. જીવન એ ક્ષણે ધન્યતા અનુભવે છે, સૃષ્ટિ પર આનંદ રેલાય છે, હૃદયમાં સૌમ્યતા વિલસે છે, પ્રાણ કદ્દમાણુકારી રચિતતા ધરે છે. આ અંતરંગ અનુભૂતિનું બાહ્યચિત્ર પૂર જહારમાં પ્રસરતી શુભ ધૌમુદીના પ્રકાશ તળે જ્યારે ‘લોચન લોચન માંડી’ દબે છે, ત્યારે પ્રેમીને પ્રિયતમાના પુનિત વદનમાં સાક્ષાત્ થતું લાગે છે. એ સુભગ પળે જ્યારે તેના હિરમાં જહવાતી જિર્મિઓ-વાંછનાઓ પ્રાણેશ્વરી જીવનસાથિનીના

આ ચન્દ્રિકા સમ મનોહર ને વિચાળ,
કદ્દમાણુકારી બાંડી આશિષથી બરેલું,
તે પુણ્યશુદ્ધ, મૃદુ, હિન્નવળ, બહારંગી,

અનુગમ, શાશ્વત હાસ્યમાં પ્રતિમૂર્ત થવા તલસ્તી રહે છે, ત્યારે મનુષ્ય-ના જીવનમાં કુસુમિત પ્રેમનો આવિર્ભાવ સહજ પરિપૂર્ણતા પામતો હોય તેમ દાસે છે.

પ્રભાત

‘પ્રાણેશ્વરી’ના પુણ્યોન્નવલ બાવચિત્ર સામે એના નેત્રું જ મનોહર, પ્રણયનું રિનગ્ધ રસદર્શન કવિ આપણને એ જ કોટિના એક જિર્મિકાવ્ય ‘પ્રભાત’ દ્વારા આપે છે. અહીં પ્રેમી, પ્રિયતમાને અર્ધ્ય અર્પતો, તેની હિન્નતતામાંથી પ્રેરણા ઝીલતો, તેના સહચારે નવજીવનનું સ્વપ્ન સર્જતો બિભો નથી. અહીં તો એ પ્રિયતમાની કામજાગારી મોહકતા અનુભવતો, પ્રણયના સુકુમાર ભાવે સુહાતો, પ્રેમસીના હિરમાં તલ્લીનતા માણતો સનાતન પ્રણયી છે. પ્રભાતના હૃદય સાથે અનિલ પ્રિય સખી ઉપાનું નેત્ર ચૂમી રહે છે, ત્યારે આ કોડબોયો પ્રણયી પ્રિય-તમાનાં લોચનો ચૂમી તેને જગાડવા પ્રેગાય છે—એ દશ્યમાં પ્રણયની

કરી મુગ્ધ રસસૃષ્ટિ એક જગતમાં કવિ આપણી સમક્ષ સરજી રહે છે. ચિરનનીન સૌંદર્ય ધારણ કરતી આત્માની આ રસસૃષ્ટિ વિષ્ણુ પ્રતિજ્ઞા ઝીંચે છે, પ્રાણપ્રિયાની જગતી દ્યુતિ તમે પ્રકૃતિ ખીલી જોડે છે, સારીયે સૃષ્ટિ નવચેતનાથી થનગતી રહે છે વનો ઉપવનો એ અવરુદ્ધ ઉદનામના આનંદમાં દ્વિતોગા ખાય છે, આત્મરક્ષો પ્રકૃતિનું જીવનના નાનથી ધીર ગમ્ભીર ડોલી જોડે છે, અને

પખીકુળો મધુ શુ પ્રાણી પ્રકાશપાન,
છેડે પ્રભાત તણુ ભવ્ય પ્રવૃત્તિગાન

પરંતુ પ્રણયની આ રમગમતી કેવળ ક્ષણિક નથી. ચિરતન રમ તત્ત્વથી એ સદા પોષાઈ છે નૈમર્ગિક અકુરરૂપે ફૂલી જીવનની સભર ચેતનાથી તે સ્વર્ધન પામી છે. તેના પ્રસન્ન વિહારમાં મમરત પ્રકૃતિ ઉદનાસપૂર્વક બાગ શેડે તેની ટાડીથી આકાશાઓમાં નિર્મર્મની સુમધુર ઉત્પન્ન તરવરે છે. તેનું હૃદય મૌઝમમાં મહોરતું, સૌભાગ્યને સાદે છે. તેનો પ્રાણ નવપદ્મનવિત થતો પુણ્યતાની છાયા ઝીલી રહે છે. એટલે કવિ ન્યારે દિગતપૂર્વક આપણી મામે આવી શૃંગારપ્રધાન પક્તિઓ ધરે છે,

જ્ઞાની 'વિનામરગણાભરવીતી રાત્રિ,

લોચે ન દે દિન વિવાસસૂનો વિધાત્રી;

ત્યારે સદગતપણે એમના કમનીય સૌંદર્ય પર નિર્મોહ પાવિત્ર્યની મૌરમ પથનર્ધ રહે છે. અને એ ક્ષણે પ્રેરણાદાથી પુણ્યતાના હાર્દમાંથી પ્રગળી નહીં છે અવગુરુરિન પગતાનું આર્ય દર્શન:

નિદ્રા નિવારી, સખિ! જો નયને રમિલ,

અભાડ ભવ્ય પ્રભુભાવ વિશે ન જૂને

આમ ન્દાનાલાલની પ્રણયસૃષ્ટિ લખિત, મુગ્ધ જીર્મિઓમાં ગમે તેટલો નિર્મુક્ત વિહાર કરે, પરંતુ એ જીર્મિઓને ઓપ આપતા જીવનના

રસ-સૌંદર્ય પ્રણતામાં ઉત્કાન્ત થયા વિના આગ્યેજ નિજ પૂર્ણાહુતિ પામે, એ ઘટના આ અપ્રતિમ રસકવિનો આદર્શસજ્જા મહાકવિ તરીકે ઉદ્દ્યોપ કરે છે.

‘લગ્નતિથિ’-‘પુનર્લસ’-‘આપણી લગ્નતિથિ’

રનેહનો આવિર્ભાવ જિર્મિલ પ્રણયમાં વ્યક્ત થાય, રસમુગ્ધ પ્રણયનો વિકાસ સુભગ પ્રેમમાં મૂર્ત અને એકનિષ્ઠ પ્રેમનો પરિપાક આદર્શ દામ્પત્યમાં પરિણમે-એ ત્રિવિધ પરિણતિનું અપૂર્વ ચિત્રદર્શન આપણને ન્દાનાલાલનાં આત્મલક્ષી પ્રેમકાવ્યોની અમરત્રિપુટી-‘લગ્નતિથિ’, ‘પુનર્લસ’ અને ‘આપણી લગ્નતિથિ’માં મળી રહે છે. ત્રણે કાવ્યો લગ્નરનેહની સનાતન રસભાવનાના એકસૂત્રે સકળાએલાં છે, પરંતુ એકેમાં લગ્નરનેહનું રૂઢિગત નિરૂપણ નથી. પ્રત્યેકની પાછળ એ રનેહની ઉદ્ધાર ને અંત પ્રેરણા છે. પ્રત્યેકમાં આપણને મૂર્તિગન્ત સ્વરૂપે ન્દાલાલની પ્રેમશિલ્પસૂત્રીના મહામત્ર ‘પરણવું એટલે પ્રણતામાં પગલાં માંડવાં’નું નિત્યનવીન પ્રકાશદર્શન સાંપડે છે. પ્રત્યેકમાં કોડલાર્યો પ્રણયી, સન્નિષ્ઠ પ્રેમી અને ભાવનાશીલ પતિના વિવિધ સ્વરૂપો અન્યોન્યમાં સંક્રાન્ત થતાં, ઋગ્વેદ રનેહમાંથી વિકસતી પરિપક્વ દામ્પત્ય સુધીની પ્રેમની પરિણતિનું એક પરિપૂર્ણ ચિત્ર આપણી સામે ધરે છે. આ ત્રણે કાવ્યોમાં સ્વયંસ્ફુરિત પ્રેમ, નેમ-ગિંઠ વિકાસ સાધતા, મુહાગી લગ્નમાં પરિણમવાને બદલે, લગ્ન એ જ પ્રેમની ઉદ્ધાર ભૂમિકાનું પ્રધાન પ્રેરણાકેન્દ્ર બની રહે છે એ ઘટના ન્દાનાલાલના વિશિષ્ટ પ્રેમનિરૂપણનું લાક્ષણિક રીતે દ્યોતક અને છે. આ દૃષ્ટિએ ‘લગ્નતિથિ’, ‘પુનર્લસ’, ‘આપણી લગ્નતિથિ’ એ ત્રણે કાવ્યો કવિની વિલક્ષણ પ્રેમભાવનાનાં અનન્ય પ્રતીક સમા હોવા છતાં, સમુદગત રીતે ન્દાનાલાલની આદર્શ લગ્નભાવનાની ઉત્તમ પ્રતિનિધિશી કાવ્યત્રિપુટી રૂપે ગણી શકાય. ત્રણે કાવ્યોમાં, મુગ્ધ હૈરની આર્કાશાઓ

પ્રગટ કરી, વિમળ પ્રેમથી દીપ્તો રસિકવર પતિ પ્રિયતમારૂં પત્નીને જીવનમાં પ્રેમના સદૃશ વિસ્તાર ગાટે આમન્ત્રણ આપે છે અને સખીરી સહ સુપરિષક્ત દામ્પત્યનું ઓજસવી દર્શન ઝીલતાં, જીવનની મંગલ કૃતાર્થતા અનુભવવા ઉત્સુક બની રહે છે. રનેદની રસસખરતા ન્દાનાલાલની પ્રેમકવિતામાં કેવી સદૃશતાપૂર્વક મંગલતાનું આર્પદર્શન પ્રગટાવી શકે છે તેનું અદ્ભુત નિરૂપણ લક્ષ્મભાવનાની આ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી કાવ્યત્રિપુટીમાં આપણને મળી રહે છે. લક્ષ જીવનના કેન્દ્રસ્થાને હોય છતાં પ્રેમનું માધુર્ય મોળું ન પડે, દામ્પત્ય આદર્શરૂપ હોય છતાં રનેદની રસિકતા ઝાંખી ન પડે, એવી પ્રેમકવિતા જગતસાહિત્યમાં બહુ ઓછી જોવા મળશે. ગુજરાતી વાક્યમયનું એ સદ્ભાગ્ય છે કે ઉપરનાં ત્રણે કાવ્યોમાં કવિશ્રી ન્દાનાલાલે લક્ષના સમુજ્જત આદર્શની પ્રાણક્રમ પ્રેમના ચિરંતન પાયા પર નવપ્રતિષ્ઠા કરી છે. નથી એથી પ્રેમરસનું આકર્ષણ ઘટ્યું કે નથી એથી સૌંદર્યના મંહાર ખૂટ્યા. જિલદું દામ્પત્યના પ્રસ્થાનમાં, પ્રેમ અને પુણ્યતા એકમેકમાં મળી જઈ, એ રીતે સુસંવાદિત લક્ષજીવનના આદર્શનું ગૌરવ વધારી રચ્યું છે અને ન્દાનાલાલની કાવ્ય-કલાની દીપ્તિ એ ઉદાત્ત આદર્શનિરૂપણ દ્વારા વધુ ઉજ્જ્વળ બની છે. જીવનની અંતરંગ અનુભૂતિનાં ગૂઢ મેવેદનમાં કવિ કલાકાર કે ચિન્તકના ચિત્તમાથી એકાગ્રતાની કે ધન્ય ક્ષણે જે કૃતિ આવિર્ભાવ પામે છે, તેના પર મનાનત કલાકૃતિની મહોર જીપસી આવે છે. એવી કૃતિ મોટે કે વહેલે વિશ્વસાહિત્ય-કલા-સંસ્કૃતિમાં પોતાનું આગવું રથાન જમાવે છે. ન્દાનાલાલની કવિતામાં ઠેરઠેર વેરાએવી, ઉપરનાં ત્રણ પ્રેમકાવ્યો જેવી અનેક સમર્થ કૃતિઓનું આપણે આ વિશાળ દૃષ્ટિએ ચિન્તન કરીશું તો સમજાશે કે આજે નહિ તો આવતી કાલે પણ વિશ્વ-સાહિત્યમાં ન્દાનાલાલનું રથાન કેવું અમર દશે.

આમ આદર્શ લક્ષ્મીભાવનાની આ આપૂર્વ કાવ્યત્રિપુટીના સંકલિત અવલોકન પછી, હવે આપણે પ્રત્યેક કાવ્યનો વિશિષ્ટ મર્મ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. આ દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક કાવ્ય એક ન્હાનકડા ખંડકાવ્ય સમુદાય છે, તેમ છતાં તે કવિતાના એક સંપૂર્ણ કલાત્મક આવિષ્કાર જેવું છે. ઊર્મિપ્રધાન લલિત કવિતાના સર્વ શુદ્ધો તે ધરાવે છે. સહજ ઊર્મિમાંથી સ્ફુરતી, એક જ ભાવ પર સ્થિર થતી, એક જ વર્તુલમાં વિસ્તાર માધતી, અને એક જ લક્ષ્ય તરફ વહેતી, જીવન્ત રસપ્રેરણામાંથી તે નિષ્પન્ન થાય છે. એ જીવન્ત પ્રેરણા દ્વારા પ્રત્યેક કાવ્યમાં મનની ઊર્મિઓ અને કામનાઓ આત્માના આદર્શો અને ભાવનાઓ રૂપે દલિત થાય છે. ત્રણે કૃતિઓ અજગ રીતે પ્રેમની પુણ્યોન્નવલ એવી એક સમાન્તર જુગિકાએ વહે છે અને દામ્પત્ય-વિકાસના સર્વાંગીણ આદર્શ પ્રતિ ક્રૂય કરે છે. આમ છતાં પ્રથમ કૃતિ ‘લગ્નતિથિ’માં પ્રારંભના રનેહ-કાળમાં માણેલા રસજીવનના મુગ્ધભાવો વધુ વિલસે છે. રનેહીઓને મન અણુમોલ્લ એવી, રનેહજીવનના પરિપાકરૂપ યશોન્નવલ ‘લગ્નતિથિ’ પૃથ્વી પર મુદિત પ્રકાશ પાથરતી, આગણે આવી જીબી છે. એના આગમને સજીવ થએલી રમરણુસૃષ્ટિ વૈશાખની શશિમુખી પંચમીના સુભગ દિને પ્રિયતમના હૃદયમાં પ્રેમના રસોત્સુક સંસ્મરણો જગાવે છે. ‘ગમ્ભીર ધીર ભવસાગર’નાં ગાન પીતી માનવસૃષ્ટિ પ્રારબ્ધના પંથે ઝડપથી આગળ ને આગળ વધતી પ્રયાણ કરી રહી છે, પરંતુ જીવનના કાલાહલની પેલે પાર ત્રિલસતી કામ્પ અવનવી ન્યોતિનું પ્રેમી હૃદય દર્શન કરે છે, અને રનેહનો પ્રાદુર્ભાવ અને વિકાસ કેવી નિર્બીજ દશામાં થયો હતો તેનું આબેહૂબ ચિત્ર એક ઝળકારમાં તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ તરી આવે છે :

તું ખેલતી ફૂલવતી તટવાટિકામાં,
હું જિગતો તટતણા ગિરિરાજ બેઠી;

હા' એકદા ધવળ વેળુ વિશે કિનારે
બેઠા મળ્યા, અણુચિતા રમવા જ લાગ્યા

અને એ રમભૂતિની આરાધનામા સહજવનની તૃપ્તિ માણતા
'તૃપ્તાનન્નવલિત લોચન એમ કાર્યા' પરંતુ આ રમતૃપ્તિની સાર્યકતા
શી? જીવનના વિકાસની અવધિ શું ત્યાં જ આવી રહી? ના ના જોરી
તૃપ્તિની વચ્ચે ય કંઈક જીણપનો ભાસ થાય છે, અને આ આભાસ
સાથે દષ્ટિ, અત્યાર લગીના સકાર્ણુ રસક્ષેત્રને ઓળંગી, જીવનની કૃત
કૃત્યતાના વિશાળ ક્ષેત્ર પ્રતિ વિસ્તરવા માંડે છે આ ક્ષણે પ્રેમમા
વ્યાપક જીવનદર્શનની ઝાણી થાય છે અને કોષ્ઠક ચિરં સ્વપ્ન પ્રાણુની
મધ્યમા આવી વિરાગે છે ત્યારે રસથી અધિક, છતાં રસની દીપ્તિથી
પ્રકાશિત, જીવનનું ખ્યેય આકાર પામે છે એ દર્શન પ્રિયતમને રસીકી
પ્રિયતમાના સહયોગમા ભાવનજીવનરૂપી અગાધ ભવસાગરમા સફર
ખેડવા ઉત્સુક બનાવે છે અને આમ, રનેહના વિકાસક્રમનું એક સાગે
પાગ દસ્ય પ્રેમની રમૃતિમા લગ્નની પુણ્યતિથિના આગમને વિનસી રહે
છે એ દત્ત હિમ્મત હોવા છતાં, ઉત્તામના આવિર્ભાવ સાથે તેમા
વિપાદની ઝાણી છાયા પણ પ્રગટ થાય છે અને જીવનના પલંગતા
સ્વરૂપને તાદસ્ય કરતા એક ચિગ્જીવ મતનો સમર્થ ઉપમા દ્વારા વાણી
દેદ આપે છે

દારી! વસન્ત જતી જીવનની વહે છે
મટવિની પ્રગળ શક્તિ હવે શમે છે

પરંતુ એ ઓસરતા વહેણો કઈ આસોસ કરવા નેવું નથી
જીવનમા જે કોષ્ઠ સિદ્ધ થયું છે તે આદર્શનિષ્ઠ લગ્નભાવનાના પરિપાક
રૂપ હોય, આપોઆપ રૂપિત થયા વિના નદિ રહે એ એક મદાન
સેતો છે આ કાવ્યની અંતિમ પકિતઓ

શું શું કાપું? નથી નિરર્થક સિન્ધુ જીવ્યાં;
ને વેળુમાં ભવપટે પદપક્તિ પાડી;
રહેશે ઘડીક, ઘડી કોઇકને જણાશે,
ને સારમાલી જન આશિષ કોક દેશે.

વિખ્યાત અમેરિકન કવિ લૉગ્ડેક્લેની નીચેની પંક્તિઓની માદ આપે છે :

Lives of great men all remind us,
We can make our lives sublime;
And departing leave behind us
Footprints on the sands of time.

‘લક્ષ્મિતિથિ’થી એક ડગલું આગળ વધતું, જીજ્ઞું ખંડકાવ્ય ‘પુનર્લક્ષ્મ’ પરિપક્વ લક્ષ્મજીવનની લવ્ય ઉત્થાનગાથા ગાતું એક દર્શનાત્મક પ્રેમકાવ્ય છે. જીવનના સહપ્રયાણમાં વર્ષો વીતી ગયાં છે. બિર્મિલ રસિકતાનું સ્થાન સૌમ્ય પ્રેમે લીધું છે. જીવનના નિરવધિ વિરતાર પર આદર્શનું દર્શન ધ્રુવતારકની જેમ વિરાજ રહે છે અને તેની પુનિ આભા નીચે ઉત્સુક પ્રિયતમ સહચરીને દષ્ટિ સન્મુખ વ્યાપી રહેલા મહાસાગરને નિહાળી, લવમાગરની તેમની યાત્રા પરિપૂર્ણ કરવા આમન્ત્રણ આપે છે. સામે વિશાળ જલધિ પથરાઈ રહ્યાં છે; સુકુમાર યૌવના જીવનયાત્રાથી ત્રિભિત થઈ છે; પરંતુ એક સમુન્નત જીવનદર્શન આદર્શપૂર્ણક પ્રિયતમને ઉદ્ધત કરતું, પ્રિયતમાના અંતરમાં એની ઉલ્લસિત નવપ્રેરણા વહાવવા પ્રબળપણે તેને પ્રેરી રહ્યું છે. જીવનની સફરનો અમ એ જર્જરવલ્લ દર્શન સામે આગળી જાય છે અને પ્રાણેશ્વરી જીવનસાથિની પ્રિયતમની દષ્ટિમાં એક ઉદાત્ત, સુપરિપક્વ પ્રેમસ્વરૂપ ધારણ કરી રહે છે :

આવો પ્રસન્નમુખ શોચન કુળલક્ષ્મી!
ભાળો વિશાળ ઉર વૈભવી લક્ષ્મીતાત.

જિંદગીનો મહાર અહીં અભિનવ સ્વરૂપે ફાવાયમાન થાય છે
પ્રેયસી એ પત્ની ગને છે, પત્ની પ્રિયતમારૂંપે મોહાય છે અને પ્રિયતમા
અને પત્ની દામ્પત્યના સુભગ અવતાર રૂપ પ્રભામય કુળવદમ્બીમા
પતંગાર્ધ મય છે દષ્ટિ મન્મુખ પ્રમરતા મહાસાગરની વિપુલતામા
જીવનની સમૃદ્ધિનો ભાસ થાય છે માગર વિધ્વ્ અને લક્ષ્મીની સનાતન
દામ્પત્યગાથા ગાર્ધ રહ્યો છે અને એના નિરોંપમા આ પ્રેમીજન
જીવનની મહાર લગ્નગાથાનો સનાતન પ્રતિધોય સુણી રહ્યો છે

ઉદ્દમોધ ગાય હજી સાગર એ કથાના

એવામા દષ્ટિ જિને વિહરે છે અને ઉતુગ શૂંગ દા રસનાય
પ્રભુ ગોપેશ્વરના દર્શન થાય છે, જેના પાદ સમીપ આ બે માનવનાગ
મ્મતીન ગોપગોપી જેવા મુકાય છે ગણેશ્વરની દિવ્ય પ્રેરણા પી

ધેરી બજે જીવનખોધક ભન્ય બસી,
અને એ જમીના ચિરતન વહેતા સૂર સાથે સૂર મિવારી, આ દર્શનો
ત્યુક પ્રેમી મખીરી સાથ જીવનનું અનુપમ નૃત્ય સર્જવા અધીર બને છે
તેના સૂરે, સખીરી! જીવનનૃત્ય થાણુ

આમ રમ અને માગધ્ય, પ્રેમ અને પ્રજુતા, દર્શનની ભન્યતામા
સમ્મિનિત ચર્ચ, સખર જીવનનું જે એજન્સી ચિત્ર પ્રગટાવે છે તેનું
ઉત્કૃષ્ટ નિરૂપણ ચિરપ્રકુદિત લક્ષ્મીભાવનાના આ અમર પ્રેમકાવ્યમા
આપણને નિહાળવા મળે છે

પ્રેમી પ્રજુતાનું આ પરમ દર્શન લગ્ન દ્વારા દામ્પત્યજીવનની
વ્યાપકતાનું વિશિષ્ટ પ્રેમજ્વાલેન્દ્ર બની ગયું છે વ્યક્તિમાથી દમ્પતીમા
નિસ્તમ્બું, દમ્પતીમાથી માનવતામા વિકસતું, પ્રકૃતિમાથી વિશ્વપર્યંત
પ્રમન્દુ, લગ્ન ॥ ચિરજીવ યોગમા મૂર્ત થતું, જીવનનું આ જિર્ધ્વ પ્રેમ
સ્વરૂપ માનવી માટે કેવું પાવનકારી, કેવું સતત પ્રેરણાદાયી નીવડે

છે, તેનું આલેખન પ્રિયતમાને ઉદેશીને ઉચ્ચારાએલા આ પ્રસન્નો-
ભાવલ ઉદ્બોધનમાં નિહાળો:

સૌભાગ્યશોભન પ્રકૃત્ત્વ હૃદે સ્વીકારો,

લમ્પતિનિ! હરી એ વ્રત કરી દીક્ષા.

દામ્પત્ય આ રીતે જીવનની લમ્પદીક્ષાના મૂર્તિમન્ત પ્રતીકરૂપ બની
રહે છે, પરંતુ તેમાંથી પ્રાકૃતિક રસલીલા હજુ દેશવટો નથી પામી. રસની
જીવન્ત પ્રેરણા વિના એ લમ્પદીક્ષા માત્ર કઠોર જ નહિ, પરંતુ નિરર્થક છે
એ સત્યનો નિર્દેશ કેવી સરળતાથી કવિએ નીચેની પંક્તિઓમાં કર્યો છે:

એકાં સખિ! અધિક આપણુ ખેલશું, ને

કર્તવ્યકર્મ પણ લગ્ય જ આદરીશું.

પ્રેમીઓનું રસજીવન આ રીતે દામ્પત્યજીવનના વિકાસમાં જેમ
કૃતાર્થતા અનુભવી રહ્યું છે તેમ આદર્શ દામ્પત્યજીવન માંગલ્યની સિદ્ધિમાં
કૃતકૃત્યતા અનુભવશે એ ચિરશ્રદ્ધા સાથે આ બે પ્રેમી હૃદયો લવસાગર-
ના અમૃતમંથનની યાત્રાકૃત્યમાં આગળ ધપવાનો નિર્ધાર કરે છે:

રત્નોયી એમ લવસાગર આ ભર્યો છે:

ચાલો, મધી સુસજ્જે સખિ! રત્નરાશિ.

અને આ યાત્રાકૃત્યની પૂર્ણાહુતિ ‘આપણી લમ્પતિથિ’માં વિલક્ષણ
સ્વરૂપે અલિખ્યકત થાય છે. વર્ષો વીતી ગયાં છે અને એ જ સુહાગી લમ્પતિથિ
હરી વાર પ્રેમી દમ્પતી પાસે દામ્પત્યના પરિપાકની એટ ધરી આવી છે.
કેવું ચૈતન્યપ્રેરક છે લમ્પજીવનના તાદાત્મ્યનું આ સ્મૃતિદર્શન!

આ એ જ દિન, સખિ! જે દિન આપણી તો

બે આત્મલયોત મળી એક જ જ્યોત મળી;

ને અંગુલિ મહી ગૂંથાયલી અંગુલિ શી,

બે અમિહોત્રની ગૂંથાઈ મળી શિખાઓ.

કુળરૂપી અમિકુડમાથી પસાર થતા કેટકેટલા તપ તપી, જીવનના યોગ સાધી, પતિ-પત્ની આગળ વધ્યા છે. પરંતુ અમિતી જ્વાલાઓ સહવા છતાં જે તેમણે સદા પ્રેમની 'પ્રસન્ન પ્રભુતા' પીધી છે સાધનાનો એકએક અધ્યાય વર્ષેવર્ષે પૂરા કરતા—

આમ અષ્ટાદશાધ્યાયી ગીતા જીવનની લખી

આથી વધુ મહાન ફળ પીળુ શું જોઈએ? કામના મહાસાગરમાં હળુ જે ધૂમવાનું છે જ. આયુષ્યગંગા મલિન કે સ્વચ્છ સ્વરૂપે સનાતન વહી રહી છે અને એના નીરમાં જે માનવદેયાનું જીવનનાવ ઝૂંપી રહ્યું છે. પરંતુ દામ્પ-યોગાસનાની પરાકાષ્ટાએ પ્રિયતમ જ્યારે સખીરીને ઉદ્દભોધતા

હ્યો સુકાન તરાવી ઘો પૂર સંસારનું વડું

—સંસારના નિ સીમ વિસ્તાર પર સહજીવનમાં તેની સાથે જોતજોત જીવવા ઝખી રહે છે, ત્યારે નિર્માતી એકતાના પરિપાક રૂપ જીવનનું જે કદ્યાધ્યત્વરૂપ મર્જ્ય છે, તેનું નિરૂપણ પ્રેમની કેવી મગવ શાન્તિ ધારણ કરી રહે છે

આકાશનો ઉદયિ હિતરતા અગાધ,

પીયતનું પરમ હારય દસે હ ચન્દ્રી,

એવું સખિ! અમૃતના અભિયેક જેવું

ત્રી દામ્પ હેતનું મદા દમજો અગાધ

સૌન્દર્યના દેશ

સૌન્દર્યનું ગ્ધાન પ્રેમકવિતામાં હમેશાં વિશિષ્ટ રહ્યું છે પરંતુ સૌન્દર્ય એ પ્રેમની પ્રેરણામૂર્તિ છે, રમનું આશાસ્ત્ર સ્વરૂપ છે, નિર્સર્ગનું સારવળ છે, વિશ્વનું ઘોતક ચૈતન્યતત્ત્વ છે અને સાથે જ ઉચ્ચતતા પ્રતિના વિકાસકર્મનું એક શાશ્વત સોપાન પણ છે, એ ભાન મંડીત કવિતામાં જેમ કવિ કૃપાયુરુ દાસિદાસને પ્રેરી રહે છે, અંગ્રેજી કવિતામાં જેમ આદ્યશંકરા

કવિ શેલીની કવિતાને ઝળકાવે છે, બગાળી કવિતામાં જેમ કવિવર રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભાને રસાનુભવની હૃદય આધ્યાત્મિક ભૂમિકાએ રચાવે છે, તેમ ગુજરાતી કવિતાક્ષેત્રે નહાનાલાલના વિશાળ કાવ્યમર્જનના સમગ્ર વિસ્તારને આવરી લે છે. સૌન્દર્ય અને પ્રેમના આ વિશિષ્ટ મંગલ ધની અભિવ્યક્તિરૂપે 'જહાગીર-નૂરજહાન' માનું 'સૌન્દર્યના દેશ' એ ગીત નહાનાલાલની સૌન્દર્યદષ્ટિના એક પ્રતિનિધિ સમુગ્ધી શકાય નૈસર્ગિક, સુરિયર રસપ્રેરણાભાથી આવિર્ભાવ પામે ત્યારે જ સૌન્દર્ય પોતાનું સાચું સ્વરૂપ મૂર્ત કરી શકે વિશ્વચૈતન્યની સર્વાંગી સભરતાથી પ્રમુદિત થાય ત્યારે જ તે સર્જનાત્મક મને છે અને જીવનના પ્રેરકગળ શા રનેલનું આદર્શરૂપે નવસર્જન કરી શકે છે 'જહાગીર-નૂરજહાન' જેવી પ્રેમ સૌન્દર્યની કલાત્મક નાટ્યકૃતિમાં નહાનાલાલે એ દર્શન, પ્રેમીઓના સુહાગી ઊર્મિભાવોને પ્રતિધ્વનિત કરતા એક મવાદ દ્વારા ઉત્થાનની ભૂમિકાએ જે લાલિત્યપૂર્વક ઝીંધ્યું છે તે આ ગીતમાં આપણને સહેજે દષ્ટિગોચર થાય છે. કયા છે દિલને તૃપ્ત કરે, આત્મામાં અમૃત સીંચે, યુગ-યુગના પ્રારબ્ધ મર્જે, સકળ પ્રકૃતિને છાંય રહેતા મહેરી રહે એવા શાશ્વત સૌન્દર્યના પ્રદેશ? જ્યાં વદનમાં કુસુમના વિવાસ ઝળકે, જ્યાં નયનોમાં પ્રીતિના અગ્નિ હોય, જ્યાં હૈયામાં ઉલ્લાસ ઊછળતા હોય, જ્યાં પ્રેમી વિશ્વસાક્ષીએ પ્રિયતમાનો જીવનવિધાતા બની રહે એવી માનવ આત્માની સનાતન રસસૃષ્ટિના ધ્રુવપ્રદેશમાં.

ખંડ ત્રીજો : રાસ
નહાનાલાલની રાસસૃષ્ટિ
: ૧ :

ગુજરાતી કવિતામાં રાસનું નામ લેતા નહાનાલાલનું રમરણુ થાય છે ગુજરાતની ઊર્મિકવિતામાં નહાનાલાલનું રચાન સર્વથી મોખરે છે

એ તો સુવિદિત હકીકત છે, પરંતુ ઊર્મિકવિતામાં ય વિશેષે કરીને રાસના ક્ષેત્રમાં તો ન્હાનાવાણ અપ્રતિમ વિરાગે છે એ વિશે ગુજરાતમાં જેમત નથી. ક્યાં બળોગાથી આ સિદ્ધિ નિષ્પન્ન થઈ હશે? હૃદયી શતાબ્દીના અસ્તકાળે ગુર્જર પ્રજાના ચિત્તમાં એક તરફ ન્યારે 'સર-સ્વતીચન્દ્ર' જેવી મહાનવલ્લભાં જીવનમન્થનની ભેરવગાથા ગુંજી રહી હતી, ત્યારે બીજી તરફ આ શતાબ્દીના ઉદયકાળે, એના હૃદયને ન્હાનાવાણની અપૂર્વ વસન્તકવિતા અને રાસ ડોખાવી રહ્યાં હતાં, એ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની એક ચિરમરણીય ઘટના છે. ગુજરાતી વાક્યમયમાં ગસ એ કાવ્યનું એક પ્રાચીન સ્વરૂપ છે. જીવનનાં વિધવિધ પાસાંઓમાં ફેરતી આમપ્રજનની રસભાવના જેમજેમ સહજ છતાં કલામય આવિષ્કાર પામતી ગઈ, તેમતેમ એ સ્વરૂપનો કાવ્યબેઠક ધકાતો ગયો. આમ આગમથી રાસનું મૂળભૂત સ્વરૂપ વિશાળ જનતાના રસાનુભવને એક વિલક્ષણુ આવિષ્કાર અર્પતા કાવ્યપ્રકાર સમું બની રહ્યું હતું. તેમાં ઊર્મિના સૂક્ષ્મ ધ્વનિકાર હતા, હૃદયની ઊંડી ઝંખનાઓ હતી, આશા નિરાશાના ઉદ્વેગને વિવાદ હતા રમની ઉત્કંઠા તથા ભાવનાના ચગકાગ, સૌન્દર્યની લાલસા, રનેહનાં આકર્ષણ તેમજ પ્રેમના તથસાટ એની સપાગી પર વારવાગ ગ્રેપસી આવતા અને લલિત વાણીમાં મૂર્તદેહ પામતાં. પરંતુ પળપળનો એ રમાનુભવ ન્યારે જીવન-રસની લાક્ષણિક અનુભૂતિનું ચિરંતન સ્વરૂપ પામવા મથી ગયો, ત્યારે તેને અમરતા અર્પવા કવિતાની સાથ, તેની સખીઓ શા, મંગીત, જૂલ્ય અને કના, એ ત્રણે જોડાયાં. પરિણામે રાસમાં વાણીનો ઊર્મિમય દેહ, ભાવનાના લલિત આવિષ્કારને મૂર્ત કરતો, વિશિષ્ટપણે મંગીતના દાગમાં દગાઈ, જૂલ્યના તાવ સાથે મંપૂર્ણ મંવાદ ન માધે ત્યાં સુધી તેનું અંતરંગ સ્વરૂપ બાગ્યે જ મિલ થાય એવી પરિસ્થિતિ

નિર્મોલુ ધર્મ. કવિતાના સૂક્ષ્મ લય ઉપરાંત સંગીતનો આરોહ-અવ-
રોહમાં રામતો ખનિપ્રધાન લય, કાવ્યના આંતરિક ડોલનની સાથે
નૃત્યની પ્રત્યક્ષ દલક, એ રાસના આત્મા અને પ્રાણુસમાં છે. કવિતાનું
સહજ લાવણ્ય જ નહિ, વાણીની લોલવિલોલ છટા રાસના રૂપસૌન્દર્ય
ગાટે અનિવાર્ય છે. કવિતાના રસનો આવિર્ભાવ ગેય બની, સંગીતના
તાનમાં સહજપણે વહેતો, અંતરમાં સ્વતઃ નર્તનની ઝલક પ્રગટાવે,
ત્યારે જ પૂર્ણ રાસનું મર્જન ધર્મ થકે. આ દૃષ્ટિએ, જોએવતે અંશે
રાસનો વિકાસ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કવિતામાં થતો આવ્યો છે. યુગ-
યુગની વિવિધ જીવનદૃષ્ટિ, તેના વિલક્ષણ લાવો-ઊર્મિઓ તે તે
કાળના સાહિત્યમાં લોકવાણી દ્વારા પ્રગટ થવા મળ્યા છે. શરૂઆતથી
રાસમાં ગેયતા, હોંસ, ડોલન, નૃત્ય, પ્રધાન સ્થાને રહ્યાં છે અને એ
રીતે પ્રજાજીવનની ઉત્સુક સામુહિક રસવૃત્તિના સંસ્કારને તેણે પોખ્યા
છે. પરંતુ રાસ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક ચિરંજીવ, વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકારનું
સ્થાન એ સમયે પામ્યો, જ્યારે દયારામે તેની ગરબીઓમાં ઉલ્લસિત
વાણી દ્વારા જીવનનાં ઊંડાં રસમંદેદન પર પ્રતિબિંબિત કવિતાની અમર
મહોર મારી. આમ છતાં, અર્વાચીન કાળના ઉદય સુધી તેનું આંતરિક
રસસ્વરૂપ અર્થદિત રહ્યું વિવિધ સમયના રાસમાં તે તે કાળની રસ-
ભાવના મૂર્ત થવા છતાં, યુગનાં સંકુલિત લક્ષણોથી તે સીમિત હતું.
પ્રકૃતિના રસતત્ત્વ સાથે અમુક અંશે તદ્દૂપતા સાધવા છતાં, તે પરપરાગત
રીતિઓના અભિનિવેશમાંથી હજી મુક્ત થકુ ન હતું. જ્યાં સુધી રૂઢિ-
ગત મર્યાદાઓમાંથી તે મુક્ત ન થાય, તત્કાલીન અસરોથી પર જઈ,
જ્યાપક જીવનરસમાં સમાર્પ ન જાય, ત્યાં સુધી એક સનાતન કાવ્ય-
પ્રકાર લેખે પોતાનું આગવું સ્વરૂપ તે કર્મ રીતે સિદ્ધ કરી શકે? દયાગમે
મદદ અંશે રાસના વિકાસક્રમને આ દિશા તરફ વાળવા પ્રયત્ન કર્યો;

યુગ ॥ રસદર્શિને વિક્રમાવી, તેને જીવની ચિરંજીવ ગમિકતાથી અધિક
 કુસમિત કરવા તે કટિબદ્ધ થયો, છતાં રમસભર તેનો આત્મા પણ
 તિર યુગની મધ્યકાલીન સીમાઓ સર્વાંશે વટાવી શક્યો નહિ રાસની
 દયારામે કવિતામાં સુંદર ખિલાવટ કરી, પરંતુ તેને પૂર્ણ કુસમિતતા તે
 અર્પી શક્યો નહિ એ કાર્ય કરવા માટે ગુજરાતી વાકમય કોઈ મહા
 કવિને સાદ દબ રહ્યું હતું અને નર્મદે અર્વાચીન ગુર્જર કવિતાને
 જૂતમળના બધનોથી મુક્ત કરી, ગોવર્ધનરામે ગુજરાતની જીવનદૃષ્ટિને
 દર્શો મુખ કરી, કલાપીએ ગુજરાતના આત્માને પ્રેમથી રસતરંગમાં
 કરી, તે માટે સંગીત જૂઠાકા તૈયાર કરી હતી, ત્યારે નવરાતાબ્દીના
 પ્રારંભે રાસને સર્વોત્કૃષ્ટ અર્જનકક્ષાએ બંધનાવવા રસદ્રષ્ટા કવિવર
 હાનાનાનો ગુજરાતમાં ઉદય થયો કવિતાના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં હાનાનાનો
 જે વિસ્તૃત ખેડાણ કર્યું છે અને પ્રત્યેકમાં જે અપૂર્વ ઉજ્જવળતા
 પૂરી છે, તે દ્વારા ગુજરાતી કવિતાના વિકાસમાં આધુનિક યુગના તે
 મહાન સ્તંભરૂપ થઈ પડ્યા છે પરંતુ રાસને તો તેમણે જે રીતે
 તેના મધ્યકાલીન શૃંગીત સ્વરૂપથી મુક્ત કર્યું છે અને તેમ વિપુલ
 કલ્પનામંભાર સાથે અનેરી કા યપ્રતિભા સીંચી છે, તેથી તો રાસે
 ગુજરાતી કવિતામાં સંગીતમય, નૃત્યવાહક અને કનાદર્શી સહજ સર્જનનું
 અનકરણી ચિરંજીવ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે હાનાનાનાના રાસમાં તમે
 કવિતા અને મંગીતો વિખૂટા નહિ પાડી શકો ધ્વનિ અને નયને
 અનગ નહિ નિહાળી શકો રસ અને વાણીને વિમુક્ત કરી તેમનું
 તાત્પર્ય પ્રીછી નહિ શકો કવિતા અને કના, મંગીત અને નૃત્ય,
 ડોલન અને હોંય ભાવ અને આલેખનનું સંપૂર્ણ અદ્વૈત હાનાનાનાના
 રાસ મૂર્ત કરે છે એ ઉપરાંત તેમનું એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે
 તત્લક્ષણના રસાનુભવનો ધામાર તેમાં જીવ ત રહેવા છતાં કયો પળે તે

વ્યાપક સનાતનતામાં સમાઈ જાય છે તે આપણે કળા-શક્તિ નથી. એક સુદર્શનું સૌન્દર્યદર્શન ચિરકાળના રસદર્શનનું પ્રતીક બની રહે છે; એક ક્ષણની સહજ ઊર્મિલતા માનવહૃદયની સનાતન ઉત્કંઠાની આરસી ધરે છે; એક અંગત ઉરભાવ સૃષ્ટિની સર્વોચ્ચ અનુભૂતિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આથી જ નહાનાલાલના રાસનું સ્વરૂપ તત્કાલીન નહિ, કિંતુ સર્વતોદર્શી શાશ્વતતા ધરાવે છે. રાસના ઇતિહાસમાં દ્યારામે રસકવિતાનું ઉન્નત શિખર પ્રાપ્ત કર્યા પછી, નહાનાલાલે તેનું ઊર્ધ્વતમ શિખર સિદ્ધ કરી તેના પર નવકવિતાનો સુવર્ણકળશ ચડાવ્યો. કાળના ગંભીર યુગપક્ષટાઓ પછી, આજે પચાસ વર્ષે પછી, નહાનાલાલના રાસ પર નિત્યનવીન પ્રકુલ્લતા મહોરી રહે છે, તેમની ભાષામાં સનાતન અર્વાચીનતાની છાપ વરતાય છે અને એમના રસારવાદમાં જીવનની શાશ્વત રસાનુભૂતિની પ્રતીતિ મળી રહે છે. જગતના કાવ્યસાહિત્યના ઇતિહાસમાં એ એક અગત્યકારી ઘટના છે કે યુરોપના પુનરુત્થાનો, એલિઝાબેથન યુગમાં આંગ્રેજ કવિતાના નવનિર્માણે જે એ કાળના સમગ્ર કવિવૃંદ દ્વારા અંગ્રેજી ઊર્મિકવિતામાં સિદ્ધ થયું, તે મેળીત અને નર્તનો પોતામાં સમાવતું કાવ્યનું કલાસ્વરૂપ નહાનાલાલે એકત્રે હાથે અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતામાં આત્મસાત્ કર્યું. રાસનું એક વિશિષ્ટ કાવ્યસ્વરૂપ હોયેનું આ નવસર્જન ગુજરાતી કવિતા માટે જોવી તેવી સિદ્ધિ નથી. ગુજરાતની નવપ્રજા આ દષ્ટિએ કાવ્યના પ્રત્યેક ક્ષેત્રે નહાનાલાલના અનુપમ ડાળાનો વિચાર કરે અને વિશ્વસાહિત્યમાં તેમના સ્વયંસિદ્ધ રચાને ગુજરાતના મહાકવિની પ્રતિષ્ઠા કરવા હિતુક બને એ જ આ સંપાદકની એકમાત્ર ઝંખના છે.

:૨:

નહાનાલાલના રાસમાં આમ કવિતા, સંગીત, નૃત્ય અને આલેખન-કલા સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પ્રગટ થઈ એકમેકમાં ઓતપ્રોત બની જાય છે

અને એ રીતે કાવ્યનું એક એવું સુહાગી, રસોન્નત સ્વરૂપ સરળે કે કે જે ચિરંજીવ પ્રેરણા અર્પતા મનોહારી લાલિત્યના ઉન્નતવળ પ્રતીક સમુ આપણા ચિત્તમા મદાય વિલસી રહે છે. ન્હાનાલાનની રાસ કવિતામા મહોરતો એકે ભાવ એવો નહિ જુઓ કે જેનામા વ્યાપક દર્શનની ઝાંખી ન થતી હોય, એકે ભર્મિ એવી નહિ હોય કે જેના ધમકારમા આપણને વિશ્વપ્રાણનો ધમકાર ન મંભળાય, એકે ઉત્કટા એવી નહિ હોય કે જેનામા સ્વય પ્રકૃતિનું ઔત્સુક્ય આપણે ન નિહાળીએ અને આમ છતાં પ્રત્યેક ભર્મિ, પ્રત્યેક આકાંક્ષા, પ્રત્યેક ઝખના માનવવ્યક્તિમા જ મૂર્ત થાય છે અને માનવહૃદયમાથી જ સ્ફુરાયમાન થાય છે, એ તેની વિશિષ્ટતા છે તેથી જ, એમના રાસ ॥ પ્રત્યેક આવિર્ભાવ પર આતરિક સર્જનની વૈયક્તિક છાપ છે, પરાક્ષ ભાવની સૂક્ષ્મ સુવામ જ નહિ, પરંતુ પ્રત્યક્ષ રસાનુભવની મધમધતી સૌરભ છે ન્હાનાલાલના રાસ આ રીતે વ્યક્તિના રમપૂર્ણ અવાનુભવમાથી પ્રકૃતિની સર્વતો-વાપી રસિકતામાં સમાઈ જતું, મગીતના આન્દોનનમા ઝૂલતું, નૃત્યની હવક માથે સંપૂર્ણ મવાદ સાધતું, છતાં સર્જનની ઉત્કૃષ્ટ કક્ષા માયવતું, અર્વાચીન ગુજરાતી કવિતાનું એક અનોખું અંગ બની રહે છે.

આ અંતરંગ કવિતારસરૂપ રામના વિશિષ્ટ બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપર આધાર રાખે છે રાસનું આસ્વાદન મગીતપ્રધાન ભર્મિકાન્ય લેને શબ્દ અને વાણી દ્વારા થઈ શકે, પરંતુ તેનો પૂર્ણ રસાસ્વાદ માત્ર તો સમૂહમગીતરૂપે તેને અભિવ્યક્ત થતું જ અવલોકીને જોઈએ કે અજબ ભર્મિભાવથી પ્રેરાએલું નારીવૃંદ દંબારે નૃત્યની હવક સાથે એ તાન યર્જ, ગાનરૂપે નિર્મુક્ત વાણીમા તેને વદાવે, ત્યારે જ રાસનું સુભગ કેલારસરૂપ પ્રગટ થાય પ્રાચીન ઠાગથી, રાધા અને કૃષ્ણ ॥

રાસલીલામાંથી પ્રેરણા પીતું, રાસનું આ કલાસ્વરૂપ વિકસતું આવ્યું છે; પરંતુ ગુજરાતી કવિતામાં ઘણા કાળ સુધી મહદ્ અંશે તેમાં કાવ્યનું પ્રાધાન્ય નહોતું. ખાસ કરીને દયારામે બીજાં તત્ત્વો સાથે રાસમાં કાવ્યત્વનું ઓજસ્ પ્રગટાવવા નિષ્ઠાવાન પ્રયત્ન કર્યો અને તેને જૂંદમંગીતનાં બાહ્ય સ્વરૂપ પરથી રસમય ઊર્મિકવિતાના સભર આંતરકલક પર લાવી મૂક્યો. પરંતુ આ વિકાસ દયારામમાં સંપૂર્ણ થયો નહિ. છેવટે અર્વાચીન કાળમાં કવિવર નંદાનાલાલે એમની ઊગતી વયમાં રાસને હાથમાં લીધો ત્યારે તેની સંપૂર્ણ કાયાપલટ થઈ ગઈ. જૂંદમંગીતનું એનું બાહ્ય સ્વરૂપ કાયમ રહ્યું, પરંતુ તેમાં હૃદયસ્પર્શી ધ્વનિના લય ઉમેરાયા. નૃત્યના ઝુલાવા ચાલુ રહ્યા, પરંતુ તેમાં અનેરા હોંચ અને હિન્દોળનાં સૌન્દર્ય પુરાણાં મંગીત અને નૃત્યના સાજા આમ વધારે સુશોભિત અને વિપુલ બન્યા, પરંતુ એ સર્વ નંદાનાલાલના હાથમાં પ્રતિભાવન્ત કવિતાના કાળમાં કળાઈ ગયાં અને રાસ એ રીતે કાવ્યસર્જનનું એક ઉત્કૃષ્ટ કલાસ્વરૂપ પામ્યો. આમ વ્યાપક દૃષ્ટિએ રાસમાં પ્રગટ થતાં લલિત કળાનાં વિવિધ સ્વરૂપો પર શાશ્વત કવિતાની મહોર મારી, નંદાનાલાલે ગુર્જર કવિતામાં એક વિશિષ્ટ કાવ્યસ્વરૂપે તેની જે અપૂર્વ પ્રતિષ્ઠા કરી તે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના એક જ્વલત પ્રકરણરૂપ છે.

નંદાનાલાલના રાસની એક ખાસ વિશેષતા એ છે કે તેમાં માનવ-ઊર્મિનું ઝરણ, જીવનના અંકુરો પ્રગટાવતું, પ્રકૃતિના વિરાળ પ્રેરણાપટ પર વહી રહે છે. મુગ્ધ નારીહૃદયના એક લાક્ષણિક આવિર્ભાવ રૂપ હોઈ દાબાવિક રીતે જ તેમના રાસ પણ બીજા રાસોની જેમ, સીસહજ ઊર્મિભાવો પ્રગટ કરે છે. પરંતુ એ ભાવો નંદાનાલાલમાં જે પ્રતિભા-યુક્ત ચિરંતન સ્વરૂપ પામે છે તેને લઈ તેમના રાસ બીજા બધા રાસથી જુદા તરી આવે છે. સ્ત્રીહૃદયની મૃદુતા એના પ્રાણ સમાન છે, તેની

મજ્જુતા એમનું ગનમોહક સૌન્દર્ય ઘડે છે નારીના ઉરની સુકુમાર
 ઝખાઓ, એની મુગ્ધ પ્રણયકામનાઓ, એની રોહંસની પિપાસા,
 એના ચનગતતા કોડ, એના વાવણનો મંબાર, એની ઊડી સૌભાગ્ય-
 વાળા એના દિવસી આશાનિરાશાઓ, મહયોગ મારેનો એનો તીવ્ર
 તનમાટ-આ સર્વ ટાઈ અજબરૂપે ન્હાનાલાલના રાસમા મૂર્ત આકાર
 પામે છે પ્રત્યેક ભાવ, પ્રત્યેક વૃત્તિ એનું કમનીય ચિત્ર ધરી આપણી
 મામે આવે છે અને તેની નિર્મળ આરસીમા સુહાતા એક નિર્વાંજ
 આત્માને નીગખવા આપણને આમન્ત્રણ પાઠવે છે જીવનના આ મુગ્ધ
 રસભાનનું ન્હાનાનાવનું આતેખન એટલું સુરેખ અને પરિપૂર્ણ છે
 કે તેમા નારીનું અતરંગ સ્વરૂપ ઊપસી આવતું હોય એવી આપણને
 પ્રતિક્ષણ પ્રતીતિ થાય છે તેમ છતાં એ આતેખનને કોઈ કાગ કે પરપરા
 નો અભિનિવેશ નથી નારીના સાહજિક સ્વરૂપની આરાધના એ જ તેનું
 પ્રધાન લક્ષ્ય છે પરિણામે તેના પ્રત્યેક ધમકાર પર વિશાળ માનવ
 તાની છાંય છે, તેના વિવિધ આવિષ્કાર પર મુક્ત સર્જનની મહોર
 છે નારીના ઉત્તમા કેન્દ્રિત થવા છતાં, તેના ઊર્મિનિરૂપણમા માનવીની
 વ્યાપક રસવૃત્તિની અમર છાંય વરતાય છે, નારીની વિશિષ્ટ રસાનુભૂતિ
 પ્રકૃતિના સર્વતોરપર્શી રસાનુભવનું જાણે સાક્ષાત્ સ્વરૂપ ધારણ કરી
 રહે છે પ્રકૃતિ પોતાના સૌન્દર્યસોહાગથી જેમ પુરુષને રાસ ખેલવા
 આમન્ત્રે છે, તેમ નારી પોતાના અતરંગ સૌભાગ્યની સુવાસથી નરને
 તેની માથે જીવનનું તાદાત્મ્ય માધવા નિમન્ત્રે છે આમ સૃષ્ટિની રસ
 પ્રેરણા જેમ પુરુષ અને પ્રકૃતિની એનડીની રાસરમણના નિયામક
 બગરૂપ હોય છે, તેમજ પ્રિયતમ પ્રત્યેની પ્રણયોત્સુક પ્રેયસીની રસ
 ઝખના એ રાસનું વિધાયકગળ બની રહે છે ન્હાનાલાલના રાસની
 એ વિશેષતા છે કે પ્રતિક્ષણ ઉદ્ભવની ઊર્મિઓ તેમા પામ્યાદાર, મનોહર

રસગીતોમાં ચૂંધાર્થ જવા છતાં, એ અપરપાર બિર્મિઓનું સ્વગત નિરૂપણ માનવહૃદયની વ્યાપક રમાનુભૂતિનું સતત સહભાગી બને છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સમગ્રપણે જીવનની કેન્દ્રરચ રમાનુભૂતિમાંથી પ્રભુતાનું મગલાત્મક દર્શન ઘડવામાં પણ પોતાનો અવિનાશી ફાળો આપે છે. આ રીતે નહાનાલાલના રાસ, જે રસદૃષ્ટિએ શ્રુતરાતની રાસ-કવિતાના ઊર્ધ્વતમ શિખરરૂપ છે, તે વ્યાપક દૃષ્ટિએ કવિના માગદયગય જીવનદર્શનરૂપી મહાસાગરમાં ચિરતન વહેતી એક સુશગ સરિતા રૂપે સમાઈ જાય છે.

: ૩ :

નહાનાલાલની આ પુણ્યોત્કલ્પ રાસસૃષ્ટિ અંરથી યે નીરખવા જેવી છે. પ્રકૃતિનું ઔત્સુક્ય અને માનવીની ઝખના તેમાં એકાકાર બની જાય છે. સૃષ્ટિના વિસ્તરતા લાવણ્યપટ પર તેની અનુપમ કાન્તિ ઝળકી રહે છે. નિસર્ગનું સૌન્દર્ય તેની સુકુમાર પાર્શ્વભૂમિ રચે છે. ઋતુઓ મનુષ્યજીવનના વિકાસ અને પરિવર્તનને તેમાં તાલ આપે છે. વસુધા ઉર્મિય પ્રણયના યનગનાટે તેમાં પુલકિત બને છે. વ્યોમ તેને આશ્રય આપવા તારા અને નક્ષત્રોનો મડપ રચે છે. પ્રલાત અને સન્ધ્યા તેની આશા નિરાશાના પ્રતીક બની રહે છે. દિન અને રજની તેના ઉલ્લાસ તથા શ્રમને પ્રતિનિધિત કરે છે. પ્રકાશ અને અન્ધાર તેની શ્રદ્ધા અને હતાશાને મૂર્ત કરે છે. પુષ્પોની સૌરભ અને ફળના રસ તેની કામનાઓને ઉત્તેજિત કરે છે. પર્વતોના શૃંગો, સરિતાના પટ, વનની કુંજો તેને મુક્ત વિહાર અર્થે આમન્ત્રણ પાઠવે છે, અને પ્રકૃતિના નિરવધિ દરશો વચ્ચે વિલમી રહે છે એ રાસસૃષ્ટિના કેન્દ્રરૂપ તરુણ, મદભર મુગ્ધા. તેના નયન પર કમનીય લગ્ન છવાઈ રહી છે, તેના તન પર મરત યૌવન યનગની રચ્યું છે, તેના વદન પર વસં-

ન્તનો સોદાગ ખીની ઊંચો છે, તેના અધર પર આર્ધક સિમન ફગડી
 રહે છે, તેની વાણીમાથી મધુ સંગીત વહી રહે છે, તેના ઉરમા
 નવજણુયના ડોડ વિનમી રહ્યા છે કેવુ પ્રેરણામય, અનિર્વચનીય છે
 નારી અને પ્રકૃતિ ॥ તાદાત્મ્યનું આ સુહાગી દૃશ્ય ' પ્રકૃતિ જેમ પુરુષ
 માથ વિશ્વની સનાત । રમરમણ્યા ખેનવા આતુર બને છે, તેમ રમિકા
 પ્રિયતમ સાથ અગાધિત રમસહચારની મુક્ત જીવનધીયા ઝખે છે
 હૃદયનાયની મૂર્તિમા તે પોતા ॥ સવ ઊર્મિઓ-આશાઓને કેન્દ્રિત કરે
 ૬ તેમ ॥ ઉરમા તે પોતાની સર્વ અ કાક્ષા અને કામનાઓને અકિત
 કરે છે એ ગિયતિમા ક્યારેક ઉદનસિત આનંદ છે, તો ક્યારેક આઠેરો
 વિદાઃ પણ છે ક્યારેક જીનનની મતૃસિ છે, તો ક્યારેક હૃદયની આરજ
 પણ ઠ, ક્યારેક મોદના કામણ છે, તો ક્યારેક વિ હની વેદના પણ
 છે પરતુ પગપળ પનગતા જીવનના રંગોની વચ્ચે તેને માગે ચિરતન
 જલે છે પ્રિયતમનો પ્રભાવન્ત પ્રાણ એ અમર પ્રાણને જિંદગીના કુવ
 તારક કપે ગ્યાપી, રસપિપામુ નારી આગળ પ્રપાણ કરે છે અને
 ડસનાત્રામા આવતા અનેક વિદ્યો એવગણ્યતી, નિરાશાની ગનાનિને સદા
 દૂ દહાવતી, પ્રાણનાથ મદ જીવનનું સાદચર્ય માણતા અનેરી કૃતાર્યતા
 અનુભવી રહે છે

ન્દાનાનાલ ॥ રાસસૃષ્ટિમા આ ભાવનાથી ફસિત થતા પ્રકૃતિના
 અવનવાં સ્વરૂપોને નસની નૈમર્ગિક ભૂમિમા રચતા આપણે િદાગીએ
 છીએ, ત્યારે નારીના ઉગ્ની વૈવિધ્યમય ભાવસૃષ્ટિને સમગ્રપણે આવી
 લેતી તેમની ઉજ્જન વિહંગદષ્ટિ આપણને આપોઆપ પ્રતીત થાય છે
 વસન્ત ત્યારે તેના અપૂર્વ રંગ ધરી આવે છે અં પૃથ્વી પર નવચેતના
 પ્રસંગી રહે છે, પુષ્પોની અનેરી સૌરભ વાતાવરણમા મદેશી ગ્હે છે
 રહેા ફગથા લચી રહે છે, મમગ્ત પ્રકૃતિ ાવજન ધાગણ કરે છે, ત્યારે

નહાનાલાલની રાસસૃષ્ટિની વિધાત્રી શી પ્રથુચિની, પ્રિયનમને સાદ દેતાં, સહસા હિચારી બેઠે છે:

રાજ! ક્રોધ વસન્ત હ્યો, વસન્ત હ્યો! (વસન્ત હ્યો!)

અને જોમાં સમગ્ર સૃષ્ટિ ભાગ લઈ રહી છે એ નવકુસુમિત જીવનના સોહાગમાં રનેહનું સુમધુર સંગીત વહેવડાવવા તેને પ્રાર્થે છે.

એ જ રીતે વર્ષોની ધારા પછી ફરી પાછાં વસન્તનાં સોણલાં સખીરીના ઉરમાં બિહરાય છે અને તેના ચેતનસ્પર્શે કરમાએલી કૂંપળો ફરી પાંગરવા માટે છે. લીન યએલાં સ્વપ્નો સંસાર પર ફરી બિતરી આવે છે, હૃદયમાં મંગીતના ધ્વનિ જાગે છે, આયુષ્યને નવસંજીવની છટાય છે; અને ત્યારે મહોરતી વસન્તમાં પ્રેમીઓને મન નવસૃજનના હૃદયનો લાસ થાય છે:

આજ મહારે બોલે નવસૃજનનાં રહવાર, રાજ!

સોણલા આવે આયુષ્યની વસન્તનાં. (વસન્તનાં સોણલાં)

આમ વસન્ત એ નવપ્રથુચના અંતરનાદ જગવતી, પ્રકૃતિ અને માનવજીવનના નવસર્જનની પ્રતીકરૂપ બની રહે છે. પરંતુ મનુષ્ય-હૃદય માટે એ કેવળ મુગ્ધ આકાંક્ષાઓની જ પ્રેરક નથી. વસન્ત જ્યારે શતપાંખડીએ ખીલી રહે છે, સૃષ્ટિ અનુપમ સોહાગ ધરે છે, વિશ્વ પુનરત્યાનની વધામણી હિચારે છે, ચન્દ્રિકા પ્રકુલ્લિત સૃષ્ટિ પર ચન્દરવો ધરે છે, તારલા ધરતી પર તેજપુષ્પો વેરે છે, ત્યારે ભક્તના મુદિત હૃદયને પ્રકૃતિના એ નવસંભાર પાછળ વિલસતા ચૈતન્યસ્વરૂપ વિશ્વાત્માની ઝાણી થાય છે. આ નવીન પ્રકૃતિદર્શન રસોત્સુક ભક્તને નિસર્ગ-સૌન્દર્યમાં નિજ હૃદયની આરજૂ હિમેરી, જીવનનાથ પરમેશ્વરને પોતાને આંગણે પધારવા અને વસન્તે ધરેલા નવપ્રકુલ્લિત સૃષ્ટિના અર્ધને સ્વીકારવા વિનવવા પ્રેરે છે. એ ક્ષણે પ્રકૃતિનો સમુજાત રસોલ્લાસ ઝીલતો

ભક્તજન વસન્તના અખૂટ સૌન્દર્યવૈભવને પ્રિયતમ પ્રભુના અંતર પ્રતિ સાદ દેતી હૃદયની નિર્વ્યાજ ઝખના સાથે કેવો સુભગપણે આતપ્રાન કરી શકે છે તેનું મનોહર દ્રશ્ય એક લાક્ષણિક રાસમા આપણને જોવા મળે છે :

આ વસન્ત ખીલે શતપાખડી, હરિ આવેને,
આ સૃષ્ટિએ ધરિયા સોહાગ; હવે તો હરિ ! આવેને (હરિ' આવેને)

આમ છતાં, વસન્તની સાર્થકતા તો મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓના નવજીવનને બહવાવતા રસોત્સવમા જ છે તેનું જ્ઞાન કવિ એક ક્ષણ પણ વીસરતા નથી કોયવના મધુર દ્વલોકાર આખાની ડાળેથી વસન્તને સતકારે છે ત્યારે એ આવકારની અજળ મોહકતા માનવીને સહજપણે કોયવને તેની મધુરી મોરચી છેડવા વીનવવા પ્રેરે છે

કોયવડી ! તારી મોરચો મધુગી જરા છેડી જાજે' (વસન્તગીત)

વસન્તનું આ નવદર્શન કેવું સુભગ છે ! દિશાના ચીર વિધુના ધવન વિગૃહિરંગે રંગાયા છે, રવિદેવ દિનને તેજની અચોં ધરે છે, પુષ્પોના ગન્ધકોપ નવસૌરભ પ્રગટાવી રચા છે, ત્યારે એ પ્રમુદિત પાર્થભૂમિ પૃથ્વી વસન્તને વધાવવા મનુષ્યને એની અજળ વેલુથી મોહ પમાડતી રસપખિણી કોયવચી વધુ સુયોગ્ય વાદન બીજનું કયુ મળી શકે ? પરંતુ આ વસન્ત નવપ્રકૃત્તતા ધારણ કરતી પ્રકૃતિનું મામાન્ય પરપનાગત સ્વરૂપ નથી સાર્વત્રિક પ્રકાશને પગમે તે પધારે છે. 'મીઠડી સાન્તવની, બાગ્યમમ સજીવિની; જગજીવન મન્ત્ર શી હૃદારિણી, પ્રમુદિગ્ધ સરીખી સકલસચ્ચાગિણી,'-તે સૌ પ્રાણીઓની પરમ કલ્યાણ-દાયી ચૈતન્યરેવી છે. તેના દ્વલોકારવમા સરકૃતિગાથાના પડપા પડે છે તેના જાસીનાદમા સૃષ્ટિની રસગાથાના ધ્વનિ જીભતાય છે તેના ઉત્સ-સિત ડોહનમા નવજીવનના નર્તન પરખાય છે. એ જ વસન્ત મનુષ્ય

અને પ્રાણીઓ પાસે એનું કામજુગારું સ્વરૂપ ધરી આવે છે. ફૂલડાંની આંખમાં જાદુ આંજતી વસન્ત, નવસુવાસે મહેકતું, પ્રાણને મહેકાવતું, પ્રિય નયનમાં વસી જતું એનું અનેરું આંજણુ પોતાના નયનોમાં પણ આંજે એવી કંપના પ્રત્યેક પ્રાણીમાં જાગે ત્યારે જ પૃથ્વી પર વસન્તનું આગમન માથક થયું ગણાય. રસિક કોયલડી, વસન્તમન્ત્ર ઉચ્ચારતાં, માનવહૃદયની મુગ્ધ કામનાઓને વહી જતી એની સુમધુર વેણુથી વસન્તિકાનું અભિવાદન કરતી, ઉલ્લાસની મૂર્તિ સરીખી, ચેતનાની આ નવસૃષ્ટિમાં સુદાય છે. રસિક મુગ્ધાને મન એ પોતાની ઊર્ધ્વ કંપનાઓની પ્રતિમૂર્તિ હોવા ઉપરાંત પોતાની રસોર્મિઓની સહ-ભાગિણી પણ છે એ સત્ય કેવી આત્મીયતાપૂર્વક નહાનાલાલની કોયલ-કવિતામાં વ્યક્ત થયું છે!

જાયા આકાશ, જાંચી વાદળી, અલી કોયલડી!

કાંઈ જાયા ત્હારા રણુવાસ :

મીઠું દહોકળે રે અલી કોયલડી! (અલી કોયલડી!)

: ૪ :

વસન્ત અને કોયલના આવા રાસમાં નહાનાલાલની રસસભર વસન્તકવિતાની ઝાંખી થાય છે. પરંતુ રાસનો વિસ્તાર મનુષ્યના આત્મ-જીવનમાં પ્રસાર પામે છે, ત્યારે પણ વસન્તની ઉલ્લાસિતાનું વાતાવરણ સુદમરૂપે તેની આસપાસ ગ્રસરતું જ હોય છે, એ નહાનાલાલની કાવ્યસૃષ્ટિમાં માનવ અને પ્રકૃતિ કેવી સહજ તદ્દ્રૂપતા સાધે છે તેનું નિદર્શક છે. પ્રકૃતિને પગથારથી મનુષ્યની દૃષ્ટિ પ્રેમની ભૂમિકા પર દેખે છે, ત્યારે પણ સોહાગમરી સન્ધિકા અને અમીવર્ષાવતી ચન્દ્રિકાનાં તેજ એકમેકમાં પરોવાઈ જાય છે. એ સ્વરૂપે પ્રકૃતિ, રનેહના અનુ-રાગને વધાવતી, કુળ અને શૃંગની પ્રસન્નતા પર આશીર્વાદ વર્ષાવતી,

મનુષ્યહૃદયમા પ્રવેશે છે, ત્યારે જીવનના અતઃગર્જાણુમાયી હિત્યાનપામના,

મધુરી શી મોરલીના મધુરા કદનોવ' (દામ્પત્યના બોલ)
દામ્પત્યજીવનની સૌરભને મૂર્ત કરતા, અંનરમા ગુજી રહે છે દામ્પત્ય
સ્નેહની પ્રતિમા શા હૃદયનાથ મુગ્ધાને મન ત્યારે જીવના કુવતારક
રૂપ બની રહે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે

વીજળી જ્યમ ગગન મ્હાય,

કવિતા કવિનયન મ્હાય,

એમ હોંચી હૃદય મ્હાય,

પ્રેમગય ગાય . (મહારો હોંચકો)

ક્યારેક ઉત્કટિત પ્રેયસિની સ્નેહના સભારથી પ્રત્યુદેવને વધાવવા
ઉત્સુક બને છે હૃદય જીવનના સમુદ્ભાસથી પ્રમુદિત બને છે એ ધન્ય
પ્રસંગ માટે તત્પર તે સખીઓને ફૂલડાના ફાન વીણવા વિનવે છે

વીણા-વીણાને ફૂલડાના ફાન,

ફેરે એવા હૈયા, સખિ !

હૈયા મહોરી રજા છે, પુષ્પોની સમૃદ્ધિ જીજ્ઞા હી છે, પગલું
'સરખી સાહેલી કોઈ વીણવા ન આવે' એ વિચાર તેનામા ક્ષણભર
વિષાદ જગાવે છે કિંતુ બીજી જ પળે તેનો એ અજખો આમરી જાય
છે અને તેની જર્મિઓની બેપરવાઈ મસ્ત બની મડેકી જડે છે મર્મ
વાધો નહિ સખી સાહેલી નહિ મળે તોય

વીણુ હું વનને એકવી રે,

વીણુ અનમેરી હું ફૂલફૂનની વેની, ને

વીણુ ને થાઉં ઘેલો ઘેની (ફૂલડો ફાન)

વળી ક્યારેક રસિક પ્રેયસી પ્રત્યુદનાથને આકર્ષવા શૃંગારના સાજ
સજે છે સુદર વેણી ચૂંથી છે, સરસ વસ્ત્રાલંકાર અને મુશોભિત શય

ગારની ચારતા દેહ પર સોહાય છે; પણ અચાનક યાદ આવે છે, વેણીમાં ફૂલ ગૂંથવાનું તો રહી ગયું હવે શું થાય? પ્રિયમિત્રનની ઘડી ઝડપથી નજીક આવી રહી છે. એક ક્ષણ પણ હવે બાકી રહી નથી. આપાઠની વાદળીમાં ચમકતા વિદ્યુતના ઝગકારે ઝમ્બીના નખનોમા તેજ હીપી રહે છે, મોરની કલામા રૂના નર્તન પરબાય છે અને ત્યાં આલુધારી અંગુલિઓનો મૃદુ અપર્શ થતા,

‘નાડી હું ઓરડે એકાન્ત, અવભેવડી’

વેણી ગૂંથી ને ગઢી ફૂલ હું તો ભૂલી ..’(ફૂલ હું તો ભૂલી)

ઉપરોક્ત પંક્તિઓમાં નારીહૃદયના ઊર્મિય પ્રણુભાવને કનિએ શૃંગારની કેવી અજગ છટાપૂર્વક ચીતર્યો છે. જે શુક્રમાર ઉત્કંઠા ચણ્યાનો સાગ્ર સજી, પ્રિયતમને ઝખતી મેદી હતી, તે જ ઉત્કંઠા પ્રિયતમનો સંચાર થતા કેવી ચચળ કુખ્ધના અનુભવી રહે છે, તેનું નૈસર્ગિક નિઝપણ પ્રણયથી મધમધતા આ નિર્બોજ રામ-ગીતમાં આપણને સુલભ થાય છે. એ જ ઉત્કંઠા જ્યારે રિચર બની, રસિકવરનો સાથ શોધે છે અને તે ા સહ પ્રણયની રસમન્તીમાં અનુપમ એવી મધુરજનીમાં મહાલવા તત્પર ગમે છે, ત્યારે લતાઓ પર પ્રકુલ્યતા પુષ્પો અને જુદો પર પમરતા મ્હોરને નિદાળતા, પખીઓના વસન્તકવરવો તેમજ રસિકો કેરા ગીતો સ્તુતિ, પ્રેયસીની અધારતા ગિનધ પ્રણયનું જે મોહક ચિત્ર ધારણ કરે છે, તે શૃંગારની રમડોવન્તી સભરતાપૂર્વક ‘માઝમ રાત’માં નિરૂપિત થયું છે.

ફૂલડે નમેલી ફેરે છે વેળી,

માઝમ રાત અવભેવો,

રસની હેવી રે રેવી વમન્તની, સખિ! (માઝમ રાત)

મધુરજનીના સહયોગની પ્રમુદિત ઉત્કંઠા નવપ્રયણના ઉન્નમિત

મંભાર સર્જે છે. પ્રકૃતિ મનુષ્યની ઊર્મિવ્રતાના આ અનાદ્ય નાદથી વિરમિત બની, એ મંભારમાં પોતાનો સાથ પુરાવે છે. વનની કુંજ-નિકુંજોએ નવરંગના વાદ્યા સત્ત્યા છે, ચન્દ્રરાજ રમનીનાં અંગને અજ-વાળી રહ્યો છે, મધુર તેજ સૃષ્ટિ પર વરસી રહ્યું છે, લતાઓ મધમધતાં ફૂલથી લચી રહી છે. વનમંડપે! પવનમાં ઝૂકી રહ્યા છે, ત્યારે સ્વાભાવિક-રીતે જ રસિક પ્રિયાના અંતરમાંથી, પોતાની સાથ નવઋતુનો સોદાગ માણવા પધારવા પ્રિયતમને મંદેશ પાઠવતા ઉદ્ગાર સરી પડે છે:

મ્હોરી મ્હોરી આંખલિયા કેરી ડાળ રે,

એ રત આવીને, રાજ! આવળે!...

ઊભી ઊભી નીરખું છું વાટ, અલગેલ રે!

એ રત આવી, ને રાજ! આવળે!....(એ રત)

સોદાગની આ અલગેલી ઋતુમાં પ્રણયની પરિપૂર્ણતા અંખતી પ્રેયસિનીની વાંછના આ સુભગ પંક્તિઓમાં કેવી દીપી જોડે છે! એવી જ નૈસર્ગિક વાણીમાં મૂર્ત થાય છે એ રસઅંખના અને તેની સાથ સ્ફુરતી ઉદ્ઘાસમય પ્રતીક્ષાની વિમલ શોભા!

પરંતુ આ પ્રતીક્ષા હમેશાં પૂર્ણ થવા સરખાઈ હોતી નથી. ક્યારેક તે અખંડ વિયોગમાં પણ પરિણમે છે, પરંતુ તેથી, તેની પાછળ અગતી અંખનાની શોભા ઘટવાને બદલે ઓર વધે છે. જીવનની સપાટી પર પ્રસરતો રસ હૃદયનાં અનળ ઊંડાણ સુધી પહોંચે છે અને સ્મૃતિની વેરવિખેર કણિકાઓને એકત્ર કરી તેમાંથી ભાવિ જીવનના દર્શનનું સુભગ ઘડતર કરે છે. નિર્મળ પ્રણયનું એ એક વિશિષ્ટ સૌન્દર્ય છે કે તેની પરિવૃત્તિ જોટલી આહ્વાદક નીવડે છે, તેથી જે વધુ હૃદય-સ્પર્શો તેના વિયોગની આરજૂ હોય છે. ‘શાકુન્તલ’ જેવી પ્રેમની અનુપમ કલાકૃતિમાં તે વિયોગ દ્વારા જીવનની આંતરિક પરિણતિ સરજે છે,

તે 'રામિયો-લુલિયેટ' જેવી ગાન્ધર્વપ્રણયની અમર નાટ્યકૃતિમાં તે બાલ સંધર્ષના દુમુલ્લ અગ્નિમાંથી પ્રેમના આંતરિક સુમંવાદની ચિરતન જ્યોત પ્રગટાવે છે. પરંતુ રાસરૂપી મૌકિતક સમી નહાનકડી કાવ્ય-કૃતિમાં ય ઉત્સુક પ્રણયનું અણુમોલ તેજદર્શન અપૂર્વ ઝલકપૂર્વક ઝીંચી ચકાય છે, તેની પ્રતીતિ 'મંભારણાં' જેવા રાસની અમર પંક્તિઓમાં આપણને મળી રહે છે :

રૂપલા રાતઘડીમા બિધડે ઘરનાં બારણાં, હો બહેન !

જૂએ રસપારણા, હો બહેન ! (મંભારણાં)

પરંતુ પ્રતીક્ષાની આરમૂ જ્યારે પૂર્ણ થાય છે, પ્રિયતમનો પદ-સચાર જ્યારે પાસે સંભળાય છે, ત્યારે વિગ્ધની વ્યથા એક ક્ષણમાં ફગાતી દર્ષ, પ્રેયસી રસમગ્ન બની રહે છે. એક ક્ષણમાં વિયોગની તમિસ્રા એસરી જાય છે, વિપાદના પૂર પાછાં વળે છે; અને પૂરબદ્ધારમા વિક-સતી ચન્દ્રિકા સૃષ્ટિના રસસ્નાનમાં તેને નિમજ્જન લેવા આમન્ત્રે છે, ત્યારે ઉમંગભરે હૈયે તે પૃથ્વી પર પથરાતી જ્યોત્સ્નાની સુદાગી ઉલ્લાસરમણમાં જોડાય છે. રસસુધા રેલાવતી ચન્દ્રિકા ત્યારે તેના રસોન્મુખ છવનની આરસી બની રહે છે. તેમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ નિહાળતાં પ્રકુલ્લિત બનેલી મુગ્ધા આત્માના અમૃતનું કેવું ઉત્કલ્પણ દર્શન ઝીંચે છે, અને તેને સુક્રમાર ઘરલાવોમાં પ્રસરાવી મધુર વાણીમાં કેવી મોહક ઝગ્નુતાપૂર્વક વ્યક્ત કરે છે, તેનું આવેખન નરસિંહરાવ જેવા સાક્ષરવર્ધને પણ મુગ્ધ કરતા અમર રાસ 'ફૂલડાં કટોરી'માં આપણને જોવા મળે છે :

ચન્દ્રીએ અમૃત મોહકયા, રે બહેન !

ફૂલડાકટોરી ચૂંચી લાવ :

જગમાલણી રે બહેન !

અમૃત અંજલિમા નહિ ઝીંચું, રે બહેન !

કેવી સુકુમાર કૌર્મિમાયી આ નામનો ઉદ્ગમ થાય છે? કોમે
ધીમે અતરની મહાત્મી આકાશાઓ મુગ્ધ-સિક્ક ભાવનાઓમાં આકાર
લેતી ત્યજ છે નાગીહૃદયનું સીનું મૌઘ્ય અવનવા દરોની પરપરા
મજે છે અને વિશ્વમાં રેવાતા અખૂટ દીપ્તિમાન રસને માનવકોરમાં
અભાવવાની એક અર્ચિર્વચનીય હિસુમતાથી યનગની રહે છે પાર્થિવ
ગાધોથી તે ઝીની શકાય તેમ નથી માત્ર પ્રકૃતિની નિર્વાંગ કૂના
કોરી કે દિ યતાની અમૃતકોરી જ તેનું યોગ વાહન બની શકે
કૂનામાં દેવની હથેલીઓ, રે બહેન!

દેવડી કોરી ગૂંથી લાવ

જગમાવણી, રે બહેન!

અમૃત અગ્નિમાં નહિ ઝીણુ, રે બહેન! (કૂનાકોરી)

આમ મનુષ્યની રમત્તિ પ્રકૃતિમાયી વધુ વિમન રસપ્રેરણા
પામતી, આતે ઉદાર એની દિન્ય રમખાવના પ્રતિ કેવો મહાન સચા કરે
છે, તેનું અનુપમ પ્રમશદશન આ રામમાં આપણને સાપડે છે સર્જાની
એવી અપ્રતિમ શ્રમિમાંએ ગમિકતા અને મૌઘ્ય, આપણ અને
લગ્નના મોહક વર્ણોથી સહાતી પુણ્ય પ્રભાએ દીપતી, રસમુંતરી
મૌનિય અવનિર્મોણ જે અદ્ભુત કનારી રામ જેની સામિત કામ
કૃતિમાં પણ કવિવર ન્હાનાનાને અર્પી કરી બતાવ્યું છે અને બીજા
અનેક ગીત તથા ગમમાં દેરેરે સિદ્ધ કર્યું છે, તે તેમને જગતન
શ્રદ્ધા કૌર્મિકવિનામાં કુજન થયા ।। અધિકારી બનાવે છે, વધારે મુગ
રાતની રાનકવિનામાં તે તેમને અમિત પડે થાય છે

અન્દડી જ્યોતના જેમ ન્હાનાલાલડી રસમર્જક પ્રતિભાના મૂર્તિ
મન્ત પ્રતિનિધિત્વ હ તેમ તે તેમડી કોડમરી રમિકાના પણ એક
આપ મનીકરૂપ છે તેના તેમના શુભ અગારમાં રસિકા પોતાના

જીવનનો પ્રકાશ જુએ છે, તેની મધુરી શીતળતામાં તે પ્રાણનો આહ્વાદ અનુભવે છે, તેની રૂપેરી આભામાં તે હિંમતમાન પ્રણયની જ્યોતરના નિહાળે છે, તેના વિસ્તારમાં તે અંતરમાં પ્રસરતા પરિમળ અવલોકે છે પીયૂષગળ ચન્દ્ર સ્વાભાવિક રીતે જ આમ લલિત મુગ્ધાના હૈયાના ચન્દ્રમાં રૂપ બની ગડે છે, તેના હૃદયરાજના એક પ્રભાવન્ત પ્રતીક રૂપે વિરાજી રહે છે

નાયણે ઝીણુ મહારા નાયને, નયણે ચન્દ્રમાં ચમકે;

હર હરી પ્રેમ બિહારાય,

હિંમત ચન્દ્રમાં ચમકે. (મહારા ચન્દ્રમાં)

પણ એથી યે આગળ વધી કવિશ્રી નહાનાલાલ જ્યારે કોઇક રસિક પ્રેમસીના મુગ્ધ હરના હોડાણમાં બિતરે છે અને ત્યાં તરવરતા બિર્મિના અરપર્ય કોડને ઝીલી લઇ, તેને બરાબર અનુરૂપ, સહજ વાણીમાં કાવ્યદેહ આપે છે, ત્યારે સુકુમાર રસમુગ્ધતાનું જે અવર્ણ સૌન્દર્ય તેના આલેખન પર ખીલી રહે છે તેનું સુરેખ પ્રતિબિંબ,

ઝીણા ઝરમર વરસે ગેહ,

ભીંજે મહારી ચૂંદવડી

એવો નીતરે કૌમારનો નેહ,

ભીંજે મહારી ચૂંદવડી.. ... (ઝીણા ઝીણા મેહ)

—જેવા મુગ્ધ તારણની લાક્ષણિક રસછટા બહવાવતા રાસમાં અજન્મ રીતે દીપી જાડે છે' સરહની ઉત્કર્ષણ ચન્દ્રિકાના સુધાપાન કરતી રસિક બાવા અવમેલી સરહની રસિકતામાં જે તાદાત્મ્ય નિહાળે છે, તે દ્વારા વિશ્વરસને પ્રતિભૂત કરતા સૃષ્ટિજીવનના એક રસકેન્દ્રનું અહીં સાક્ષાત્ નિર્માણ થતું આપણે નિહાળીએ છીએ.

પરન્તુ અભિજ્ઞત જીવનના આ રસનિરૂપણ ઉપરાંત, ન્હાનાત્રાજ આમ્યજીવનના સાહજિક રસભાવોને એવી જ અનુપમ છટાપી, ધરતીનો પોતાનો જ હોય એવો, સહજ ઉઠાવ આપી શકે છે એ વિધાન મંદકાર-શાલ સૌન્દર્યના કવિશ્રેષ્ઠ તરીકે તેમને પિછાનતી આધુનિક પ્રજાને કદાચ વિચિત્ર લાગશે, પરન્તુ તેની સત્યાર્થતા પિછાણુવી હોય તો ગોપગોપીના રસાનુભવની, તેમની દિનચર્યામાં સ્વતઃ પ્રગટ થતી, વિલક્ષણ રસસૃષ્ટિનું આકર્ષક દર્શન કરાવતા ‘મહીડાં’ના રાસમાં તેની પ્રતીતિ મળી રહેશે. પ્રથમ પંક્તિઓમાં—

હલકે હાથે તે નાથ! મહીડાં વહલોવળો:

મહીડાંની રીત ન્હોય આવી રે લોલ.....

—પ્રિયતમ સાથ મહીડાં વહલોવતી ચતુર રસિકા એવી મહિયારીનું સંપૂર્ણ ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે અને એક દૈનિક ક્રિયાની રસીલતામાંથી ઊભરાતું ગોપજીવનનું સમગ્ર વાતાવરણ, તેના રસાત્મક સૌન્દર્ય સાથે, આપણી આંખ આગળ તરી આવે છે.

ગોળામાં મહીડાં વહલોવાઇ રહ્યાં છે, પરન્તુ પ્રિયતમનો હાથ કંપક ભારે ફરી રહ્યો છે, તેને ધ્યાનથી મંભાગવાનું સૂચવતી મહિયારી એ દિનક્રિયાના આજ ચરની નીચે વહેતા પ્રણયના રસમ્ભવિને ડેવો લલિત આચિર્ભાવ આપે છે!

ગોળા નન્દારો નાથ! ચોળા છંટારો નાથ!

મોતીડાંની માળા તૂટશે રે લોલ;

ગોળા નન્દારો ને ગોરસ વહી જશે,

ગોરીનાં ચીર પથ ભીંજશે રે લોલ:

હલકે હાથે તે નાથ! મહીડાં વહલોવળો..... (મહીડાં)

મૌઘ્ય અને શૃંગારની નિર્મલસુંદર તદ્દપતા સાધતું, રસિક ગોપજીવનના ઓગરવી ફલક પર ચુકાતું, આયું પ્રાણુવાન રસચિત્ર અભિજાત જીવનને મૂર્ત કરતી આધુનિક ઊર્ગિકવિતામાં આપણને ભાગ્યે જ સાંપડશે. તળપદી રસિકતા, તળપરી વાણીમાં પ્રગટ થતા છતાં, સર્જનાત્મક પ્રક્રિયા દ્વારા કાવ્યત્વની કેવી ઉત્કૃષ્ટ કક્ષા સાધી શકે છે તે અહીં આપણે પ્રત્યક્ષ નિદાણી શકીએ છીએ. મદમસ્ત, રસવિદ્વાલ મદિયારીનો આત્મવિશ્વાસ, હૃદયામગ્ન પ્રણયધગકાર પ્રસરાવતો, તેની પોતાની અનોખી ભાષા સર્જે છે, જેના ગ્રામ્ય દાળ પર સનાતન રસતરવતી મુદ્રા દીધી બેઠે છે, અને એ આખો ય આવિષ્કાર જીવન અને પ્રકૃતિની ચિરંતન રસગતિના એક સમર્થ પ્રતીકરૂપ બની રહે છે.

આમ અભિજાત અને ગ્રામ્ય, બન્ને સ્વરૂપોમાં મુઘ્ધ હૃદયની રસિકતા જુદીજુદી રીતે બેપસી આવવા છતાં, આખરે તો તેઓ એક બ્યાપક રસાનુભવમાં જ સમાઈ જાય છે તેમાં રામના ભાવ-વૈવિધ્યનું સાક્ષ્ય રહેલું છે. બન્ને સ્વરૂપોનું અનોખું સૌન્દર્ય છે. જેમ 'મહીડા'માં પ્રાકૃતિક રસિકતાનું એક વિરલ દર્શન આપણને સાપડે છે, તેમ 'કાશ્મીરી શાલ'માં સરકારી રસિકતાનું મોદક ચિત્રણ નિદાણવા મળે છે. અહીં પણ—

હું તો ઓઢું ઓઢું ને સરી જાય રે!

મહારી કાશ્મીરી શાલ.....

—તી રસીલી મુઘ્ધતામાંથી—

મહારું હૃદય બરાધુ ને વાધતું રે લોલ,

મહારી ઓળા કેરાં બધનો હરાવતું રે લોલ..... (કાશ્મીરી શાલ)

—ના લલિત શૃંગાર પ્રતિના સહજ સંચારનું સુરેખ આલેખન છે; કિંતુ 'મહીડા'ના રસલાલિત્યમાં સહજ સ્વાનુમૂર્તિનું જે નૈમર્ગિક

આક્ષેપન છે, તેને બદલે અહીં સ્વાનુભવમાથી ઝુકતી સલામવૃત્તિનું નિરૂપણ પ્રધાન ધ્યાન લેવું લાગે છે. આમ્ય અને સબ્ય, અભિજાત અને તળપદા જીવન વચ્ચેનું એ અંતર.....

: ૫ :

પ્રેમનો વિયોગ અને પ્રણયના વિરહ ન્હાનાવાવના રામભા યજ્ઞી વાર જીવન્ત પ્રેમજ્વાલત્ત્વ જેવાં બની રહે છે. વિયોગની વિપાક-પૂર્ણ ભમિકાએ, ઉત્કટિત પ્રેમ જ્યારે ઉજ્જ્વલતામુખી બને છે, ત્યારે અંતરની વ્યથા એવા જ ઉજ્જ્વલ પ્રતીક દ્વારા વ્યક્ત થવા મથે છે. એવે પ્રમગે સામાન્યતયા પ્રણયજ્ઞાનનાની આસપાસ કેન્દ્રિત થતી રાસની નૈર્મલિક ભૂમિકા આપોઆપ ઉચ્ચતર દર્શનની સપાટીએ જિયમાર્ગ જાય છે. એવા મયોગમાં જીપસી આવતા પ્રેમનિરૂપણનું મૌનદય કંઈક અણે ગદન આત્મિક સ્વાનુભૂતિમાંથી પ્રગટવું, જીવનની કૃતકૃત્યતા મારે તત્સી રહે છે :

ચન્દ્રમાઝ રે જાગ્યો, સખિ ! આજ મહારા ચોકમાં;

આશા નિરાશાનો ચન્દ્રમાઝ રે... (આશા નિગદ્યનો ચન્દ્રમા)

ચન્દ્રના ઉદય અને અસ્તમા પ્રેમની આશા નિરાશાના ઉદય અને અસ્ત નિદાગતી જવાના ઉદ્ગાર 'જયા જયન્ત'માંના આ રામ દ્વારા મંથનાત્મક જીવનની ગદન અનુભૂતિને મૂર્તરૂપ આપે છે. પરન્તુ બીજી દૃષ્ટિએ ચન્દ્ર રસસભર જીવનના ઉજ્જ્વલ પ્રતીકરૂપ પણ છે. તેની ળાયા નીચે, જ્યોત્સ્નાથી દેગધ્યાન પૂર્ણિમામાં પોતાના અંતરમાં મહેરના પ્રણયના વિલામનુ પ્રતિચિન્ન નિદાગતી, વિયોગી પ્રણયિનીનું ચિન્નઓખું મોહક નથી તેની વિરદજ્ઞાનામાં મૌઘ્યનું કેવું અજ્ઞ જ માધુર્ય પમરે છે, તેની ઉદીપ્ત ઉત્સુકતામાં રમતી કેવી અપૂર્વ પિપાસા થનગને છે, એ 'પૂર્ણિમા પાછી જગી' જેવી મુગ્ધ તારુણ્યનાં કામણ વેલી

તત્તમાટપૂર્ણ કૃતિમાં આપણને દષ્ટિગોચર થાય છે. વ્યંગ દ્વારા, અંતરના પ્રણયભાવ કેવા મનોહર લાલિત્યપૂર્વક વ્યક્ત કરી શકાય છે, તે નીચેની પંક્તિઓમાં વિશદતાપૂર્વક પ્રગટ થાય છે:

ના'વ્યા એ નણ્ણલના વીરા

કે પૂર્ણિમા પાછી જિગી રે.....(પૂર્ણિમા પાછી જિગી)

પરંતુ કેટલીક વાર વિયોગમાં વિષમ પરિસ્થિતિ જન્મે છે. પ્રિય-મિત્રનની આશા દૂર દૂર કેલાય છે. હૃદયમાં કેવળ એકલના અને ઝલાનિનો ભાસ થાય છે. જે રનેહધામમાં હૃદયનાયની મહ એક વાર જિભરાતા દિલે રમઠીઝ ગાણી હતી, તે જ રનેહધામ હવે સૂનાં બન્યાં છે. શું એ મદાને માટે સૂના રહેવા જ સ્મર્ત્તયાં હશે? આવી આવી કમ્બક કંઠક ચિતાઓનો આભાસ પ્રિયમિત્રન જંખતી રમણીના ચિત્ત-માં ખેદ જગાડે છે. જીવન એક સનાતન નિશારૂપ બની જાય છે:

સૂના સૂના તે મહારા ઓરડા,

ને એક સૂતી અંધારી રાત રે,

રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.....

અને રનેહના આત્મમંથનોમાં અંતર્મુખ થઈ, જીવનના અકળ ભાવિપથનો તે વિચાર કરે છે ત્યારેય,

પાનાં પ્રારબ્ધના ફેરવું,

મહોં આવે વિયોગની વાત રે,

રનેહધામ સૂનાં સૂનાં રે.

આ સ્થિતિ નિવારવાનો શુ કરો જ ઉપાય નથી? પ્રિયતમના દિલમાં એવો તે શો અંતરાય જોયો થયો હશે કે એક વખતના સ્મૃતિ-પ્રિય રનેહમંદિરનાં માળિયાં સદાને માટે સૂનાં રાખવા હવે તેઓ પ્રેમતા હશે? આ વિકળ હૃદયમંથનમાંથી જિપમી આવતી દહેભરી પ્રાર્થના કેવા આર્જવપૂર્ણ ઉદ્ગારોમાં વ્યક્ત થાય છે!

પ્રીતમ ! પ્રીત કેમ વીસર્ગો

એવો દીઠો અપ્રીતમા શો લાભ રે?

સ્નેહધામ સૂના સૂના રે (સૂના સૂના રોહધામ)

પરન્તુ આથી થે દુ સહ એક બીજી પરિસ્થિતિ છે, જેમા અંતઃનો પડદો બાહ્યજીવનને મૂક બનાવતા અમોનડા સરજે છે બાર બાર વય લગી એ અબોલડામા પ્રેયસી ઝૂંપી ઠરી છે વિરહની એ નિતાન્ત તપશ્ચર્યામા તેનું દિલ વલોવાઈ ગયું છે, પરન્તુ એ તપશ્ચર્યાનો દુતા શન જ્યારે પૂરો થાય છે અને આરાધનાનો સુભગ પરિપાક પ્રગટે છે ત્યારે પરિસ્થિતિ આમૂન પલટાઈ જાય છે

બાર બાર વર્ષના અબોલડા રે,

આખોમા આખો ઢોળાય,

આજ આખોમા આખો ઢોળાય

લાગ્યા અમોલકા રે (અમોલકા)

-ત્યારે ફરી રસના કુમકુમ ધોળાય છે, સ્નેહના ગીતો ગવાય છે, લજ્જાના પડદા ચિરાઈ જાય છે અને દેવા આખરે દેશમા સમાઈ જાય છે

આ રીતે વિયોગની ઉત્સુકતા અને વિરહની બધા ઉત્કર્ષિત પ્રેયસીના આત્મજીવનમા જે અમરો નિપજનવે છે તેમનું ઠલાતમક રમનિરપણુ ન્હાનાતે આવા કેટલાક સાક્ષરિક રામ તથા મીતોમા આપ્યું છે તેની માથે વીતેના રમજીવના મંભારણા કષારેક અજ્ઞ મધુય ઉપસાવે છે એ જીવનના દરયો જેવા કે

ચન્દન ઝાંઝી ચોક સમારો બેગમનો,

રજા રસીલી હસની પલિત વર નામ જો

આદલિયો ઉર બરીમરી રસ કહ ઢોળતો,

આપણુ પણુ ગમતાતાં વિરલ વિભામ જો

એવા યે દિવસો પશુ પ્રીતમ! વહી ગયા. (એ દિવસો)
-પગાર થએલા જીવનનાં સંરમરણો દ્વારા, ઉરમાં વિષાદની આછી
છાયા પ્રગટાવે છે, પરન્તુ પૂર્વનું એ રસજીવન નિરર્થક નથી ગયું.
તેની ચેતનાના ધગકાર હંજુ યે જીવન્ત છે. પ્રાંરભના પ્રણયકાળનો
પ્રકુલ રસોસ્લાસ જોકે પગાર થઈ ગયો છે, છતાં તેની છાપ નવ-
પદ્ધતિ ચતા સ્નિગ્ધ પ્રેમના આવિર્ભાવ પર અચૂક વરતાય છે.

આથી જીલ્લી રીતે, કેટલીક વાર પ્રેમ વર્તમાન દશામાં સંતુષ્ટ
હોય છે ત્યારે અણધારી વિયોગની ધડી આવી ચઢે છે. જીવનમાં એકરૂપ
ગનેલા પ્રિયનાથ એક ક્ષણમાં પોતાથી વિખૂટા પડવાના છે તેનો વિચાર
પ્રેયસીને નિકળી જનાવે છે. કેઈ પણ જોગે તેમને પરદેશ જતા અટ-
કાવવા જોઈએ. તે વેળા એની વિનવણીઓ નિઝ્યાંજ આર્જવની જે
કમનીય મોહકતા ધારણ કરી રહે છે, તેનું દર્શન અહીં પ્રત્યક્ષ થાય છે :

કાંઈ આવો આ વાર રે, રોકો નિરધાર રે,

જીવન આધાર રે, પ્રીતમ પધારે પરદેશમાં...

પ્રિય હૃદયનાથને આ દુઃસહ નિર્ધારમાંથી ચળાવવા માગતી પ્રણુ-
યિની કેવી સમર્થ દલીલો વાપરે છે !

જહાસમ! વસમી વાટ વનવગડાની વેગળા :

હૃને હિન્ડોળાખાટ જૂલો ઝુલાવું હેતથી... (પ્રીતમ પધારે પરદેશમાં)

મુગ્ધપ્રણયના આવા આર્જવમય આવિર્ભાવની સામે જ્યારે પ્રીતમ
ઘેર પધારે છે, ત્યારે પ્રેયસીનો ઉલ્લાસ, બધી સીમાઓ ઓળંગી,
અનંતમાં મડોરી જાડે છે. પ્રિયમિલનની અનેરી પળ, દીર્ઘ તિતિક્ષા
પછી, પાસે આવી રહી છે; જીવનમાં ફરી આશાનો સૂર્ય જાગ્યો છે;
પ્રાણમાયી નવો પ્રાણ પ્રગટ્યો છે; ઉરને ધાટ રસનો સુધાપ્યાસો પીવા
પ્રીતમ આવી રહ્યા છે, ત્યારે ઉલ્લાસિની કાન્તાનું હૃદય જિભિઓથી

છયકાષ જાય છે અને પ્રિયનાથ માથેના એ મધુમિયનની પૂર્વ તૈયારી રૂપે તે ફૂલનો સાજ મળવા પ્રેરાય છે.

હો માળીડા! છાબ ભરીને લાવ્ય ફૂલ,

કે આજ મ્હારે પ્રીતમ પધારે ઘેર ..

ઝડપથી નજીક આવી રહેલા પ્રિયમિયનની પ્રતીક્ષા પ્રેયસીમા કેવી રસમભર પ્રણયોત્કંઠા પ્રગટાવે છે તેનું સુરેખ આલેખન નીચેની પક્તિઓમા વિશદ થાય છે

હો! દેહ દર્ધ દેહનો ખીધો સુધાખ્યાત્રો,

કે આજ મ્હારે પ્રીતમ પધારે ઘેર,

હો! પ્રાણુ દર્ધ પ્રાણુનો કીધો છે મ્હારો વ્હારો,

કે આજ મ્હારે પ્રીતમ પધારે ઘેર... (પ્રીતમ પધારે ઘેર)

પરંતુ રાસ પ્રણયની સુભગ કામનાઓનું જ એકમાત્ર પ્રતીક નથી ન્હાનાવાલ સરખા કવિવર ભાઈ અને બહેનની નિર્મળ પ્રીતિને ભર્મિના ઢાળમા ઢાળી, તેમાથી ચે એટલા જ મનમોહક રાસનું નિર્માણ કરી શકે છે તેની પ્રતીતિ નીચેના રાસમા મળશે

ખમ્મા! વીરાને જાઉ વારણે રે સોય:

મોધામુધો છે મ્હારો વીર જો'

ખમ્મા વીરાને જાઉ વારણે રે સોય (ખમ્મા વીરાને')

ન્હાનકડા ભાઈ પ્રત્યેનો બહેનનો ભર્મિય રનેહભાવ તમપદી વાણીમા કેરી આજમ કાવ્યછટાથી કવિએ વ્યક્ત કર્યો છે તે આ રાસ !! પ્રત્યેક કડી તેની સહજ ઉદ્દનાસિતતા દ્વારા ઉચ્ચારી રહે છે

આમ છતા બન્ધુ ભગિનીના રનેહની ભાવના, ગમે તેટલી જલ્પત છતા, રાસની નૈસર્ગિક રમસૃષ્ટિમા એક અપવાદરૂપ જ છે પ્રતિભામંપલ કવિ પારે તે ક્ષેત્રનો સ્પર્શ કરી, રાસ દ્વારા તેને અભિવ્યક્ત કરી શકે,

પરંતુ અંતે તો તેને પણ રાસસૃષ્ટિના મધ્યવર્તી કેન્દ્ર સમા પ્રણયના મુગ્ધજ્વલિત ઊર્મિસ્વરૂપ પાસે જ આવ્યે છૂટકો. નહાનાલાલ માટે પણ આ વિધાન એટલું જ સાત્ય છે અને તેમના રાસમાં તે ક્ષિતાર્થ થાય છે. પ્રિયમિત્રનની તૃપ્તિ જેમ રાસનું સુખમ સ્વરૂપ સર્જે છે, તેમ પ્રેમવિયોગની વિદ્વેજતા અતૃપ્તિની વેદનાનું હૃદયગમ, એવું જ આકર્ષક સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે તે નીચેની પંક્તિઓમાં પ્રતીત થાય છે:

હૈયાનાં હેત વડેની વાંસળી વાગી,

વાંસળી વાગી,

ને મ્હારી છાતડી જાગી:

દુનિયાના દસ દેતી વાંસળી વાગી. (હૈયાની વાંસળી)

અને એ જ રીતે 'પૂછશે મા'ની આ પંક્તિઓમાં તે ઊપસી આવે છે:

ટહુકે છે કોકિલા, પુકારે છે પપૈયો,

કારણોના કામીને સજ્જો મા;

મ્હારા હૈયાની વાતડી પૂછશે મા (પૂછશે મા)

અને તેમાં ય મધરાતે સ્નેહીના સોણલાં, આમમાં વિદ્યુતની જેમ, અંતરમાં ઝગઝગ રહે, પૂર્વજન્મની ક્રીતિનાં મેરમરણો હૃદયમાં આગ પ્રગટાવે, ત્યારે પ્રેયસીના ઉરના એકાન્ત પરિતાપથી કેવા જલ્દી રહે છે તેનું ચિત્રણ તો ખરે જ અત્યંત છે:

ઝીણી જ્યોતે ઝગદળે પ્રિયનો દીપક લગીર,

પડે પતંગ, મર્દો જલે,

એવી એવી આત્માની અધીર: રે સાહેલડી!

ઉરના એકાન્ત મ્હારા ભડકે બળે.

વિરહની એ અસહ્ય વ્યથામાં કોમળમાં કોમળ વસ્તુ પણ અકારી લાગ્યા વિના રહેતી નથી, એ દર્દપૂર્ણ અનુભૂતિનું નિરપણ કેવી વેધક પંક્તિઓમાં યમું છે!

ખૂએ ફૂતની પાદડી, ખૂએ ચન્દની ધાર,
 એકીના મંભારણા,
 એવા એવા ખૂએ દિવ મોઝાર: રે સાહેલડી!
 ઉડના એકાન્ત મહારા ભડકે બળે. (સોણવા)

આવી વિષમ પરિસ્થિતિ નિર્દોષ પ્રેયગી માટે શાને? બાલ સંયો
 ગોની ચન્દ્રણા કે વિધિનિર્મોલની મહનતાજ શુ તેને માટે કારણભૂત
 હશે? કે પછી ખુદ એકીજનનનુ અંતર તો એ સ્થિતિ નથી સર્જવર્ત
 ને? આવી આકળ ક્ષણેએ પ્રિયાને ક્યારેક પ્રિયતમના હૃદયમાં મોળા
 પડતા રોહની જાખી થાય છે ત્યારે તેનું દિવ નિર્દોષ દરિયીથી ધવાય
 છે પ્રેમ વિના જીવન નિ માગ બનતું જાણે છે; તે વખતે જે આર્જવપૂર્ણ
 ઉદ્ગાર તેના મુખમાથી સળે છે તે ઓછા હૃદયવેધક નથી:

આઓ આપાદ, ગાઢ વાદળા છવાયા,

આસુડે ચીર સૌ ઝીંજાયા;

સુદાગી દેવ!

એવા શા આળ રાજ! માયા ઉતારી? (માયા ઉતારી)

૬:

પરંતુ ચિન્હી પ્રણય ॥ આવા હૃદયમમ દશ્યોને બાજુએ ખસેડી,
 કેટલીક વાર કવિ પ્રકૃતિ અને વિષ્ણના રસમિલનને માફાત્ કરવા ઉદ્ધત
 થાય છે સૃષ્ટિ ॥ આ વ્યાપક મિલનમા પણ પ્રણયની એક મહાન
 વિધાયક ગળ તરીકે આજુ વરતાય છે એ તેઓ વિચારપણે જોઈ શકે
 છે. નિમ્નર્જના દગ્ધોમા રગભેરગી પ્રણયના ઉર્મિત તરવરાટ વિષ્ણુ
 રહે છે તેના પડવા મનુષ્યના અંતરમા થ પડે છે. પરંતુ પ્રકૃતિની પ્રણય-
 લીના ગમે તેટલી મોહક છતાં હમેશાં દૃષ્ટિપથ ઉભગનારી જ નથી
 નીવડતી તેની ચચળતા ધણી વાર મનુષ્યના હૃદયમા વ્યમતા પ્રેરે છે.

વિશેષે કરીને સ્થિતપ્રજ્ઞતા તરફ દૃષ્ટી રહેલા દર્શનાભિલાષી મનુષ્યને તેનો સાદ બામક બાસે છે. અને તેથી તેની મોહકતા અનેરી હોવા છતાં, તેની ગંચળતાને કારણે એવો માનવી જીવનસંખ્યાને એ પ્રકૃતિ-લીલાને પોતાનું હૃદય સગર્વતાં પહેલાં અટકવા અનુરોધ કરે છે.

નથી જીવનનો ખેલ, જ્યાં એ
 નથી ટહુકો એ આત્મનનો;
 નથી ઉરઝરણાં, એ ભમરમણાં:
 એ ધોર ખનિ કંઈ વનવનનો.

ઇન્દ્રજાળ રૂપી એ સાદમાં જગતનો સાચો મંજીવનમંત્ર નથી, ને નથી એમાં પ્રભુતાનું માંગદ્ય; એટલે મમે તેટલો પ્રયોગક છતાં આદર્શ-નિષ્ઠ માનવી માટે તે ત્યાગ્ય જ રહ્યો.

નથી જગતનો મન્ત્ર, જ્યાં! એ
 નથી નહોતરું એ અમરોનું;
 નથી પ્રભુપ્રેરણા, એ સહુ ભમણાં:
 એ ઇન્દ્રજાળ કંઈ અસુરોનું...(વનના ખેલ)

આમ ઘણી વાર પ્રકૃતિનાં મનોહર ભાસતાં દર્યોનો સાદ મનુષ્યને માટે શ્રગજનક નીચડે છે, પરંતુ નિસર્ગ ત્યારે પોતાનું અંતરતમ સ્વરૂપ લઈ માનવી પાસે આવે છે ત્યારે તેના બાહ્ય દર્યોની ચંચળતા પાછળ ધમકતી એક સનાતન ગમપ્રેરણાની આપણને તે પ્રતીતિ કરાવે છે. એ સમયે પ્રકૃતિ વિશ્વાત્માના વાદનરૂપ બની જાય છે અને મનુષ્યને તેની સાથ તદ્દાકાર ચર્મ, જીવનનું સાદૃશ્ય માણવા આમન્ત્રે છે. પ્રેરણાની એવી પુણ્ય ક્ષણોએ પ્રેમે પગરતી ચુદાંગના મુક્ત વિહારમાં નિર્ભર સાથ કેવી તદ્દૃપતા માધે છે તેનું મનોહર દર્ય 'સન્ધ્યાને સરોવરે', 'વનનાં આમન્ત્રણ', 'સારસના સખદ' જેવા પ્રકૃતિસૌન્દર્યના ધીરગંભીર

રાસમાં જોવા મળે છે. ત્રણેમાં રિયર રસે સુહાતી અભિજાત કાન્તા વનનાં સૌન્દર્ય સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે. ‘સન્ધ્યાને સરોવરે’ માં એ રસ સુહાગી ઊર્મિનું વિગલ લાલિત્ય ધારણ કરી રહે છે:

સરોવરે પાણીડા ગમ્’તી સાહેલડી!

ભર્યું ભર્યું જોડણું ઉપાડયું, સાહેલડી!

બહાલાનું તેજ મ્હારે વદને પડયું:

સરોવરે ઝીવવા ગમ્’તી, સાહેલડી!

પ્રેમનુ મરોવર ઝોલે મ્હડયું:

સરોવરે પાણીડા ગમ્’તી સાહેલડી! (મન્ધ્યાને સરોવરે)

‘વનનાં આમન્ત્રણ’માં એક તરફ વનનાં નૈસર્ગિક મૌન્દર્યો અને બીજી તરફ પુરના મંસ્કારમય કલા-શયુગારનાં સામસામાં ચિત્રો સાથે, વનના સાહજિક અને નગરના વિકૃત પ્રેમનાં વિરોધાભાસી ચિત્રો એકમરખા મોહક લાગે છે:

વનમાં શકુંતલા ને વનમાંહી રાધિકા,

પુરમાં તો કુખ્જનાં ઠામણ બસા!

વનનાં આમન્ત્રણ આપ્યાં, સાહેલડી! (વનનાં આમન્ત્રણ)

પરંતુ માનવહૃદય અને પ્રકૃતિની લીલાનું સુમંવાદી દૃશ્ય તો ‘સાર-સના શબ્દ’ જેવા ઓજસ્વી રાસમા જ ખરું ઝળાઈ જીટે છે:

સન્ધ્યા ઉગસબરી નમતી હતી સખિ! વૈશાખની;

મનોહારી, સુશીતળ, શાન્ત, હો સખિ! વૈશાખની.

નિમગ્નું લાવણ્ય સન્ધ્યાના આ દૃશ્યમાં જે સુસ્વસ્થ પરિપક્વતા ધાન્ધુ કરે છે, તેનું સુરેખ પ્રતિબિંબ મનુષ્ય-જીવનમાં પ્રેમરસના મંવાદી પરિપાકમાં વિકસતું આપણે અવસોષીએ છીએ:

એવે એક સારસખેલડી, સખિ! વૈશાખની;
આવી ટહુક્રી અમારી પાર : હો સખિ! વૈશાખની.
અને જાગી જગત-રસચેતના, સખિ! વૈશાખની;

રહી વરસી જ્યોત્સ્ના કેરી ધાર : હો સખિ, વૈશાખની. (સારમના શબ્દ)

આમ જીર્મિલતાના નવસર્જનમાં પાંગરતી, વાસન્તિક લાવણ્યના સોહાગ ધરતી, વન, કુંજ, લતા, પુષ્પ, પંખીના ઉલ્લાસ ગ્રીવતી, નહાનાલાલની રાસસૃષ્ટિ પ્રકૃતિના તાલ સાથે સૂર મિલાવતી, જીવનનાં અનેક-વિધ રસાત્મક સ્વરૂપોમાંથી પસાર થાય છે. પ્રણયના મુગ્ધ તરવગટને વ્યક્ત કરતી, રસિક ઉત્ક્રાંતે આકાર આપતી, ગ્નિગ્ધ હૃદયમાં આકર્ષણ જમાવતી, પ્રકુલ પ્રેમમાં કુસુમિત બનતી, મુક્તપણે સૃષ્ટિમાં વિહાર કરતી, પ્રિયમિત્રનના સ્વપ્ન સેવતી, વિરહના આર્તનાદ જગાવતી, પ્રિય-તમની આરાધના કરતી, દિલના ધા રજાવતી, આત્માના મંથન કરતી, સૌમ્યતાની ઉપાસના કરતી, પ્રકૃતિસૌન્દર્યમાં જીવનનો રસમદેશ નિદા-જતી અને નિસર્ગ સાથ તાદાત્મ્ય સાધતી, આ અસૌકિક રાસસૃષ્ટિ માનવીના રસજીવનનો જે વિમલ પરિપાક આપણી સામે ધરે છે, તેની ચૈતન્યદાપી પ્રેરણા ગ્રીવી આપણે જીવનનું સબર નવનિર્માણ કરવા કટિબદ્ધ થઈએ એ જ તેની આન્તરસૃષ્ટિનો મનુષ્ય માટે ચિરંતન, સર્જનાત્મક જીવનમદેશ બની રહે છે.

ખંડ ચોથો : રણુગીતો

નહાનાલાલની શૌર્યભાવના

—એક સાંસ્કૃતિક વિહંગાવલોકન—

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિકુલગુરુ કાલિદાસની પેઠે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિવર નહાનાલાલનું સ્થાન પ્રધાનપણે એક રસપૂજક, આદર્શ-પ્રજ્ઞા મહાકવિ તરીકે સ્થપાયું છે તે એક રીતે યોગ્ય જ છે. નહાનાલાલની

મર્જક પ્રતિમાનું રિશિષ્ટ પ્રેન્થાગળ રસ હોઈ તેનો આવિર્ભાવ વધુમા વધુ મુદર સ્વરૂપે એમની ભૂમિકાવિતામા, એમ ॥ પ્રણયગીતોમા, એમના રાસ અને પ્રેમકાવ્યોમા ખીની ઉરે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ જે રસ માટે સમસ્ત પ્રકૃતિ સદા ઝળી ન્હી છે, જેના મચારથી સારીયે સૃષ્ટિ પ્રમુદિત થાય છે, જેનો પ્રાદુર્ભાવ મનુષ્યહૃદયમા મર્જનાત્મક તદ્વપતા માટેની ઉત્કર્ષા પ્રેરે છે, જેનો ધનકાર સૌન્દર્યદર્શનમા નવો પ્રાણ પૂરે છે, તે રસ અંતિમ અથમા વિશ્વચૈતન્યનું ઉદ્વસિત ગરૂપ હોઈ, તેની પાછળ જો પગ્ગ જીવનશક્તિ, તેજસ્વિની અત પ્રેન્થા વિરાગતી હોય તો જ તે મનુષ્યજીવનમા કે જગતના પ્રવાહમા સાર્યકતા પામે કે એટલે જ રસ પરમાત્માનું ગરૂપ રસો વૈસ રૂપે વિદાનવામા આ પુ ઠ પગ્ગ જે દાણે રસને પ્રકાશ અર્પતી જીવનચેતના ઝાખી પડે છે, જાગળ ને આગળ ધપતી તે ઠી પ્રાણશક્તિ શિથિલ અને છે, આત્મામા નવ ઉ નામ પ્રગટાવતી તેની પ્રેરણા એસરના માડે છે, તે ક્ષણથી રસની જ્યોત્ આયમવા માડે છે અને ધીમેધીમે કૃત્રિમ શોભા, નિર્માણ્ય શણગાર, વિકૃત પ્રણય તથા કામુક વિનાસમા તેની પરિણતિ થાય છે. આથી જ રસને ચિરજીવ રાખવા જીવનનું સનાતન વીર્ય તેમા સર્વત્ર વળા કરવું જોઈએ તે વિના રસ જીવનનું પ્રેરક જગ જની શકે નહિ શક્તિના સામિધ્યમા જ રસ શોભે, શૈથિલ્યના વાતાવરણમા રસ વિનાસમા જ પવટાન એથી જ અર્વાચીન યુગનો આજ પ્રણેતા વીર નમદ યુગરાતી પ્રજાનું ખમીર પ્રગટાવવા પ્રેમશૌર્યનો તેજસ્વી આદર્શ યુગરાત સમીપ મૂકવા પ્રેનાયો હતો આ દૃષ્ટિએ જોતા, યુગરાતી કવિતામા અપૂર્વ એવા ન્હાનાનાના રસનિરૂપણને ચિરપ્રદુસ્વિતરાખવું યગ તે ઠી પાછળ રહેના જીવનના અનાહત સામર્થ્યમાથી જ રકુરે છે, એ મત્ય તેમને પ્રેમ આે સૌન્દર્ય ઠી ભૂમિકાવિતાના વિધાયક મહાકવિ

તરીકે અવચોકતી યુગ્મર પ્રગ્ન લાગ્યેજ પિછાનતી લાગે છે. પરંતુ એ સત્યની મૂર્તિમન્ત પ્રતીતિ જોઈતી હોય તો દુર્ભાગ્યે અવગણના પામેલાં, છતાં કેઈ પણ શ્રેષ્ઠ કવિને શોભા આપે એવાં એમનાં ઓજસ્વી રણુગીતોમા સહેજે મળી રહેજે અનેકરંગી ભિંભિલાલિત્યને વ્યક્ત કરતા, મૌઘ્યની એક સુકુમાર, કોડલરી પ્રણયસૃષ્ટિ સગ્ગતતા, અને એ દ્વારા માનવઆત્માની અંતરતમ રસપિપાસાને તૃપ્ત કરતા નહાનાલાલના રાસના વાચન પછી જ્યારે આપણે એમનાં ખમીરવન્તા રણુગીતો તરફ વળીએ છીએ, ત્યારે જાણે આખી ચિત્તસૃષ્ટિ જ પવટાઈ જાય છે. અહીં વસન્તનું સૌકુમાર્ય, ચન્દ્રિકાની સુધા, મૌનદ્યતા સોહાગ કે પ્રણયના ઊંડા અભિવાપ નથી પ્રેમના પૂજન કે દામ્પત્યની આરાધનાને અહીં અવકાશ નથી. અહીં તો એક પ્રગળ જીવનશક્તિ ખીલી ઓછી છે, એના ધમકારમા જીવનનો સંજીવની મન્ત્ર છે, પણ પ્રમોદપ્રેરક નહિ ઉત્સાહને પૂરજારમા ગહલાવવા છતાં, તે ઉત્થાનની વિગ્નયોગ્યતા જગાવે છે સત્ અસત્નાં જોગ સૃષ્ટિ પગ પોતાનું શાસન જમાવવા મામમા મઝાઈ ગયા છે એ જોઈથી પ્રભાવિત થયેલા ગાનવીના જીવનમા પણ પ્રેમ અને વિદ્વેષ, પ્રીતિ અને વેર જેવાં પરસ્પર વિરોધી જોગોનો સંગ્રામ જામે છે, ત્યારે તેની મામે ઝંઝૂમવાની દિશત કાણ કરી શકે? કર્તવ્યનિષ્ઠાને વરેલો, વીરત્વની ઉપાસના 'કરતો, શૌર્યને આત્માના ઓજસ્ દ્વારા સાક્ષાત્ મૂર્ત કરવા જખનો, આદર્શને કાળે જીવન ફના કરવા તત્પર, રણસંગ્રામમા અવિચળ એવો શરવીર યોધો' પ્રાગીન આર્યસંસ્કૃતિમા શૌર્યના આ જીવન્ત આદર્શની ક્ષત્રિય પ્રજાએ સર્વતોમુખી ઉપાસના કરી, માનુહિક જીવનમા તેને પ્રતિમૂર્ત કર્યો. એ જ રીતે મધ્યકાલીન યુગમા ઈસ્લામનાં આક્રમણનાં ધમ-મસતા પૂર સામે રાજપૂતોએ તેને જીવન્ત રાખવા પ્રાણ પામ્યા અને

એ ભગીરથ પ્રસન્નમા હામરો ગાજપૂત વરો અને કુળ હોમાધ મથા
 અસીચીન યુગમા મહાત્મા ગાંધીએ અર્ધિમાત્મક રસરો શૌર્યના એ જ
 ચિરપ્રતિષ્ઠિત આદર્શની નિશાંસ સમામ અર્થે ભારતીય પ્રજા આગળ
 ફરી ઉદ્ઘોષણ કરી આ આદર્શની વ્યાપક સનાતનતા કાળના પતંગતા
 સ્વરૂપોમા પણ સદાય નવસુવામિતજ રહી છે એ તેની અતિમ સાચ
 કતા ॥ સાક્ષી પૂરે છે આશ્ચર્યજનક રીતે, ભારતીય જીવનના શૌર્યનિવત
 આદર્શના અનેક યુગપત્તાઓમાથી પસાર થએના આ ત્રિવિધ સ્વરૂપો
 ન્દાનાનાના પ્રાણુનાન રણુગીતોમા એકસગ્રખા પ્રતિગિમિત થાય છે
 જે કાળે ચક્રવર્તી થના નિર્માએલા રાજવી માટે પ્રાદેશિક રાજ્યોને એક
 નિત કરી, તેમનું મમૂદયગ વિકસાવી, તેમને આસરી તેના એક વિશાળ
 મામ્રાજ્ય દ્વારા ધર્મ ॥ સગ્રાપના અને સસ્કૃતિનું નવનિર્માણ કરવું એ
 જીવનનું પ્રધાન કર્તવ્ય હોવાનું ત્યારે પૃથ્વીનો દિગ્વિજય, આભાવિક
 રીતે જ, એ ઉત્તમ આદર્શ ॥ સિદ્ધિ કાળે અનિર્વાર્ય એવા એક પ્રાર્થમિક
 ધ્યેય સમો મળી રહેતા વીરવની કસોતીની એ અણુમોન ધડીએ,
 પુરુષના શૌર્યો અધિકતર ખીલવવા નારી પણ એના રમમભાર માણુએ
 મૂકી, તેની પડે આસીને ખડી થતી અને પ્રયાણુ માટે સજ્જ થએના
 રાજવીને ભ્રમગ્રામમા પોતાનું ખમીર તાત્રવા આદેશ આપતી, ત્યારે
 તેની ગૌરવભર વિદાય વાતાવરણને કેવી પ્રાણુદાયક ચૈતન્યપ્રભાથી
 આસરી હતી તેનો નિર્દેશ 'રાજર્ષિ ભગત'માના એક ઓજસ્વી વિદાય
 ગીતમા આપણને જોવા મળે છે

શુભના શુક્રને હો 'સચરો મહારાજ'

જીને જીતીને બેલેગ વીર 'પધારજો મહારા મહારાજ'

જગને જયકે ધણી કુળવજો મહારા રાજ' (શુભના શુક્રને)

આ મમયે શક્તિનું અભિરાદન વિજયની પ્રેરણાનો મહામન્ત

ળની રહે છે. કર્તાવ્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા શૌર્યના જવસંત આદર્શમાં નવો પ્રાણ પૂરે છે. સામ્રાજ્યની સ્વપ્રસિદ્ધિનું ધ્યેય અંતરમાં અતુલ સામર્થ્ય પ્રેરે છે. સમસ્ત સૃષ્ટિ એ પળે આ મહારથી ચોદાને વધાવતાં જાણે કે હિચ્ચારી રહે છે :

જયતુ ! અયિ, જયતુ ! જગન્નેધ ત્વારા !...

કોટિ બહવીરના શૌર્યશું શૌર્ય હો !

કોટિ મજસિંહના જોમ શું જોમ હો ! (જયતુ ! અયિ જયતુ !)

પરન્તુ આ અન્યેય સામર્થ્ય શાને અર્થે પ્રગટયુ છે ? માનવ-પ્રજાને સંહારવા નહિ, પૃથ્વી પર શોણિતની સરિતાઓ વહેવડાવવા નહિ, વિદ્રેષ અને હત્યાના દાવાનળ પ્રગટાવવા નહિ; કિંતુ ધર્મના વિશ્વવ્યાપી પ્રવર્તન કાળે, મંસ્કૃતિના અપ્રમેય વિસ્તાર માટે. જે વીર-સિરોમણિ યુગપુરુષ આ મહાન ધ્યેયની મિદ્ધિ અર્થે ચક્રવર્તી થવા નીકળ્યો છે, તે ધીર જીવનદ્રષ્ટા છે. ઐદિક સામ્રાજ્યની તેને લાવસા નથી, બાહ્ય દિગ્વિજયની એને આકાંક્ષા નથી. એક સુઝચિત, આદર્શ સામ્રાજ્યની રચાપના દ્વારા અવની પર સંસ્કૃતિપોષક, જીવનમુદ્ધારક આર્ય ધર્મ અને મંસ્કારિતાના વ્યાપક પ્રસારની એકમાત્ર અભિલાષા સિવાય તેને બીજી કોઈ મનીષા નથી. ભરત સગ્ગા મહાયક્રવર્તી રાજવીને અનુસરતી આર્યસેનાને મન એ રિશ્તિમાં આપોનો આર્ય ધ્વજ આર્યધર્મ અને સંસ્કૃતિનું માક્ષાત્ પ્રતીક ળની રહે તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. અધમનો વિનાશ અને પુણ્યનું અવતરણ, પ્રેમની રચા-પના અને કંઠાણુનો વિજ્ઞાત, શાંતિની ઉપામના તથા મંસ્કૃતિનો પ્રચાર, બહત્વની પૂજા અને દ્રિવ્યતાની આરાધના જેવા વિરંતન લક્ષ્યોને જીવનનાં શાશ્વત મૂલ્યોરૂપે પરિણત કરવા ઉદ્વિત યજ્ઞેષી આર્ય-પ્રજાના અસીમ પુરુષાર્થનું આમ આર્યધ્વજ જીવન્ત સૂકાન ળની રહે છે :

હો! આર્યોના આર્યત્વનો ઝુડો!

દિશદિશમા ફરકાવો, હો આર્યો!

જગ જગમા ફરકાવો, હો આર્યો! આર્યત્વનો ઝુડો! (આર્યજન)

—એવા જન્મ આર્યજનનું પૃથ્વી પર આરોપણ માગવાના પાવનમરી ઉપર આર્યે જ છે તેનું જ્ઞાન ભરત સખા સમ્રાટના દિવસા જીવનના આર્ય દસનને જગતમા મૂર્ત કરવા ઉપર રાજર્ષિની જે અનન્ય ધર્મનિષ્ઠા પ્રગળાવે છે, તે આર્યમઠકૃતિના આદિર્ષાંશુની કૃતિગાથા પર સારી કાળસ સમાન છે

*

આજ ભારતના ભારતના મધ્યયુગમા જીજ્ઞે અરૂપે પ્રગી મઠકૃતિના ઉત્કાષ્ઠે જે દિગ્વિજય મુખ્યત્વે ધર્મના વ્યાપ પ્રવર્તન કાળે હતો તેની યશગાથાની મરુતિ ભારતીય પ્રજાજીવાનાર્થી સર્વ થા તુખ યજ્ઞ હતી પ્રાચીન ભારતનું રણસણ મઠકૃતિ હીં મુસ્લિમ આક્રમણના પૂર નીચ સુમાધ ગયું હતું પ્રજા આધ્યાત્મિક ચૈતન્ય હીનતાના આરે આવી જીભી હતી વિજયવન્ત પ્રજા તરીકે મુક્તપણે જીવવાના એના અમ દહાઈ ગયા હતા તેમ છતા આર્યોવર્ન ધી પ્રાચીન મઠકૃતિનું ગૌરવ તો જાળવળતો પ્રજા તેનું જીર્જીવી ખમીર ભાવનારીય જીવનધ તરમા તેનો અપ્રતિમ ફાળો—એ સવનું જ્ઞાન પ્રાચી ધાર્મિક પ્રજાના આધુનિક અવતા મમી મધ્યયુગીય રાજપૂત પ્રજામા સતત ચરાતન પ્રગટાવતું તેની વ્વાતન્ત્રમાવનાને સદા પ્રદીપ રાખતું અને એ રીતે શે ર્ય અને સ્વાધીનતાના આદર્શ દ્વારા આર્ય મરુતિની આયમતી જ્યોતને જ્યવતી રાખવા સદૈવ તો પ્રેરી રહેતું એ ધડી ઈતિહાસમા અનેરી હતી યુગવિધાયક પરિબળો અવતાર પામતા હતા પરન્તુ તમની પાછળ કાળના અનેવિધ પરિવર્તન પૃથ્વીની મપાળી પરથી પસાર થઈ ચૂક્યા હતા અને તેમા ભારતીય મરુતિનું ગૌરવ

તેમહીલું બની ગયું હતું. હવે સંસ્કૃતિના ઉત્સાહિત વિસ્તારનો નહિ, પરંતુ સર્વભર્મની રક્ષા અર્થે જીવનમરણનો કર્તવ્યસંગ્રામ રાજપૂતો માટે ભારતવર્ષમાં આવી જિભો હતો. એક તરફ મોગલ સામ્રાજ્યનાં અનેક મોહપ્રેરક, ચિત્રવિચિત્ર પ્રયોજનો દતાં, યીજી તરફ સ્વાતન્ત્ર્યની આદ્ય ઝંખના, ધર્મની વિશુદ્ધ ભાવના, સંસ્કૃતિનિષ્ઠા તેમજ આડગ કર્તવ્ય-પરાયણતા હતી. આ સનાતન સાર્વજનિક મૂલ્યોને, મોગલ સમ્રાટ અકબરનાં વિરાટ સૈન્યો સામે એકલે હાથે ઝઝૂમતો, આદર્શને ખાતર સર્વદેવનો ભોગ આપવા તત્પર મહારાણો પ્રતાપ, કેસરીસિંહ સમે અન્નય, જીવનમાં જ્યારે મૃત કરી રહ્યો, ત્યારે ફરી વાર પાછી ભારત-માં આર્યાવર્તની પ્રાચીન કીર્તિગાયની એક અદ્ભુત ઝલક આવી ગઈ અને એ ઝલકને બલદાવતું ચિતોડ પુનઃ એક વાર ક્ષત્રિયોનું તીર્થધામ બની રહ્યું. એ એક એવી ક્ષણ હતી, જ્યારે વિધર્મી સંસ્કૃતિના ઝઝાવાત સામે રાજપૂત વીરતા એની પરાકાષ્ટાએ દોષી રહી. આગ્રો-નું સંસ્કૃતિપરાયણ સાત્ત્વિક બળ, ઇતિહાસના કાળચક્રમાં શિથિલ બનવા છતાં, વિધર્મીઓના ઝનૂની આક્રમક બળ સામે ટક્કર ઝીલવા ને સામર્થ્યપૂર્વક તત્પર બની જીલું હતું, તેનું હૂબહૂ ચિત્ર 'શાહાનશાહ અકબરશાહ'માંના આ લાક્ષણિક ગીતમા આપણી સામે અત્યક્ષ થાય છે:

કેમરવાધો ચર ! સજી, કેસગિયો શીર પાધ,

જિહ ચિતોડના કેસરી ! ચ્હડચો મુગલનો વાધ....

કેસર રંગે ધૂમવા ધર ચિતોડ' રણમ્હોડ.

જીવન અને સત્યાનાશનાં, સંસ્કૃતિ અને મંહારનાં પરસ્પર વિરો-ધી બલો આ પ્રયંડ દાવાનળમાં એકબીજાનું ઉન્મૂલન કરવા સામસામાં ઝૂઝી રહે છે ત્યારે,

ધણુ ધણણુ ધણણુ ધણુ મૂજી ધરણી,

જય ' કેસરચીર રણધીર રમે,

જય ' કેસરચીર રણધીર રમે ' (ચિતોડના રણમગ્રામ)

યુદ્ધ માટે સંજ્ઞ થએલા રણવીરના હૃદયમા જ્યારે વિજયનો નાદ ગાજી રહે છે, અપૂર્વ વીરતા દાખવી જીવનની સાર્થકતા માણવા તે અધીરો બને છે, ત્યારે તેના યનગનતા દિલમા શૌર્યના પ્રજ્વલિત આદર્શને ફરી સચેત કરવાનું, તેના અંતરમા કીર્તિની અમર ઝખના પ્રગટાવવાનું, ધ્યેયનિષ્ઠામા અવિચળ રહેવાની તેનામા દૃઢ શક્તિ પ્રેરવાનું મહાન કામ તેની જીવનસાથીની વીર ક્ષત્રિયાણીને સિર આવે છે એ કટોકટીભરી ઘડીએ, સમરાગણમા વિજય વરવા કે નીકરતાથી મૃત્યુને બેટવા ઉત્સુક મનેના વ્હાનસોયા કન્યને ક્ષત્રિયાણીને જાણે એવી વિદાય આપવા વીર નારી જ્યારે આગળ આવે છે, ત્યારે તેના અંતરમાથી ધરાતનના જે ધોધ વહે છે, તેના નયનમા અવિચળ શક્તિ ની જે જોત જતે છે, તેની વાણીમા અમિત શૌર્યની જે પ્રાણવાન પ્રેરણા જીભરાય છે, તેની કટપનાસૃષ્ટિ ભાવિ જીવનની અવપ્રતિબિંબનું જે યશોજ્વલન દર્શન કરે છે—તે સર્વ એકત્ર થઈ, યુદ્ધ સમયના સાજનું એક રંગીનું, અદ્ભુત વાતાવરણ સરજાવવામા પોતપોતાનો કેવો અનુપમ ફાળો આપે છે, કવિની નૈસર્ગિક કાવ્યપ્રતિભા એ વાતાવરણને બહલાવવા અનુરૂપ પ્રતીકસર્જન, બનવતી પદરચના અને લાક્ષણિક ઢાળ દ્વારા કાવ્યતત્વનું કેવું અજન્મ સામર્થ્ય દાખવે છે તે 'વીરની વિદાય' જેવા સર્વાંગસુદર શૌર્યગીતમા નિહાજતા, કવિવર ન્હાનાનાથની પ્રાણુપોષક, ખમીરવન્તી વીરવભાવનાથી પ્રભાવિત થયા વગર આપણે લાગ્યે જ રહી શકીએ

મહારા કેસરભીના કથ હો!

સિધાવોજી રણવાટ ...

આલ કુન્ને, ધરણી ધમધમે, રાજ!

ઘેરા ઘેરા શંખનાદ....

રણોત્સુક પ્રાણનાથ પોતાને યુદ્ધમાં સાથે લેતા જો તૈયાર હોય તો પતિની પડખે રહી રણમાં ઝઝૂમવા વીરાંગના એટલી જ આતુર છે. તે તે પ્રિયતમની ઢાલ બની, તેમની તરફ ધસગસતાં તીરને આવરી લેવામાં, તેમના સાન્નિધ્યમાં મરત બની અનેરી રણલીલા માણવામાં, જીવનની કેવી આપૂર્વ ધન્યતા હશે, સૌભાગ્યની કેવી પૂર્ણોદ્ધતિ લાધશે, તેના બાને શૌર્ય અને પ્રેમની દીપ્તિથી ઝળહળતી નારી યુગની બેઠે છે:

સગ લેશે તો માજ સજ્જું, હો!

માથે ધરુ રણમ્હોડ :

ખડ્ગને માડવ ખેલવા,

મ્હારે રણલીલાના કોડ.....

સન્નિવૃત્ત વદને હૃદયનાથને સમરાંગણ પ્રતિ વિદાય અર્પતી ક્ષત્રિય નારીની આ દુર્ધર્ષ વાણીમાં કેવું અપ્રતિમ યુગતન ઝળકી બેઠે છે! વિજય કે પરાજય, ગમે તે પરિણામ આવે, પરંતુ ધ્યેયનિષ્ઠાનો યશકળશ સદાય ઝળહળતો રહેવો જ જોઈએ-એમાં જ જીવનની અંતિમ માર્યક્તા છે. જો પ્રિયતમ વિજય વરીને પાછા આવશે તો સ્વમ્મિદિની પૂર્ણોદ્ધતિ હશે:

નયકલગીએ વળજો, પ્રીતમ!

ભોંઝશું ફાગે ચીર :

તેને બદલે કદાચ મૃત્યુનાં એ ધાણુ પડેલા હશે તેા ધ્યેયનિષ્ઠાને પૂર્ણ કર્યોનો વિરલ લઢવો હશે. આ જીવનમા પ્રેમીઓનું પુર્નામિલન કદાચિત નિર્માયુ નહિ હોય, તેા બવાન્તરમાં વીરોનું અમર મિલન તેા નિશ્ચિત જ હશે:

નહીં તો વીરને આશ્રમ મળ્યું

હો! સુરંગાને તીર:

મ્હારા કેસરબીના કંથ હો! (વીરની વિદાય)

આમ યુદ્ધ માટે થનગની રહેલા કેસરબીના કંથને પ્રસન્નચિત્તે સમરાંગણમાં જવા વિદાય આપતી મસ્ત લક્ષ્મી, અમર યશસ્વીતીની એની એકનિષ્ઠ ઝંખના દ્વારા પ્રાચીન આર્યનારીનું ગૌરવાન્વિત, તેમજ જીવનચિત્ર નવા સ્વરૂપે આપણી સામે ધરે છે.

પરન્તુ આ ઉત્તમગ ચિત્રની સામે, યુદ્ધમાં વળેલા પ્રાણનાથની પ્રતીક્ષાકરતી, એની સિદ્ધિની અલૌકિક સ્વપ્રસૂતિમાં રાયતી, એની યશસ્વીતાનાં ભાવિ પેખતી, ધીર પ્રિયતમાના અંતરમાં જગત્તા વીરત્વના ભાવ સાથે પ્રિયમિલન માટેની સદૃશ તિતિક્ષા મળી જઈ, અદાપૂર્ણ આત્મસામર્થ્યનું જે મોહક, રંગીલું ચિત્ર ઉપસાવે છે તે આપણને 'કાલિયાળીનું ગીત' જેવા કોડીલા વીરકાવ્યમાં અજન્મ બાનીમાં સુદાનું મળી રહે છે:

નેણથી ભાલા છોડતો, કાંઈ આંકડિયાળા કેસ,

ધણ વાળીને વળશે મ્હારો કંથડ જ્નેનવેસ:

મ્હારા સાવજયરા નાથ હો! ત્હારે દેસ-કયા પરદેસી ...

કમુંજલરાતી આંખડી, રામેરામ દીગલનાં દૂધ;

બળબાદુમાં બરછી ઊછળે, હાથે દગડે શુદ્ધ:

મ્હારા સાવજયરા નાથ હો!.....

આખા ગીરના કુંજરા, એથી આધેરા ગુજરાન:

રંગમીના હવે આવજો! મ્હારી સૂતી માત્રમ રાન:

મ્હારા સાવજયરા નાથ હો! (કાલિયાળીનું ગીત)

આમ જે 'વીરની વિદાય' સૌર્યની સનાતન પ્રેરણાને મૂર્ત કરતું અપ્રતિમ વિદાયગીત છે, તે 'કાલિયાળીનું ગીત' સૌર્યના આદર્શમાં

પ્રિયમિત્રનની તિતિક્ષા મેળવી, વીરતાનો રંગીલો સોહાગ સજ્જા ઉત્કંઠિત, રસિકતા અને શૂરાતનનો મંગમ સાધતું શ્રેષ્ઠ પ્રતીક્ષાગીત છે. અને તેથી જ, આ જન્મે રણગીતો સમરાંગણમાં ઝળકી ઊઠતા વીરવના ચિત્રદર્શનમાં શૂગારરસની અનેરી છાંટ પૂરી, પુરુષાર્થ અને પરાક્રમના વાતાવરણને અદ્ભુતરંગી ઉદાવ આપતાં વીરકાવ્યો તરીકે શુભસતમાં મશહૂર છે.

શૌર્યનો આ પ્રભામય આદર્શ કર્તવ્યની અચળ નિષ્ઠાથી દીપે છે, પરંતુ એવો પણ સમય આવે છે, જ્યારે ધર્મને અર્થે આદરેલુ યુદ્ધ એ કર્તવ્યયુદ્ધ મટી શોષિતના કરાવ મંગ્રામરૂપે પવટાતું લાસે છે. માનવજીવનના ઉત્કળ વળ આફરોના મૂળ બિદ્ધાત શુભાષ જઈ, તેને સ્થાને વિજયની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને મત્તાનો મદ જ કેવળ ગજવીઓના પુરુષાર્થનો ત્યારે માપદંડ બની જાય છે પરિણામે ધરતી પર ક્વદ્ધ અને વેગ, અસત્ય અને હિંસાના ઝઝાવાત પ્રસરે છે. એ મમમે દષ્ટિ-પથને છાઈ રહેતા માનવસંહારના ધોર હત્યાકાંડ સામે વીર મહારથીના હૃદયમાંથી પણ અરેરાટી નીકળી પડે છે એના આદર્શનિષ્ઠ માનસ-માં લોહીભીના મંદાર પ્રત્યે ધૂણા ઊપજે છે અને કર્તવ્ય તે વળતે માનવીને યુદ્ધ માટે સજ્જ થવા ગમે તેટલો પ્રયત્ન સાદ દે તો પણ મન ત્યા ને ત્યા જ અટકીને ઊભું રહે છે. પરંતુ અધર્મનો ગમે તેટલો પ્રમાર થાય, જીવનનાં નૈતિક મૂલ્યો ગમે તેટલાં હીન બને, મંસ્કારનો વેબવ ગમે તેટલો ઝાંખો પડે, તો ય કર્મવીર પુરમે તો અચળ આત્મ-નિષ્ઠાથી પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરવું જ જોઈએ. મંક્ષોબની એવી પળોમાં વિચલિત થતી અદ્ધાને સચેત કરી, જીવનમાં આદર્શની પુનઃ આપના કરી, દિગતવાન બની તેણે આગળ આવવું જોઈએ અને પોતાનો કર્તવ્યધર્મ સર્વસ્વને ભોગે પણ બળની, આચારમાં તેને મૂલ

કરવેા જોઇએ, એવી ભાવના જાંધવેાના પરસ્પર વિનાશની કલ્પનાથી
હતાશ બનેલા અર્જુનને યુદ્ધ કાળે અંતિમ પ્રેરણામંદેશ પાઠવતી કુન્તી-
ના ઉદ્દેશોધનમાં વહી રહે છે:

પાર્થને કહો રહડાવે જાણુ.

હવે તો યુદ્ધ એ જ કલ્યાણ;

કહો, કુન્તાની છે એ આણુ:

પાર્થને કહો રહડાવે જાણુ.....

વિધિનાં એ જ મદાનિર્માણ;

પાર્થને કહો રહડાવે જાણુ..... (કુન્તામંદેશ)

પરંતુ ક્ષત્રિયો તથા રાજપૂતોની યુગપ્રવર્તક જીવનકીર્તિનો કાગ
વધી જાય છે. ભારતીય પ્રજા અંતે ગુલામીમાં નિઃસત્ત્વ બની મૃત્યુ
સંસ્કૃતિનું પુરાણું દર્શન હુમ્મ થયું છે. જીવનમાંથી પ્રભાવન્તી મદરસા-
કાંક્ષા ઓસરી ગઇ છે. પ્રાચીન આર્ષાંવર્તના જ્વલંબ વારસાનું વિરમરણ
થયું છે. સૈકાઓ આમ દનપ્રાપ્ત બનેલા જીવન પર વધી જાય છે.
હેવટે ધિટિય સામાજ્યની વિરાટ સત્તા સામેના એક અંતિમ રાષ્ટ્ર-
વ્યાપી ઉત્થાનમાં પ્રજાનું રત્નસંઘું દીર પણ સુમાળ જાય છે.
ભારતીય પ્રજા મૃતપ્રાપ્ત દશામાં જીતી રહી છે. પ્રજાનાં એપાણુ એની
સામે આવી ગયાં છે..... એવામાં અમરકારિક રીતે, કાગળના ચાદ
અન્ધારપટ વિદારી કાપસી આવના ભારતવર્ષના પુનરુત્થાનની ધડિઓના
નાદ પુનઃ મંભગાવા મારે છે. ધીમેધીમે સાંસ્કૃતિક ઉદયની જ્વલિ
મર્મરે છે; આર્ષાંવર્તના પ્રાચીન ગૌરવનું દર્શન હરી પ્રજટવા મારે
છે; પ્રજાના હૃદયમાં નવજીવનનાં પુલકિત રપનનો ગુંજ મો છે.
આવંતરનો સનાતન મંસ્કૃતિવારમા ભારતીય પ્રજાને, હી મંમેન

ધર્મ, પોતાના જીવિનું નિર્માણ કરવા આદેશન આપે છે. આવા શુભ શુક્રનની ધડીએ, પ્રજા ભલે નિઃશસ્ત્ર રહી, સાધનો ભલે નહિવત્ ગયાં, પરંતુ એના આત્માનું ખમીર ઉત્થાનના અદ્ભુત આવેગમાં પ્રાણ પુરવા માટે પૂરતું છે, એ ધ્વનિ આર્યપ્રજને ઉત્તેજવા માટે લખાએલા આ ઉદ્દ્યોધનગીતમાં અજ્ઞ અત્મશ્રદ્ધાથી રણકી બેઠે છે :

ધર્મના વીર! હો આર્યપુત બહોળે !

સુભટના શુક્રનની વાગી ધડીઓ...

સિંહને શસ્ત્ર ન્યા ? વીરને મૃત્યુ શા ?

મૃત્યુમાં અમૃતને ઓગળો છો. (શુક્રનની ધડીઓ)

આ રીતે આત્મસામર્થ્ય શસ્ત્રસામર્થ્ય કરતાંય કંઈ ધણો વધુ ક્ષણો ભારતના નવવિધાનમાં આપી શકશે એ જ્ઞાન જાગૃત થાય છે. પરંતુ એ આત્મસામર્થ્ય આવશે ક્યાંથી ? પ્રધાનતયા તો પુનર્નિર્માણના અવિચલ સંકલ્પમાંથી. તો પણ એ સંકલ્પને પોષવા જે પ્રેરણા જોઈશે, એની શ્રદ્ધાને જીવંત ગણવા જે દૂર જોઈશે, એને આત્મસાત્ કરવા જે પરમ પુરુષાર્થ જોઈશે, તે સર્વ સામગ્રી પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના ગૌરવપૂર્ણ વારસામાંથી પ્રજાને અવરુધ મળી રહેશે તે ત્રિગે શંકા નથી. એ તેજોમય સાંસ્કૃતિક વારસાને પોતાના પુનરુત્થાનમાં મૂર્ત કરવા કાળ નવભારતને ઉદ્દ્યોધન કરી રહ્યો છે. પ્રાચીન આર્યવર્તની સનાતન મિદ્ધિમાં એના વિશિષ્ટ સંસ્કારતત્ત્વો, એના અનેક વેદ અને ઉપનિષદ, એના ગદ્યન વર્ણનો અને યોગસાધના, એના અપૂર્વ ધર્મનિષ્ઠા તથા કર્મયોગ, સંન્યાસ અને દાનિયત્વની એની ઉજ્જવળ પરંપરાઓ, એના વાક્યમય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, ચિંતન-એ સર્વ અંગો દ્વારા જે સંસ્કૃતિનું એક જીવંત સર્જન રૂપે નિર્માણ થયું હતું, તેની જગ્ય સંસ્કારગાથા ભારતની વર્તમાન પ્રજાને એની નિદ્રામાંથી ઉઠાડી, પોતાના

યશસ્વી ભાવિનું આદર્શ નવવિધાન કરવા માદ દે છે :

હાં, ઓ ભરતગોત્ર ! તુજ વાટ

જૂવે જો ! જગત કાળને ધાટ.....

અનિમિષ નયણે ત્હને ઉચ્ચરે

આત્મભોમ સમ્રાટ :

જૂવે જો ! જગત કાળને ધાટ...(હાં, ઓ ભરતગોત્ર !)

એ પુનર્ણી સમૃદ્ધિના ગંગાજલથી પાવન થઇ, એની સનાતન ચૈતન્યધારાથી નવવપ્ત્યવિત બની, સત્ય અને અદ્વિસાના ક્ષુભમિદ્ધાતોને આદર્શરૂપે દષ્ટિપથમાં રચાવી, ભારતની નવપ્રજા અર્વાચીન યુગમાં સ્નાતન્ત્ર્યમિદ્ધિ માટે પુનઃ ગચ્છસગ્રામ આગમે છે, ત્યારે તેની પાઠજ ઝળકતી અજબ ધ્યેયનિષ્ઠા તથા વિરલ આત્મશ્રદ્ધા ‘સાયના મિપાઈ’ તથા ‘દિંદની હાકલ’ જેવા નૂતન રણગીતોમાં વગ્તાય છે. અર્વાચીન મુક્તિસગ્રામના સાધનો બદલાયા છે, પરંતુ બાન્તપુત્રોને પ્રાચીન કાળમાં હતી તેવી જ સમર્પણ અને આત્મમવિદાનની ઉત્તમ ભૂમિકા વાસ્તવમાં આત્મમાત્ કરવાની છે, ત્યાગ અને કર્તવ્યનિષ્ઠાની એ જ ઉચ્ચ કક્ષા જીવનમાં ગ્યાપવાની છે. રાજ્ય કે અશસ્ત્રો ભેદ અહીં મહત્ત્વનો નથી. આત્માનું ખમીર એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવ પાડવો વચ્ચેના મહાસંગ્રામમાં યદુનાય શ્રી કૃષ્ણે ‘રાજ્ય રહી, પાડવોના સૈન્યોને વિજયમાં’ દોર્યા હતા એ અજૂતપૂર્વ ઐતિહાસિક ઘટનાનું મહત્ત્વ વર્તમાન ભારતના ઉત્થાનના આખા ધાટનું નિર્દેશક છે. નવભારતના ઉદયકાળે વેદનું ગાડીવ ધરી, સન્યાસેસરી મર્દાં દયાનન્દે રાષ્ટ્રમાં ધર્મની પ્રાચીન અસ્થિમતાનું જે નૂર પ્રગટાનું હતું તે પણ ઓછું ચિરસ્મરણીય નથી અને હવે ફરી પાઠો પુનઃસ્થાપનો એ જ સનાતન સાદ ભારતમાં ગાજી રહ્યો છે, ત્યારે

એ જ ઊગ્યો, રવિ ભારતમાં ફરી,
કેસરિયાં ચર! કેસરિયાં હો! (કેસરિયાં)

પુનરત્યાગની વિજયકૃત્યનો સંખનાદ ફૂકતાં, ભારતમાનાનાં મંતાન સમરાંગણમાં જવા તકલી રહ્યાં છે. તેમની પાસે શત્રોનો સામ્ર નથી, પરંતુ તેમનો પ્રાણ મિલ જોવા દુર્ભય છે. લવ અને કુશ જેવી વીર બાંધવખેડડી અને સિદ્ધયાળ માથે ખેડતા ભરત જેવા પગકમી ભારત-પુત્રોનો અપ્રતિમ શૌર્યવારસો તેમને મળ્યો છે. કૃષ્ણ અને અર્જુન જેવા મહારથીઓનાં મંદહય અને સામર્થ્ય તેમને પ્રેરી રહ્યાં છે, ત્યારે પછી નિરાશા, અશ્રદ્ધા કેવી? જસ, દવે તો આખરી રણભાગ આરોપો એટલે વિજયપ્રરથાન આરબીએ એ જ એમની ઉત્કટ અભિલાષા છે :

કુંકુમ કેસરના ચાળા, ઉરઉત્તમ ઉમંગજાળ;
ઓ ભારતની માતાઓ! અમને આરોપો રણભાળ,
જ્યહીં ભરે કેસરી ફાળ

રમશુ તે કાળની પાળ.....(આરોપો રણભાળ)

પુનરત્યાગની વિજયકૃત્યનો આ ચળગનાટ રવાતન્ત્રની સિદ્ધિ અર્થે છે, તેટલો જ આર્યગૌરવકૃતિના પુનરાવતાર માટે પણ છે. એ સાંસ્કૃતિક નવસર્જનમાં ભારતપુત્રોને સદા સચેત રહી કાર્ય કરવાનું છે, એક જ શાશ્વત જીવનમન્ત્રને વળગી રહી આગળ વધવાનું છે. સહેજ પણ શિથિલતા, સહેજ પણ વિભાસણ એમના સમગ્ર જીવન-કાર્યને ઉષ્ણાવી નાખે. આયોર્વર્તના આદિકાળે રાજર્ષિ ભરત સરખા ચક્રવર્તિને ભારતીય પ્રજાનું ધગતર કરવાનું હતું, એની સંસ્કૃતિની ગ્થાપના કરવાની હતી, ત્યારે આ હિતત ધ્યેય પ્રતિની અવિચળ શ્રદ્ધા સતત દૃષ્ટિ અમક્ષ રાખવા યોગીજનો તેને જે રીતે ઉદ્દેશોધન કરતા તેમાં અર્વાંગી પ્રજા માટેના પુગતન મદેશનો નૂતન ધ્વનિ આપણને મંલળાય છે.

જગતની જુનજુતામણીમા
 રખે ' જાપુ ' જૂતો પડતો
 જજે, શર શો, જીવનપન્થે
 સીધો ધતિહામને ધડતો
 જગત સુધ્ય' જો પુકારે એ,
 'શુ આવે ઝા ? ઉગારે છે ?'
 કરજ એ આર્ય ત્હારે છે,
 યુગેયુગને ઉરે બેડતો (ઉદ્દોધન)

માનવજાતિના ઉજ્જવળ ધતિહાસનું પોતાને નિર્માણ કરવાનું છે, આર્યતાનું પૃથ્વી પર અવતરણ કરવાનું છે, એ જાન પ્રાચીન કાળમાં વિગ્તરતી આર્યપ્રજાને સતત જાગૃત રાખી, એક તેજોમય દર્શનરૂપે તે ॥ દષ્ટિપથને ઉઝળી રહ્યું હતું એ જાન્ય દર્શને આર્યોવર્તની સરકૃતિના આદર્શ સમા રામ અને કૃષ્ણના ઈશ્વરાવતારો ભારતજૂમિ પર પ્રગટાવ્યા, તે પછી બુદ્ધ અને મહાવીર સમા આત્મસાક્ષાત્કારના પરમ જ્યોતિર્ધરો એ જ જૂમિ પર જન્મ્યા, અને આખરે અર્વાચીન કાળમાં મહાત્મા ગાંધી સમા અજોડ કર્મયોગી, રવીન્દ્રનાથ સમા અપ્રતિમ કાવ્યાર્પિ અને જીવનદ્રષ્ટા તથા દિવ્યતાના સાક્ષાત પથ ગમ્ગર સમા શ્રી અરવિંદની ત્રિમૂર્તિ ભારતની નવપ્રજા સમક્ષ બેઠી આયમસકૃતિના પ્રારંભકાળે વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર સરખા મનદ્રષ્ટા ઋષિનરોએ ઝીલેના એ જ સાશ્વત જીવનદર્શન ॥ ભારતની આ મહાન વિમૂર્તિઓએ યુગેયુગે ઉદ્ધોગણ કરી છે અને અવિશુદ્ધ આત્માના પ્રકાશમાં તેનો જાન્ય સંદેશ ઝીલી, પ્રભાવ અને શુચિતાએ સુનાતી વિભવ આર્યમસકૃતિનું દરેક કાળે નિર્માણ કરવા ભારતીય પ્રજાને તેમજ સતત હાકલ કરી છે આ અમૂલ્ય દર્શનનો વાતો

આજની જિગતી પ્રજા દ્વારા સરખાઈ રહેલી ભારતની નવસંસ્કૃતિ કેટલે અંશે આત્મસાત્ કરી શકે છે તેના પર તેના બ્રાવિ ગૌરવનો જ નહિ, પરંતુ પૂર્વ અને પશ્ચિમના સમન્વય દ્વારા જે વિશ્વગંધર્વનું આપણી આંખ સામે નિર્ગોષ્ય થઈ રહ્યું છે, તેના ધડતર તથા વિદાસના ભારત કેવો સર્જનશીલ કાળો આપી શકશે તેનો પણ એટલો જ આધાર રહેશે.

ચિરંતન મહત્તા ન આપી શકે. જીવનદષ્ટિની મૂળમૂળ એકતા વિના, તેમજ કવિના આન્તરજીવનની સમરૂપતા દ્વારા સધાના એ એકતાના ઉત્તરોત્તર વિકાસના પરિપાકરૂપ ગૌણિક મર્જનના સતત આવિષ્કાર વિના જગતસાહિત્યના ઇતિહાસમાં ડોહ અમર કવિ પાક્યો જાણ્યો નથી. નવપદ્ધતિ જીવનદર્શન આમ ક્રમેક્રમે પરિપક્વ બનતું, સંગ્રમ અને સમૃદ્ધ એવા સર્વતોમુખી સર્જનમંજારનું પ્રતિબાગપ સ્વરૂપ જ્યાં સુધી ધારણ ન કરે, ત્યાં સુધી બિબલિબ ખડોમાં મનોદ્દ લાગતો ગમે તેવો વિપુલ કાવ્યવૈભવ પણ અમર મદાકરિ નિષ્પાવવા સમર્થ નીવડે નહિ. એફરિયરે વિશ્વકવિ તરીકે જે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે તે 'મીડ સમર નાઇટ્સ ક્રીમ', 'રોગિયો-જીવિયેટ', 'એઝ યુ વાઈક ઈટ', 'જીલિયસ રીઝર', 'હૅન્ડેટ', 'ઓથેસો' કે 'ઈએપેટ' જેવી પૃથક્ પૃથક્ કૃતિઓના મૌન્દાં કે મદત્તાને કાન્થે નાંદ, પરંતુ એ મર્વ અને જીજી અનેક કૃતિઓ દ્વારા મતત્ત વિક્રમની અને પ્રત્યેક કૃતિમાં ઉત્તરોત્તર સમૃદ્ધ બનતી, વ્યાપક અને મર્વતોમુખી જીવનદષ્ટિની આજ્ઞા એવી મૂળમૂળ એકતાને વીધે. 'નેટિવિટી ઓડ'માં પ્રગટ થતું, ચૌરન-કાળના ખડકાન્થોમાં વિકાસ પામતું, 'ડોમમ'ના કાન્થનાટકમાં સુરિશર બનતું, 'પેરેડાઈઝ ડૉન્ટ'માં જીવેતા ની પરિસીમાંએ પદોંગતું અને 'મેમ્બન એગનીરીમ'માં હતાશામાયી આત્મબદ્ધાની ચિરંતન જ્યેષ્ઠ પ્રગમતું ગિદ્દનનું બન્ધ જીવનદર્શન, એની અંતરંગ અનુભૂતિની જીર્ણતી એકતાને જે નિકટનાથી મૂર્ત કરે છે, તેજે જ તેને દોગર તથા કાન્થે જે ન મદાકરિઓની દરોજમાં ઉભવ સ્થાનનો અધિકારી જનાયો છે. એ જ રીતે 'સલુમંદાર' અને 'મેપદૂત'ની વિકાસના, 'સાકુન્તલ'માં પ્રેમની કૃતાર્થના ગિદ્દ કળતા, 'કુમારમંજાર'માં જીવનનું ગાંગવ્ય મરંતવના, 'રેડુવંસ'માં મેંકુતિનો સમર્થ પરિપાક દર્શાવના, કાવિદામ ના પ્રનાનિત

જીવનદર્શનની વિકસર એકતાના સૌન્દર્યે એમને પ્રાચીન ભારતના કવિકુલશુર લેખે જ નહિ, કિંતુ ભારતીય મંદૃતિના આર્પ જીવનદષ્ટા તરીકે આર્પ પ્રજાના હૃદયમાં સાથત રચાનના અધિકારી બનાવ્યા છે. આ જ સત્ય અર્વાચીન ભારતના કવિકુલમણિ ગુરુદેવ ટાગોરના વિરાટ સર્જનને અપ્રતિમ ગૌરવ અર્પતા એમના તેજોમય જીવનદર્શનમાં પ્રતીત થાય છે; અને ગુજ્જાતનું એ સૌભાગ્ય છે કે એ જ નિધાન કવિવર નહાનાલાલની કાવ્યપ્રવૃત્તિને પણ મંપૂર્ણતયા લાગુ પડે છે. એમના કાવ્ય-કાળના આરભથી તે અંત સુધી એમની પ્રતિભાને સ્ફુરામગ્ન કરતી એક વિશદ જીવનદષ્ટિ એમના વૈવિધ્યમય સર્જનની પાછળ સ્થિરપણે વિરાજ રહી છે. એ જીવનદષ્ટિને સ્થિતપ્રજ્ઞના અર્પતી કવિની આંતરિક અનુભૂતિની સમરૂપતા ઓછી મનોહર નથી. આરભમાં કવિની સ્થિર જીવનદષ્ટિ એમની અંતરગ તન્મયતા સાથે સાધુજ્ઞ સાધી, સર્જનાત્મક બનતાં, મુગ્ધ પ્રભુપતી રસીલી ભર્મિલતા, સૌન્દર્યકામનાની અનેરી ઉત્કંઠા તથા ઋણુ રોહની ઠોડીલી અભીપ્સાએ એમનાં ભર્મિંગીતો, રાસ તથા પ્રણયકાવ્યોમાં મૂર્ત થાય છે. આગળ વધતાં એ જીવનદષ્ટિ, રસાત્મક સ્વરૂપનો વિકાસ સાધી, પ્રેમનુ અણુમેલ એવું સુહાગી સ્વરૂપ માનવચિત્તની વિમલ ભૂમિકા પર આત્માના પ્રસન્ન આલિ-ભાવરૂપે પ્રગટાવે છે. એ પ્રેમસ્વરૂપમાં પ્રણયની મદભરી ઉત્કંઠા તાદાત્મ્યની સૌમ્ય સુભગતારૂપે સંક્રાન્ત થાય છે. એના સૌન્દર્યદર્શનમાં પ્રકૃતિના નિરવધિ વિસ્તાર પર પથરાયેલા રગણેરગી દર્શ્યોના આકર્ષણોથી પર એવી આત્માની એકનિષ્ઠાવાદી પ્રસ્ફુરિત થતી સ્થિર રસદષ્ટિની અવર્ણનીય શોભા છે. યૌવનના મુક્ત વિહારમાં ભરત આવા નવપ્રકૃતિના પ્રેમનુ સોપાન સર કરી કવિની રમદષ્ટિ, એથી આગળ વધી, પ્રેમને જીવનમાં કેન્દ્રસ્થ કરવા મથતા, લમ્પભાવનાનું પુષ્પોજ્જવલ શુચિસ્વરૂપ

પ્રગટ કરે છે, ત્યાં પ્રેમ સૃષ્ટિના નિર્મલ વ્યોમવિહારાથી પૃથ્વી
 પર ઊતરી આવી, જીવનની વાસ્તવશ્રુતિ પર આપમેળે કેન્દ્રિત થાય
 છે અને મસારના બંધનોને જીવનની શૃંખલા તરીકે નહિ, કિંતુ મનુષ્યના
 પ્રેમને ઓપ આપતી કુદરતી સીમાઓ તરીકે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લે
 છે આગ યૌવનનો મુક્ત પ્રેમ, માનવતાનું કેન્દ્ર પામી, જીવનની
 સાર્યકતા સાધવા લગ્ન દ્વારા આગળ વધે છે પરિણામે લગ્ન એ પ્રેમની
 ફલાર્થતાનું અનિવાર્ય પ્રતીક, એના સર્વાંગી વિકાસનું શ્રેષ્ઠ સાધન બની
 રહે છે મંમારની અકળામણોમા, જગતની વિપત્તિઓમાં, જીવનની
 મૂઝવણોમા લગ્ન નર નારીને મદદ પ્રેમના એકમૂત્રે મંકનિત રાખે છે
 અને સૃષ્ટિના દૈત્યોમાં અદૈત્યનું અનુપમ સ્વરૂપ નિહાળવા પતિ પત્નીને
 આમન્ત્રણ આપે છે. પરંતુ પ્રેમની એકાદમતા ગમે તેટલી સમર હોય,
 છતાં જો તે કેવળ સ્વપ્નમાં રહે તો વિશાળ માનવતા પ્રતિનો એનો
 વિકાસ કંધાર્થ જાય, એની ખિલાવટ ગમે તેટલી મનોહર હોય છતાં
 અંતે તે આત્મમદ્દ થયા વિના રહે નહિ, એ સ્થિતિમા કેવળ પોતામાં
 જ રાચતી એની જીવનદૃષ્ટિ સૃષ્ટિની વ્યાપકતા નિહાળવા જેટલી
 વિશદતા માગે જ પ્રાપ્ત કરી શકે આ આભાવિક સંકીર્ણતાને નષ્ટ
 કરવા સર્જનદારે લગ્નમાનનાને કુદૃશજીવનમા વિસ્તારી તેને જીવનનું
 મર્જનાત્મક સ્વરૂપ અર્પું નર નારીના અંતરમા વિકસતું પ્રેમનું આત્મ
 લગ્ન કૌટુંબિક જીવનના વિશાળ પરિવર્તન પર્વત પોતાનો વિસ્તાર પ્રસારવું,
 એક અને સર્જનના સતત આવિર્ભાવ દ્વારા, સમૂદજીવનમા પ્રમુદિત
 એકતાની ભાવના માણી રહે ત્યારે જ પ્રેમની પૂર્ણોદ્ધતિ થાય, ત્યારે
 જ માનવજીવનમા રસની સાર્યકતા સિદ્ધ થાય પરંતુ લગ્નની આ
 વ્યાપક પરિણતિ ક્યારેય પોતાનું કેન્દ્ર ન ગુમાવે, એનું વિકસ્તર
 સાતત્ય એના વિધવિધ મોપાનની એકમૂત્રતાથી ક્યારેય અગત્ય ન

પડે, એ સ્નેહના ઉત્તરોત્તર વિકાસક્રમની પ્રક્રિયાનું આવશ્યક લક્ષ્ય હોય, પ્રકૃતિ એક નરીન ભાવનાને જન્મ આપી, માનવજીવનમાં તેનું અવતરણ કરવા પ્રયત્નશીલ બની. જે જીર્મિલતામાંથી પ્રણયનો લલિત આલિંગ્ય થાય છે, જે રસઘટિથી પ્રેમના વિકાસને પોષણ મળે છે, જે તાદાત્મ્યની ઉત્કંઠામાંથી જીવનની એકતાનો નાદ પ્રગટે છે, એ જીર્મિલતા, એ રમજાનના, એ એકાત્મતા પતિ-પત્નીના હૃદયમાં સદા પ્રકૃતિલત રહી, પોતાની અણુમેલ સૌરભ પ્રસરાવતાં સમગ્ર કુટુંબ-જીવનને ઝાંઝ મહે એવું આત્માનું આદર્શ કેન્દ્ર પ્રકૃતિને ક્યાં સાંપડશે? આપણે જાણીએ છીએ કે યુગોથી મહાકવિઓએ એ કેન્દ્ર સ્નેહજીવનના ફલિતાર્થરૂપ દામ્પત્યમાં પિછાણ્યું છે અને રામ અને સીતા, કૃષ્ણ અને રાધા, શિવ અને પાર્વતી જેવી મંગલ મૂર્તિઓમાં તેને ગિરદાવ્યું છે ભારતીય મંડૂકિતનું ઘડતર આવી અનેક વિમૂર્તિઓનાં યુગલોથી નિર્માતું ઇતિહાસમાં આગળ વધ્યું છે. પ્રેમ ન્યાં પ્રસન્નતાને વરે છે, ઉત્કંઠા ન્યાં સૌમ્યતામાં પરિણમે છે, મુક્તવિહારી આત્મા ન્યાં સ્વેચ્છાએ બધનો સ્વીકારે છે, આદર્શનિષ્ઠા ન્યાં ગલિદાનને વધાવે છે, સમર્પણ ન્યાં સુચિતા પ્રગટાવે છે એવા દામ્પત્યના પરમ દર્શન સમીપ કવિકુલયુગ કલિદાસ 'શાકુન્તલ' અને 'કુમારમંભવ'માં નમ્યા હતા અને કવિવર નહાનાલાલે 'ધન્કુમાર' અને 'જયા જયન્તા' જેવાં એમના નાટકોમાં, 'ઉપા' અને 'જહાગીર-નૂરજહાન' જેવી એમની પ્રેમકૃતિઓમાં તથા 'તાજમહેલ' અને 'સંસ્કૃતિનું પુષ્પ' જેવા એમનાં પ્રેરણાસભર દામ્પત્યસ્તોત્રોમાં શિર બૂકાવ્યું છે અને આધુનિક ગુર્જર કવિતામાં અમરતાના ગાનરૂપે તેને વહાવ્યું છે.

આ દૃષ્ટિએ, રસના ઉપાસક નહાનાલાલ ગુજરાતી કવિતામાં મૌલિક, ભાવનાપ્રધાન જીર્મિકવિતાના અપ્રતિમ સદૃશ ઉપરાત દામ્પત્ય-

ભાવનાની મગનાત્મક કવિતાના સર્વોત્તમ સર્જક રૂપે પ્રગટ થાય છે એમના આ સ્વરૂપની વિશેષતા એ છે કે દામ્પત્યનું એમનું દર્શન પ્રેમની એ જ ઉત્કટ સમરતા ધરાવે છે, જે 'જલ્દાગીર-નૂજલદાન' સગળા એમના પ્રેમનાટકમાં કે 'હા' જેની એમની પ્રેમની 'શ્રમન જૂની' વાર્તામાં પ્રતીત થાય છે પરંતુ તેમ છતાં દામ્પત્યનો એમનો આ ર્શ પ્રભાવપૂર્ણ વ્યક્તિપ્રેમની માનવી કક્ષાથી એક ડગલું આગળ વધે છે અને નરનારીના એકરૂપ થવાનો જીવનમાં આનંદ અને પ્રયુક્તતાનો પ્રકાશ પાથરતો, કુદુમના સમૃદ્ધ જીવનમાં સર્જનની એકતાના દ્વારા વડુ વ્યાપક વિકાસ સાધે છે અંગત એકનો આમ સામૂહિક પરિપાક થાય છે, રસની દીપ્તિ વધુ ઓઝસ્વી થતી છે, પ્રેમનો આ વિભાવ અનુપમ મગનતા ધારણ કરે છે જીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં આત્માના સહયોગની ઉત્તમ ભૂમિમાં, દામ્પત્ય આમ ચારુ પ્રેમીઓ માથી વિકસેના સુદાગી પતિ પત્નીને વિશ્વના વ્યાપક જીવનને ઈંડે લાગી મૂકે છે વ્યવસ્થા પ્રથમ આરિઓને ઉત્ક્રિષ્ટ થતો મુખ્ય પ્રણય સૌન્દર્યશીલ પ્રેમમાં મંદાન્ત ધર, ઉત્તમ આત્મનિષ્ઠા કેન્દ્રિત થતી, દામ્પત્યના સહર, સુવિશાળ પ્રેમમાં પરિણત થતો આત્માની ધન્યતા અનુભવી રહે છે જીવનના આ રમાત્મક વિકાસકર્મનું ચિત્ર, એના વિધવિધ પાયાઓમાં ખીનતું હાનાનાની દામ્પત્ય કવિતામાં તેની પૂર્ણાકૃતિની અંતિમ પરિસીમાં પામે છે રામાયક પ્રણયમાંથી પ્રસન્ન દામ્પત્ય, યતનગતી ભર્મિનતામાંથી તેજસ્વી સૌમ્યતા પર્વતનો સમગ્ર વિકાસક્રમ ન્દાનાવાનની રસકવિતામાં ચર્ચ થતો છે અને દામ્પત્યની શુચિતા, એની પાવનકારી કલ્યાણદૃષ્ટિ, એની અખડ ઉશ્મતા એના ઓઝસ્વી આત્મવલિદાન જે ભવતાથી એમના અમર દામ્પત્યસ્તોત્રોમાં વ્યક્ત થતા છે, તેથી આર્સદ્રશ્ય મહાકવિ

તરીકેના તેમના પ્રતિભામય સર્જનની કૃતકૃત્યતા આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે. કાવ્યદષ્ટિએ જ્ઞેતાં, જગતસાદિન્યમાં ઝર્મિલ પ્રણય કે સુહાગી પ્રેમનાં અમર ગણ્યાં એવાં કાવ્યો દરેક કાળે પ્રગટ થતાં રહે છે. ઉત્કંઠિત પ્રણયજંપના, લક્ષિત સાન્દર્યકામના, રમેદપિપાસુ આત્મીયતા મુગેમુગે ચૌવનના મુક્ત પ્રેમની ગોદક કવિતા સરખવતી રહી છે. જ્યાં સુધી જીવનની સામે આસાનો નિરવધિ પટ પડ્યો છે, મનુષ્યમાં સ્વપ્નદ્રષ્ટાનું તાજગીભર્યું દર્શન છે, મહત્વાકાંક્ષાનું અજળ જોમ જ્યાં સુધી તેને પ્રેરી રહે છે, હૃદયમાં જ્યાં સુધી ઉદ્ઘાસના કુવારા ફૂટે છે, નિદ્રાની જ્યાં સુધી એક પુષ્પમમી બાસે છે, ત્યાં સુધી તેનું પ્રતિગિય એવી જ ઉદ્ઘાસિની, સુરેખ, અદ્ભુતરંગી પ્રેમકવિતામાં પડતું રહે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ નિર્મુક્ત પ્રેમને આવરેથી બિતરી, માનવી લમ-જીવનનાં બંધન સ્વીકારી, શૂદ્ધજીવનનું મંડાણ કરે છે ત્યારથી સાદિત્યમાં પ્રેમકવિતા સામાન્ય રીતે આવરવા માડે છે. પ્રેમનું રંગોલું સ્વરૂપ અદસ્ય થતા, મંસારનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એ ા અનેક વિષમતાઓ ધરતું પૃથ્વી પર સુદહીલા માટે માનવઆત્માને આહ્વાન આપે છે. જીવન ધીરેધીરે એક અંધારમય અનુભૂતિરૂપે પસટાતું ગારો છે. પૂર્વના થનગનાટ, ઉદ્ઘાસિતા, દિવાસ્વપ્નોની અદ્ભુત ગાયા એજે જતાં જણાય છે. કંઠો વાસ્તવિકતાની નજર ભૂમિ પર નિદ્રાની એક રણગંધામ જાની જાય છે. આ સમયવર્તી પરિણતિનું લક્ષ્ય શું? એનું તારતમ્ય શું? એના પ્રવાહનું વલણ શું? આ વિમાસણમાં પૂર્વની કલ્પનાસૃષ્ટિના રસજીવનનો શું કશો જ ફલિનાર્થ નહિ હોય? જો એમ જ હોય તો જીવનના ઉપકારો વસન્તના આગમને ઊર્મિનું એ ઉત્થાન શાને કાળે હતું? પ્રકૃતિના સૌન્દર્યદર્શને તદ્દપતાની એ નિ સીમ જંપના શાને માટે હતી? નારીના અનુપમ લાવણ્યદર્શને એના રૂપને આત્મસાત્ કરવાની ઉત્કંઠા માનવીમાં

વચ્ચે પણ આદર્શના ઉત્તર દુર્ગ પર પોતાનું મસ્તક આણુનમ ટકાવી રાખે છે. દામ્પત્યની અમરગાયને જંગતસાહિત્યમાં વાસ્તીકિ કે માન્ટે જેવા કોઈ કોઈ મહાકવિઓએ મહાકાવ્યમાં મૂર્ત કરવા પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ લમને ઓળંગી આગળ વધતું, 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્'ના વિશાળ આદર્શ તરફ પ્રયાણ કરવા મથતું દામ્પત્યનું બાપક પ્રેમસ્વરૂપ તો ન્હાનાલાલે એમનાં પ્રેમનાટકો ઉપરાંત એમનાં ઉત્કૃષ્ટ દામ્પત્યસ્તોત્રોમાં જે રીતે મૂર્ત કર્યું છે, તે તો કદાચ વિશ્વ-સાહિત્યમાં અગ્રેક હશે. એકએકથી ચંદ્રિયાતાં એવાં ખંડકાવ્યો દ્વારા દામ્પત્યની ભવ્ય જીવનગાથા ન્હાનાલાલ સિવાય બાક્યે જ કોઈ મહાકવિએ આવા પ્રભુત્વપૂર્વક ગાઈ હશે. સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પ્રેમની અવધિ સામાન્યરીતે લમના સોહાગ પર્યંત આવીને અટકી જાય છે, અથવા તો તે જીવનની કરુણતામાં પરિણત થાય ત્યારે શોભે છે. સમગ્ર અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એક માત્ર મહાકવિ રો-સરના 'એપીધેસેમિયમ'ના સુંદર લક્ષ્મીતમાં નિરવર જનવા અંખતા દામ્પત્યની ઉત્કંઠાનું કંઈક દર્શન થાય છે. જ્યાં જ્યાં લમની સીમા વટાળી કવિઓએ પ્રેમના વિકાસને સાહિત્યમાં રચાવ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં ત્યાં તે સામાન્યપણે લોકોત્તર આત્મ-બલિદાનનું જિર્જસ્વલ સ્વરૂપ કદાચ ધારણ કરે છે, પરંતુ નરનારીના અદ્વૈતમાં પ્રકાશતી સુહાગી પ્રેમની વિગલ દ્યુતિ ગુમાવે છે. ન્હાનાલાલની સર્જનપ્રતિભાનું એ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે કે 'જયા-જન્યત' જેવી એક કૃતિમાં તે માનવપ્રેમનું સાહજિક જીર્ધ્વાકરણ સાધે છે, તો 'જહાંગીર-નરજહાન' જેવી રસસભર નાટ્યકૃતિમાં એટલી જ સરસતાથી તે સૌન્દર્યપિપાસુ પ્રેમને બદલાવી શકે છે; 'ઉપા' સરખી શેમાંયક પ્રેમકથામાં સ્નેહની નવકુસુમિતતાની સૃજનશ્રૂતી મોહિની પ્રગટાવી શકે છે, તો 'ઈન્દુકુમાર'ના વિસ્તૃત પટ પર આત્મલક્ષ્મના આવિર્ભાવ

દ્વારા પુનિત થવા ઝંખના પ્રેમને ગિરદાવી શકે છે. પરંતુ એ સર્વથી અનોખી રીતે, સંસારની ઉપાધિઓને દૂર હટાવતું, એની કરાણ વિગત-તાઓને પ્રેમથી પરાસ્ત કરતું, દામ્પત્યનું જે અવ્યાહત રસસ્વરૂપ, જીવનના સુખમ પરિપાક સમું, નહાનાલાલનાં અમર દામ્પત્યરતોત્રેયામાં વિવસે છે, તે તો શાશ્વતનાની અનેરી મુદ્રા ધરતું કવિની અપાર્થિવ પ્રતિભાના અમૃતમંથનમાંથી લાધેલા એમના સર્વોપ્યાપી જીવન-દર્શનનું વિશિષ્ટપણે દ્યોતક બની રહે છે.

નહાનાલાલનો દામ્પત્યાદર્શ આ રીતે ચિકરવર માનવપ્રેમની કલ્યાણવૃક્ષી પરિણુતિરૂપ છે. લગ્ન દ્વારા જીવનમાં એકરૂપતા પામતો પ્રેમ ચિરંજીવ શ્રદ્ધાના જળ પર મંસારની અપરપાર મુસ્કેલીઓનો સાગનો કરવા કટિગદ્ધ થાય છે. એ જાણે છે કે વાસ્તવ જગતનો સંઘર્ષ એ જીવનની નહર હકીકત છે, એટલે એને પરાસ્ત કરવાનો ઉપાય એની અવગણનામાં નહિ, કિંતુ એનાથી અનેકગણી પ્રચળ પ્રેમની આત્મ-શ્રદ્ધા સાથે, એની સાથ મુક્ત મને જીવનનો સંગ્રામ એકનામાં છે. એ આત્મશ્રદ્ધાની જ્યોત સદા જલની હશે, કર્તવ્યના આચરણથી તે પોષાતી હશે, આદર્શનિષ્ઠાના ધ્યેયથી સદા પ્રેરાતી હશે, તો એ સંગ્રામનીવા પણ શું પ્રેમની એક અણુમોપ રસલીવા જેવી જ નહિ બની રહે? વર્તમાન જીવનના પટ પર પછી દુ ખના અન્ધાર જિનરે કે વેદનાના પરિતાપ રેણાવ, પરંતુ સોળાગ્યાકાક્ષી દામ્પત્યને વ્યાપક કૃતાર્થતાના આદર્શનો પ્રભાકર સદા અનસ્ત ઉજાગી રહેશે એ ચિરંતન આત્મ શ્રદ્ધા માનવીમાં નવો પ્રાણ પૂરતી, એના જીવનના ક્રુવનારક શી વિરાજ રહેશે. આદર્શોપાસનાના અભિવ્યંજમાં પ્રેમીઓ ગમે તેટલા જલ્દે, સંગ્રા-રની અનેકવિધ કસોટીઓમાં તેઓ ગમે તેટલી વેદના અનુભવે, પરંતુ એ કસોટીઓમાંથી પાર જિનરતા, અભિગાથી પસાર થયેલા

ધીરતાથી પ્રેરણાત્મક સમૂદયવન દ્વારા સાક્ષાત્ કરી શકે સર્જના
ત્મક મંદૃતિવિધાનનો પાત્રો આ રીતે કુનયોગિની આર્મનારી ॥ જીવ ત
સર્જન દ્વારા નખાય છે

ધનિદાસો અનુષ્ઠ સુદે જે ॥ દામ્પત્યગાય

આર્યો ॥ એ સ ॥ તન અમર અવતરી મંદૃતિનું તું પુ પ

આ રીતે મનુષ્યજીવના ફનક પર પ્રત્યક્ષ સર્જન શી સુનાતી,
સમૃદ્ધિ ॥ સુભગ રમપુષ્પ મગી આર્ય ॥ રીની દામ્પત્યભાવના લગ્નની
પ્રજ્વળતા આ દામ્પત્યની મગનતાના ઉદ્દેશ્યક કવિવર ન્હાનાનાત ॥
દામ્પત્યતોનોગા ઓઝરની નારીપૂજન રસપ્રધારણ કરે છે આ
ઓગની રસદર્શી કવિતાને સૌન્દર્ય પ્રેમ અને પૂજન ॥ ત્રિવિધ ઉપા
સ ॥ થી વધુ સભર ગ ॥ વતી, આદર્શ ॥ ઉત્તમ સામ્રાજ્યમાં તે ॥
પ્રતિ ॥ કરે છે

૨૨:

આ દષ્ટિએ નિહાળતા, 'તાજગડેન' ન્હાનાનાત ॥ રસાત્મક
દામ્પત્યકવિતાનો સર્વોત્તમ આવિર્ભાવ હોય એવો જામ થાય છે
પ્રેમ આ દામ્પત્ય ॥ રસરસનું આકર્ષન કરતું એ એક સર્વાંગસુદર
જીવનદી ખડમ ય છે તાજગડેન ॥ અપૂર્વ સૌ દર્શ્યશી એ મૌ દર્શ્ય
દર્શ ॥ ॥ પાછળ ત્રિગજ રહેના સનાતન પ્રેમરસપ્રપો પ્રીછતા રવન
ગુરેના પ્રેરણાસોનો એક બ ય દશામાં વિન્તારતો, પ્રતિભા ॥ ગે
માક્ષાત્ તેજપુત્ર હોય, એવી આત્મ્યને તે ॥ વાયો સદમ પ્રીતિ
થાય છે હૃદયગગ વાણીરેખ, સુમધુર લયસંગીત, અતૈકિક ઉપમા
સામર્થ્ય ઉત્કટ સર્જ પ્રેરણા તેજસી ત્રિવદશ ॥ એ સર્વો ॥ તીવ્ર
આત્મસત્વ ॥ ॥ તાન સાથે એ ઉ નામમ ॥ આવિર્ભાવમાં સગમ મના
કવિઓ આ સાહિત્યકારો પણ જેના પર વારી જાય એક પ્રેમ

દર્શનનું, ગુજરાતી કવિતામાં અગ્રતિમ એવું ખડકાબ્ધ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. સ્થિતપ્રજ્ઞના જેવી દર્શનાત્મક ભૂમિકાએ વિરાગભાવ છતાં, પ્રતિભાસંપન્ન કાવ્યત્વની દૃષ્ટિ એમાં એટલી જ જાતવ્યવમાન દીપી બેઠે છે. વર્ણનાત્મક રસસૌન્દર્યથી આપતું છતાં, એની પૂર્ણાદૃષ્ટિ જીવનના અનેરા રહસ્યદર્શનમાં થાય છે. બાપાના અંતિમ પ્રજ્ઞત્વ દ્વારા કવિનું અમર રસદર્શન આ કાવ્યમાં વ્યાપક પ્રેમદર્શનના સુસ્નિહિત સ્વરૂપમાં ઉત્ક્રાન્ત થાય છે:

તથાપિ મૃત્યુ રમના નથી નથી:

સૌન્દર્ય ને રનેહ અજીત મૃત્યુથી.

પરંતુ આ કૃતિમાં નહાનાલાલ એક થેજે રસકવિ તરીકે જ રહેતા નથી, કિંતુ પ્રેમદ્રષ્ટા જીવનકવિ બની જાય છે એ તેની વિશેષતા છે. એમની દષ્ટિ એક નશ્વર પ્રતિભા પરથી અવિનાશી શાશ્વતતા પર મંડાય છે. તાજગહેલ કવિને મન પ્રેમની સનાતન આરજીનું માન એક ઉન્નત પ્રતીક જ નથી, કિંતુ પૂર્ણ સૌન્દર્યમાં વિકસર એવા પ્રેમના સાક્ષાત્ દર્શનની એક જીવન્ત પ્રતિભા છે. ગોગલ માત્રાજ્યના અનલદ વૈભવથી મમૃદ્ધ બનેલા પ્રેમરમૃતિના આ અનુપમ સ્મારકના ચિન્તનને લાઘેયા જીવનદર્શનને કવિની ઉત્કેષ્ટ સર્જન-પ્રતિભા પ્રજ્જ્વલિત કરે છે, ત્યારે તે એક પછી એક પ્રેમ અને દામ્પત્યભાવનાનાં અમર પ્રતીકની દ્વારગાળા સરજે છે અને જીવનના જુદાજુદા દષ્ટિકોણથી રસ, સૌન્દર્ય અને પ્રેમના ચિરતન તત્ત્વોનું રહસ્યદર્શન આપણી સામે ધરે છે. 'ચિત્રદર્શનો'માં પ્રગટ થતા છતાં 'તાજમહેલ' એક સન્મ ચિત્રદર્શનનું જ કાવ્ય નથી, પરંતુ ખડકાબ્ધના સીમિત પદ પર પ્રેમની અપાર રમણીને આમૂર્ત કરતું, દામ્પત્યના જ્યવન્ત આદર્શને તાદરસ કરતું, મહાકાવ્યની પ્રતિભા ધરાવતું એક

જીવન્ત સર્જન છે. આદિથી અંત સુધી આ કલાકૃતિ પર દર્શનાત્મક પ્રતિભાભાષી નિષ્પન્ન થતું આત્માની અનુપમ શ્રદ્ધાનું તેજ છવાય રહે છે. એના આલેખનમાં ચૈતન્યદાયી કાવ્યપ્રેરણાનું અજળ નૂર ઝળકી રહે છે. એક રિચતપ્રણી અદાથી રસદ્રષ્ટા કવિવર માનવીની અનાહત પ્રેમઝખનાએ સરગવેશે પ્રેમનો આ અપૂર્વ કીર્તિસ્તંભ નિહાળે છે, પરન્તુ એમની દષ્ટિ એના વૈભવથી, એના અદ્ભૂત સૌન્દર્યથી, એની અવર્ણનીય કારીગરીથી જ મન્ત્રમુગ્ધ બનતી નથી એ સર્વ ઉપરાંત, તેઓ જ્યારે કલાના આ અલૌકિક સર્જનભાષી જીવનનું અતિમ નવનીત તાગવવા મથે છે, ત્યારે સમત્વની અંતરગ ભૂમિકાએ ગિચર બનેલી તેમની ક્રાન્તદષ્ટિ વિશ્વરહસ્યના ગાઢ પડદા એક પછી એક ઊંચકતી જાય છે અને સૃષ્ટિનાં વિધાયક જ્યોતના હાર્દમાં પ્રવેશી, માનવજીવન અને એને વીંટી રહેલાં જગતનાં પાર્થિવ અને અનૌકિક, નશ્વર અને સનાતન, પ્રાકૃતિક અને બાવનાવશી, પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ -એવા અનેક નિરનિરાળા સત્યોને એક સર્વાંગી જીવનદર્શનમાં સમાવી, માનવીના અણુભોવ રસદર્શનના પ્રતીક શા તાજમહેવની યશમાયા ગાતા પ્રેમદર્શનના આ અમર કાવ્યમાં મૂર્તિમાન કરે છે રાધિકાનાં અણુયગીત ગુજતી યમુનાને તટે જામેલા, વિલીન દામ્પત્યજીવનના રમારક શા, આ કીર્તિસ્તંભના પાયાણે ય સનાતન પ્રેમમન્ત્રો હિચ્ચારી રહ્યા છે એના પથ્થરે પથ્થરે ડાઘ અમર થવા સર્જાએલા પ્રેમી હૃદયભાષી ગુજતા પ્રેમના મન્ત્રોચ્ચાર આલેખાયા છે. પરન્તુ તાજમદાય એ કેવળ સાશ્વત પ્રેમનું આદેહી દર્શન જ નથી, કિન્તુ પ્રેમના સાક્ષાત્કારને મૂલં કરતું એક પ્રત્યક્ષ સર્જન છે તેમ છતાં અમરતાને હિંદાવ આપનો એનો રચનાગાદ વ્યક્ત સ્વરૂપે એની અંતિમ નશ્વરતાનો જ નિર્દેશ છે એ દારમાં સત્યને અનમણી સકાય તેમ નથી કાળ આના જન્ય

કાર્તિકદિરનો ય ક્યારેક ભોગ લેશે તેનું જ્ઞાન હવિના ચિત્તમાં ગદન મંથનની છાયા પ્રસારે છે. ગદાકાળની વાસુકિકૃષ્ણા શી ભયંકર નાગ-ચૂડમાંથી કાણુ મુક્ત રહી શક્યું છે કે આવું એક વિનશ્વર શિષ્ય-સ્મારક તેનાથી અન્યેય રહી શકે? મૃત્યુની સર્વભક્ષી યન્ત્રણાને કાણુ દહાવી શક્યું છે કે આવી એક સુકુમાર કલાકૃતિ તેનાથી અસ્પર્શ્ય રહી શકે? વિશ્વના આ કરાલ સત્ય સામે ઝગવિવરો અને મહાત્માઓએ, યુગન્ધરો અને દ્રષ્ટાઓએ શિર નમાવ્યું છે, પરન્તુ તેની બીયણતાથી કધાર્મ જળને કે જીવનથી હતાય ચક્રને નહિ; કિંતુ સાશ્વત સૃષ્ટિ-નિયમને પ્રસન્નવદને આવકારી, કાળના ધોર મંથનનું વિષ પી જઈ, મૃત્યુનું હલાહલ નિચોવી નાખી, ઉત્તમ ભરતકે કર્તવ્યયોગ આચરતાં જગતને અમૃતનું રસાર્પણ કરતાં કરતાં. નાશ છે, મૃત્યુ છે રસ, સૌન્દર્ય અને રમેહના ઉત્તમોત્તમ પ્રતીકોનાં; પરન્તુ એ પ્રતીકોથી પર એવાં વિશ્વના આ સનાતન જીવન્તતત્ત્વો તો સદાય અજરામર છે, એ અચળ આત્મપ્રતીતિ જ આવા જીવનદ્રષ્ટા વિભૂતિઓની ચિરન્તન સિદ્ધિ છે. સૃષ્ટિ અવનવા સ્વરૂપે ખાતે છે, વિસ્તરે છે અને લય પામે છે, પરન્તુ એનાં પલટાતાં દરથોમા જીવનનો ધનકાર પૂરતાં રસ, સૌન્દર્ય અને પ્રેમ, વિશ્વના સનાતન સત્ત્વો રૂપે, પરિવર્તનથી પર, મૃત્યુથી અન્યેય છે, એ સાચનું પ્રબળવક્ત્રિત ચૈતન્યદર્શન જીવન અને મૃત્યુની ચક્રપરમ્પરામાંથી ઊપસી આવતા અમર પ્રેમના ગદિમાત્રોત્ર 'તાજમહેલ'ના ચિત્રદર્શનમાં કવિશ્રી ન્હાનાલાલે મૂર્તિમન્ત કર્યું છે.

: ૩ :

‘તાજમહેલ’માં પ્રેમના અમર સ્મારકની કાર્તિકાવા સુખ્યા પછી, પ્રેમીઓની જે અદ્વિતમાધ્યાને મૂર્ત કરના તે ગથી રહ્યું હતું, તેનો દામ્પત્યમાં સુભગ સાક્ષત્કાર નિહાળવો હોય તો ન્હાનાલાલની

ડોલનશૈલીના રસાત્મક ખડકાબ્દોના ઉત્તમ નમૂનારૂપ “નવયૌવના” તથા “સૌભાગ્યવતી” ની કાવ્યમેનડીગા તે માણી શકાત પ્રધાનત વર્ણનાત્મક ભાવકાવ્યો સરખા આ બન્ને કાવ્યો જીવનના ઇલાચિત્રો તરીકે એકખીખના પૂર હોય તેવો સહજ ભાસ થાય છે બન્ને કૃતિઓની વચ્ચે જોકુ તાત્ત્વિક સામ્ય છે તેમજ એકખીખને માકળની વિકામક્રમની રપષ્ટ રેખા છે ચિત્રદર્શનો તરીકે એમના ફલક તથા ઉદાવમા અમુક તફાવત છતાં, મનોના કેન્દ્રરૂપે સ્નેહ સૌભાગ્યની મૂર્તિ શી આરંભણી વિરાજે છે પ્રથમ કાવ્યમા સૌન્દર્યભાગ, પ્રેમોત્સુક નવ યૌવનાનું આરોહ્ય ચિત્ર આપણી સમક્ષ જિપસી આવે છે કવિના પ્રથમ અવતોકને તે વિચારમગ્ન કાન્તાડપે આપણી સમક્ષ ઉદરચિત્ર થાય છે, પરંતુ પછી ધીરેધીરે નૈસર્ગિક વિકામ પામતુ લાગ્નિસભર નવયૌવ નાનું સુભગ ચિત્ર વિખરવા માટે છે પ્રકૃતિના તાજગીપ્રેરક દર્યોની પરમ્પરા જિભરાય છે, આસપાસ નિર્સર્જનાવજ્યનું અદ્ભુત વાતાવરણ બને છે સૃષ્ટિ અવનવા રવરૂપો ધરી જીવના ઉત્સવમા બળે લાગ લેવા પધારે છે ગાજ અને અતરંગ, રથૂગ અને સુદમ, સર્વ સૃષ્ટિતત્ત્વો એકખીખનો સહચાર માણતા, કુદરતી રમણમા આતપ્રેમ થાય છે, અને ઉત્પસિત ચેતનાથી ઝગઝગતી પ્રકૃતિની ના ફનક પર અબીપ્સાની ઉત્કર્ષિત મૂર્તિ સમુ નવયૌવનાનું મુરખ ચિત્ર જિપસી આવે છે અદ્ભુત લાવણ એના દેહ પર ખીલીરણુ છે, યૌવની અપૂર્વ કાન્તિ એના અગ પર વિગજી રહી છે આમ રમણીય પ્રકૃતિ લીલા સાથે યૌવનાનો એવો જ અનુપમ જીવનભાર બને છે, છતાં એની સાદ સિદ્ધિમા મધક જિણુપ છે જીવનનું સાદત્વટાલું આ યુ છે પરંતુ કયા છે એ સાદ યટાણાનો અધિભયક ઉત્પદેવ ? તે વિધા પૂર્વવિકસિત યૌવનનું સાદ ય કયાથી ? પુરવ વિના પ્રકૃતિ કાને તો

પ્રિયતમ વિના રમણી શોભે. એટલે જ આ નવયૌવનાના હૃદયનાં મુખ્ય લક્ષણમાંથી વિકાસમાન જીવનને સાર્થકતા અર્પના આત્મદેવની પધરામણીની ઝંખના સમગ્ર કાવ્યના અંતરમાં ગુંજ રહી હોય એવો આપણને ભાસ થાય છે.....

“નવયૌવના”નું આ મધુરું ચિત્રદર્શન “સૌભાગ્યવતી”ના વિશાળ ફલક પર વિસ્તાર પામે છે. અહીં પ્રેમોત્સુક યૌવના સૌભાગ્યાકાંક્ષી પ્રૌઢ લક્ષનારૂપે પ્રગટ થાય છે, છતાં એના હૃદયમાં પગરતો લાવણ્યનો સોદાગ એટલો જ આકર્ષક છે વિપુલ સૌન્દર્યસંભાર એના આત્મામાં સોભાગ્યની કામના પ્રગટાવે છે. એના કમનીય અંગસૌષ્ઠવનાં લાલિત્ય, માર્દવ અને સુંગાર માનવકલ્યાણની ધન્યતા વાંછે છે. શુચિતાના વિમલ પ્રદેશમાં પ્રવેશતાં, આ અસીમ લાવણ્યસંભાર, સ્નેહની સુવાસ પ્રગટાવતો, જીવનમાં રસાત્મક પરિપૂર્ણતા સીંચતો, પ્રજુતાના ઉજન પ્રદેશમાં ઉત્કાન્ત થાય છે, ત્યારે તેની પ્રસન્નશોભા એર ખીલી રહે છે. એ લાવણ્યસંભારથી ઓપતો સૌભાગ્યાકાંક્ષી પતિપ્રેમ દામ્પત્યમાં સાશ્વત પામી, કુટુંબજીવનમાં કલ્યાણના પરિમલ પ્રસરાવવા ઉદ્યત બને છે, ત્યારે પરિશુદ્ધ રસની આગળ દીપ્તિ ધીર-વિમલ સૌભાગ્યવતીના વ્યક્તિત્વ પર સુકારી રહે છે. પરંતુ કુટુંબજીવનને સભર બનાવતી આ રસસમૃદ્ધિની પાછળ દામ્પત્યનું પરિપક્વ દર્શન છે. પ્રેમની વિકાસમાન પરિણતિ પ્રજુતામાં મહોરી ઊઠે છે; દેહસૌષ્ઠવનું ઓગસ આત્માની શોભાને એર વધારે છે; ઉત્કટ સ્નેહપિપાસા પ્રસન્નસૌભાગ્યકામનામાં પલટાઈ જાય છે; સૌમ્ય સૌભાગ્યવાહના પાવિત્ર્યના પરિમલ પ્રગટાવે છે. આનું છે, ન્દાનાજ્ઞાનના સર્વજ્ઞાતમક દામ્પત્યાદર્શને મૂર્ત કરતી મુલમ આર્થ નારીનું પરિપૂર્ણ ચિત્ર.....

:૪:

“નવયૌવના” અને “સૌભાગ્યવતી”માં કવિવર ન્દાજ્ઞાજ્ઞાને આપ-

થુને વિકસ્વર દામ્પત્યની સૌમ્ય-મુદાગી પુણ્યતાનું દર્શન કરાવ્યું છે, તો “કુલયોગિની”ના પ્રતિચિત્રમાં તેઓ આપથુને તપસ્વિની કુલદેવીના હૃદયંગમ દસ્ય દ્વારા પરિતપ્ત દામ્પત્યની મંમલતાનું અનેરું દર્શન કરાવે છે. રસની ધન્યતા સાથે મંથનની આત્મવેદના મુક્ત મને માણી શકે અને એક-સરખા સૌન્દર્યમાં તેને નિરૂપી શકે તેવો જીવનદ્રષ્ટા કવિ જ મહાકવિ પદ્મનો અધિકારી બની શકે. “વિક્રમેર્વશીય”ની પ્રણયલીલા જોટલી મોહકતાથી કાલિદાસ આલેખી શકે છે, તેટલી જ મનોહરતાપૂર્વક “શાકુન્તલ”માં શકુન્તલાનું સૌન્દર્ય, તેની પ્રેમઝંખના તથા મનોમંથન તેઓ નિરૂપી શકે છે. “કુમારમંભવ”માં નગાધિરાજ હિમાલયનું ભવ્ય ગૌરવ કે હિમાલયપુત્રી હિમાનું અપ્રતિમ લાવણ્ય જે અદ્ભુત છટાથી તેઓ વર્ણવી શકે છે, તેની જ હૃદયસ્પર્શી વેધકતાથી પાર્વતીનું દુઃસહ તપ પણ આપણી સામે તેઓ પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. મંથનાત્મક અનુભૂતિની વેદના એ શાન્તિ અને પ્રસન્નતાના આવિર્ભાવની પ્રસવભૂમિ છે એ સત્યની પ્રતીતિ પ્રત્યેક મહાકવિના સર્જનના આંતરિક વિકાસની પ્રક્રિયામાંથી ફલિત થાય છે. શેફરિયરનાં મહાન કરુણાન્ત નાટકોની આન્તરવેદના એનાં અંતિમ વિરમયપ્રધાન ભર્મિનાટકોની ત્રિપુટીમાં જોપસી આવતી પ્રશાન્ત, ક્ષમાશીલ જીવનદૃષ્ટિને જન્મ આપે છે. “શાકુન્તલ” અને “કુમારસંભવ” માં કાલિદાસે નિરૂપેલી પ્રેમની ઉત્કટ તપશ્વયી “રધુરંશ”ના સ્થિતપ્રથ દર્શનરૂપે ફલાયમાન થતી બાસે છે. એ જ રીતે “ગોતાંજલિ”માં પ્રતીત થતી રવીન્દ્રનાથની પરમાત્માના સહયોગ માટેની તીવ્ર તિતિક્ષા ‘સાધના’ના તેજોમય વિશ્વદર્શનની પાર્શ્વભૂમિ પર માનવજીવનના ભવ્ય સાક્ષાત્કારને આલેખવાનું એમનામાં સામર્થ્ય પ્રેરે છે. આવા વિશાળ ફલક સાથે સરખાવતાં, “સૌભાગ્યવતી”ના સોદાગમાંથી “કુલયોગિની”ની તપશ્વયી પ્રતિની પરિણતિનો વિકાસ, અલગત, એક અદ્ય ધટના શો

ભાસે; પરંતુ જિંડા જિતરીને નિહાળતાં, વિખ્યાત સાહિત્યરવામીઓએ આત્મસાત્ કરેલી જીવનની સુભગ અને પરિતપ્ત-ગને શૂનિકાઓનું પ્રતિ-
બિંબ આ કાવ્યોમાં પણ વરતાયા વિના રહેશે નહિ. “સૌભાગ્યવતી”
માંના સૌભાગ્યના રસાત્મક ચિત્રદર્શનની સામે એની જ પરિણતિરૂપ
હોય તેવા કુલયોગના વેદનામય આન્તર ચિત્રનું સુરેષ્ઠ દર્શન કવિ “કુલ-
યોગિની”માં આપણી સામે ધરે છે. કર્તવ્યવ્યુત પતિ તપસ્વિની પત્નીનું
વિયોગથી સંતપ્ત, અવગળાનાથી દીન, હતાશાથી નિરાધાર સ્મૃતિચિત્ર
આલેખે છે, ત્યારે એ સંતાપ, એ નિરાશા, એ વ્યથાને બેદીને તેની
વિરલ ધૃતિ, અવિચળ આત્મશ્રદ્ધા અને એકનિષ્ઠ કર્તવ્યપરાયણતા
આ સહનશીલ નારીને અવર્ણ્ય જીર્ણગામિતાનો જે ઉદાવ આપે છે
અને તે દ્વારા કર્તવ્યબ્રહ્મ પતિના હૃદયનું જે આમૂલ પરિવર્તન કરે છે,
તેમાં આદર્શ આર્યપત્નીના ઉન્નતવર્ગ આત્મજલિદાનથી સુહાર્તુ દામ્પત્યનું
એક શ્રેષ્ઠ યાચાચિત્ર આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

:૫:

“સૌભાગ્યવતી” તથા “કુલયોગિની”માં ન્હાનાલાલના દામ્પત્યા-
દર્શની બે વિધવિધ પ્રતિમાઓ આપણને સાંપડે છે. નારીની જિંડી
સૌભાગ્યકામના એના સૌન્દર્યસોહાગમાં ખીલી જોડે છે, ત્યારે જે મુદ્ધિત
આત્મશોભા તેના વ્યક્તિત્વ પર છાપ રહે છે તેની સામે ઉપેક્ષિત દશામાં
પણ એકનિષ્ઠાથી દામ્પત્યધર્મનું પાલન કરતી કર્તવ્યરત તપસ્વિનીની
મંગલવિજ્ઞતિનું હૃદયંગમ દશ્ય વિરાજ રહે છે. પરંતુ આ બન્ને સ્વરૂપોને
વટાવતી દામ્પત્યની પરિસીમા છેવટે એક એવી જીર્ણમૂનિકા પ્રાપ્ત કરે
છે કે જેમાં નારીનું ભાવનાશીલ આદર્શ પત્ની તરીકેનું વૈયક્તિક સ્વરૂપ
માનવસંસ્કારિતાના વિચાળ ફલક પર જીવનના સત્ત્વરૂપે પ્રકુલ્લી જોડે
છે. ત્યારે ત્રી એ માત્ર કંઈકંઈક અભિલાષ ધરતી સૌભાગ્યસુંદરી કે

અણ્કુદ્ધી તપશ્ચર્યાઓમાથી પાર જિતરતી કુળનક્ષત્રી જ નથી રહેતી, પરંતુ એ જાણે મનપ્રપને જીવનની વિશાળતર અનુભૂતિમા સમાવી દર્શ, દામ્પત્યના આદર્શને વ્યાપક ક'યાણુમાનનાના પ્રદેશમા વિસ્તારતી, સમૃદ્ધિની જીવંત મગનમૂર્તિ રી નિરાજ રહે છે પ્રકૃતિદીપ સૌભાગ્ય લક્ષ્મીએ સોહાતા, મસારા અનેકવિધ વિટંગાઓ સહતા, જગતની વિવિધ કસોડીઓમાથી પાર જિતરતા, દામ્પત્યનો પરિપાક નારીના આત્મામાથી માનવતાની જે માતંગર ચૌરખા પ્રગટાવે છે તે એ ॥ જીવનની મહાભાગી મિદ્ધિ છે અને મરકૃતિનું એક વિધાયક બળ છે રોગદાથી વિકસેલા આત્મનમ્રની સગીન ભૂમિકા પર પ્રેમ અને સ્વાર્પણ, ત્યાગ અને આત્મબનિદાન દ્વારા જે દામ્પત્યમાધના ચિંતાર પામી છે તેની પ્રેરણાએ દમ્પતીના જીવનને ઉત્ક્રાંત બનાવવા ઉપરાંત કુટુંબમા સરકારિતા પોષી છે, કુળની નક્ષા કરી છે, અને જીવંત ઉપાસના દ્વારા નર નારીના અદ્વિતની માનવસમાજમા પ્રતિષ્ઠા કરી છે મુખ્ય પ્રણયમા વિનસતી સુભાગાથી પ્રેમમા વિકસ્વર બનતું, લગ્ન દ્વારા સભરના પામતું, આર્યપત્નીનું તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ સૌભાગ્યની અભિનાતા તેમજ તપશ્ચર્યાની વેદનાને એકસાથે આત્મસાત્ કરી, દામ્પત્યની ઉદાત્ત પરાકાષ્ઠાએ જીવનની કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે, ત્યારે એક નારીનું જીવન વિશાળ સમૃદ્ધજીવનમા પોતાના અંતરની સુવાસ પ્રસારાવે છે આ માનવ જીવનની સંકારિતાના સન્નાતન મૂલ્યોને પોતામા મૂર્તિમંત કરતું, સ્વયં સરકૃતિનું એક વિશિષ્ટ પ્રતીક બની રહે છે, એ કનિવર ન્હાનાં નાના અર્ધ્યાંજનિ શા વિન્દણુ દામ્પત્યકાવ્ય "સમૃદ્ધિનું પુષ્પ" નો પ્રધાન સુર હોય તેમ જાણે છે ન્હાનાં નાની દામ્પત્યજારનાના આદર્શનું વિકામદર્શન 'પ્રભાત' અને 'પ્રાણેશ્વરી' જેવા એમના પ્રેમકાવ્યોમાથી આગળ વધતું 'નમ્રતિથિ' 'પુનર્વસ' અને 'આપણી નમ્રતિથિ' જેવા વસંતમાવના ॥ આદર્શ

કાવ્યોમાં સભરતા પ્રાપ્ત કરતું, 'તાજમહેલ'માં સનાતન પ્રેમદર્શનની રસોજ્જવલ દીપ્તિ ધારણ કરતું તથા 'સૌભાગ્યવતી' અને 'કુલયોગિની'નાં દામ્પત્યકાવ્યોમાં પરિપક્વ બનતું આપણે નિહાળ્યું છે; પરંતુ એ વિકાસ-દર્શનના જે કેન્દ્રરૂપ છે તે આર્યનારીનો આદર્શ સંપૂર્ણપણે ફલાયમાન થતો દીસે છે "સંસ્કૃતિનું પુષ્પ" સરખા એમના સમુન્નત દામ્પત્યસ્તોત્રમાં, જ્યારે આંતરિક જીવનની સભરતાથી છલકાતો દામ્પત્યનો પ્રાણ મંસ્કૃતિના અવતરણ અને વિસ્તારકાળે આવશ્યક એવું સર્જનાત્મક પ્રેરણાબળ પ્રગટાવે છે. આ દૃષ્ટિએ "મંસ્કૃતિનું પુષ્પ" ન્હાનાલાલની દામ્પત્યભાવનાના પરિપૂર્ણ વિકાસને પ્રતિગિયિત કરતા સમર્થ પ્રતિભાવન્ત ખંડકાવ્ય તરીકે એમની આદર્શ કવિતાની ટોચ સમું ગણી શકાય. જીવનની વિવિધ કક્ષાઓએ સ્વાનુભૂતિ દ્વારા લાધેલું દામ્પત્યનું સુશ્લિષ્ટ વિકાસદર્શન, મંસ્કારિતા અને સંવાદમય જીવનના એના વિશાળ ક્ષેત્ર પર સુદાતું, આર્યપત્નીના અંતરાત્માનાં જાંડાણમાં ઊતરી, સંસ્કૃતિના પુષ્પ તરીકે જ્યારે તેનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે દામ્પત્યના કીર્તિમાન કરતાં ય દામ્પત્યભાવના દ્વારા મૂર્તિમન્ત ગતી સંસ્કૃતિના ઉદાત્ત સ્તોત્ર તરીકે આ કાવ્યની કૃતાર્થતા વધુ સિદ્ધ થતી બાસે છે. વૈયક્તિક રોહમાંથી વિકસેલો દામ્પત્યધર્મ વિશાળ માનવતાના પ્રભારથી દીપ્ત બિઠતો, આદર્શોન્મુખ બની, સંસ્કારપૂર્ણ જીવનધર્મરૂપે ઉત્થાન પામે છે, ત્યારે તે આત્માની સર્વાંગી સરકારિતાનો મહામન્ત્ર બની રહે છે, તેની સકળ સમૃદ્ધિના શણગારરૂપે સોહાય છે અને ઇતિહાસના કાળપટ પર આગળ વધતી આર્યસંસ્કૃતિની મહાગાયત્રી જીવન્ત આરાધના દ્વારા અનેરું આધ્યાત્મિક ગૌરવ અર્પે છે. આર્યસંસ્કૃતિ પ્રધાનતઃ દામ્પત્યના આ પરમ અદ્વિત-ભાવમાંથી જ ખીલીને વિકસ્વર બની છે, અને તેના મધ્યવર્તી કેન્દ્રમાંથી જ પ્રેરણા પી એણે કાળેકાળે પાર્થિવ અને આપાર્થિવ, ભૌતિક તેમજ આધ્યા-

તેનું પ્રધાન લક્ષ્ય ક્રમેશા આદર્શની ઉપાસના પ્રતિ જ દળતું ગયું છે એ એમની ચિરંજીવ સાહિત્યસાધનાની એક વિશિષ્ટ ઘટના છે રમની સદંજ પ્રેરણા આવિષ્કાર પામના, એમના અદ્ભુતરંગી ઊર્મિકાવ્યો વણ્યા, પરંતુ તેમના સુમધુર સંગીત કે વર્ણોની અજગ છાટમા ય આત્માની ઉચ્ચતર અભિનાયનો જ્વનિ સદા ય ગુજતો જ રહ્યો છે રસની સાક્ષાત્ પ્રતિમા જગતમા સર્જવાના કોડે કવિના અનુપમ રામ પ્રગટાન્યા, પરંતુ એ રાસોનો સૂક્ષ્મ નાદ અનન્તતાના મુખા પ્રદેશમા વિચરવા થનગની રહ્યો હોય એવો એમના વાચને આપણને ભાસ થાય છે આ ચૈતન્યપ્રેરિત રસદષ્ટિ ભાવનામય બનતા ન્હાના લાનના ઉચ્ચ કોટિના પ્રેમકાવ્યો જન્મ્યા, જેના ભાવનિરૂપણમા આત્માના ઉત્તાસ અને પ્રસન્નતા રનેદડી તદ્દપતાને અનેરો જિહાવ આપે છે એ જ રીતે, ન્હાનાનાની ઉત્તમ પ્રેમભાવના આદર્શોન્મુખ બની, સૌભાગ્યનું મગન ક્ષેત્ર જીવનમા વિસ્તારી રહી, ત્યારે એમની ઊર્જસ્વી દામ્પત્યમાનનાના ક્ષણરૂપ એમના પ્રેરણાત્મક દામ્પત્યરતોરો Cદ્ભ યા આગ રસનો પરિપાક ન્હાનાનાય કવિતામા છુદેછુદે સ્વરો આવિર્ભૂત થયો છે પરંતુ એ જ રમપ્રેરણા જીવનડી ઓજગ્નિની પ્રતિબાનું ખમીર ઝીનવા ત્યારે ઉત્સુક બની રહી, ત્યારે પ્રેમચૌર્ય ॥ જીવન્ત પ્રતીકો જેવા એમના પ્રાણવાન રણગીતોની વીગ્દાક ગરજ રહી પણ જીવન શુ પ્રેમ અને પરાક્રમમા જ સમાપ્ત થતું હતું? અંતે એ પ્રશ્નનો એક અન્ય પ્રકારના સર્જનથી જવાબ આપના હોય તેમ, કવિએ ચૌર્ય અને પ્રેમ દ્વારા મનુષ્ય જીવનની જે તાત્કાલિક ખન્યતા અનુભવે છે તેને પરિપૂર્ણ કરવા, એ બનેથી અધિક ઉત્તમ એવી એક પરમ ભાવનાની જણપ પૂરી કરવા માટે એમના ભક્તિગીતો, પોતાના ઊર્મિગીતો, પ્રજ્વલગીતો તથા રણગીતોના નેટની જ મસ્ત છટાથી માપા

રસનો સુરમ્ય અવતાર જીવનમાં નિર્મળ પ્રેમરૂપે પરિણત થાય ત્યારથી માનવજીવનની સમુત્ક્રાન્તિનો આરંભ થાય છે. પરંતુ પ્રેમ દામ્પત્યમાં ખીણી, કલ્યાણભાવના મૂર્ત કરતો, મંસ્કારિતાને પોષતો, ન્યારે કૃત-કૃત્યતા પામે છે ત્યારે અણકલ્પી એક એવી ક્ષણ આવે છે, કે પોતે વિદ્યસાવેની રનેદ્વવાટિકાથી પરિતૃપ્ત થવા છતાં, માનવઆત્મા પૃથ્વીથી પર, માનવજીવનથી નિર્ગન્ધ, છતાં માનવહૃદયમાં પોતાનું પ્રતિગિય પાડવા ઝંખતા કોઈક અનન્ત તત્ત્વના સાદ્યી પ્રેરાઈ, નિરવધિ વિશ્વ-જીવનમાં નિમજ્જન લેવા તત્પર બને છે. એ અનન્ત તત્ત્વનું જીવનમાં શું ધ્યાન છે તેનો એને હજી બાગે જ ખ્યાલ છે; કોઈક કોઈક વાર એની અસ્પષ્ટ ઝાણી જ તેણે માત્ર નિહાળી હોય છે. એની ગદનના તેણે પિંછાની છે, પરંતુ એ ગદનતાનું તારતમ્ય શું છે તે હજી એ પારખી શક્યો નથી તેમ છતાં જિંદગીની પ્રત્યેક કક્ષાએ-પ્રણયઝંખનામાં, રમા-નુભવમાં, પ્રેમવિકાસમાં, ભાવનાના ઉચ્ચનમાં, આદર્શોના વિદારમાં-એ પરમ તત્ત્વનો અંશુલિગ્પર્શ અણકલ્પો એને સતત થતાં જ કર્યો છે. એવી ક્ષણોમાં તેના આત્માને એ સ્પર્શ પોતાના જ પ્રાણરૂપ હોય અને માથે જ તેના અંતરાત્માને એના વિશાળ બાહુમાં સમાવી દેતા કે મદાપ્રાણ રૂપ હોય એવી એકીમાથે આંતરપ્રતીતિ થાય છે. આ મદાપ્રાણની પ્રતીતિ બ્રહ્માન્ના વિરાટ સ્વરૂપની ગદનતા માથે જોતપ્રોત થતા, માનવીને વિશ્વમાં એક અને અદ્વિતીય, સાશ્વત વિરાજમાન એવા પરમ ચૈતન્યતત્ત્વની ઝાણી થાય છે. એ બ્રહ્મસ્વરૂપ વિગટ મહોદધિ આગળ પોતે માત્ર એક જલગિંદુ જ છે તેનું તેને તત્કાલ જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ આ નાનકડા જલગિંદુના દાર્દમાં પણ એ જ પરમ તત્ત્વ વિપલે છે, જે વિશ્વને આવરી લેતા ચૈતન્યના મદામાગરમાં વિરાજી રહે છે, એ સત્યનો સાક્ષ તકાર મનુષ્ય ઈ અસ્પતાના બાગને જીવનના ઉચ્ચ ગૌરવ ઈ

તાજગીથી બરી દર્ઠ, તેના વ્યક્તિત્વને ઉદાત્તતાના શિખરે સ્થાપે છે; અને અદૃષ્ટ તથા મહાન, સામાન્ય તેમજ બધા એક જ વિશ્વવ્યાપી એકતામાં એકમેકમાં એકત્રિત થઈ જઈ, સૃષ્ટિના વિકાસમાં પોતાનો યોગદાન આપે છે એ દૃશ્ય તેના ચિત્તમાં પોતાની હીનતા વિશે સમાધાન ગ્રેરે છે. આત્મા અને પરમાત્માના આ અતૂટ મંગલની ઝાંખીમાંથી મનુષ્યને એક ચિરંતન સત્ય લાગે છે કે માનવજીવન વિશ્વમાં વિચિત્ર રહેવા વ્યાપક પરમાત્મતત્ત્વ સાથે ગાઢ એકતા સાધ્યા વિના, તેની સાથે વધુ ને વધુ નિકટ અને પરિપક્વ બનતી અતરંગ આત્મીયતા વિકસાવ્યા વિના, ખરા અર્થમાં જીવનની સાર્યકતા હાથે જ પ્રાપ્ત કરી શકે નરસિંહ અને મીરા જેવા નિર્ભય ભક્તહૃદયો સદૃશપણે આ સત્યની અંતર્ભૂત પ્રતીતિ પામતા, પરમાત્મા સાથે કોઈ પણ ભાગે એકલીન બનવાની અદમ્ય તાલાવેલી સેવી રહે છે. આ નિર્બીજ પ્રજુભક્તિના યોગનું દર્શનાત્મક ઉત્થાન, પ્રણાની જૂમિકાએ, ભક્તિનું એક બીજ પ્રકારનું સ્વરૂપ જન્માવે છે, જેની પ્રતિમા અર્વાચીન ભારતના આધ્યાત્મિક પુનરુત્થાનની, જ્ઞાન દર્શન ભક્તિના ત્રિવેણીમંડપની દિશામાં આગેબંદી વિશ્રૂતિઓમાં નિહાળી શકાય છે. રવીન્દ્રનાથ અને શ્રી અરવિંદ જેવા સમર્થ જીવનદ્રષ્ટાઓ પરમાત્માનું વિરાટ દર્શન પોતાના સમગ્ર વ્યક્તિત્વમાં વિસ્તારી, પ્રણાની પ્રકાશિત ચિત્તજૂગિમાં વિકાસ સાધતા, વિશ્વાત્મા સાથે ગાઢ આત્મીય એકતા અનુભવવા ઉત્કૃષ્ટ બની રહે છે, ત્યારે એમની સર્વોચ્ચ ઉપાસનામાંથી અર્વાચીન માનવીની ઊંડી આધ્યાત્મિક ઝખનાનો શ્વનિ સ્કુરી રહે છે પરંતુ બંને સ્થિતિમાં, વિરાટ પ્રતિની માનવજીવનની ઉત્ક્રાન્તિ ભક્તિયોગના પાયા પર જ સ્થાપિત છે અને એટલે, આત્મા અને પરમાત્માના તાદાત્મ્યનો સાક્ષાત્કાર કરનાર ઉત્કટ ભાવનામાંથી જ ગ્રેરજ્ઞ મેળવી તે વિસ્તાર

પામી છે. કવિયર નહાનાલાલનું ભક્તકવિ તરીકેનું સ્થાન આ બે દશાઓની વચ્ચે છે એ એમની એક વિશિષ્ટતા છે. પરમાત્મા સાથે એકાકાર થવાની એમની ઝંખના નરસિંહ-મીરાંના જેવા સ્વયંસ્પુરિત તલસાટમાંથી જન્મી નથી, છતાં એમનાં ભક્તિગીતોમાં પરમાત્મા સાથે સહયોગ ઝંખતા નિર્મળ હૃદયની હિલ્કાટ તાલાવેલી સર્જનાત્મક વિશ્વદર્શનની કાંઈક અનેરી છાંટ પૂરે છે. એવી જ રીતે, વિરાટ વિશ્વ-દર્શન દ્વારા પોતાના વ્યક્તિત્વમાં ઓતપ્રોત થએલું પરમાત્માનું અનિર્વચનીય સ્વરૂપ સ્વીન્દ્રનાથની બળ્ય આધ્યાત્મિક કવિતામાં આત્મા અને પરમાત્માના વિયોગ અને સહયોગનું જે આમેહન ચિત્ર રજૂ કરે છે, આધ્યાત્મિક મિલન અને તિતિશ્ચાને આનંદ અને વેદના દ્વારા જે રીતે પ્રતિબિંબિત કરે છે, તેની દર્શનાત્મક પ્રતિબા પછુ નહાનાલાલની ભક્તિકવિતામાં સાંપડતી નથી. અને છતાં ય, એમની ભક્તિકવિતામાં પ્રસંગેપ્રસંગે, શ્રેમ અને યોગની અનુભૂતિ દ્વારા વિકસ્વર થએલા માનવ-ચિત્તને વિશ્વાત્માના પરમ તેજોમય દર્શનની અપૂર્વ ઝલક છાઈ રહે છે. આમ સદૃજ ભક્તિયોગ તથા પ્રજ્ઞાવિકસિત પરમાત્મદર્શન એ બન્નેના સુભગ મિલન દ્વારા, નહાનાલાલની ભક્તિકવિતાનું જે મધ્યમવર્તી સ્વરૂપ ખીલી રહે છે તેનું એક અનોખું વ્યક્તિત્વ છે, જે એમનાં પૃથક્પૃથક્ નાટકો તથા કાવ્યકૃતિઓમાં ઠેરઠેર પડેલા અને બહુધા ‘ત્રેમ-ભક્તિ-ભજનાવલિ’માં સંગ્રહાયેલાં ભક્તિકાવ્યો વાચતાં સહેજે પ્રતીત થાય છે. નહાનાલાલમાં એવી ક્ષણ બાગ્યે જ આવે છે, ત્યારે ભક્તિના પરિપૂર્ણ યોગમાં માનવઆત્મા પરમાત્માના વિરાટ સ્વરૂપમાં મંપૂર્ણતયા એકાકાર થઈ જતો ભામે, જેવો સ્વીન્દ્રનાથની ‘ગીતાંજલિ’ તથા અન્ય કૃતિઓની ગીતાવલિમાં આપણને વારંવાર દેખાય છે. એ જ રીતે એવી ક્ષણ પછુ નહાનાલાલમાં કવચિત જ આવે છે, ત્યારે વિશ્વાત્માના

દર્શનમાથી પ્રગટેલી જ્ઞાનવલ્લભાન આજ્ઞા તમે જ્ઞાનવ્યાપ્તિ તેની સાથે દર્શનાત્મક શૂનિકાએ સીધી એકતા સાધતો જણાય છે. આમ છતાં ન્દાનાનાયક બક્તિઆત્માનું જે અવરૂપ પ્રગટ થાય છે, તેમા ભક્તિભાવનો નિર્ભંગ સ્રોત પુરુષતાના મુદિત દર્શનથી ધણી વાર નથી ચેતના, નવો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે તેમા શકા નથી ન્દાનાનાયકો ભક્તિયોગી આત્મા પ્રકૃતિથી ભક્તજન નથી, પરંતુ જીવનની અખડ માધનામા આગળ વધતો, પ્રેમની આગધનાનું સોપાન વટાવી ચૂકેલો, મુક્તાત્મા શો મન જીવનયોગી છે, એ મત્ય એમના નાટકોના અનેક નાયક નાયિકાઓ તેમજ અન્ય પાત્રોના મુખેથી વહેતા લાક્ષણિક ભક્તિગીતોમાથી સદ્ગુણો જીવમી આવે છે સાચું પૂછો તો ન્દાનાનાયકની ચિત્તચુષ્ટિમા ભક્તિ એ જ્ઞાનવજીવનના ઉચ્ચતર વિકાસક્રમમા પ્રેમનું એક જીવન પામ્યું જ છે ભક્તિ એના ખરા મર્મમા જીવન પ્રત્યેના વૈરાગ્યનો આનિર્ણય નહિ, પરંતુ પ્રેમના કેન્દ્રિત વિકાસને વ્યાપકતાની મનોચુષ્ટિ પ્રતિ વિસ્તારતું, અને એ શૂનિકા પૃથ્વી આત્માને પગમાથામા ઓત પ્રેમ કરતું, જીવનની જીવંતગામી ઉપામનાનું પ્રધાન પ્રેરણાગ્રામ છે, એ ન્દાનાનાયકી ભક્તિકવિતાનું અંતિમ તારતમ્ય છે. આ દષ્ટિએ કવિએ એમના સર્જનકાળના આરંભે 'પ્રેમજાગૃતિ'નું જે ઉપનામ લીધું હતું તેમજ પોતાની અન્યમાથાને પણ 'પ્રેમભક્તિ મન્યમાથા'નું જે નામાધિધાન આપ્યું હતું તે સંદેશ સાર્યક થયું છે. આ વિશિષ્ટ અર્થમા એક વસ્તુ એ તરી આવે છે કે ન્દાનાનાયકી પ્રેમકવિના મુખ્યત્વે ભાવનામય હોઈ, મહેતો વિશ્વના પરમ તત્ત્વની આશ્વિન ધર્મ, પુનર્મિત બની, આત્માના ઉત્તમ ભક્તિભાવ તરફ દગ્ગી રહે છે, અને એ જ રીતે એમની ભક્તિવિતા એ જ વિશ્વમાથી પગમાથાતર સાથે નિકટનમ જાવાર આત્મીયતા માધના જતા અોકતા પ્રેમોગમન

ભવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આમ પ્રેમ અને ભક્તિ નહાનાલાલના જીવનદર્શનમાં માનવીની સાધનાનાં બે ભિન્ન પાસાં હોવા છતાં, એક જ વ્યાપક ચૈતન્યસ્વરૂપનાં અંગ જોવાં બે પરસ્પર પૂરક તત્ત્વો છે એ કોઈ પણ સહૃદય વાચક એમની પ્રેમકવિતા સાથે એમની ભક્તિકવિતાનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરતાં સહેજે સમજી શકશે. આ બંને સ્વરૂપોને એકીસાથે મૂર્ત કરતાં દૃષ્ટાંત તરીકે ‘જયા-જયન્ત’માંના ગીત ‘રસજયોત’ પ્રતિ અંગુલિનિર્દેશ કરી શકાય.

પ્રેમ અને ભક્તિને એકબીજામાં વણી ભેતી નહાનાલાલની ભક્તિકવિતાનું આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જુદાજુદા સંયોજોમાં જુદાજુદા રૂપે પ્રગટ થાય છે. જ્યારે કોઈ પરિપક્વ યોગીજન પ્રેમસક્ષણા ભક્તિ તરફ ડગ ભરતા તરુણ જીવનયોગીને પોતાની અનુભૂતિનો અર્ક ધરવા પ્રેરાય છે, ત્યારે પ્રેમનાં અનેકાનેક સ્વરૂપોને મૂર્ત કરતા ‘પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ’ જેવા ગીતમાં તેની સુવાસ પ્રસરી રહે છે. માત તાત-પુત્ર-પુત્રીના પ્રેમરૂપે, દમ્પતીના પુણ્ય પ્રેમરૂપે, પ્રેમ એ સંસારનો આધાર છે. ભાવના અને ઉપાસનાના ક્ષેત્રમાં પ્રેમ દયા દાન-ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગ તથા મોક્ષના પ્રેમરૂપે ત્યાગ અને મંન્યરતના આધાર રૂપ હોય છે. એ જ રીતે પ્રકૃતિ અને વિશ્વમાં પ્રેમ આત્માના વિકાસરૂપે, જીવનના પ્રકાશરૂપે શોભી રહ્યો છે. આમ પ્રેમ સકળ બ્રહ્માંડને વ્યાપીને રહેલો છે અને સમગ્રત સૃષ્ટિ એ જાણે પ્રેમનો જ પાગવાર છે એ મદાસત્યનું દર્શન કવિએ આપબંને રિચતપ્રસન્ની કેવી ઉત્તમ દૃષ્ટિથી કરાવ્યું છે.

આત્મનો વિકાસ પ્રેમ, જીવન-પ્રકાશ પ્રેમ

પ્રેમ-પ્રેમ, મર્વ પ્રેમઃ પ્રેમનો આ પારાવારઃ

પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ.... (પરમ પ્રેમ પરબ્રહ્મ)

આવા મમઅતોન્વ્યાપી પ્રેમદર્શનની સામે જગતનાં ચળાયમાન

એવા લક્ષ્મી, સત્તા, જોગન આદિને ખખેરી નાખી, પરમાત્માની ઉપાસનાનું મહામોહુ અવિચળ ધન મહાશુક્રવાનુ પ્રેરણાત્મક ઉદ્બોધન ઓહુ હૃદયપર્યાં નથી. એ એક જ શાશ્વત ધન છે, જે અગમનિગમની ચે પેવે પાર રહેવા ધરા ॥ અખૂટ ભંડાગરૂં વિભુના હૃદયમાથી છનકાય છે અને તેમ છતાં, જેના પર પરમ આત્મીયતાની અવિરમરણીય છાપ વસતાય છે.

હર ચક્રી પશુ હર,

હો અનધૂત ! પ્રાણ ચક્રી પશુ પાસ,

હો અનધૂત ! પ્રાણ ચક્રી પશુ પાસ,

જિજે, તપે કે આધમતા ચે

એ ધન છે અવિનાશ

પરમ ધન પ્રભુના લેજે લોક ! (પરમ ધન)

પરમાત્માનું નિષ્ઠ છતાં હર, અતગ્ગ છતાં વિરાટ, સાક્ષાત્ છતાં અવિનાશી સ્વરૂપ મેલુ હૃદયગમ ભાવચિત્ર ઉપજાવે છે ! મળે મોર્ષ જીવનમાધકની સદગ્ અનુભૂતિ આત્માના ઉદ્દગારમા સરગ પ્રવાહરૂપે વહી ન રહી લેાય !

એ જ રીતે જેણે પરમાત્માની ઝાખી કરી છે, બ્રહ્માડના નિયામક તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એવો દ્રષ્ટા કે યોગીવગ્ માનવજનસમુદાયને પ્રભુના પૂજને આપવા નિમન્ત્રે છે, ત્યારે ભક્તિ, જ્ઞાન, તપ, યોગ, દર્શન, સમાધિ-કેટકેટલી ભૂમિકાઓ ખુદ્ધિ, મન, હૃદય, ચિત્ત, પ્રકૃતિ, આત્મા આદિ કેટકેટલા વાહનો દ્વારા પ્રભુના પૂજન અને આગાધનાના અપાર માર્ગો મનુષ્ય માટે ખુલ્લા કરે છે-જેમાના દરેકનું ક્યેય અગ્નિ દાનના અવતરણનું છે-તેનું સભર ચિત્ર 'આવો આવો પૂજનકાજ' જેવા વિવિધલક્ષી ભાવનાઓને આવરી લેતા ઊર્મિમય સમોધનગીત માં આકાર લેતું તાદસ્ય થાય છે અનેક માર્ગો, અનેક માધ્યમો, અનેક અગ્નિ દ્વારા માનવી માટે અતિમ ઉચિત્ત્વ તો નિશ્ચય ચૈતન્ય પ્રગળ

પતા, સૃષ્ટિને સતત નવજીવન અર્પતા પરમ બ્રહ્મતત્ત્વની સાધના જ છે તેની પ્રતીતિ આવાં ગીતોમાં આપણને થયા વિના રહેતી નથી.

પરંતુ કેટલીક વાર પરમાત્માની આરાધના માટે ઉત્કટ તત્પરતા, સેવતા મનુષ્યનો દષ્ટિપથ અન્ધારથી ઘેરાઈ જાય છે, તેના ચિત્તમાં હતપ્રાણ નિરાશાનું સામાન્ય વ્યાપી રહે છે, ત્યારે સૃષ્ટિના હિરમાં ઝળહળતી ચિરબ્રહ્માની જ્યોત આત્માની સનાતન પ્રતીતિને કેવા જાગૃત્વમ્ભાન ગૌરવપૂર્વક તીચેની પ્રાણસભર પંક્તિઓમા શબ્દદેહ આપે છે તે અવલોકોઃ

જેવો વિશ્વ પ્રકાશી જ્યોત વિલસે પ્રાતઃ સમેતો રવિ,
જેવો રાત્રિ સુહાવી ચન્દ્ર ચમકે પીયૂષનો રાજવી;
ને જેવાં કિરણો અનસ્ત ધ્રુવનાં આવન્ત ગિરોઅંભિયે,
એવાં વર્ચસૂ બ્રહ્મનાં ઊતરશે, અન્ધાર લેખણશે. (બ્રહ્મતેજ)

સૃષ્ટિના હાઈમાં ઝળહળતી આ પરમ આત્મબ્રહ્મા માનવીની દષ્ટિને છાઈ રહેલા ગાદ અન્ધારપટને બેઢીને ઝુંજી રહેતો બ્રહ્મગંસરીને નાદ સુચુના જગતને હિંચોધન કરે છે. વિશ્વના અણુ મે અણુને પુલકિત કરતો, રચૂલ અને સૂક્ષ્મના કણોને આનંદથી છલકાવતો, આત્માને ડાહ્યાવતો એ સ્વર સકળ સૃષ્ટિમાં કેવો વ્યાપી રહે છે.

પરમ શબ્દ એ સુણો,
હો' પરમ શબ્દ એ સુણો,
બોલે બ્રહ્માંડે બ્રહ્મગંસરી તણો;

રટે આનન્દ-આનન્દ રચૂલ સૂક્ષ્મનાં કણોઃ

પરમ શબ્દ એ સુણો... (બ્રહ્મગંસરી)

આખું આન્તરસ્પર્શી છે બ્રહ્મજ્ઞાન અને બ્રહ્માધ્યાનનું નહાનાલાલનું તેજસ્વી દર્શન. યોગીજન એની આરાધનાનું એક વાદન છે, પોતાની

અનુભૂતિ દ્વારા જગતને તેનો પાવક જીવનસંદેશ પહોંચાડનાર સમર્થ વિભૂતિ છે, એ સત્ય કવિ 'જોગી તણા જથકાર' અને 'હો! યોગીન્દ્ર' જેવા યોગનું અભિવાદન કરતા ગીતોમાં આપણી સામે ધરે છે, પરંતુ યોગી એ ન્હાનાલાલને મન જગતના જળોથી તદ્દન અરૂઢ, માનવતાથી અલિપ્ત, એક શુદ્ધ આત્મસાધક જ નથી, કિંતુ જગતના ઝઝાવાતોને પોતાના ચિત્તમાં સમાવવા મથતો, સદાનુભૂતિ દ્વારા વિશાળ માનવતા સાથે આંતરિક સાન્નિધ્ય ખીલવવા ઝંખતો, રસનૃપાની અતૃપ્તિથી ક્યારેક વિષાદમય બનતો, છતાં તેના જિર્ણિકગ્ણ દ્વારા આત્માનું સામર્થ્ય પ્રગટાવતો, વિશ્વાત્માનો ઉપામક એવો કર્મવીર જીવનયોગી છે. માનવીના હૃદય પ્રતિ એની સદાનુભૂતિ કેટલી કોમળ, ભાવદ્વં છે તેનું દર્શન, સાસારિક અને આધ્યાત્મિક એ બે પ્રકારના જીવન વચ્ચે તાત્ત્વિક અંતરાયનો જે વિશાળ પટ પડેલો છે તેનું રસાત્મક વિલગાવયોગન કરતા 'માફ કરજો જાવા'ના હૃદયવેધક ગીતમાં આપણને પ્રાપ્ત થાય છે:

અમે રૂપના ઉદારી માફ કરજો, જાના!

ત્હાગ યૌવનની પ્યામી આખ બરજો, જાના! (માફ કરજો જાવા')

આમ બ્રહ્મની ઉપાસના કરતા યોગીને પોતાની અપૂર્ણતાનું બાન પણ, વિવક્ષણપણે, સામાન્ય માનવી સાથે ગાઢ સદાનુભૂતિ અનુભવવા તેને પ્રેરવામાં ઘણી વાર સહાયજૂત થાય છે, પરંતુ એની અનગતમ ઝળના તો પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે જ છે. આત્માની એ ઉત્કટ કામના જે મનોવેધી આર્જવપૂર્વક તેની આધ્યાત્મિક તિતિક્ષા બચાવ કરે છે, તેનું આમેદ્દમ ચિત્ર પરમાત્માને નિજ દ્વાર ખોલવા વિનવણી કરતા માનવજાળના આર્તનાદમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે:

પાવન દાણુ, પ્રાણુ ઓઝારુ;

જેમથી પધારી ત્હારા માર ઉવાડ

મજો! પાવ ત્રાણ ત્હારા માર ઉવાડ (માર ઉવાડ')

આ છે યોગીઓની આધ્યાત્મિક ઝંખનાની મનોભૂમિ. પરંતુ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિમાં ધણી વાર પરિસ્થિતિ જ્ઞાનની, અત્ય ધુલિવૈભવમાં તુચ્છ મિથ્યા-ભિમાન સેવતી, ક્રિયાકાંડમાં સદા મંતુષ્ટ રહેતી માનવજાતિને! ઉદ્ધાર કયા હશે? ધર્મ-કર્મ, જ્ઞાન-શુદ્ધિ, વાદવિવાદ એ સર્વ કુસ્તક તત્ત્વોને વટાવી, આ બધાં બધેનોએ પ્રગટાવેલી માયામળાને વિદારી, નિર્બોળ પ્રેમનું દર્શન સિદ્ધ થાય તો જ માનવકુળની સાચી મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે, એ હૃદયગમ્ય સાત્યને કવિએ કેવી અર્થબરપૂર વાણીમાં સહજ ઉદ્ગાર દ્વારા વ્યક્ત કર્યું છે.

ક્યારે થાશે અમ શુદ્ધ પ્રાણ મન?

ક્યારે જાણુ અમે મેહ જન્દાવન?

સંસારગન્ધન બનશે વિમોચન?

જ્ઞાનાંજને શીટશે સોચનઅન્ધાર?

ક્યારે થશે હવે પ્રેમનો સંચાર?

સંસારના સર્વ યમ-નિયમ, વ્રત-આચાર, કુળ જાતિ વગેરે બેદનાં મૂચળા પાછળ રહી જશે અને આત્મા એના સ્વાભાવિક ઉદ્ધાસમાં નિર્મળતાનું પાન કરતાં, જગતના મોહબંધનો ફગાવી એના નિશ્ચિત ધ્યેય તરફ આગળ વધશે ત્યારે પરમ સાક્ષાત્કારમાં—

પ્રેમમસ્ત થઈ દરીયુ-રડીયુ,

સન્નિવદાનન્દને સાગર તરીયુ;

ગસ્ત બની મસ્ત સર્વને કરીયું,

દરિપદે નિત્ય વિહરયું વિહાર:

ક્યારે થશે હવે પ્રેમનો સંચાર? (પ્રેમનો સંચાર)

પ્રેમના સાક્ષાત્કાર દ્વારા આત્માની મુક્તિનું આવું ઉદાત્ત જ્ઞાન મુણાવનાર કવિએ મનુષ્ય દષ્ટિની કુદ્વચકતા, એના ચિત્તની જડતા,

માયાના બધનોમા જ રક્ત ગહેવાની એની લાવસા, સ્વાર્થપરીક્ષિમા જ મતોપ માલાવાની એની હીનવૃત્તિ-એ સર્વેએ એના આત્માને વિરાટથી કેવો અજગો પાડી દીધો છે, એની આન્તર દષ્ટિ સામે અજ્ઞાનના કેરા પડળ પાથર્યો છે, પ્રકૃતિના ચૈતન્યપૂર્ણ નાદથી એને કેવો પરાક્રમુખ બનાવી દીધો છે, તેનું હૃદયગમ આત્રેખત 'હગ્નિ દશન'મા તળપદી વાણીમા આપણી સામે ધર્યું છે

મહારા નવણુની આગસ રે, ન નીરખ્યા હરિને જરી,

એક મટકુ ન માડ્યુ રે, ન હરિયા ઝાખી કરી

જરા આખ ઊવડતી રે, તો સન્મુખ તેહ તદા,

બહુ બહાડ અગા રે ધડી યે ન થાય કદા

પણ પૃથ્વીના પડજો રે, શી ગમ ત્હેને ચેતનની ?

હવે સો વર ધ્રુવડ રે, ન ગમ ત્હોયે કર્ષ દિનની (હરિનાદર્શન)

‘અહમ્’એ પ્રગટાવેલા સ્વાય અને મોહના અંતરાયો બેદીને મનુષ્ય આત્માની નિર્મળ આમામા પ્રકાશતો, વિશ્વાત્માની સામોસામ આવીને ઉજત મસ્તકે ત્યા સુધી ગોબો ન રહે, ત્યા સુધી જીવનનું સત્ય કે સૃષ્ટિનું રહસ્ય એ ક્યાથી પામી શકવાનો હતો ? એ ભૂમિમા પ્રાપ્ત કરવા તેનો પ્રાણ ત્યારે તવસી રહે, ત્યારે પ્રાર્થના પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું કેવું અજ્ઞ સાધન બની શકે છે તેનો જાસ આપણને કવિશ્રીના સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાર્થના કાવ્ય ‘સ્તુતિઅષ્ટક મા થાય છે સંસ્કૃત સ્તુતિઓ-હિચ્ચારણોમાથી એકત્ર કરેના, પરન્તુ સર્જનાત્મક ભાવાનુવાદની રચના દ્વારા ગુજરાતી વાણીમા આત્મમાત્ર કરેલા કેટલાક ગદ્યન ભાવોને એક આધ્યાત્મિક મૂત્રે ગૂથી લેના આ એજસ્ટી સ્તુતિમંત્રમા પરમાત્માના વિવિધ સ્વરૂપમા વ્યક્ત થતી સૃષ્ટિના હાદેમા રહેલી વિશ્વતોવ્યાપી પરબ્રહ્મની સનાતન એકતાનું વિશદ દર્શન જગદગી રહે છે

પ્રભો! અન્તર્યોમી! જીવન જીવના! દીનશરણા!
પિતા! માતા! ગન્ધુ! અનુપમ સખા! દિતકરણા!
પ્રભા, કીર્તિ, કાન્તિ, ધન, વિભવ, સર્વસ્વ જનના!
નમુ હુ, વહુ હું, વિગલ મુખ સ્વામી જગતના!

આત્માનાં કેટકેટલાં ચિરસ્વરૂપો દારદ, અને છતાં ય તે પ્રત્યેકના પ્રાણરૂપ હોય તેની રીતે, પરમાત્માના નિરવધિ સ્વરૂપનું આલેખન આ પંક્તિઓમાં જોપસી આવે છે! પરમાત્મા બ્રહ્માડમાં વ્યાપી રહ્યો છે, પરન્તુ એક માનવીના દિલની નિકટમાં નિકટ પણ સંચરી રહ્યો છે એ દર્શન ઓછું ભગ્ય નથી :

વસે બ્રહ્માડોમાં, અમ હિર વિશે વાસ કરતો
તું આધેમાં આધે પણ સમીપમાં નિત્ય દસતો;
નમુ આત્મા ઢાળી, નમન લગતી દેહ નમજો,
નમુ કોટિ વારે, વળી પ્રભુ ' નમસ્કાર જ હજો.

અને આવા વિરાટ છતાં અતિ આત્મીય એવા વિશ્વના પરમ પ્રાણુ સામે મનુષ્યહૃદય પ્રાર્થનાથી ભાવાર્દ્ર ગળી છલકાઈ જોડે તેમાં શુ આશ્ચર્ય!

અસત્યોગાહીયાં પ્રભુ! પરમ સત્યે તું લઈ જા,
જોડા અંધારેથી પ્રભુ! પરમ તેજે તું લઈ જા;
મહામૃત્યુમાથી અમૃત સમીપે નાચ' લઈ જા,
તુ હીજો હું હુ, તો તુજ દરશનાં દાન દર્શન. (સ્તુતિ અષ્ટક)

આ કડીમાની પહેલી ત્રણ પંક્તિઓ ત્રણ સમાન્તર સંસ્કૃત પ્રાર્થનામુત્રો—અસત્યો મામ્ સદ્ ગમય, તનસો મામ્ વ્યોતિર્ગમય, મૃત્યો મામ્ અમૃત ગમયના સ્વતંત્ર ભાવાનુવાદ રૂપ હશે તેનો ખ્યાલ પ્રથમ વાંચને બાંધે જ કાઢને આવે. પૃથ્વી, જગત, સૃષ્ટિ અને વિશ્વમાં

એક અહાંડંબ્યાપી પરમ ચૈતન્યનો મહાસાગર ધૂમી રહ્યો છે. જેમ નદીઓનાં જળ સમુદ્ર ભણી વહે છે, તેમ માનવપ્રવૃત્તિઓનાં સકળ વહેણ ચૈતન્યના એ મહાસાગર પ્રતિ વહેતાં અંતે તેમાં સમાપ્ત થાય ત્યારે જ મનુષ્યજીવન કૃતાર્થ થાય છે, એની અખંડ પ્રતીતિ આ પ્રાર્થનાકાન્ધને એક વિરલ દર્શનાત્મક ભૂમિકાએ રચાપે છે, જ્યાં એક વાર્તાયુક્ત સ્તુતિગીત દ્વારા કવિએ પરમાત્માના વૈવિધ્યમય વિરાટ સ્વરૂપને માનવજીવનના સામાન્ય ફલક પર તાદરસ ઉદાત્ત આપ્યો છે.

પ્રભુના આવા ભવ્ય તેજદર્શન જોવું જ હૃદયંગમ છે વિદ્યાર્થી સાથે એકાકાર બનવા ઝંખતા માનવઆત્માના તલસાદને વહાવતા આર્જનપૂર્ણ આંતરનાદનું સાહજિક ચિત્રાલેખન. એક પ્રેમયોગી પ્રેમને ફગાવી દઈ, જીવનની સાધનાના મહાસાગરમાં પોતાનું નાવ ઝુકાવે છે, ત્યારે પ્રેમની રેખાથી અંકિત, છતાં ઉપાસનાના તેજથી પ્રભાન્વિત એની આરાધના નિઃ આંતરિક વિકાસની જે આશ્વાસના કરે છે, તેમાં જે સિદ્ધિ-અસિદ્ધિ, તૃપ્તિ-અતૃપ્તિ પોતે અનુભવી રહે છે, તેનું તાદરસ બયાન 'અહાલેક'ના સાધનાગીતમાં અપૂર્વ વેધકતાથી કવિએ આપણી સામે રજૂ કર્યું છે. પરમાત્માની દિવ્ય વિભૂતિની ઝાંખી ગમે તેવા જીવનયોગીના હૃદયમાં પોતાની અસ્પતાનું જે ભાન પ્રગટાવે છે તે નીચેની પંક્તિઓમાં કેવી સહજ ઋણુતાપૂર્વક ચિત્રિત થયું છે !

નથી લીધી પ્રભો! દીક્ષા, નથી ઝોઢી કંઈની;

નમી તુજ પાપ છુ તેવો, જગાવ્યો મેં અહાલેક !

સંતોષ છે માત્ર જગતના એકમાં અનન્તનો નાદ ગળાવવા રૂં પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યાનો; આફી તો સધળી અપૂર્ણતા જ છે. કેવળ પરમ મહાપ્રભુની અખૂટ સત્ત્વસમૃદ્ધિ અને કયાં એક કંઈકેર ભક્ત

દાગિય અને એની પામરતા! એ અપાર વિશ્વસમૃદ્ધિમાંથી પોતાને અમૃતનો એક કણ આપવા ભક્તહૃદય પ્રભુને આર્જવપૂર્ણ સ્વરે વિનવણી કરે છે:

વિરાગે છે તું દિલ દરિયાવ, અધિ અદ્ભુત યજ્ઞગાન!

આણું શું તો અમીકણ દે, જગાવ્યો મેં અહાલેક!

પરન્તુ પોતાને ફાળે જે કર્તવ્ય આવ્યું છે તે બળબ્યાનો આત્મ-સંતોષ પણ જેવો તેવો નથી. એ કર્મયોગમાંથી વિશ્વાત્મા સાથે જે પરમ તન્મયતા, ભક્તેને એક ક્ષણ માટે પણ, આત્મસાત્ થાય છે તેની ઝળહળાતી જ્યોત સારા જીવનને ઉજળી રહે છે:

નહિ કાંઈ મળે તો ચે મળ્યું દર્શનનું દાન;

મળા સળગી મીઠે મીઠને જગાવ્યો મેં અહાલેક!

અને આ રીતે કર્તવ્યસાધના દ્વારા જીવનનું દર્શન, વિશાળ વિશ્વદર્શનના પ્રકાશતળે પ્રાપ્ત થયું છે એમાં જ માનવીની સમગ્ર ઉપાસનાનું સાહસ્ય પ્રતિગિજિત થાય છે:

જડ્યું જીવનું જીવન માહરું જગાવ્યો મેં અહાલેક! (અહાલેક!)

જીવનની આવી અખંડ તપસાધના વિશ્વમાં વહેતી પુણ્યતાની જાહવીમાંથી પ્રેરણાજળ પામવાની સહેજે અપેક્ષા રાખી શકે. અહાં-કમાં સુચિતાનો જે પરમ સ્રોત વહી રહ્યો છે તેનાં ગંગાજળથી પાવન ચર્ચ, મનુષ્ય પોતાના અંતરમાં વિમલતા પ્રગટાવવા ઉદત થાય ત્યારે તેના અર્થે—

ધૂમે ધૂમે ને ઘેલી વહે

ને કાંઈ વહેતી અખંડ ને અનન્તરે!

જાહવી જગની ધૂમે રે!

અને આ જગજાહવીના પુણ્યસ્પર્શ દ્વારા આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રેરણા ઝીલી, આત્માની પરિશુદ્ધિ કાળે માનવી સભ્ય થાય તો નિશ્ચય જગની એ જાહવી—

સગરકુમારોને તારિયા,

ને એમ તારશે માનવજાત રે !

જાહરી જગાડી ધૂમે રે ! (જગની જાહરી)

પરંતુ માનવીના અતરાતમાગાથી સ્પુરતુ ભક્તિનું પૂર જ્યારે વિશ્વના વ્યાપક દર્શનમા પરમાત્માનો સર્વતોવ્યાપી સાક્ષાત્કાર કરે છે, ત્યારે એ દર્શન પ્રેમ અને ચૈતન્યના સમુદયનું, રિરાટ સ્વરૂપે એની દૃષ્ટિમા વિરાજી રહે છે એવી પગોમા પરમાત્માના નિર્નૌકિક પ્રેમ સ્વરૂપનું અભિવાદન માનવ આત્મામા ઉદ્દામમય પૂજનના ને ઓષ વહાવે છે, તેનું આકલન કવિએ આપણને 'પ્રેમ જ્યોતિ', 'પ્રેમાન્દ જ્યોત' અને 'જ્યોતિ જય' પ્રેમ જ્યોતિ'ની વિશ્વતોવ્યાપી પ્રેમદર્શન ની કા યત્રિપુત્રીમા અગ્રજ લગ્નતાથી ભૂર્તિમન્ત કરી મતાવ્યુ છે. કેવી ભર્ગસ્વન, પ્રભાવશાળી છે આ પરમ પ્રેમજ્યોતિ !

અકો! પ્રેમજ્યોતિ' પરમ જ્યોતિ' !

મહાવિશ્વ તુજ આરતી વધાવે,

ચારુ રવિચન્દ્રની કાન્તિને અખવે

તુજ શિખા એવી જગ આવે (પ્રેમજ્યોતિ)

આવી દેહીધ્યમાન પ્રેમજ્યોતિ વિશ્વના પ્રેમમન્દિરે આનન્દસ્વરૂપે અગ્રજી ભેડે છે, ત્યારે મારુ યે જગત પ્રેમ અને દર્શનની ઉદ્દાસમાન નવપ્રેરણાથી યનમડી રહે છે, આત્મા અમૃતની ધન્યતા અનુભવે છે અને પન્થહ સાથે પ્રેમની એકાત્મતા અનુભવે છે

ગેગેમમાથી શુન્ને પડ્યા આ પ્રેમકુળે,

પ્રેમદેવની ધૂમે છે આરતી ઉરે ઉરે

પ્રેમાન્દ જ્યોત જગડી આજ પ્રેમમન્દિરે (પ્રેમાન્દ જ્યોત)

આ સાક્ષત પ્રેમજ્યોતિની જગગાથા સમગ્ર જલ્લાઃ અને

પૃથ્વીમાં વ્યાપી રહે છે, ત્યારે પ્રેમનો આખ્યાત્મિક સાક્ષાત્કાર કેવું
અનેક ગૌરવ ધારણ કરે છે!

લોકલોકનો ઉગ્મસ

દેવદેવનો સુવાસ,

યુગયુગનો હિન્દુવાસ

પરમ પ્રેમનો પ્રકાશ:

ગાય શા ગુણાતુલાદ ત્હારા! કહો જ્યતિ જ્ય!

(જ્યતિ જ્ય! પ્રેમજ્યોતિ)

પરંતુ આ ભવ્ય પ્રેમદર્શન પણ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપી રહેલા પરમ
ચૈતન્યની અપ્રમેય વિરાટતાની ઝાંખીમાં ત્યારે સમાઈ જાય છે, ત્યારે
સમસ્ત વિશ્વનો પ્રાણ જે વિરાટદર્શનમાં છલકાઈ જાય છે તેનું આશ્વેષન,
ભિર્ધ્વતાને આરેથી, આપણને કવિશ્રી નહાનાલાલ 'હરિ! ત્હારે કીકીને
હિન્ડોળ' અને 'ધન્ય સુદર્શનત્યોત' જેવા અપૂર્વ મહિમાસ્તોત્રોમાં
આપે છે, પરમાત્માના નયનના હિન્ડોળા પર આપું વિશ્વ ઝૂકી રહું
'છ એ દરમ કેવી પ્રેરણાવાન તેજપંક્તિઓમાં કવિએ ચિત્રિત કર્યું છે!

મન્દાકિનીનાં મહાજળ ઊઠળે

-વિશ્વજલકની ઊળ:

હરિ ત્હારે કીકી-કીકીને હિન્ડોળ.....

એ જ રીતે વિશ્વના મહાસત્ત્વો આ વિરાટ તત્ત્વની ગૌરવભેર
પૂજા કરે છે એ દરમ પણ એટલું જ તેજોમય છે:

સૂર્ય ને શશિપર આરતી કરતા

બોલે મહનતાના બોલ;

અસ્તોદયની આ વિશ્વલીલામાં

હરિવર એક અડોલ:

હરિ! ત્હારે કીકી કીકીને હિન્ડોળ...(હરિ! ત્હારે કીકીને હિન્ડોળ!)

નિગદનું આ જાન્ય દર્શન માનવ-આત્માને ધન્ય કરી, પરમાત્મા પ્રત્યે તેના અંતરનાં દ્વાર ઉપાડી, એના દૃશ્યમાંથી જ્યારે પરમેશ્વરનું ગદન-અભિપ્રાયન રેસાને, ત્યારે આત્મા અને પરમાત્માનો યોગ પૂર્ણતાને શિખરે જે આલૌકિક એકત્વ પામે છે, તેનું ઉચ્ચત્વજ તેમજ દર્શન ભક્તિયોગની પદ્ધિપૂર્ણતા દાખવતું કેવું આગળ વિરાજ રહે છે તેનું નિરૂપણ નીચેની પંક્તિઓમાં જગદી રહે છે:

શ્રવનું શ્રવન, કાગનો કાગ એ,

હૃદયારે અનન્તના આદેશ:

હરિવર! ધન્ય સુદર્શનભ્યોત !

સુજન પ્રવચની લેખિની શા એના

અમૃત મૃત્યુના મન્દેશ:

હરિવર! ધન્ય સુદર્શનભ્યોત !

(ધન્ય સુદર્શનભ્યોત !)

આ રીતે ન્દાનામાયની ભક્તિકવિનાના હાર્દમાં વિસ્તરતો શ્રવન-નો એક મુરખ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ આપણી આગળ વિસદ થાય છે. જગતના રમશ્રવનગાથી પમાર થયેલો કે સમર્થ કર્મયોગી, ત્યારે એ રમશ્રવનનાં જન્મનોથી અર્ગેતુષ્ટ થઈ, વિશ્વના વ્યાપક શ્રવનની ઉપામના અર્થે યોગશ્રવન સ્વીકારે છે, ત્યારે પ્રેમની સાથે ભક્તિનું તત્ત્વ તેમાં મળી જઈ, એના આંતરશ્રવનને વધુ સત્ત્વર જનાવે છે અને પરમાત્મા પ્રતિ એને દર્શનોન્મુખ કરી, એના અંતરનાં દ્વાર ઉપાડી નાખે છે. એ સ્થિતિમાં ક્યારેક હરિના સહયોગ માટેની તિતિજ્ઞાનું ગદન દર્શન સાપડે છે, તો ક્યારેક શ્રવનના આધ્યાત્મિક સાક્ષાત્કારનું પ્રકાશદર્શન પ્રજ્વલ્યથી બિટે છે; કેયારેક વિશ્વના પરમ તેજસ્વરૂપમાં જગતની આંતરિક પરિણતિ થતી જાણે છે, તો ક્યારેક બ્રહ્માંડવ્યાપી

મહાપ્રભુનું વિરાટ દર્શન પ્રેમ અને આનન્દની પરિસીમાએ ઝળહળી રહે છે. આ વિવિધ સ્વરૂપોનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ, એક આધ્યાત્મિક સૂત્રે ગૂંચાયેલાં તેજસ્વી કાવ્યકુસુમો દ્વારા, કવિવર ન્હાનાલાલની ભક્તિ-કવિતાના આંતરિક સત્યને પ્રગટ કરે છે અને એમના જીવનદર્શનના પ્રાણરૂપે વિરાજતા પ્રેમયોગમાં તેના પૂરક ભક્તિયોગનું વિશાળ દર્શન સીંચી, એ બંનેના એકીકરણ દ્વારા, માનવ-આત્માના સમુત્થાન અર્થે એક અપરિમિત ધ્યેય પ્રતિ ગાર્ગ્ય ઝીંધતુ, વ્યાપક જીવનનું કાન્ત દર્શન આપણી સામે ધરે છે.

ખંડ સાતમો : અર્ધકુસુમો

વિભૂતિદર્શનની કાવ્યસૃષ્ટિ

:૧:

રોમાંચક ઊર્મિકવિતાના ઉપામક તરીકે કવિવર ન્હાનાલાલનું શ્રેષ્ઠ સર્જન એમનાં ઊર્મિગીતો, રાસ અને પ્રણયકાવ્યોમાં પ્રગટ થયું છે. ભાવનાશીલ પ્રેમકવિતાના વિધાયક તરીકે એમનું સામર્થ્ય એમનાં સુહાગી દામ્પત્યસ્તોત્રો, તેમજ 'ઉપા', 'ઈન્દુકુમાર' તથા 'જહાંગીર-નૂરજહાન' જેવી કૃતિઓમાં ખીલી ગિર્યું છે. આત્મમાણ્ડાત્કાર તથા વિશ્વદર્શનની એમની અંતર્મુખ જીવનકવિતાનો સ્તોત્ર એમની ભક્તિ-કવિતામાં તેમજ 'જ્યા-જયન્ત' જેવા નાટકોમાં વલ્લે છે. પીરત્વના પૂજારી તરીકે ન્હાનાલાલની પ્રતિમા એમનાં તેજસ્વી રણુગીતો તથા 'કુરુક્ષેત્ર'ના કેટલાક કાંડોમાં ઝળહળી ઊઠી છે. એમના મંદકૃતિદર્શનનો પરિપાક 'રાત્રિપિં વારત', 'શાહનશાહ અકબરશાહ' તથા 'વિશ્વમીતા' જેવાં એમના સાંસ્કૃતિક નાટકોમાં વ્યક્ત થયાં છે. કાળના યુગપલટા અને માનવઉત્ક્રાન્તિની મહામાયા કવિશ્રીએ એમના મહાકાવ્ય 'કુરુ-

વધુ હોય છે રેખાચિત્રોની પેરે, તેમાં સમગ્ર નિરૂપણ પર નાયકની
 તેજસ્વી પ્રતિભાની છાપ અવસ્થ પીળી જીંડે છે, પરંતુ રેખાચિત્રોમાં
 એ પ્રતિભાનું રહસ્ય બહુધા અમ્મુટ જ રહે છે, ત્યારે અહીં કવિની
 કોન્તદષ્ટિ નાયકના અતરના પડગો ઉઘાડી તેના અંતરગ વ્યક્તિત્વ
 માથી નિષ્પન્ન થતા પ્રભાવનું ગૂઢ રહસ્ય આત્મમાત્ર કરી વાચકની
 સામે ધરે છે એ જ રીતે મૂલપાકનાત્મક નિબંધોમાં નાયકના વ્યક્તિત્વ
 ના જે પાસાઓ ઉપર લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થાય છે, તે જ પાસાઓનો મૌલિક
 દ્રમે ઉપયોગ કરી, તેમ જ હાર્દમાં રહેલા આત્મમામર્થ્યનું પરસ્પરી
 નિયારણ દ્વારા નહિ, કિંતુ સર્જનાત્મિકતા તાદાત્મ્ય સાધીને, કવિ
 આપણને વિશદ દર્શન કરાવે છે. આમ એક અનોખા કાવ્યપ્રકાર દ્વારા
 જીવન, સાહિત્ય અને મંરૂતિના વિરિધ ક્ષેત્રે પ્રતિભાસપન્ન જ્યોતિ
 ધરોના સમાગી વ્યક્તિત્વનું નિશ્ચિતદર્શન કરાવવાનો ત્યારે ન્હા માલુમ
 પ્રપત્ન કરે છે, ત્યારે એમ જ કવિતા સહેજે ભાવનાત્મક ઊર્મિકાવ્ય જ
 જુગિકા પરથી દર્શનાત્મક મદાકાવ્ય જેવા ફાલ પર આવી વિરાજે
 છે 'પિતૃનપણ' કે 'યુગ્મરાતનો તપસ્વી' જેવા ખડકાવ્યોમાં પ્રતીત
 થતા આ નિશ્ચિત કાવ્યપ્રકારમાં કવિત્રી પોતાની પ્રતિભાની વેધક
 શક્તિ, જે નાયકને તેજો પાથમાં લે છે, તે જ આતરિક વિકાસના
 બળો પર એકાગ્ર કરે છે અને તે જ સમગ્ર વ્યક્તિત્વના હાર્દમાં જિતરી,
 તે જ પ્રભાવ જ રહ્યોનું આકલન કરતા નાયકની જીવનનિશ્ચિતનું જે
 અતરગ દર્શન જાણી આવે છે તે સર્જક પ્રતિભાશક્તિથી પ્રકાશ-
 માન કરી, આપણી ચિત્તસૃષ્ટિ જ નિશ્ચય પદ પર એક અવિચ્છેદ્ય
 ચિત્રને અંતિત કરે છે આ પ્રકારની કૃતિઓ ન્હાનાસાપના દાયમાં
 બહુધા અજ્ઞાનિતોમાં સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, તેકે તેમાં પણ તેમ જ
 પ્રમાણ સ્વરૂપ પાળી નિશ્ચિત પ્રખુર રેખાચિત્ર કગરમાં જ દોષ

છે. કવિની નિરૂપણકલા આ પ્રકારમાં સંગોગો અનુસાર જુદેજુદે સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે અને તેથી તેની વ્યાપકતામાં વૈવિધ્યનો સુમેળ પણ સધાય છે. 'પિતૃતર્પણ' જેવા અંગત પશ્ચાત્તાપના વિસ્તૃત કાવ્યમાં અર્ધાંજલિરૂપે ન્હાનાલાલ એમના પુણ્યશ્લોક પિતાની શુભચાચા ગાય છે; પરંતુ પ્રાપ્તિની ઉત્કટ ભાવનાથી પ્રેરાઈ, જ્યારે તેઓ પિતાના જીવનની અનઃસૃષ્ટિનાં દ્વાર ખોલી તેમના અંતરંગ વ્યક્તિત્વની પ્રતિભા-સૃષ્ટિમાં પ્રવેશવા મથે છે, ત્યારે તીવ્ર પશ્ચાત્તાપમાંથી ઊભરાતી એક સંવેદનશીલ હૃદયની આદ્રતા જાતે જ એક યુગવિભૂતિના દર્શનનું સમર્થ વાહન બની રહે છે. આ આંતરલક્ષી તાદાત્મ્યની સામે, સદ્ગુણ-જૂતિપૂર્ણ છતાં તટસ્થ દ્રષ્ટાની દષ્ટે 'યુગરાતનો તપસ્વી'માં કવિની ક્રાન્તદષ્ટિ એક મહાન યુગવિધાતાની આંતરિક વિભૂતિ તેમજ બાહ્ય પ્રભાવના હાદ્દમાં પ્રવેશી, તેના આત્મસામર્થ્યનું પયગમ્બરી દર્શન આપણી સામે ધરે છે. આનાથી જુદી રીતે, 'શ્રીમન્ત મહારાજ સમાજરાય માધકવાડ' તથા 'મદર્પિ દયાનન્દ' જેવાં કાવ્યાત્મક રેખાચિત્રોમાં મહાના વાહન દ્વારા પણ ન્હાનાલાલે કેટલાક મહાપુરુષોની સાક્ષાત્તિક જીવનસિદ્ધિનાં પ્રેરક બળોનું નિરૂપણ કરી, એમના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સર્જનાત્મક હાલ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વસ્તુતઃ આ ત્રણે કક્ષાઓ ન્હાનાલાલના ગૌણિક વિભૂતિદર્શનનાં વિવિધ પાસાંઓ રજૂ કરે છે. પરંતુ એમની સર્વકપ્રતિભા તો પ્રથમના બે સ્વરૂપોમાં જ ઉત્કૃષ્ટપણે જગદી ઊઠે છે, જ્યારે એમનાં મહા રેખાચિત્રો, અત્યંત તેજસ્વી જીવનસભરતા ધરાવતા છતાં, ઉચ્ચ વ્યક્તિત્વનિરૂપણની સીમાએ અટકી જાય છે. મમે તેમ, આ કાવ્યપ્રકાર દ્વારા, ન્હાનાલાલ કેવળ આત્મલક્ષી બિર્ગિકવિનાની પ્રતિભા જ નહિ, કિંતુ સાથો-સાથ પરલક્ષી જીવનદર્શનને સાક્ષાત્ મૂર્ત કરવાની ક્રાન્તદર્શી કલાધારની

સર્જનશક્તિ પણ ધરાવે છે તેની વાચકને વિરમયજ્જનક પ્રતીતિ થાય છે. સાહિત્ય અને જીવનનાં દેશોના બે સમર્થ જ્યોતિર્ધરોના સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વદર્શનનું ચિત્ર જોમાં ઊપસી આવે છે એવાં બે પ્રતિનિધિ-રૂપ ખંડકાઓ 'પિતૃતર્પણ' અને 'ગુજરાતનો તપસ્વી'ના અધ્યયન દ્વારા, ન્હાનાલાલના સર્વતોમુખી વિભૂતિદર્શનના આંતરિક સ્વરૂપને આ કાવ્યપ્રકારનાં ઉપરોક્ત બે પાસાઓમાં જુદીજુદી રીતે વ્યક્ત થતું નિહાળવાનો આપણે અહીં મયાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશું.

: ૨ :

'પિતૃતર્પણ' એ ઉદય પામતા નવયુગના કવિકિરીટ પુત્રનું અરત પામેલા યુગના કવીશ્વર તરીકે પૂજાયેલા પિતાને ચરણે શ્રદ્ધાંજલિરૂપે ધરાયેલું એક નિલક્ષણ કાવ્યકુસુમ છે. આ પિતૃતર્પણ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે શ્રીમદ્ ભગવદગીતાના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે આર્પાયેલી અર્ધ્યાંજલિ દ્વારા કયું છે, તેમાં ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગના જીવનસંદેશને મૂર્ત કરના કવીશ્વર દલપતરામના કર્મયોગનું તથા એવા કર્મવીર પિતાનું અભિવાદન કરતા સુપુત્રના શક્તિયોગના સ્વભાગ મિલનનું જાણે તાદરશ પ્રતિબિંબ પડતું હોય તેમ આપણને લાગે છે. આ શ્રદ્ધાંજલિ એ પૂર્વકાળના પોતાના આચરણનું જીવંત પ્રાપ્તિત્ત હોય એ રીતે કવિ સદ્ગત પિતાને ચરણે ધરે છે, ત્યારે તેના આલેખનમાં પશ્ચાત્તાપી હૃદયની ઊંડી વેદના તથા બાવાર્દ દિલના કારુણ્ય સાથે અંતરંગ જીવનની પુનર્દીક્ષામાંથી પ્રાપ્ત થયેલ પાતનકારી પ્રસાદ અને આધ્યાત્મિક નવદર્શનનો પ્રકાશ બગાડી નાશ, આત્મસંવેદનની મંથન-સહિનું એવું દુઃખ ચિત્ર પ્રગટાવે છે કે તેમાં વ્યક્તિની સ્વાનુભૂતિનું પ્રતિબિંબ સમષ્ટિના નિશાળ જીવનમાં તેનો વિસ્તાર પામે છે. આ દષ્ટિએ જોતાં 'પિતૃતર્પણ'ને એક સંપૂર્ણ આત્મસફી કાવ્ય તરીકે

મણી શકાય; આમ છતાં તેની હૃદયદ્રાવક આત્મીયતા એના વિસ્તરતા વિભૂતિદર્શનને સીમિત કરવાને બદલે તેને માનવતાની લાક્ષણિક સુવાસ બપે છે, તેમજ તેનું આત્મચક્ષી તત્ત્વ, માનુષી ભાવ દ્વારા કાવ્યને વધુ સમૃદ્ધ બનાવતું, તેના વિશાળ જીવનદર્શનના એક પરિપોષક અંગ-રૂપ બની રહે છે એ તેના કલાવિધાનની એક વિશિષ્ટતા છે. અસ-બત્ત, કાવ્યની અંતિમ મહત્તાનો આધાર તો ને વિભૂતિનું કવિ આયેખન કરવા પ્રેરાય છે તેની પ્રતિબાનુ દર્શન આપણી કષ્ટના-સૃષ્ટિમાં કેવો પ્રભાવપૂર્ણ વિસ્તાર સાધે છે તેના પર જ રહેલો છે, અને તેટલે જ અંશે આ પ્રકારના વ્યક્તિત્વનિરૂપણની સાર્યકતા હોઈ શકે. કવિની દૃષ્ટિમાં પણ આ જ લક્ષ્ય પ્રધાન રથાને હોય તેવો સમગ્ર કૃતિના વાયને ભાસ થાય છે, જે કે તેને માટેની પ્રાયમિક પ્રેરણા પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે મહાગત પિતાને અર્ધોજ્જ્વલ અર્પવાની કૃતચનાપૂર્ણ ભાવનામાયી ઉદ્ભવી છે એ પણ એટલું જ નિશ્ચિત છે. તેથી જ, 'પિતૃતર્પણ'ના પ્રારંભે, સ્મૃતિપટ પર છવાયેલા કાળના અંચળા ઉલ્લેચી, કવિ જ્યારે સદ્ગત પિતાના આન્તરજીવનનું સાન્નિધ્ય શોધે છે, ત્યારે એક યુગવ્યાગીના વાસ્તવ જીવનની મહત્તાના રહસ્યદર્શન માટેની સ્વા-ભાવિક ભૂમિકા સરળત્ય છે પરંતુ પિતાને અર્પાયેલી આ સ્મરણ-જ્વલિ તરત જ એક યુગવ્યાગી જ્યોતિર્ધરના ઉદયે અર્પાયેલી કુસુમા-જ્વલિરૂપે પલટાઈ જાય છે, ત્યારે ધીમેધીમે એ વિભૂતિના ઉન્નવણ વ્યક્તિત્વની સુરખી દૃષ્ટિપટ પર પથરાતી જાય છે. ગાઢ શતાબ્દીના મધ્યભાગમાં સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક, સામાજિક-પ્રત્યેક ક્ષેત્રે ભારતીય પ્રજાના પુનરુત્થાનનો ક્રાન્તિકારી યુગ શરૂ થયો, ત્યારે એ યુગના પ્રભાવે પ્રજાજીવનના પરિવર્તનની ધન્ય ક્ષણે, આશા-પ્રેરક અરણ્ય સા કવીશ્વર દક્ષપતંગમનો શુર્જરગિગના સાહિત્યકાશે

ઉદય થયો. એમના સર્વોદાર્થી વ્યક્તિત્વના મહિમાની જે પ્રગળ છાપ
એ આખા યુગ પર પડી હતી તેના રહસ્યને સ્ફુટ કરવા ઉદ્યત થયેલા
કવિવર ન્દાનાલાલ એક પછી એક બપોરી આવતા એમના વિરલ ગુણોનું
દર્શન ઝીલી, એક પ્રેરક મંરકારમૂર્તિનું ચિત્ર આપણા મગજમાં ખડું કરે છે :

છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમ;
દેવોના ધામ જેવું હૈકું મણે હિમાલય.
બુદ્ધિ, વૈભવ ને આસ્થા, આશા, રસ, ઉદારતા :
એ દૈવી દીપમાલાનાં અન્તરે તેજ રાજતાં.

બુદ્ધિનો પ્રકાશ, મૌજન્યની સુવાસ, આત્માનું ઔદાર્ય, શ્રદ્ધાની
ઝલક આદિ તરવેા નવયુગની આશા શી આ મૌમ્ય મંરકારવિમૂર્તિમાં
સુદાય છે. પછી એ યુગની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ, એની
ભાવનાઓ અને આદર્શોને મૂર્ત કરતી દલપતરામની કવિતામાં નવ-
યુગની પ્રગ્ળને જીવનનું અમૃત લાધે તેમાં શું આશ્ચર્ય! વિશેષમાં તેમના
આત્મરિક ગુણો તેમજ કાવ્યમયુદ્ધિને શોભાવે એવું વિગ્લ બાહ્ય વ્યક્તિત્વ
પણ દલપતરામને પ્રાપ્ત થયું હતું. મેવના જેવી ધીરગમ્ભીર છતાં
ઉત્પાદી એમની વાણી, એમની પ્રસન્ન મુખમુદ્રા, તિલકરેખાથી શોભતું
એમનું ઉજ્જવલ ભાવ, ફિરસ્તા જેવાં એમનાં શ્વેત વસ્ત્રો, એમની
મૌજન્યશીલ ચિનમ્રતા છતાં અડગ દૃઢતા, એમની શાન્ત, ગમ્ભીર ચાપ—
એ સર્વ બાહ્ય સાજ સૌમ્યતાની ઉપાસના હાગ નવજીવનને આકાર
આપવા ઝંખતી તાકાલીન ગુજગતી પ્રગ્ળના હૃદયનું મણે આબેહૂમ
પ્રતિબિંબ ઝીવે છે. એમની કવિતા પ્રગ્ળજીવના હિતકર્મનાં મામુલિક
ખળોના આન્તરિક પ્રવાહો સાથે તાદાત્મ્યનું અખંડ સાતત્ય દર્શાવે છે,
એ ગુજરાતી સાહિત્યના પુનરુદ્ધાનના મંદર્ભમાં કીધર તર્કિક મન્થાના-
યેલા દલપતરામની કાવ્યસિદ્ધિ છે દીર્ઘ જીવનકાળ દરમ્યાન પ્રગ્ળા

સંસ્કૃતિયકતરને અનેક વિદ્યા તથા મંરકારપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિકસાવનાર આ હવનસ્વામીએ મંસારની ઉત્કાન્તિમાં પણ પોતાના કર્તવ્યયોગ દ્વારા એટલો જ ભાગ ભજવ્યો; પરંતુ એ કાર્ય સમાપ્ત થતાં, દૃષ્ટિને મંકેલી લાઈ, અનર્મુખ બની, હવનનું શામલ સત્ય, વિશ્વનું અંતિમ રહસ્ય પારખવા તેઓ તત્પર થયા. આ રીતે કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ અને પરમાત્મયોગનો હવનના સંધ્યાકાળે સુમત્ર મંગમ થતાં, આ યુગ-વિધાતા મંરકારસ્વામીનું ગૌરવ, એક આધ્યાત્મિક હવનજ્યોતિ પ્રગટાવતું, પ્રગ્નહવનને ઉગ્મળા રત્નું. યુગનાં સંસ્કૃતિવહેણો પોષવામાં, કવિતાના રમકારા પ્રગ્નહવનને અધિક ઉત્સાસમાન બનાવવામાં, સામાજિક, સાંસ્કારિક, રાજકીય બળોને સાહિત્યમાં મૂર્ત કરવામાં, શાન્ત, મંરકારપૂર્ણ આદર્શો દ્વારા યુજ્જર પ્રગ્ની ખીલતી અસ્થિતાને વેગ આપવામાં, તેની બિછળતી મદસ્ત્રાકાક્ષાઓને મંચમની સીમાઓ અર્પી તે દ્વારા તેનું અંતરંગ ખખીર વિકસાવવામાં કરીશ્વર દલપતરામનો ફાળો યુગરાતની ક્ષિતિએ વિવિધ સ્વરૂપે ઝળકતા એક સમર્થ યુગ-સહાનો હતો, તેનો હવન-સાક્ષાત્કાર કવિશ્રી ન્હાનાલાલ પિતાની સર્વતોદર્શી વિભૂતિના અનેક પાસાઓ પ્રગટ કરતા એક નિર્બીજ ચિત્રદર્શન દ્વારા આપણને કરાવે છે :

આઘ દ્રષ્ટા આ યુગના, કવિ છો, સૂત્રકાર છો;
ને નવહવન કેરા ઝાપિ છો, સૃષ્ટિકાર છો.
ભવિષ્યવેતા, આચાર્ય, પેગમ્બર મજુતણા;
નવીન યુજ્જર રાષ્ટ્રે એ ગજવી ગેખી ઘોષણા.

પ્રગ્નહવનની સરળ અભિલાષાઓને વ્યક્ત કરતા, એના સંસ્કારને નવયુગના પ્રકાશથી પોષતા, એની ઉત્કંઠાઓને ધીમેધીમે ઊર્ધ્વતો-મુખી આદર્શ તરફ વાળતા દલપતરામે પોતાના સૌમ્ય સાન્નિધ્ય નેતૃત્વથી

ગુજરાતી પ્રજાના દિલમાં સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે અદ્વિતીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પુણ્યભાવ, સદાચાર, ભક્તિ, પરમાર્થ, ઔદાર્ય, ધર્મ આદિ જીવનનાં મૂળભૂત તત્ત્વોના સ્વીકારમાં જ વ્યક્તિનું શ્રેય છે અને સમાજનો ઉદ્ધાર છે એવી દલપતરામની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. રાજનૈતિક ક્ષેત્રે રાજ્ય અને પ્રજા બન્ને એક જ દેહના બે બાહુરૂપ છે એવું તેમનું અવિચલ મંતવ્ય હતું અને તેથી બન્નેની વચ્ચે એકતા અને સુમેળ એ તેમનો મુદ્રાણેષ્ય હતો. ધર્મના ક્ષેત્રમાં પરધર્મીઓ પ્રત્યેની તેમની ઉદારતા, સર્વ સંપ્રદાયો પ્રત્યેની તેમની સમન્વયકારી દૃષ્ટિ, પ્રજાના સર્વ વિભાગો સાથેની તેમની એકાત્મતા આ યુગવિધાયક જીવનસ્વામીને ધાર્મિકતાના મૂર્તિમન્ત આદર્શરૂપે પ્રજાના ચિત્તમાં અનન્ય સ્થાનના અધિકારી બનાવતા. સૌનું કલ્યાણ એ એમનો જીવનમન્ત્ર હતો. વિદેશી વિદ્વદ્વર્ય કાર્ગિસ સમા જીવનસાથીની અતૂટ મૈત્રી દ્વારા ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ગંગમનો બેનમૂન આદર્શ એમણે ખડો કર્યો અને પ્રજાના અંતરમાં સિન્ધુની પેઠે રસની ઊર્મિઓ રેલાવી, લોકહૃદયનાં અપૂર્વ હેત તેઓ પામ્યા. એમનું આંતરિક જીવન સંયમશીલ, દૃઢ, ઉપાસનામય અને ચિંતનશીલ હતું. આમ જેમનું સર્વતોદરથી જીવનસ્વરૂપ આત્મદર્શન અને પ્રજાકલ્યાણની અખંડ સાધનાથી પ્રકાશમાન બન્યું હતું; કવિતા, સાહિત્ય સંસ્કાર, કેળવણી, મંસારસુધારો, દેશભક્તિ, ધર્મસમન્વય કલ્યાણિક ક્ષેત્રોનો નવયુગની વિકસતી પ્રજાના ઘડતરમાં પ્રગળ સાધનો તરીકે ઉપયોગ કરી જેમણે સમકાલીન યુગની જીવનદૃષ્ટિને આદર્શોન્મુખ વિદ્યાળતા અર્પી એવી આ સંસ્કારવિભૂતિ એ કાળના ગુર્જર પ્રજાજીવનના અધિષ્ઠાતા યુગપુરુષ તરીકે દીપી રહે તેમાં શું આશ્ચર્ય? જે કાળમાં દલપતરામ એક યુગવિધાયક સંસ્કારસ્વામી તરીકે પ્રકાશ્યા એ કાળ મધ્યયુગીય અને અર્વાચીન ગુજરાતના સન્ધિકાળનો હતો. પ્રજાના

સામુદ્ધિક ઉત્થાનની આખા ભારતવર્ષમાં ત્યારે ભૂગિકા રચાતી હતી. સાંસ્કૃતિક, સાહિત્યિક, સામાજિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક-દરેક ક્ષેત્રે નવાં યુગગળા વિકાસ પામી રહ્યાં હતાં. શાન્ત પ્રગતિવાંછુ યુગરસાતી પ્રજાની નાક પારખનાર દલપતરામે રાજ્યપણુ, ધૈર્ય અને સહાનુભૂતિ દ્વારા પ્રજાનું દિલ છતી લઈ, તેના ઊંડા આર્થ સંસ્કારોને સચેતન કરી, તેને આધુનિક યુગતાં નવધડતર અને પ્રગતિની દિશામાં વાળી, અને એ રીતે તેના સર્વતોમુખી વિકાસનો માર્ગ એ સમર્થ યુગરવામીની પ્રભાવક જીવન-પ્રેરણા તથા પ્રુદ્ધો થયો, એ 'પિતૃતર્પણ'માં કવીશ્વર દલપતરામના એમના યુગના મંદર્ભમાં કવિવર ન્હાનાલાલે કરેલા મૂલ્યાંકનનો પ્રધાન ખ્યાનિ છે. આ રીતે 'પિતૃતર્પણ' કાવ્ય એક સાથે સદ્ગત પિતા પ્રત્યેની પુત્રની પાયશ્વિત્તરૂપી શ્રદ્ધાંજલિ, તેમજ તેમાં પ્રતિબિમ્બિત થતી હૃદય પામતા યુગની અસ્ત પામેલા યુગ પ્રતિની કુસુમાંંજલિ દ્વારા એક સમર્થ યુગરવામીના આંતર-બાહ્ય વ્યક્તિત્વનિરૂપણનું ગભીર ચિત્રદર્શન બની રહે છે; અને તેમાં સ્વલક્ષી ભાવમયતાનું પરલક્ષી ગુણદર્શન સાથે મંપૂર્ણ સામંજસ્ય સંધાતાં, એક સમગ્ર યુગના સંસ્કાર-દર્શનનું ઔદાર્યબર તેજગિત્ર આપણી દષ્ટિ સમક્ષ તરવરી રહે છે. આમ એક પ્રતિનિધિરૂપ વ્યક્તિનું અંતરંગ જીવનરવરૂપ, વિશાળ સમષ્ટિના જીવનપટ પર પ્રસરતું, તેને પ્રભાવિત કરતું, પૌતાના યુગના જીવનપ્રવાહમાં તેના પ્રધાન પ્રેરકગળ રૂપે કેવી સ્વાભાવિકતાથી બળા બળ્ય છે તેનો લાક્ષણિક ચિતાર વાચકના મન પર ઐતિહાસિક યુગ-દર્શનની પાર્શ્વભૂમિ પર પથરાયેલા સાંસ્કૃતિક જીવનદર્શનની એક અવિરમરણીય છાપ મૂકી બળ્ય છે, જેના પ્રકાશમાં સમગ્ર કાવ્યકૃતિનું તારતમ્ય આપોઆપ સ્ફુટ થતું, તેની મૂલ્યવત્તાની સકળ પ્રતીતિ કરાવતું આપણા ચિત્તને સ્પર્શી રહે છે.

:૩:

‘પિતૃતર્પણ’મા કવિપુત્રની કવિપિતા પ્રત્યેની અર્ધ્યાજ્ઞની દ્વારા સાહિત્ય અને મરકાગના ક્ષેત્રે એક સમર્થ યુગવિભૂતિના વ્યક્તિત્વનું સર્વતોલક્ષી વિહંગાવલોકન કર્યો પછી, જ્યારે આપણે ‘યુગરાતનો તપસ્વી’ જેવા અર્ધ્યાજ્ઞસિના એવા જ પ્રતાપમય ખડકાવ્ય તરફ વળીએ છીએ, ત્યારે કવિતા અને દર્શનની મનોમુદ્રિ એક નવું જ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે પ્રથમ દષ્ટિપાતે કાવ્યની અજાન્ય રચના આપણુ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, પરંતુ સમગ્ર વાચન બાદ, અપવાગવ ડોલનશૈલી ॥ દાગમા ઢળાયેલી આ કૃતિની વિશિષ્ટ ભાવ અનુષ્ટુપ છદ્દમા વિદરતા ‘પિતૃ-તર્પણ’ના આલેખન જેટલી જ હૃદયસ્પર્શી લાગે છે બન્ને કૃતિઓ વચ્ચેનો મુખ્ય તફાવત દષ્ટિમિદુ અને નિઃપણ્યશૈલીનો છે ‘પિતૃતર્પણ’ની શ્રદ્ધાજ્ઞા પિતાના આત્મા માથે સૌહાર્દપૂર્ણ તન્મયતા અનુભવતા પુત્રના આત્મિક વિનમ્ર ભક્તિભાવમાથી રકુરે છે અને તન્મયતાની એ ભૂમિકા પરથી આગળ વધી, વસ્તુતઃ કવિશ્રી તેમા એક સમર્થ સરકારમૂર્તિ યુગનિધાતાની મહત્તાનું આત્મ-તરનક્ષી આકર્ષન કરવા પ્રેમય છે, જ્યારે ‘યુગરાતનો તપસ્વી’મા ધરેલી અર્ધ્યાજ્ઞસિ સર્જનતા નવયુગ ॥ અપ્રતિમ રાષ્ટ્રવિધાતા જીવનગ્રામીની સાર્વિક વિભૂતિનું દર્શનનીતા, તેની મહત્તાનું સિદ્ધાવલોકન કરતા મહાકવિના હૃદયમાથી પ્રગળાણે વહેતી લોકોત્તર અભિવાદનગાથાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે આ કાવ્યની રચના પછી આધુનિક ભારતના ઇતિહાસપટ પરથી એક આખી પેઢી પસાર થઈ ગઈ છે. સ્વાતન્ત્ર્યસિદ્ધિના મહાન લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલા નવભારતના ધડતરનું અમરણ કરતા ગાંધીપિતા મહાત્માજીનું જીવન આપણને સ્વાભાવિક રીતે જ એક મહાકાવ્ય જેવું ભાસે છે ખામ કરીને, ભારતીય સ્વાતન્ત્ર્યસંગ્રામના હિત્યાનકાળ દરમ્યાન વિકાસ

પામેલાં મહાત્માઓના જીવનનાં પ્રેરકતત્ત્વો, એમના સમર્થ વ્યક્તિત્વનાં વિધાયક બળોરૂપે, આપણા માનસિક ફલક પર એવાં પ્રત્યક્ષપણે અંકાર્થ ચૂક્યાં છે કે એ મૂળતત્ત્વોનો પ્રથમ આવિષ્કાર, તેમનો પ્રભાવક પ્રસાર તથા વ્યાપક માનવતાક્ષી તેમનો વિકાસ, એ ઉત્તરોત્તર પ્રગતિના પરિપાકરૂપ નહિ, કિંતુ ઇતિહાસની સદગતિસિદ્ધ ઘટના હોય એ રીતે સ્વીકારવા આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ; પરંતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમ્યાન, દક્ષિણ આફ્રિકાના દિંદીઓનો રાજકીય મંત્રાગ પૂરો કરી, તેમાંથી વિચાળ માનવ સેવા અને પ્રજા-નેતૃત્વનું અમોઘ ભાણું લઈ પૂ. બાપુજી ભારતીય પ્રજાને તેની હિતિના શિખરે દોરવા સ્વદેશ પાછા ફર્યા, ત્યારે જોડે એમના જીવનનાં નિયામક બળો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં હતા, પરંતુ સમગ્ર રાષ્ટ્રવ્યાપી ક્રાંતિકારક વિસ્તાર એ બળોને હજી પ્રાપ્ત થયો ન હતો, એ હકીકત અને તેની પાછળ પ્રતીત થતી એક સર્જન વિકાસક્રમની ભૂમિકા આપણે સહેલાઈથી ગ્રહણ કરી શકતા નથી. સત્યનિષ્ઠ, તપોમય જીવન દ્વારા પ્રજાને સામાજિક અને રાજકીય ઉત્થાનની દિશામાં દોરવણી આપવા મથતો એક કર્મચીર યુગ્મરાતની ભૂમિ પર મુક્ત ભારતના એના જીવનસ્વપ્નને આકાર આપવા માનવદેયામાં વેરવિખેર પડેલી સર્વ આધ્યાત્મિક શક્તિઓ એકત્રિત કરી, પ્રજાજીવનમાં તેને વહાવવા અને એ રીતે રાષ્ટ્રમાં નવજીવનની જ્વાલા પ્રગટાવવા કટિબદ્ધ થયો હતો. પરંતુ અત્યંત મૌલિક અને સારકારિક પ્રતિભા ધરાવતા અનેક મહારથીઓની વચ્ચે તેનું સ્થાન એ ક્ષણે ભારતીય પ્રજાને એક વિલક્ષણ સાહસવીર તથા રાજકીય જીવનને આધ્યાત્મિક સાત્ત્વિકતાની ભૂમિકાએ મૂકવા, સામાજિક જીવનને સેવાભાવી સમૂહકલ્યાણની કક્ષાએ ઊંચકવા અંખતા એક જીવનાશાળી સ્વપ્નદ્રષ્ટાથી વધુ બાજ્યે જ હતું. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંત પછી જ્યારે આ કાવ્ય સ્વાર્થ રહ્યું હતું ત્યારે હિંદના

વિચારક વર્ગે પણ ભાગ્યે જ કદખુ હશે કે એક દસકા જેટલા
 દૂરના ગામમાં આ અમદ્રષ્ટા, એ કાગે વિભૂતિઓ જેવા ભાસતા
 ભાગ્વીના રાજક્ષેત્રના માધાતાઓને કેવળ પોતાના આત્મમળથી પાછળ
 હાંની દઈ, દિંદી પ્રજાનું સર્વાંગી નેનૃત્વ હસ્તગત કરશે એમ જ
 નહિ, પણ પોતાના જીવનના અંત સુધી, ભારતના આ સમગ્ર ઉત્થાન
 કાળ દરમ્યાન પ્રજાની નાડને હાથમાં રાખી, એના આત્માને પોતે
 સર્જના આદર્શને પથે અવિરત દોરતા એક પરમ યુગપુરુષનું અદ્વિતીય
 સ્થાન પ્રજાના હૃદયમાં સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરશે આજે આ હકીકત એક
 ઇતિહાસમિદ્ધ ઘટના તરીકે આપણી ચિત્તભૂમિ પર અકાંધ ગર્ભ છે,
 પરંતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધને આતે જ્યારે આ રાષ્ટ્રવિધાયક યુગવિભૂતિ
 નનલા તના રાજકીય કનક પર હજી પાગરી રહી હતી, ત્યારે તેના
 સૂક્ષ્મ આત્મિક બળોનું દર્શન તત્કાલીન પ્રજાને માટે એક અરપષ્ટ
 આખીથી વધુ ભાગ્યે જ હશે પૌઠ ચિંતકો મન પણ એક સમર્થ
 આદર્શનિષ્ઠ નેતા ॥ સ્વરૂપથી એ દર્શ ॥ ભાગ્યે જ આગળ વધી
 શક્ય હશે પરંતુ યુગરાતના સદ્ભાગ્યે તે ॥ આ મહાન વિભૂતિના
 અતરંગ જીવનતત્ત્વને પારખાને મહામંત્રિ યુગરાતમાં એ સમયે
 મોજૂ હતો મહાત્માજીના જીવનને આપણે જે રીતે આજે પિઠાણીએ
 છીએ તે રીતે નહિ, પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકાથી એમ ॥ અંતિમ પુરા
 ગમ ॥ માદ, પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતથી સ્વીતચ્ચસિદ્ધિ પર્વતના ભારતીય
 ઉત્થાનકાળ દરમ્યાન એમના જીવનના આગળ વધતા વિકાસકર્મને
 ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અવગ્રહવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો જણાશે
 કે ભાગ્વીના યુક્તિવિધાતા યુગપુરુષની મહત્તાના પ્રેરક મુગોનું રહ્ય
 યુગરાત ॥ કવિવરે એ બગો ॥ પૂર્ણ પ્રાગટ્ય પહેલા મનોપથે
 પારખ્યું હતું એટલું જ નહિ, પણ તેમ ॥ જીવની અર્ધશતાબ્દીની

પૂર્ણાહુતિ પર રચાયેલા આ અંજલિકાવ્યમાં પયગમ્બરી વાણીથી નિશ્ચયપણે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું હતું. આ દૃષ્ટિએ નિહાળતાં, ‘યુગરાતનો તપસ્વી’ એ કોઈ સમર્થ કવિની કલ્પનાશક્તિથી આસેખાયેલા વ્યક્તિત્વનિરૂપણના કાવ્ય કરતાં, ભાવિમાં વિકસ્વર થવા સરખાયેલી એક વિશ્વવિભૂતિનાં આંતરિક બળોનું સૂક્ષ્મ આકલન કરતા મહાકવિના પ્રેરણામબર કાન્તદર્શનના પરિપાકરૂપ મદિમારતોવ હોય તેવું વિશેષ પ્રતીત થાય છે. ભારતના સ્વાતંત્ર્યમંત્રામના પ્રારંભમાં પ્રગતું નેતૃત્વ ઝડપી લઈ તેને પોતાના આદર્શ પંથે દોરવા તત્પર બનેલા આ પ્રભાવશાળી રાષ્ટ્ર-નેતાના જીવન કે વ્યક્તિત્વનું એકે મહત્ત્વનું પાસું એવું નહિ હોય કે જે એ કાળે હજી અંકુરરૂપે જ પ્રગટવા છતાં, કવિશ્રી ન્હાનાસાજની મર્મવેધક વિહંગદૃષ્ટિથી અસ્પૃષ્ટ રહી ગયું હોય. આજે રાષ્ટ્રપિતાના જીવનનું સર્વતોમુખી સ્વરૂપ એક ઐતિહાસિક સત્ત્વરૂપે આપણા ચિત્તમાં વિરાજમાન હોઈ, એક સર્ગના યુગના નિર્માણ પહેલાં, એ નિર્માણને અંતિમ ઘાટ આપવા પ્રગટેલા યુગસ્વામીની જીવનવિભૂતિનું સાક્ષાત દર્શન ધરનાર કવિવરની કાન્તદૃષ્ટિનું વ્યાપક મહત્ત્વ આપણને તરતજ ન સમજાય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ ‘યુગરાતનો તપસ્વી’ દ્વારા તત્કાલીન યુગરાતી પ્રજાએ ભારતના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્ર પર હિંદુ પામતી એક વિશ્વવિભૂતિનું વિચિત્ર દર્શન ઝીંધ્યું હતું અને એ દર્શન પ્રગટાવનાર કવિને કાન્તદ્રષ્ટા મહાકવિ તરીકે લગભગ નવાન્યા હતા એ પણ એટલી જ ઐતિહાસિક હકીકત છે એ આપણે વીસરવું ન ધરે. આ વસ્તુસ્થિતિના ચર્ચાર્ય મૂલ્યાંકનનો બીજો એક માપદંડ એ છે કે યુગરાતી ભાષામાં લખાયેલાં પૂ. મહાત્માજીના જીવન અને વ્યક્તિત્વને સ્પર્શતાં કાવ્યો-માંથી કોઈ પણ કાવ્ય હજી સુધી ‘યુગરાતનો તપસ્વી’ જેવી કાન્તદર્શી કવિતાની ઉચ્ચ કોટિ સિદ્ધ કરી શક્યું નથી. મહાત્માજીના વ્યક્તિત્વના

વિરોધી પ્રતિ જે પ્રેમીઓ,
શઠ પ્રતિ સત્યમ્ બોધનાર,

‘અન્યાય સદાએ જે ઉગામ ગા’નો અનુયાયી,
‘દેદશી દેહી જયવન્તો છે’નો આચરનાર
દુઃખતપતી આ દુનિયાનો દરવેશ છે તે.

મહાત્માજીના જીવનનું આ અદિમાત્રિક સ્વરૂપ એ જ એમની મહત્તાનો આર્ક છે. પ્રેમથી જ વિરોધીને જીતવો જોઈએ, સાત દ્વારા જ અમલના બળોને પાછા દહાવવાં જોઈએ, આત્મવસિદ્ધાનથી જ વિજય-મિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, એવાં ધર્મસૂત્રોની રાજકારણ જેવા કૃદ્ધ ક્ષેત્રે મહાત્મા-ત્રોત્તરે ગ્યાપના કરનાર આ આદર્શદ્રષ્ટા કર્મચોગી પ્રજા-જીવનના ગ્યામાયિક વહેજો પારખવામાં પણ ઓટો ચતુર નથી, તેમને યોગ્ય વળાંક આપવામાં તે ઓટો વ્યવહારકુશળ નથી. બારતનો આ પરમ આધ્યાત્મિક નેતા એક જાડેસ સમ્મતીતિત પણ છે. એક મંપૂર્ણ જીવનગ્યામી તરીકે એ મદૈવ અવનવાં ક્ષેત્રો ખેડે છે અને પોતાના સાત્તિક અનુભવનો નિચોડ પ્રજા મગસ ધરી, દરેક ઘેરે ઉત્સાહથી તેને દોરે છે સતત-જ ગારતની આશાના સ્વપ્નમાં નહીં માનનીના સર્જનમાં અનિવાર્ય એવા ચારે સ્વરૂપો-જ્ઞાત્રણ, શત્રુ, વૈરય અને મુદ્ર-નો અંક એનામાં મમાયેલો છે, જાણે પ્રાચીન ભારતના મંત્રુતિવિધાયકોએ ક્યોલા માનવમમાજના ચારે વર્ત્તો એનામાં મઠિમ-સિત ન થોલા દોષ’ અને કેવુ પ્રતિભામય છે એનું આત્મિક વ્યક્તિત્વ’ એ જ આત્મા ની પરમ તેજશક્તિ એક શબ્દમાં અનુપનાં જીવન આજની પાટ્ટારી નાખે છે. વેગુકળિના તે મળિ રમે છે, પાચના તે દેવ પ્રખે છે, સમયા ની તે અદ્યાઓ દરે છે, અમાજ તે મ ! પડે છે, અદકારીના તે મમપેળી જનારે છે’ પ્રમાણમાં પ્રજોનાઓ

નિર્માણ કરવાની ગાંધીજીની અસાધારણ વિદ્યુતિનું રહસ્ય પણ આ જ અપ્રતિમ આધ્યાત્મિક જીવનશક્તિમાં રહેલું છે. પરંતુ આ યુગવિધાયક જ્યોતિર્ધરની મહત્તાનું સાક્ષ્ય મનુષ્યોનાં જીવન પર થતી એની ક્રાન્તિકારી અસરોમાં જ સમાપ્ત થતું નથી. એની સાચી મહત્તા તો છે, દ્વિમાન્ય શા અડગ આ કર્મયોગીના હૃદયમાં સ્પુરતી સામાન્ય માનવી પ્રત્યેની એની નિસીમ સદ્દાનુભૂતિમાં, તેનાં દુઃખદ્રો નિદાણી કરણ્યાર્થ જનતી એની નિકટ આત્મીયતામાં. અજ્ઞ છે આ સિદ્ધ પુરુષનું વ્યક્તિત્વ! પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંને સ્વરૂપો તેનામાં સમાપ્ત થાય છે. નવામાં તે નવો અને જૂનામાં તે જૂનો છે. પ્રાચીન આદર્શની સંગીન પીઠિકા પર અર્વાચીન જીવનયોગની તે પ્રતિબ્ધા કરે છે અને તેના પોષણ અર્થે સર્વ આધ્યાત્મિક યુગ્મેને વિકસાવવામાં તે જીવનની સાર્થકતા નિદાણે છે :

સત્ય હૈનો મુદ્રાગન્ત છે,
તપ હૈનુ કવચ છે,
બ્રહ્મચર્ય હૈનો ધ્વજ છે,
અખૂટ ક્ષમાજલ્ય હૈને કમંડલ છે,
સદનશીલતાની તેની તત્ત્વા છે.

કેાજ નથી જાણતું કે મત્ય, સાધના, બ્રહ્મચર્ય, અર્ધિમા અને આત્મવિક્ષેપનના આ ધ્રુવતત્ત્વો પર મદાત્માજીના આદર્શનિષ્ઠ, ઉપાસનાગય જીવનની સૈદ્ધાંતિક શ્રૂતિકા રચાઈ હતી? પરંતુ એ મનાતન તત્ત્વોનું અભિગ્રાહન કરતા કવિની ગર્ભવેધી દષ્ટિ એ યુગવિભૂતિનાં અંગોમાં ક્યાંક ક્યાંક પડેલા એવાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો નિદાણે છે, જેમાં તેના લોકોત્તર વિકાસને કેળવતાં જાવિ જયરચાનોની આગી આજી ઝાંખી થતી હોય. માનવજીવનના દૃઢ કે તેની પાપમૃત્તિના ઘોર અપગમ

ખંડ આઠમો : ચિત્રસર્જનો

નૃપનાલાલનું પ્રાકૃતિક-ઐતહાસિક-સાંસ્કૃતિક દર્શન

: ૧ :

લગભગ અર્ધી શતાબ્દીને આવરી લેતી કવિવર ન્હાનાવાવની અખડ સાહિત્યસાધના દરમ્યાન એમની ઉત્તરોત્તર વિકસતી કાવ્ય-પ્રતિભા કવિતાનાં અનેક ક્ષેત્રો ખેડી ચૂકી હતી, જેના કાવ્યપે ગુજરાતને કાવ્યક્ષેત્રે એની નૂતન રસદષ્ટિને આવિષ્કાર અર્પતા એમનાં જિર્મિંગીતો, પ્રખુચકવિતા, રાસ, દામ્પત્યગ્તોત્રો છત્યાદિ મન્યાં; નાટ્ય ક્ષેત્રે એમનાં વિશિષ્ટ સાંસ્કૃતિક તેમજ પ્રેમવક્ત્રી, ભાવનાપ્રધાન નાટકો મળ્યા, આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે એમનાં ભાવપૂર્ણ ભક્તિગીતો મળ્યા, દર્શનાત્મક ક્ષેત્રે ‘કુરુક્ષેત્ર’ જેવું મહાકાવ્ય મળ્યું. આદર્શવક્ત્રી કવિતાનાં વિધવિધ સોપાન ન્હાનાવાલે આમ જિર્જસ્વય સર્જક પ્રતિભાના બળે એમની દીર્ઘ સાહિત્યોપાસના દ્વારા આત્મસાત્ કર્યાં હતા; પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ન્હાનાવાવનો ઉદય વસન્ત કવિતાના ઉદ્ભાતા-વસન્તવૈતાલિક-કવિ તરીકે થયો અને તે પછી વર્ષો સુધી એમની વિકાસશ્રુમિનું પ્રધાન પ્રેરણાકેન્દ્ર એમની જિર્મિકવિનાના ન્સાત્મક ક્ષેત્રમાં વિસ્તાર સાધતું રહ્યું, એ ઘટનાને આધારે સાહિત્યસૃષ્ટિમાં ન્હાનાવાલનું અનોખું ગ્ધાન રસપ્રધાન જિર્મિકવિતાના સર્વોત્તમ સર્જક તરીકે રૂઢ થયું. પ્રખુચની જિર્મિકવિતા દ્વારા રસ, મૌન-દર્શ અને પ્રેમની કવિતામાં આમ અપૂર્વ પ્રતિજ્ઞા કરી, કવિશ્રી ન્હાનાવાલ શ્રવણ અને મસ્કૃતિના વિશાળ ક્ષેત્રોને પોતાની પ્રતિભાના વિસ્તારમાં આવરી લેવા આગળ વધ્યા, ત્યારે એમને હાથે કવિતાના જુદાજુદા રસગોળી આજગ ખિનાવટ થઇ, છતાંય એ સર્વની મધ્યમાં જિર્મિપ્રધાન કવિતાના સર્જક તરીકે તો એમનું ગ્ધાન ગુજરાતી વાક્યમય અનેરું

જ રહ્યું. પરંતુ નહાનાલાલ-કવિતાનું ઊંડું અધ્યયન એના વિશાળ
 ફલક પર પથરાયેલી, રોમાંચક ઊર્મિકવિતાના ઉપાસકમાંથી આવના-
 શીલ રસદ્રષ્ટા તરીકેની, આવનાશીલ રસકવિતાના સર્જકમાંથી આદર્શો-
 પાસક જીવનદ્રષ્ટા તરીકેની, અને આદર્શપૂજક સાહિત્યસ્રષ્ટામાંથી
 વિભૂતિપારખુ સંસ્કૃતિદ્રષ્ટા તરીકેની ઉત્તરોત્તર પ્રસરતી એમની પરિ-
 શ્ચુતિનું વિકસ્વર ચિત્ર આપણી સામે એના તાત્વિક સ્વરૂપમાં
 તાદસ્ય કર્યો વિના રહેતું નથી. તેથી જ નહાનાલાલની રોમાંચક
 ઊર્મિકવિતા ગમે તેટલી કમનીય બાસે, એનાં જાદુ ગમે તેટલાં કામણુ-
 ગારાં નીવડે, પરંતુ એમની સમગ્ર કવિતામાં વ્યક્ત થતી અંતરંગ
 પરિશ્ચુતિની વિરતરતી પ્રક્રિયામાં જે વ્યાપક દર્શનાત્મક વિકાસ નહાના-
 લાલે સાધ્યો છે તેનું તારતમ્ય એમની અનેકવર્ણી ઊર્મિકવિતા કરતાં
 એમનાં ચિંતનાત્મક ખંડકાવ્યોમાં આપણને વિશેષ જોવા મળે છે.
 કલાત્મક ચિત્રસર્જનોનું સ્વરૂપ લેતાં આ પ્રકારનાં ખંડકાવ્યોમાં આ-
 પણને નહાનાલાલ કવિતાનાં ત્રણ મહત્ત્વનાં સ્વરૂપો બહુધા પ્રતિબિંબિત
 થતાં જણાય છે : ક્રાન્તદર્શી વિભૂતિનિરૂપણની સર્જનાત્મક કવિતા,
 ઐતિહાસિક પરપરા આસોચતી પ્રકૃતિદર્શનની રચાત્મક કવિતા અને
 જીવનમંદેશ સુણાવતી સંગૃતિદર્શનની ગહન, ભાવપ્રધાન કવિતા.
 આગાના પ્રથમ સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થતું નહાનાલાલનું સમર્થ વિભૂતિ-
 દર્શન આપણે તેના પ્રતિનિધિરૂપ જે અંગલિકાવ્યો-‘પિતૃતર્પણ’ તથા
 ‘ગુન્જરાતનો તપસ્વી’ના પરિશીલન દ્વારા આગલા ખંડમાં નિહાળી
 ચૂક્યા છીએ, બ્યારે બાકીનાં જે સ્વરૂપ સાક્ષાત્ ચિત્રસર્જનો
 સમાં કવિત્રીનાં જીર્ણ કેટલાંક ખંડકાવ્યોમાં આપણને પ્રતીત થાય
 છે. આ છેલ્લાં જે સ્વરૂપોનું પોતપોતાનું આગવું વ્યક્તિત્વ છતાં,
 તત્ત્વતઃ તેઓ ભિન્ન નથી. નહાનાલાલના જીવનદર્શનમાં પ્રકૃતિ, ધર્મ-

હાસ અને મસ્કૃતિ, એ ત્રણે તરવો માનવવિકાસની પ્રક્રિયામાં અનિ-
 વાર્ય એવા વિરાટ બળોરૂપે એકમેકમાં વણાઈ જાય છે. પ્રકૃતિનું
 સૌન્દર્ય માનવીની પ્રકૃલ્લતા ને વિકાસની રસાત્મક બૃમિકા સર્જે છે
 અને વિશ્વજીવનના અનન્ત સંગીત સાથે તેના જીવનને સાકળી લે છે.
 ઇતિહાસનો વિકાસક્રમ વ્યક્તિના જીવનપ્રવાહને સમષ્ટિના વિશાળ
 જીવનપ્રવાહમાં સમાવી દેતો, માનવસમાજની સામુદ્રિક પ્રગતિને મૂર્ત
 કરે છે અને જગતના વિકાસમાં મનુષ્યની આગેકૂચનું જે મહત્ત્વ છે
 તેનો સતત ઘોતક બની રહે છે. માનવીના સર્જનાત્મક ઉત્થાનને
 આવરી લેતું સસ્કૃતિનું દર્શન ઐતિહાસિક પરપરાઓમાંથી તારવેલા
 સનાતન જીવનમૂલ્યોનો નિષ્કર્ષ પ્રજાની સામે એની ઉન્નતિના પથ-
 દર્શક ક્રુવમન્તરૂપે મૂકે છે કવિશ્રી ન્હાનાલાલની આદર્શ દૃષ્ટિએ આ
 ત્રણે કક્ષાઓ, સામુદ્રિક રીતે, એક જ સળંગ વિકાસધારાના શિખ
 શિખ સ્વરૂપો દ્વારા અભિન્યક્ત થતી જીવનની સર્વતોરપક્ષી એકતાની
 પોષક છે એથી, જ્યારે તેઓ પ્રકૃતિનું કોઈ સુંદર દૃશ્ય નિહાળે છે
 ત્યારે તે ॥ ચિંતને તેમને પ્રકૃતિમાં માનવીના રસોન્મુખ વિકાસની
 છાયા તરવરતી લાસે છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રકૃતિના સુરમ્ય દર્શન
 સાથે અતર્જત રીતે સંકળાયેલી પ્રજાજીવનની ઠઈ ઠઈ ઐતિહાસિક
 પરપરાઓ એવા દશ્યોગાથી સદજપણે ઊપમી આવતી દેખાય છે
 પ્રકૃતિસૌન્દર્ય ॥ પાર્શ્વભૂમિ સાથે વણાઈ ગયેલી એ ઐતિહાસિક પર-
 પરાઓનો માનવમંસ્કારના ધડતરમાં શુ દિરસો છે તેનું તારતમ્ય
 પારખવા અને તેજરની કવિતામાં તેને મૂર્ત કરવા કવિશ્રી ત્યારે ઉત્સુક
 ગો છે આમ નિર્સર્ગનું સૌન્દર્યદર્શન માનવી ॥ સારકારિક વિકાસને
 વેગ આપવામાં ફેટલે અંગે કૃત્રિમીત યાય છે તેનું મત્ય તારીને,
 એક વ્યાપક ચિત્રદર્શન દ્વારા તેનો અર્ક પ્રજા સમક્ષ ધરવાની કવિશ્રી

નહાનાલાલને સદૃશ હથોટી પ્રાપ્ત થઈ છે. નૈસર્ગિક સૌન્દર્યનાં એમનાં રોમાંચક ઊર્મિકાવ્યોમાં કવિશ્રી કાવ્યરસિકોને પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપોના આવિર્ભાવોમાં ઊભરાતા ચૈતન્યપ્રેરક જીવનરસનું મધુર પાન કરાવે છે. પરંતુ ત્યારે તેઓ એક વિસ્તૃત પ્રાકૃતિક દૃશ્યને પોતાના દૃષ્ટિપથમાં આવરી લેવા પ્રેરાય છે, ત્યારે તેના આલેખનમાં એના નૈસર્ગિક સૌન્દર્યને યદ્વક્ષાવવા છતાં, તેઓ તેને રસાત્મક-ઊર્મિપ્રધાન ઉદ્ધાવ આપવા કરતાં સાંસ્કૃતિક-ભાવનાશીલ ધાત આપવા તરફ વધુ ઢળે છે. આ સ્વરૂપ વિશેષે કરીને વિશાળ ફલક પર આલેખાયેલા, પ્રકૃતિસૌન્દર્યનાં ચિત્રદર્શનો જેવાં કવિશ્રીનાં કેટલાંક ખંડ-કાવ્યોમાં અનેરી વિશદતાથી પ્રગટ થાય છે. કેટલીક વાર આવાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું દર્શન એક આખા પ્રદેશના સૌન્દર્યની પાર્શ્વભૂમિ બની જાય છે, તો કેટલીક વાર પ્રકૃતિસૌન્દર્યની વિલક્ષણ પાર્શ્વભૂમિ પર પ્રભાજીવનના સંસ્કાર અને એની ઐતિહાસિક ગૌરવગાથાનું ઉજ્જવળ ચિત્ર ઊપસી આવતું ભાસે છે. કેટલીક વાર નિસર્ગ કે ભૂમિનું કોઈ દૃશ્ય એક સમગ્ર સંસ્કૃતિના પ્રતીકરૂપે વિરાજ રહે છે, તો કેટલીક વાર ઇતિહાસના કાગપરિવર્તનો દ્વારા સંધાતો સંસ્કૃતિનો વ્યાપક વિસ્તાર એક આખી ભૂમિને ઉજાગી રહે છે આ દૃષ્ટિએ 'ચારુ વાટિકા'માં ઊપસી આવતું મનોહર પ્રકૃતિદર્શન, એના જનજીવ્ય-માન સૌન્દર્યે ઝળકતું, સૌરાષ્ટ્રના વિખ્યાત ખાત ચોરવાડની ભૂમિનું અનુપમ નિસર્ગવાવણ આપણી સામે તાદૃશ્ય કરે છે. રતના-કરના રતનખૂસે ખૂવતી હિંદમાતાના ઉર પર 'વાળી મુઠ્ઠી ત્રિગ્લને, બઢી કટી ધરી શુ' સોદાતો ગૌરવપૂર્ણ ચોરાષ્ટ્ર, 'સુબગ દળકની સાડીની કોર શી' એની લીલી નાથેર, અને 'એ કોરે છુટીના કે લીલમ સરિખડું' લીલું ચોરવાડ—સાગરની તીરે ઊભરાતી વનરાજિની સમૃદ્ધિનું કેવું

સમર્થ ચિત્રદર્શન ઉપજાવે છે. એના દષ્ટિપ્રાન્તને ઘેરતા, ઠેસરીસિંહોથી ભરેલા ગીરનાં વન પડેલા છે દૂર સુદૂર 'યુગયુગના યોગી શો પૃથ્વીવૃદ્ધ' ગિરનાર વિરાજી રહ્યો છે. દક્ષિણમાં જલધિતટે દીવાદાડી સરીખા સોમનાથ જીભા છે. પૂર્વમાં 'ગોરબો ધાલી' ફેસેલા ગરવા વન અને પશ્ચિમે ઘેરા ગાન વહાવતો મહાસાગર વિસ્તરી રહ્યો છે નિસર્ગની આરી ગૌરવવન્તી પાર્શ્વભૂમિ પર પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના ઠેટલાય પ્રવાહો વહી ગયા છે, પરંતુ દેવોને અરિથ આપતા દધીચિ ઋષિ, લક્ષ્મણનાને મૂર્તિમાન કરતી રૂક્મિણીની ચોરી, યાદવોનું ઉન્મૂલન કરનાર દારિકાનો પ્રલય-જેવા પ્રાચીન સંસ્મરણોને ટકાવી રાખતું, કર્મયોગીઓ, વેદાન્તીઓ, ભજનિકો તથા ઉપાસકોને આશ્રય આપતું, સહજનનન્દ અને પદ્યારથી વિભૂતિઓની ગૌરવપૂર્ણ કરતું ચોરવાડ વધુ તો શોભાયમાન છે એના પ્રકૃતિસૌન્દર્યની અમાપ સમૃદ્ધિથી. કલ્પનાસામર્થ્યે આપતા એવા જ વિપુલ ઠાવ્મસંભાર દ્વારા કવિશ્રી ન્હાનાવાન પ્રકૃતિસૌન્દર્યના આ ચિત્રદર્શનને રસાત્મક બાવનિરૂપણના ઢાળમાં ઢાળી જ્યારે આપણી સામે ધરે છે, ત્યારે નિસર્ગના લાવણ્યમા માનવીના આન્તઃગભાવોનો પ્રસાર તેના સહજ લાલિત્યને કેવી સમરતા અપે છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે:

રૂપેરી ઝૂન ધારી,

ઝૂલત કરિણી થી આમની માળ મ્હોરે,

ડોલન્તી વસ્ત્ર ઊંચે

કનક પગખૂણી નર્નકી જેવી ડેબા,

પોપૈયાં ચોળા ઢગતા

રતનસમ, દગની કીકીયાં રયામ જાણુ:

ટોંગે જાણે મળી શુ

સહિયર રમવા, વાડીની એવી કુંજો.

અને વન-ઉપવનની આપૂર્વ ઘટાઓથી સુહાતી, બાગબગીચાની વિપુલ સમૃદ્ધિથી લગ્ની રહેલી, લીલા કિનખાળથી જ જાણે છવાયેલી હોય એવી આ રસાળ ભૂમિ એવી જ રસોત્સુક અંગનાઓને જન્મ આપે તેમાં શું આશ્ચર્ય !

લગ્નનમતી છટાથી

અપજા નજરને વીજળી શી ઊડન્તી,
ઊંચી પહાંયે છખીલા

મણિમય કરની હાખતી તેજવેલો,
ભીને વાને, બરેલા

અવયવ, ઊજળી વાદળા શી રસાર્દ,
સિન્ધુની લક્ષ્મી જેવી

સુતિબર વિલસે ત્યાંની અલખેલડીઓ.

દૃક્ષ, લતા, કુંજ, પુષ્પ ને રૂળના ધામ જેવી, સૌરાષ્ટ્રના આબૂપથ સરીખી, આ મદભર ચારુ વાટિકા માનવીને પ્રકૃતિને ખોળે જાણે જીવનનો રસોત્સવ માણવા આમન્ત્રી રહી હોય એવો બાસ થાય છે. આ મનોરમ વર્ણન કાવ્ય દ્વારા નિર્સર્ગસૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના ગાઢ તાદાત્મ્યથી સૃષ્ટિજીવન કેવી રસપૂર્ણ સાર્યકતા પામે છે તેનો આપણને કવિ તાદરસ ચિતાર આપે છે. સમગ્ર દશ્યને વિહંગદષ્ટિથી અવલોકવા છતાં, તેનાં વિવિધ પાસાંને તેઓ કવિતાની સમ્પવટથી જે રસાત્મક હિઠાવ આપે છે તેમજ વિરલ કલ્પનાસામર્થ્યથી અત્યેક પાસાના વિવશ્ણુ મર્મને વાણીમાં જે રીતે મૂર્તદેહ આપે છે, તેને લઈ આ પ્રકારનાં કાવ્યોમાં કવિવર નહાનાલાલ પ્રકૃતિસૌન્દર્યના એક કઝાનિપૂણ ચિત્રકાર તરીકે ઊપસી આવતા હોય તેવી પ્રતીતિ થાય છે.

:૨:

‘ચારુ વાટિકા’ જેવા નિર્મર્ગસૌન્દર્યના નિર્વ્યાજ ચિત્રદર્શનોમા ન્હાનાનાન એક પ્રદેશની ભૂમિની આઠી સંસ્કારછાયાને ઝીલી લઈ બાલુધા પ્રકૃતિના રસોદ્ભાસને મુક્ત મને માણુવા અને કમનીય ચિત્ર સર્જક કવિતામા તેને નિર્સર્ગની લાવણ્યસૃષ્ટિના ચિતાર દ્વારા તાદસ્ય કરવા આતુર બને છે પરંતુ એ નૈસર્ગિક રસોદ્ભાસ પરિપક્વ થાય છે, ત્યારે ઊર્મિનતાનો યનગનાટ સમત્વશીલ દર્શનનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય એ ભૂમિકાએ વધુ ગહનતા પ્રાપ્ત કરે છે અને તેના રસસભર ફનક પર સુઢાતી માનવસરકાગિતાની પાર્શ્વભૂમિરૂપે તે આપોઆપ પલટાઈ જાય છે તેથી સભવ છે કે કેવળ નૈસર્ગિક સૌન્દર્યનિરૂપણની ચારુતા કાવ્યમા કંઈક ઘટતી હશે, કિંતુ તેની સાથે માનવજીવનના ગહન રંગો પુરાતા, તેનું આતરલક્ષી સામર્થ્ય વધે છે અને તેની સુપરિપક્વ શોભાને ઓર બહવાવે છે તેમા શકા નથી આ દષ્ટિએ અવલોકતા, ગુર્જરભૂમિની યજ્ઞગાથા ગાના આગળાને ટેરવે ગણી શકાય એવા થોડાક અમર કાવ્યોની સાથે સ્થાન લેતું કવિશ્રી ન્હાનાનાલનું ખડકાવ્ય ‘ગુજરાત’ મનોરમ પ્રકૃતિદર્શનના સર્વવ્યાપી ફનક પર ઝગઝગી રહેના સભર સંસ્કૃતિદર્શનના એક અનોખા ચિત્ર સર્જન સમુદાય છે અહીં પ્રકૃતિની સમૃદ્ધિ કે સૌન્દર્ય જ ટેવગ કાવ્યના નિરૂપણનો વિષય નથી પ્રકૃતિનો સૌન્દર્યમમાર પોતાનું આગવું સ્વરૂપ ટકાવી રાખવાને બદલે આ કાવ્યમા ગુર્જરભૂમિની ઐતિહાસિક સંસ્કારગાયાની સાથે તાણાવાણાની માફક વણાઈ જાય છે ગુજરાતની ભૂમિ પર ભારતીય ઇતિહાસના આદિકાળથી ઘડાયેલી મસ્કૃતિનું કવિશ્રીનું સિદ્ધાવલોકન તે ૧૧ પ્રાદેશિક, ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક પ્રવાહો દ્વારા આવિર્ભાવ પામેલા જીવનના અનેકવિધ સ્વરૂપોને પોતામા આવરી લે

છે અને ગુર્જર પ્રજાની ચિરકુસુમિત સંસ્કારિતા, કાળનાં વહેણોમાંથી પસાર થતાં, એનાં વિધવિધ પાસાંઓમાં જે રીતે ફૂલે ફાલે છે તેનો ગારવાન્વિત ચિતાર ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતા 'ગુજરાત'ના ચિત્રદર્શનમાં આપણી સામે ધરે છે. ગ્રેમ, શૌર્ય ને ઉદ્ધાસના સોદામણા રંગદર્શી આદર્શ તળે ધકાયેલા ગુજરાતના સુવર્ણયુગના ઇતિહાસને આવશ્યકતા, એ આદર્શના પુનર્વિધાન દ્વારા અભિનવ ગુજરાતનું ગૌરવ પ્રગટાવવાનાં સ્વપ્ન સેવતા નર્મદે આધુનિક ગુજરાતના ઉદયકાળે ગુજરાતી પ્રજાને તેની અસ્મિતાના પ્રતીક શું 'જય જય ગરવી ગુજરાત' જેવું અનુપમ ગીત બેટ ધર્યું. કવિવર નહાનાલાલ એ ઉલ્લસિત અસ્મિતાની લાવનાથી આગળ વધી, જેના ગૌરવથી ગુર્જરભૂમિ પાવન થઈ છે અને જેના વિસ્તારથી ગુજરાતી પ્રજાએ અપૂર્વ ધન્યતા પ્રાપ્ત કરી છે, એવા એના ભવ્ય સંસ્કૃતિનિર્માણની મશોગાથા દ્વારા ગુજરાતની સંસ્કારિતાનું ઉજ્જવળ રેખાદર્શન 'ગુજરાત'માં આપણને બેટ ધરે છે. નર્મદના સુવિખ્યાત ગીતમાં ચૌવનના ધનગનતા ઉલ્લાસથી ઝળહળતા સ્વમદ્રદાના અનેરા ફાડ છે તેમજ એ ઉલ્લાસને બહલાવતી અદ્ભુતરંગી ઊર્મિવ કવિતા છે, જ્યારે નહાનાલાલના 'ગુજરાત'માં એક પ્રસરતા મસ્કૃતિદર્શનને આવરી લેતી પરિપક્વ જીવનદૃષ્ટિનું ઓજસ છે અને એ ઓજસને મૂર્તિમન્ત કરતી પ્રભાવપૂર્ણ, તેજસમર કવિતા છે. 'કૃષ્ણચન્દ્રની કૌમુદી ઊજળો' ધન્ય છે ગુજરાતનો પ્રણયપ્રદેસ, જેને સ્વયં પ્રભુએ નિજ સ્વદેશ બનાવ્યો! ગુજરાતના આ વિરલ અહોભાગ્યનું બાન એના સમગ્ર સાંસ્કૃતિક ધડતરને એક અનેરા ગૌરવની છાયા અર્પે છે. જ્યાં આર્યોનું પુરાણ સાગરતીર્થ હતું, જ્યાં ભૂગુ અને વસિષ્ઠ ઋષિનાં તપોવન હતા, જ્યાં ગીતાના ઉદ્ઘાતા 'પાર્યના સારથિ' શ્રી કૃષ્ણનું રાજ્ય હતું, જ્યાં જગતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓથી યે પ્રાચીનતર એવાં ધર્મતીર્થો-

યુગયુગ ધ્યાન વિક્ષીન

બિભીને કાલસિન્ધુને તીર,

બળવે જંસરી બબ્બસુધીર.....

—એવી આ પુણ્યભૂમિની નિર્સર્ગસમૃદ્ધિ પણ એટલી જ વિપુલ

છે. રથજેરથજ પ્રસરતા નવપલ્લવના પુંજ, સરિતા અને સરોવરોથી
સોહાતી કુંજો, સુકોમળ ‘કવિતા સમ મુરસાજ’ મોતીના થાળ ધરતો
સિન્ધુ, જગજૂનાં એનાં ઘેરાં ગીત ગર્જતો મહાસાગર, કેસરીસિંહોથી
ગાજતાં ગીરનાં વન—આ સર્વ પ્રાકૃતિક સ્વરૂપો એના વિકાસ માટે
નૈસર્ગિક સૌન્દર્યની રસભૂમિ રચે છે. એની સમૃદ્ધિથી મોઢી યુરોપ
એને આંગણે બિતર્યો હતો. એનો વૈભવ મનમોહન મુંગઢ નગરીમાં
આબેહૂબ મૂર્ત થયો હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ એની સર્વેષી મહત્તા
તો મુંગ હો છે ‘ગિરિગિરિ શિખરશિખર સોહન્ત’ એનાં મંદિરોમાં
અને એના સાત્ત્વિક સંત-મહાત્માઓના ઉદાત્ત ચારિત્ર્યમાં.....

આમ છતાં એની સર્વ સિદ્ધિઓની વચ્ચે ગુજરાત રસિકતાને
વીસર્યું નથી. જે રસિકતા એણે સદાકાળ પોષી છે તે લલિત છતાં,
સાત્ત્વિક ઝરનરસના આત્મિર્ભાવરૂપ ગૌરવશીલ રસિકતા છે. સૌન્દર્યને
આત્મસાત્ કરીને એ રસિકતાને પોતાના વ્યક્તિત્વમાં મૂર્ત કરવામાં
ગુર્જર નારીની પ્રતિમા અત્યંત આકર્ષક સ્વરૂપે ખીલી બેઠી છે. સૌન્દર્યની
સાત્ત્વિક ઉપાસના દ્વારા રસિકતાનો જે સંયમશીલ પ્રભાવ ઉદાત્ત સ્વરૂપે
તે વ્યક્ત કરે છે તેને હજાર આકાર આપતા ગુર્જરનારીના આ ચિત્રદર્શનની
જોડ સગવડ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખીજે કયાં ય કદાચ જોવા નહિ મળે :

એળા, ચણિયો, પાટલીનો ઘેર,

સંઘસે સાળુની સોનક સેર;

છેડસે આઝાદી ઉરભાવ,

લલિત લગ્નનો વદન જમાવ;

અંગ આખે ચે નિજ અલખેલ
સાણુમા ઢાંકતી રૂપની વેલ;
રાણુકતનયા, બાવશોભના,
સુંદરતાનો શુ છોડ!
આર્યસુંદરી ! નથી અવનીમા !
ગુજ રૂપગુણની જોડ;
બાવકુમ્કુમ, કરકકણસાર,
કન્યાના સંજ્યા તેજશણુગાર...

ગુજરાત જેમ નહાનકડા વિભાગોમા વહેંચાયેલું છે, તેમ એનો સમાજ પણ નહાનકડી જાતિઓમા વહેંચાયેલો છે, પરંતુ તેથી તેની પ્રગતિને કશી બાધા નહતી નથી જિલ્લો પ્રત્યક્ષ દેખાય એવી સીમાઓ પર નજર રાખી, ગુજરાતી પ્રજા પોતાના પરિમિત ક્ષેત્રમા વધુ ઝડપી વિકાસ સાધના તેનાથી શક્તિમાન બને છે. ધર્મ ને કર્મ, શૌર્ય ને સાહસ, પ્રત્યેક ક્ષેત્રે ગુજરાતનો ઇતિહાસ ગૌરવપૂર્ણ છે. સર્વ ધર્મો પ્રત્યેની એની ઉદારતા, નિરાશ્રિત પારસીઓના અપૂર્વ સત્કાર તથા મુસ્લિમો સાથેના બંધુભાવમા પ્રગટ થાય છે. ધર્મના ક્ષેત્રે પ્રાચીન વૈદિક ધર્મના પુરસ્કર્તા, આર્યસમાજના સ્થાપક મહર્ષિ દયાનંદ જેવા ધર્મગુરુ એણે પ્રગટાવ્યા છે. કર્મના ક્ષેત્રમા પ્રાચીન ભારતને ગુજરાતે શ્રી કૃષ્ણની અને અર્જુનની ભારતને મહાત્મા ગાંધીની બેટ ધરી છે અને જાણેના જીવન દ્વારા અહિંસા ધર્મનું ગૌરવ વધાર્યું છે. શૌર્યના ક્ષેત્રમા ચિતોડના સૂરજવસના સ્થાપક બહાદુર બાપારાવ જેવા વીરો એણે પ્રગટાવ્યા છે. બળ અને સાહમના ક્ષેત્રમા સૌરાષ્ટ્રની ખડતલ પ્રજાને એણે જન્મ આપ્યો છે અને કચ્છના સાહસિક મંતાનોના ખગીરને અનેરો વેગ આપ્યો છે. સાહસના પથે વિચરતા ગુર્જર જાણે ભારતના

સમગ્ર તીરે ઠેરઠેર સંસ્થાનો રચાપી ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક એકતાને અન્ય પ્રદેશોમાં વિસ્તારી છે. સુરતના રંગીલા સમાજે એના જીવનમાં અનેરી રસિકતા પૂરી છે. બુદ્ધિધનથી ઓપતા નાગરસમાજે એને જ્ઞાનદષ્ટિ આપી છે. આમ અનેક ઉદાત્ત જીવનતત્ત્વોના સુભગ સંગમથી ગુજરાતની વિશાળ, પરાક્રમી, રસપૂર્ણ ને સાંસ્કૃતિક સંસ્કૃતિ વિશેષ ઉજ્જવળ બની છે. અને છેવટે જે જાતિએ ગુજરાતના ઇતિહાસના સુવર્ણયુગના સર્જનમાં અતિ મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો હતો એ જાતિને કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ પ્રશસ્તિપૂર્ણ અંજલિ આપી, પોતે આલેખેલા ગુજરાતના આ ઐતિહાસિક-સામૃતિક રેખાચિત્રને અંતિમ ઉઠાવ આપે છે, ત્યારે ગુર્જર સંસ્કૃતિના વ્યાપક વિસ્તારને આવરી લેતી એમની વિશાળ જીવનદષ્ટિ અપ્રતિમ ગૌરવે ઝળકી ઊઠે છે :

વનેવન લીલો ઘટાસોહાગ,
જગતનો દીપે શુ અમુલ્ય જાગ'
સજળ્યા જૈને રસશણુગાર,
લતામડપ શા ધર્મગાર.....

આમ રસ સૌન્દર્ય, ધર્મ કર્મ, શૌર્ય-સાહસ આદિ અનેક પ્રેરણા તમક જીવનતત્ત્વોથી સભર એવી, હિંદ માતની લાડીવી બાળ શી ગુર્જરી, ગુજરાતી પ્રજાની વિકરવર મસ્કારિતાની પ્રતિમા શી, કવિની ચિત્તસૃષ્ટિમાં અનુપમ લાવણ્યે સુદાતી સદાકાળ મહેરી રહે છે :

હિન્દ માતની લાડીવી બાળ,
ગુર્જરી' જય! જય! તવ ચિરકાળ!

: ૩ :

‘ચારુ વાટિકા’ના મનોહર ચિત્રદર્શનથી આગળ વધી, પ્રકૃતિ-સૌન્દર્યના ફલક પર ઊપસી આવતા એક સમગ્ર પ્રદેશના પ્રાચીન-

આર્વાચીન સાંસ્કૃતિક વિકાસના ચિત્રને આગેદ્વય આલેખન દ્વારા 'શુન્નરાત' જેવા ખંડકાવ્યમાં મૂર્તસ્વરૂપ આપી, કવિશ્રી નહાનાલાલ જ્યારે એમના ઐતિહાસિક જીવનદર્શનની સીમા વિસ્તારે છે, ત્યારે મૂત અને ભાવિ જાગેને પોતાના બાહુમાં સમાવી લેતું, પ્રકૃતિસૌન્દર્ય અને માનવવિકાસને આવરી લેતું ત્રિકાયાતીત સંસ્કૃતિદર્શન એમના દષ્ટિપથમાં આવી વિરાજે છે. એ ક્ષણે 'આઠ વાટિકા'ના મુખ્યવલિત સૌન્દર્ય કે 'શુન્નરાત'ના પ્રભાવપૂર્ણ સંસ્કારદર્શનનાં પરિમિત ક્ષેત્રા વટાવી, તેઓ મહાકાળના ઉદરમાં કેઈ કાન્તદ્રષ્ટા મહાકવિની પેડે ઉત્તુંગ ફાળ લેવા તત્પર જાને છે અને મંસ્કૃતિના વ્યાપક સર્જન અને વિસ્તારમાં જગતને મોખરે જીએલા ભારતવર્ષનું સનાતન ગૌરવ એમના દર્શનને પ્રબળવલિત કરતું, માનવજાતિની સંસ્કારિતાનું પ્રતીક જાતી રહે છે. આર્ચાવર્તના આદિકાળથી વર્તમાનકાળ પર્વત અખંડપણે વહેતા અને સતત વિસ્તરતા આર્ચ મંસ્કૃતિના વિરાટ સ્રોતને નિહાળી તેઓ જીવનની અનેરી ધન્યતા અનુભવે છે અને ઉત્સાહના પૂરમાં, મંસ્કૃતિની એ ગૌરવગાથાને જિર્જસ્વી કવિતામાં મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા, પ્રતિજ્ઞાનું સર્વ સામર્થ્ય કેન્દ્રિત કરવા તેઓ તત્પર જાને છે. યુગેયુગે મહેાસ્તી, વિવિધ સ્વરૂપે ખીલતી, અનેકવર્ણી છતાં જીવનના સર્વોપરી આદર્શની ઉપામના કરતી જે મહાન સંસ્કૃતિનો આર્ચમંતાનોને વારસો મળ્યો છે, તે ભારતીય પ્રજાનું એક વિરલ અડોળાગમ્ય છે, તેનું જ્ઞાન નહાનાલાલને આર્ચમંસ્કૃતિના સર્વાંગી વિકાસદર્શનને એક ભવ્ય ઉત્થાનગાથારૂપે અમર કવિતામાં મૂર્ત કરવા પ્રેરે છે. મૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એ ત્રણે કાળનાં સત્ત્વો એ વિકાસદર્શનમાં જોતપ્રોત ચર્ચ જાય છે. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આત્મમાત્ર થયેલી ત્રણે કાળની સિદ્ધિઓ, અ-જો-ન્યની પૂરક જાતી, એકજીવનને પોતાની, જીવનનું એક એનું સર્વનોદ્દેશી સ્વરૂપ

ઉપજાવે છે કે તેમાં ભારતીય ઇતિહાસનો અર્ક આર્ય સંસ્કૃતિના અમર દીપરૂપે પલટાઈ, મનુષ્યની ભાવનાસૃષ્ટિના આદર્શ પ્રેરકબળરૂપે બહાર આવે છે અને જગતની ઉચ્ચાભિમુખ પ્રગતિ પર પ્રકાશ પાથરતો, માનવીની સર્વોત્કૃષ્ટ અભિલાષાઓને દિવ્યતાની પરમ તેજભૂમિ પર ઉત્ક્રાંત કરે છે. આવા વિશ્વવ્યાપી મંસ્કૃતિદર્શનનું નિરૂપણ એક સીધા ચિત્રદર્શન દ્વારા આપવાને બદલે એક વિલક્ષણ ઘાટનો ઉપયોગ કરી, ઠવિત્રી તેનું ગૌરવ લોકોત્તર ભૂમિકાએ ઠેવી અજળ છટાથી બહારાવી શકે છે તેનું નવલંત દૃષ્ટાંત 'ભરતભૂમિનું યશોગાન' સરખા એમના ઓગસ્ટી સાંસ્કૃતિક સર્જનના લખ્ય પ્રેરણાગાનમાં આપણને નિહાળવા મળે છે. 'રાજર્ષિ ભરત'માં આર્ય મંસ્કૃતિના પુનરુત્થાન અર્થે ભરત દિગ્વિજય આદરે છે ત્યારે તેને પ્રેરતી સાંસ્કૃતિક ભાવનાની પાછળ આર્ય સંસ્કૃતિનાં પ્રાગટ્ય અને વિકાસનો જે ઉજ્જવળ ઇતિહાસ પડ્યો છે અને એ દિગ્વિજયના સાહસ દ્વારા ભારતીય સંસ્કૃતિ કાળના પટ પર અનેક વળાંકો લેતી, અસીમ વિસ્તાર સાધતી, ત્રિવિધ ક્ષેત્રોમાં માનવનાના વિકાસનાં જે ઊર્ધ્વ શિખરો સિદ્ધ કરવાની છે તેનું, નાટકના વિકાસક્રમ સાથે ઓતપ્રોત થયેલું મહલિત નિરૂપણ એક અમત્કારિક સ્વપ્નદર્શનની જેમ 'ભરતભૂમિનું યશોગાન' દ્વારા આપણી ચિત્તસૃષ્ટિ પર મહાને માટે અંકાઈ જાય છે. અહીં પ્રાદેશિક સૌન્દર્ય કે પ્રજાના મંત્રકારમાં જ ઠવિનું દર્શન અને આત્મેષ્વર સમાપ્ત થઈ જતું નથી, પરંતુ જન્મેને એક મહાન પ્રજાના સર્વાંગી સાંસ્કૃતિક વિકાસના દર્શનના આવરી લેતું એમનું ક્રાંતદર્શન, એ વિકાસદર્શનના પાયા પર રચાયેલા જીવનના એક વિરાટ સ્વપ્નનું સાક્ષાત્ સર્જન કરી રહ્યું હોય એમ બાસે છે. સર્જનાત્મક પ્રતિભાની અમિત પ્રેરણા નીચે આતી કાળોમાં જ્યારે ન્હાનાવાવ આદર્શપૂર્વક મહાકવિમાંથી સંસ્કૃતિવિધાયક,

કાન્તદ્રષ્ટા કવિવર તરીકે પ્રગટ થાય છે, ત્યારે એમની કવિતામાં જીવનના રસદર્શનની વ્યાપક સંસ્કૃતિદર્શનરૂપે પૂર્ણાહુતિ થતી જાણે છે અને પ્રાચીન અર્થમાં કાન્તદ્રષ્ટા અને સંસ્કારસ્પષ્ટારૂપે કવિ તરીકેનું એમનું જીવનકાર્ય પરિપૂર્ણ થતું હોય તેવી આપણને સદૃશ પ્રતીતિ થાય છે.

અને કેવા વિશાળ પટ પર એમણે ભારતીય સંસ્કૃતિની યશોગાથા વિસ્તારી છે એના ગૌરવનો વિચાર કરતાં કાલાતીત લગ્યતાનું દર્શન થાય છે. અવતારોની પરમ જનની, પ્રાચીનોમાહી પ્રાચીન, નીનોમાહી નવીન, યુગયુગથી સજીવન રહેલી ભરતભૂમિ, આર્ય સંસ્કૃતિના ધામરૂપે, એનાં સંતાનોના હૃદયમાં વસી છે. એટલે જ એની યુગયુગાના વિરાટ યશોગાનમાં ભારતનાં કોટિકોટિ બાળ એક અવાજે, એક પુણકિત બાવે, આત્માના સમુદ્વાસપૂર્વક બોડારો :

માઓ એ મહાકથા મનુષ્યમેહિની,

અહો ભારતકુલ'.....

કાણુ નહીં ગારો તુજ મુળગાથા ભરતભૂમિ !

આ ભરતભૂમિમાં જીવનની કલા ધ્વજચારી, ગૃહસ્થી, વાનપ્રસ્થી, સંન્યાસી, એ ચાર કક્ષાઓએ ઉત્તરોત્તર વિકસર થતી, આત્મની પૂર્ણ કુસુમિતાના આદર્શ પર્વત વિસ્તરી છે અને આત્મસાક્ષાત્કાર તથા નિશ્ચકલ્યાણના અંતિમ ધ્યેય પર દષ્ટિ ઠેરવી તે સતત વ્યાપક પ્રસાર સાધતી રહી છે. આર્યસંસ્કૃતિની મહામગાનુ અવતરણ નિશ્ચ આશ્રયમુગ્ધ નગને નીરખી રહ્યું છે. મહાકાળ એનો અગાધ વિસ્તાર નિહાળી રતબ્ધ થઈ જાય છે. દેવો એની વિરાટ કાળ નિહાળી મનમુગ્ધ બની જાય છે. સાગરના તટ અને અદ્રિગાદાની ગુફાઓ આ ભૂમિ પર એ જ અનરતનું મુવગાન ગાઈ રહ્યા છે, જેની ઉપાસનામાં

ઋષિઓએ જીવન વિતાવ્યાં છે, ક્ષત્રિયોએ દેહાર્પણ કર્યું છે, વૈશ્યોએ વ્યાવહારિક કર્તવ્યપરાયણતા દર્શાવી છે, શૂદ્રાએ સમાજને સેવા ધરી છે. આવી ગૌરવશાળી સંસ્કૃતિની જનની શી ભારતભૂમિનું યશોગાન ગાવા પ્રજાને ઉદ્દેશ્ય કરી કવિ ભવિષ્યના પડદા હઠાવી, ભારતીય સંસ્કૃતિના ઐતિહાસિક વિકાસક્રમનું વ્યાપક દર્શન ઝીંલે છે, ત્યારે તેજસ્વી માનવવિભૂતિઓની ચિત્રપરંપરા એમની દષ્ટિ આગળથી પસાર થાય છે. ઉજ્જયિનીનો વિક્રમાદિત્ય, ચિત્રોડનો પ્રતાપ, મહારાષ્ટ્રનો શિવાજી-ભારતની એ ત્રણ પ્રતાપી શૌર્યમૂર્તિઓ વીરત્વની એની ભાવનાના ઐતિહાસિક મહાસ્તંભો છે. ધર્મોની એકતાના ઉદ્દેશ્યક નાનકે અને પરમાત્મભક્તિના પુરસ્કારક ચૈતન્ય એના મધ્યકાલીન મહાન સંતો છે. ધર્મનું માહાત્મ્ય વધારતા રાજર્ષિ અશોક અને ધર્મ-સમન્વયની ભાવનાને આકાર આપતા અકબર એના આદર્શ સમ્રાટો છે. પ્રતાપ અને વૈભવે સુહાતી, સત્-અસતનાં દ્વંદ્વ સામે સદા રણ-સંગ્રામ ખેલતી, રાજસિંહ-તામસિક તત્ત્વોને હઠાવી સાત્ત્વિકતાને મહેરાવતી, મૃત્યુના કરાલ દુર્ગ બેઠી અમરતાની આરાધના કરતી, આર્યકુલની આદર્શપૂજક સંસ્કૃતિ, જગતની મહાપ્રજાઓની પ્રશંસા આકર્ષતી, પોતાનાં ચુસ્તવાર્કર્ણનાં બોધથી ઇતિહાસના યુગો ધડતી, એક મહાન સર્જનાત્મક જીવનશક્તિ છે. ને જૂગિમાં એ વિકસી છે એનું પ્રાકૃતિક સાંદર્ય, એનાં વનો-પર્વતો, એના વસવાટો-સર્વ કાંઈ આ પ્રજાજસંજીવની જીવનશક્તિના તાલ સાથે પોતાના સૂર મિલાવે છે. એનો પ્રભાવ માનસ-સરોવરની નિર્મળતામાં કે કાશ્મીરની કુંજોની કમનીયતામાં, ગૌરીચંકરની ઉજનતામાં કે કંચનગંગાની સુવર્ણસેખામાં, હારિકાના નાથે વડાવેલી અમૃતવની ગીતામાં, કાશીની જ્ઞાનગૌરવતામાં યા દક્ષિનાપુરની રાજવંશી સમૃદ્ધિમાં એકસરખો પરખાય છે. એની ઉદાત્ત મહત્તાને

લોકહિતરત્ની, ધર્મરક્ષક રાજર્ષિ સત્રારોએ કાળેકાળે પેલી છે અને બહુવાવી છે. અને કેવા ઉગ્રચળ અને ગૌરવવન્તાં છે સમસ્ત ભરત-ખંડ પર પથરાયેલાં એનાં સંસ્કૃતિધામો !

સપ્તસિન્ધુ ! અહ્યાવર્ત ! તક્ષશિલા ! ને નલીન્દ !

ગંગાતટના પવિત્ર ઋષ્યાશ્રમ હો !.....

અને એના પર સમગ્ર આર્ય મંસ્કૃતિનું ચણુનર થયું છે એવા એનાં આધ્યાત્મિક સર્જનો ય કેવાં બાળ્ય ને આલૌકિક છે !

ઉપનિષદ્ ' યોગમયતા, ભાગવત ! ભક્તિપરાયણતા,

દર્શનો લોકકુતુકર બુદ્ધિપ્રાગદ્ભ્યે;

વેદસંહિતા' અગમ્ય અગોચર

વાણીમાંના સહુ વાણી પર આવે;

ગાઓ-ગાઓ મળી મર્વ ભારતનાં પ્રહ્લગાન.

આમ માનવજીવનને ધડતી, આત્મસાક્ષાત્કારને વિકસાવતી અને પરમાત્મદર્શન તરફ આગળ વધતી આર્ય સંસ્કૃતિ કે મહાનદની પેઠે માનવતાના આર્યદર્શનને મૂર્ત કરતી યુગોથી વિસ્તરી રહી છે. એના સર્જનમાં માંગલ્યદ્રષ્ટા ઋષિઓનો જોડલો દિરસો છે, એના પ્રવર્તન અને રક્ષણમા વીર ક્ષત્રિયપુત્રોનો જોડલો ફળો છે, તેટલો જ ફાળો એના ટકાવમાં મહાન આર્ય નારીઓનો છે એ સત્ય પર આ વિરાટ મંસ્કૃતિદર્શનને અંતિમ ઉકાવ આપતાં જ્યારે કવિશ્રી તેમનું સમગ્ર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, ત્યારે દામ્પત્ય દ્વારા નારીપૂજનો આદર્શ ધરનાર ન્હાનાલાલ સંસ્કૃતિરક્ષક વીરાંગનાઓના અભિવાદન દ્વારા આર્ય નારીના સર્વાંગી આદર્શના એક મહાન પુરસ્કર્તાર્થે પ્રગટ થાય છે. એમની રસસૃષ્ટિની અધિષ્ઠાત્રી પ્રેયસીમાંથી ઉત્ક્રાન્ત થયેલું નારીનું આ ઉદાત્ત સ્વરૂપ તત્ત્વતઃ ન્હાનાલાલની સમગ્ર આદર્શ

સૃષ્ટિના વિકાસક્રમનું ઉત્કટપણે ઘોતક ગમે છે. એક અખડ પરપરામાં નારીત્વના આદર્શના નિવિધ પામ્યાએ મૂર્ત કરતી આવેક મદાન આર્થ નારીઓએ ભારતીય મંદૃતિનો પ્રાણ જુગાજુદા સ્વરૂપે પોતાના જીવનમાં આત્મસાત્ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને તેનો નિયોગ પોતાના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ દ્વારા એક અમર મંદેશ રૂપે પ્રજા સમક્ષ ધર્યો છે. રસ અને પુણ્યતાની ઉપામક, જીવનની કલામૂર્તિ, આત્મવિનોયનની સાક્ષાત્ પ્રતિમા શી આર્થ નારીએ આ રીતે પોતાની સુવામ આર્થ સંસ્કૃતિના મદાન પોષક બળરૂપે આખા જગતમાં ફેલાવી છે, એ સ્મરણ કવિશ્રીના આત્મામાં અનદદ ધન્યતાની ભાવના પ્રેરે છે અને ભારતીય મંદૃતિના સમુત્થાનની એમની ગૌરવગાથાને અપ્રતિમ ઉજ્જવળતાનો ઉઠાવ આપે છે.

અને સંસ્કૃતિના આદિકાળથી સાત્ત્વિકતાને પોષતી, આદર્શની આરાધના કરતી, માનવકલ્યાણનું ઉદ્દેશોધન કરતી, સર્જનાત્મક સ્વરૂપોને આકાર આપતી, આત્મમાક્ષાત્કાર અને પરમાત્મદર્શન દ્વારા માનવ-જીવનને વિરાટ પ્રતિ વિસ્તા-તી ભારતીય સંસ્કૃતિએ જે અભાવ સિદ્ધિ આત્મસાત્ કરી છે તેના ગૌરવને એક સમુજ્જ્વળ વિહંગદર્શન દ્વારા પ્રતિગિગિત કરતા કવિ ભરતભૂમિના યશોગાનને એની પૂર્ણાંકુતિને કિનારે લાવી મૂકે છે, ત્યારે આપણે એ સંસ્કૃતિના વારસદાર તરીકે એવી જ અનન્ય કૃતાર્થના અનુભવીએ છીએ

જીવનસાક્ષ્યવન્તી, સજ્જનહેતુસિદ્ધિવન્તી,
વિરાટને કિરીટ તિલક ટીલડી સમ હો ।
ધૃતિદાસની અનસ્ત પરમ પૂર્ણિમા અમ હો ।
મનુષ્યકુલની પ્રકુલ નિત્ય વસન્ત હો ।
અમ ભરતભૂમિ હો ।

: ૪ :

સિદ્ધિઓ અને સર્જનોના તેજસ્વી મંબાર રૂપે ઝીણેલા મંસ્કૃતિના આ વિરાટ ઐતિહાસિક દર્શનમાં કવિશ્રી નહાનાલાલની દર્શનાત્મક પ્રતિભા જે ઉત્કટતાથી અગ્રદગી બેઠે છે, તેટલી જ ઉત્કટતાથી તે ભારતીય મંસ્કૃતિના સ્તંભ શા હિમાલયના બર્જસ્વલ સ્વરૂપને મર્ત કરવા મથના પ્રચલિતમાન 'જગતનો દેવમુગટ'માં બબૂકી બેઠે છે. કેવો ભવ્ય ને ગૌરવવન્તો છે જગતના દેવમુગટ સરીખો આ નગાધિરાજ!

ઠાંગરે ઠાંગરે દેવ વિરાજે એને,

ધરકે છે કાળનિશાન;

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન...

સ્વર્ગની અટારીઓ શાં છે ગિરિગિરિ પર પથરાયેલાં એનાં ગુફા ને શિખરો, જ્યાં અખંડ અહોપાસનામાં લીન એવા યોગીઓ, પપગમ્બરો ને અવધૂતો વસે છે. રાષ્ટ્રો અને અગ્રઓના આયુષ્ય મણતા માપદંડ શો, મંસ્કૃતિઓનાં મહાપૂરનું નવનીત માપતા અહલદંડ સમો, દુર્ઘર્ષ બેઠો છે જાણે કો જીવનયોગી! પૃથ્વીને પાટલે સૂજન સમયે પડેલા વિરાટના પાદનો એ જાણે જીવન્ત રેખાચંક ન હોય! મહાકાળની ભૂકુટિ ચડાવી અવ્યાખ્યાય વિશ્વેલીલાને નિહાળી રહેલા પ્રચંડ મહારથી શો એ છે—

પૃથ્વીનો ઈન્દ્રધ્વજ હિમવાન,

જગતનો દેવમુગટ હિમવાન...

ઇતિહાસની પરપરાઓમાંથી બપસી આવતી માનવતાની સાંસ્કારિક સમૃદ્ધિ દ્વારા, કે પ્રકૃતિના આવા કોઈ મહાન આવિષ્કારનો વિશિષ્ટ જીવનપ્રતીક રૂપે ઉપયોગ કરીને નહાનાલાલ સરખા કાન્ત-દ્રષ્ટા કવિવર એકસરખી ભવ્યતાથી મંસ્કૃતિનું વિરાટદર્શન જે સદર્શતા-

પૂર્વક ગૌરવપૂર્ણ કવિતામાં નિરૂપી શકે છે તેનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત 'જગતનો દેવમુગટ'માં તરી આવે છે. હિમાલયની અપ્રમેય લવ્યતાને મૂર્ત કરતું આ અજબ સંસ્કૃતિગાન ન્હાનાલાલની સર્જનાત્મક શક્તિની પરિસ્તીમા દાખવતું, એમની કાવ્યપ્રતિભાના ઊર્ધ્વતમ શિખરનો એક અગ્રકારમાં સ્પર્શ કરતું હોય તેમ લાગે છે; અને ત્યારે એ આભાસ સાથે, મહાકવિ લેખે ન્હાનાલાલનું જીવનદર્શન પરિપૂર્ણતાને આરે આવી જીભું હોય તેવી આપણને સહજ પ્રતીતિ થાય છે.

*

અને હવે વિદાય...વર્ષોથી જોનો રસારવાદ હું માણ્યો આવ્યો છું, તે કવિવર ન્હાનાલાલની વિવિધરંગી કાવ્યસૃષ્ટિના આંતરિક હાર્દને ગુજરાતી વાચકવર્ગ સમક્ષ સ્ફુટ કરવાનો મારો મનોરથ આ સાથે પૂર્ણ થાય છે. આ કાવ્યસંગ્રહના ખંડોમાં વ્યક્ત થતાં ન્હાનાલાલની કવિતાનાં પ્રતિનિધિરૂપ સ્વરૂપોને આવરી લેતાં મારાં રસદર્શનો દ્વારા ગુજરાતના મહાકવિની જીર્જસ્વી પ્રતિભા અને વ્યાપક જીવનદર્શનનો ગુર્જરી પ્રગ્ભને આભાસ થાય, અને ન્હાનાલાલની અમર કવિતાના સુસંગદ, તલસ્પર્શી અને વિશાળ અધ્યયન પ્રતિ એ વધુ વેગપૂર્વક અને એનો અમાપ રસ સદા માણ્યતાં માણ્યતાં આગળ વધે, એ જ આશા અને અભ્યર્થના.